

નમો અરિહંતાણં
નમો સિધ્ધાણં
નમો આયરિયાણં
નમો ઉવજઝાયાણં
નમો લેએ સવ્વ સાહુણં
એસો પંચ નમુકકારો
સવ્વ પાવપ્પણાસણો
મંગલાણં ચ સવ્વેસિં
પઠમં હવઈ મંગલં

જિનાગમ પ્રકાશન યોજના

પ. પૂ. આચાર્યશ્રી ઘાંસીલાલજી મહારાજ સાહેબ
કૃત વ્યાખ્યા સહિત

DVD No. 2
(Gujarati Edition)

:: યોજનાના આયોજક ::

શ્રી ચંદ્ર પી. દોશી - પીએચ.ડી.

website : www.jainagam.com

SHRI STHANANG SUTRA

PART : 03

શ્રી સ્થાનાંગ સૂત્ર : ભાગ— ૦૩

जैनाचार्य-जैनधर्मदिवाकर-पूज्यश्री-घासीलालजी-महाराज-

विरचितया सुधाख्यया व्याख्यया समलङ्कृतं

हिन्दी-गुर्जर-भाषाऽनुवादसहितम्-

॥ श्री-स्थानाङ्गसूत्रम् ॥

STHANANG

SUTRAM

(तृतीयो भागः)

नियोजकः

संस्कृत-प्राकृतज्ञ-जैनागमनिष्णात-प्रियव्याख्यानि-

पण्डितमुनि-श्रीकन्हैयालालजी-महाराजः

प्रकाशकः

मद्रासनिवासी-श्रीमान् सेठ श्री-खीवराजजी सा. चोरडिया

तत्प्रदत्त - द्रव्यसाहाय्येन

अ० भा० श्वे० स्था० जैनशास्त्रोद्धारसमितिप्रमुखः

श्रेष्ठि-श्रीशान्तिलाल-मङ्गलदासभाई-महोदयः

मु० राजकोट

प्रथमा-आवृत्तिः

प्रति १२००

वीर-संवत्

२४२१

विक्रम-संवत्

२०२१

ईसवीसन्

१९६५

मूल्यम्-रु० २५-०-०

भगवानुं ठेकाखुं :
श्री अ. भा. श्वे. स्थानकपासी
नैन शास्त्रोद्धार समिति,
ठे. गरेडियाकुवा रोड,
राजकोट, (सौराष्ट्र).

Published by :
Shri Akhil Bharat S. S.
Jain Shastroddhara Samiti,
Garedia Kuva Road, RAJKOT,
(Saurashtra), W. Ry, India.

ये नाम केचिदिह नः प्रथयन्त्यवज्ञां,
जानन्ति ते किमपि तान् प्रति नैष यत्नः ।
उत्पत्स्यतेऽस्ति मम कोऽपि समानधर्मा,
कालो ह्ययं निरवधिर्विपुला च पृथ्वी ॥ १ ॥

हरिगीतच्छन्दः

करते अवज्ञा जो हमारी यत्न ना उनके लिये ।
जो जानते हैं तत्त्व कुछ फिर यत्न ना उनके लिये ॥
जनमेगा मुझसा व्यक्ति कोई तत्त्व इससे पायगा ।
है काल निरवधि विपुल पृथ्वी ध्यान में यह लायगा ॥ १ ॥

मूल्यः ३. २५=००

प्रथम आवृत्ति : प्रत १२००
वीर संवत् : २४६१
विक्रम संवत् २०२२
धसवीसन १९६५

: मुद्रक :
भण्डिदास छगनदास शाह
नवप्रभात प्रिन्टींग प्रेस,
धीकांटा रोड, अमदावाद.

સ્વાધ્યાય માટે ખાસ સૂચના

- (૧) આ સૂત્રના મૂલપાઠનો સ્વાધ્યાય દિવસ અને રાત્રિના પ્રથમ પ્રહરે તથા ચોથા પ્રહરે કરાય છે.
- (૨) પ્રાતઃઉષાકાળ, સન્ધ્યાકાળ, મધ્યાહ્ન, અને મધ્યરાત્રિમાં બે-બે ઘડી (૪૮ મિનિટ) વંચાય નહીં, સૂર્યોદયથી પહેલાં ૨૪ મિનિટ અને સૂર્યોદયથી પછી ૨૪ મિનિટ એમ બે ઘડી સર્વત્ર સમજવું.
- (૩) માસિક ધર્મવાળાં સ્ત્રીથી વંચાય નહીં તેમજ તેની સામે પણ વંચાય નહીં. જ્યાં આ સ્ત્રીઓ ન હોય તે ઓરડામાં બેસીને વાંચી શકાય.
- (૪) નીચે લખેલા ૩૨ અસ્વાધ્યાય પ્રસંગે વંચાય નહીં.
 - (૧) આકાશ સંબંધી ૧૦ અસ્વાધ્યાય કાલ.
 - (૧) ઉલ્કાપાત—મોટા તારા ખરે ત્યારે ૧ પ્રહર (ત્રણ કલાક સ્વાધ્યાય ન થાય.)
 - (૨) દિગ્દાહ—કોઈ દિશામાં અતિશય લાલવર્ણ હોય અથવા કોઈ દિશામાં મોટી આગ લગી હોય તો સ્વાધ્યાય ન થાય.
 - (૩) ગર્જરવ—વાદળાંનો ભયંકર ગર્જરવ સંભળાય. ગાજવીજ ઘણી જણાય તો ૨ પ્રહર (૯ કલાક) સ્વાધ્યાય ન થાય.
 - (૪) નિર્ધાત—આકાશમાં કોઈ વ્યંતરાદિ દેવકૃત ઘોરગર્જના થઈ હોય, અથવા વાદળો સાથે વીજળીના કડાકા બોલે ત્યારે આઠ પ્રહર સુધી સ્વાધ્યાય ન થાય.
 - (૫) વિદ્યુત—વિજળી ચમકવા પર એક પ્રહર સ્વાધ્યાય ન થા.
 - (૬) યૂપક—શુક્લપક્ષની એકમ, બીજ અને ત્રીજના દિવસે સંધ્યાની પ્રભા અને ચંદ્રપ્રભા મળે તો તેને યૂપક કહેવાય. આ પ્રમાણે યૂપક હોય ત્યારે રાત્રિમાં પ્રથમા ૧ પ્રહર સ્વાધ્યાય ન કરવો.
 - (૭) યક્ષાદીપ્ત—કોઈ દિશામાં વીજળી ચમકવા જેવો જે પ્રકાશ થાય તેને યક્ષાદીપ્ત કહેવાય. ત્યારે સ્વાધ્યાય ન કરવો.
 - (૮) દ્યુમિક કૃષ્ણ—કારતકથી મહા માસ સુધી ધૂમાડાના રંગની જે સૂક્ષ્મ જલ જેવી ધૂમ્મસ પડે છે તેને ધૂમિકાકૃષ્ણ કહેવાય છે. તેવી ધૂમ્મસ હોય ત્યારે સ્વાધ્યાય ન કરવો.
 - (૯) મહિકાશ્વેત—શીતકાળમાં શ્વેતવર્ણવાળી સૂક્ષ્મ જલરૂપી જે ધુમ્મસ પડે છે. તે મહિકાશ્વેત છે ત્યારે સ્વાધ્યાય ન કરવો.
 - (૧૦) રજઉદ્ઘાત—ચારે દિશામાં પવનથી બહુ ધૂળ ઉડે. અને સૂર્ય ઢંકાઈ જાય. તે રજઉદ્ઘાત કહેવાય. ત્યારે સ્વાધ્યાય ન કરવો.

(૨) ઔદારિક શરીર સંબંધી ૧૦ અસ્વાધ્યાય

(૧૧-૧૨-૧૩) હાડકાં-માંસ અને રૂધિર આ ત્રણ વસ્તુ અગ્નિથી સર્વથા બળી ન જાય, પાણીથી ધોવાઈ ન જાય અને સામે દેખાય તો ત્યારે સ્વાધ્યાય ન કરવો. કૂટેલું ઈંડુ હોય તો અસ્વાધ્યાય.

(૧૪) મળ-મૂત્ર—સામે દેખાય, તેની દુર્ગન્ધ આવે ત્યાં સુધી અસ્વાધ્યાય.

(૧૫) સ્મશાન—આ ભૂમિની ચારે બાજુ ૧૦૦/૧૦૦ હાથ અસ્વાધ્યાય.

(૧૬) ચંદ્રગ્રહણ—જ્યારે ચંદ્રગ્રહણ થાય ત્યારે જઘન્યથી ૮ મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટથી ૧૨ મુહૂર્ત અસ્વાધ્યાય જાણવો.

(૧૭) સૂર્યગ્રહણ—જ્યારે સૂર્યગ્રહણ થાય ત્યારે જઘન્યથી ૧૨ મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટથી ૧૬ મુહૂર્ત અસ્વાધ્યાય જાણવો.

(૧૮) રાજવ્યુદ્ગત—નજીકની ભૂમિમાં રાજાઓની પરસ્પર લડાઈ થતી હોય ત્યારે, તથા લડાઈ શાન્ત થયા પછી ૧ દિવસ-રાત સુધી સ્વાધ્યાય ન કરવો.

(૧૯) પતન—કોઈ મોટા રાજાનું અથવા રાષ્ટ્રપુરુષનું મૃત્યુ થાય તો તેનો અગ્નિસંસ્કાર ન થાય ત્યાં સુધી સ્વાધ્યાય કરવો નહીં તથા નવાની નિમણુંક ન થાય ત્યાં સુધી ઊંચા અવાજે સ્વાધ્યાય ન કરવો.

(૨૦) ઔદારિક શરીર—ઉપાશ્રયની અંદર અથવા ૧૦૦-૧૦૦ હાથ સુધી ભૂમિ ઉપર બહાર પંચેન્દ્રિયજીવનું મૃતશરીર પડ્યું હોય તો તે નિર્જીવ શરીર હોય ત્યાં સુધી સ્વાધ્યાય ન કરવો.

(૨૧થી ૨૮) ચારે મહોત્સવ અને ચાર પ્રતિપદા—આષાઢ પૂર્ણિમા, (ભૂતમહોત્સવ), આસો પૂર્ણિમા (ઈન્દ્ર મહોત્સવ), કાર્તિક પૂર્ણિમા (સ્કંધ મહોત્સવ), ચૈત્ર પૂર્ણિમા (યક્ષમહોત્સવ, આ ચાર મહોત્સવની પૂર્ણિમાઓ તથા તે ચાર પછીની કૃષ્ણપક્ષની ચાર પ્રતિપદા (એકમ) એમ આઠ દિવસ સ્વાધ્યાય ન કરવો.

(૨૯થી ૩૦) પ્રાતઃકાલે અને સન્ધ્યાકાળે દિશાઓ લાલકલરની રહે ત્યાં સુધી અર્થાત્ સૂર્યોદય અને સૂર્યાસ્તની પૂર્વે અને પછી એક-એક ઘડી સ્વાધ્યાય ન કરવો.

(૩૧થી ૩૨) મધ્ય દિવસ અને મધ્ય રાત્રિએ આગળ-પાછળ એક-એક ઘડી એમ બે ઘડી સ્વાધ્યાય ન કરવો.

ઉપરોક્ત અસ્વાધ્યાય માટેના નિયમો મૂલપાઠના અસ્વાધ્યાય માટે છે. ગુજરાતી આદિ ભાષાંતર માટે આ નિયમો નથી. વિનય એ જ ધર્મનું મૂલ છે. તેથી આવા આવા વિકટ પ્રસંગોમાં ગુરુની અથવા વડીલની ઈચ્છાને આજ્ઞાને જ વધારે અનુસરવાનો ભાવ રાખવો.

स्वाध्याय के प्रमुख नियम

- (१) इस सूत्र के मूल पाठ का स्वाध्याय दिन और रात्री के प्रथम प्रहर तथा चौथे प्रहर में किया जाता है ।
- (२) प्रातः ऊषा-काल, सन्ध्याकाल, मध्याह्न और मध्य रात्री में दो-दो घड़ी (४८ मिनट) स्वाध्याय नहीं करना चाहिए, सूर्योदय से पहले २४ मिनट और सूर्योदय के बाद २४ मिनट, इस प्रकार दो घड़ी सभी जगह समझना चाहिए ।
- (३) मासिक धर्मवाली स्त्रियों को स्वाध्याय नहीं करना चाहिए, इसी प्रकार उनके सामने बैठकर भी स्वाध्याय नहीं करना चाहिए, जहाँ ये स्त्रियाँ न हों उस स्थान या कक्ष में बैठकर स्वाध्याय किया जा सकता है ।
- (४) नीचे लिखे हुए ३२ अस्वाध्याय-प्रसंगों में वाँचना नहीं चाहिए—

(१) आकाश सम्बन्धी १० अस्वाध्यायकाल

- (१) **उल्कापात**—बड़ा तारा टूटे उस समय १ प्रहर (तीन घण्टे) तक स्वाध्याय नहीं करना चाहिए ।
- (२) **दिग्दाह**—किसी दिशा में अधिक लाल रंग हो अथवा किसी दिशा में आग लगी हो तो स्वाध्याय नहीं करना चाहिए ।
- (३) **गर्जास्व**—बादलों की भयंकर गड़गड़ाहट की आवाज सुनाई देती हो, बिजली अधिक होती हो तो २ प्रहर (छ घण्टे) तक स्वाध्याय नहीं करना चाहिए ।
- (४) **निर्घात**—आकाश में कोई व्यन्तरादि देवकृत घोर गर्जना हुई हो अथवा बादलों के साथ बिजली के कड़ाके की आवाज हो तब आठ प्रहर तक स्वाध्याय नहीं करना चाहिए ।
- (५) **विद्युत्**—बिजली चमकने पर एक प्रहर तक स्वाध्याय नहीं करना चाहिए ।
- (६) **यूपक**—शुक्ल-पक्ष की प्रथमा, द्वितीया और तृतीया के दिनों में सन्ध्या की प्रभा और चन्द्रप्रभा का मिलान हो तो उसे यूपक कहा जाता है । इस प्रकार यूपक हो उस समय रात्री में प्रथमा १ प्रहर स्वाध्याय नहीं करना चाहिए ।
- (७) **यक्षादीप्त**—यदि किसी दिशा में बिजली चमकने जैसा प्रकाश हो तो उसे यक्षादीप्त कहते हैं, उस समय स्वाध्याय नहीं करना चाहिए ।
- (८) **धूमिका कृष्ण**—कार्तिक से माघ मास तक धूँए के रंग की तरह सूक्ष्म जल के जैसी धूमस (कोहरा) पड़ता है उसे धूमिका कृष्ण कहा जाता है इस प्रकार की धूमस हो उस समय स्वाध्याय नहीं करना चाहिए ।

- (९) **महिकाश्वेत**—शीतकाल में श्वेत वर्णवाली सूक्ष्म जलरूपी जो धूमस पड़ती है वह महिकाश्वेत कहलाती है, उस समय स्वाध्याय नहीं करना चाहिए ।
- (१०) **रजोद्घात**—चारों दिशाओं में तेज हवा के साथ बहुत धूल उड़ती हो और सूर्य ढँक गया हो तो रजोद्घात कहलाता है, उस समय स्वाध्याय नहीं करना चाहिए ।

(२) ऐतिहासिक शरीर सम्बन्धी १० अस्वाध्याय—

- (११,१२,१३) **हाड-मांस और रुधिर** ये तीन वस्तुएँ जब-तक अग्नि से सर्वथा जल न जाएँ, पानी से धुल न जाएँ और यदि सामने दिखाई दें तो स्वाध्याय नहीं करना चाहिए । फूटा हुआ अण्डा भी हो तो भी अस्वाध्याय होता है ।
- (१४) **मल-मूत्र**—सामने दिखाई देता हो, उसकी दुर्गन्ध आती हो तब-तक अस्वाध्याय होता है ।
- (१५) **श्मशान**—इस भूमि के चारों तरफ १००-१०० हाथ तक अस्वाध्याय होता है ।
- (१६) **चन्द्रग्रहण**—जब चन्द्रग्रहण होता है तब जघन्य से ८ मुहूर्त और उत्कृष्ट से १२ मुहूर्त तक अस्वाध्याय समझना चाहिए ।
- (१७) **सूर्यग्रहण**—जब सूर्यग्रहण हो तब जघन्य से १२ मुहूर्त और उत्कृष्ट से १६ मुहूर्त तक अस्वाध्याय समझना चाहिए ।
- (१८) **राजव्युद्गत**—नजदीक की भूमि पर राजाओं की परस्पर लड़ाई चलती हो, उस समय तथा लड़ाई शान्त होने के बाद एक दिन-रात तक स्वाध्याय नहीं करना चाहिए ।
- (१९) **पतन**—कोई बड़े राजा का अथवा राष्ट्रपुरुष का देहान्त हुआ हो तो अग्निसंस्कार न हो तब तक स्वाध्याय नहीं करना चाहिए तथा उसके स्थान पर जब तक दूसरे व्यक्ति की नई नियुक्ति न हो तब तक ऊंची आवाज में स्वाध्याय नहीं करना चाहिए ।
- (२०) **औदारिक शरीर**—उपाश्रय के अन्दर अथवा १००-१०० हाथ तक भूमि पर उपाश्रय के बाहर भी पञ्चेन्द्रिय जीव का मृत शरीर पड़ा हो तो जब तक वह निर्जीव शरीर वहाँ पड़ा रहे तब तक स्वाध्याय नहीं करना चाहिए ।
- (२१ से २८) **चार महोत्सव और चार प्रतिपदा**—आषाढी पूर्णिमा (भूत महोत्सव), आसो पूर्णिमा (इन्द्रिय महोत्सव), कार्तिक पूर्णिमा (स्कन्ध महोत्सव), चैत्र पूर्णिमा (यक्ष महोत्सव) इन चार महोत्सवों की पूर्णिमाओं तथा उससे पीछे की चार, कृष्ण पक्ष की चार प्रतिपदा (ऐकम) इस प्रकार आठ दिनों तक स्वाध्याय नहीं करना चाहिए ।

(२९ से ३०) प्रातःकाल और सन्ध्याकाल में दिशाएँ लाल रंग की दिखाई दें तब तक अर्थात् सूर्योदय और सूर्यास्त के पहले और बाद में एक-एक घड़ी स्वाध्याय नहीं करना चाहिए ।

(३१ से ३२) मध्य दिवस और मध्य रात्री के आगे-पीछे एक-एक घड़ी इस प्रकार दो घड़ी स्वाध्याय नहीं करना चाहिए ।

उपरोक्त अस्वाध्याय सम्बन्धी नियम मूल पाठ के अस्वाध्याय हेतु हैं, गुजराती आदि भाषान्तर हेतु ये नियम नहीं है । विनय ही धर्म का मूल है तथा ऐसे विकट प्रसंगों में गुरु की अथवा बड़ों की इच्छा एवं आज्ञाओं का अधिक पालन करने का भाव रखना चाहिए ।

विषयानुक्रमशिका

अनु. विषय

पाना नं.

स्था. ४ तीसरा उद्देशा

१	उदक दृष्टांत से यार प्रकार के भावों का निरूपण	१
२	पक्षीके दृष्टांत से यार प्रकार के पुरुषजतका निरूपण	२
३	दृष्टांत सहित पुरुषजतका निरूपण	६
४	दृष्टांत सहित श्रमणो पासक के आश्वास-विश्राम का निरूपण	७
५	झिरली पुरुष विशेष का निरूपण	१०
६	भावसे श्रवोंका निरूपण	१३
७	लेश्या का निरूपण	१४
८	यानादिके दृष्टांतसे पुरुषजतका निरूपण	१४
८	युग्य-वृषभादि के दृष्टांत से दार्ष्टान्तिक पुरुषजत का निरूपण	१७
१०	सारथी के दृष्टांत से पुरुषजतका निरूपण	१८
११	गज के दृष्टांतसे पुरुषजतका निरूपण	२१
१२	पुष्पके दृष्टांतसे पुरुषजतका निरूपण	२२
१३	जतिसम्पन्नादि पुरुषजतका निरूपण	२३
१४	यार प्रकार के झल के स्वरूप का निरूपण	२७
१५	यार प्रकार के पुरुषजत का निरूपण	२७
१६	यार प्रकार के आचार्य के स्वरूपका निरूपण	३३
१७	निर्ग्रन्थ के स्वरूप का निरूपण	३५
१८	श्रमणोपासक के स्वरूप का निरूपण	३७
१८	महावीर स्वामी के श्रमणोपासकों के सौधर्म कल्पस्थित अज्ञान विमानकी स्थितिका निरूपण	३८
२०	मनुष्यलोकमें देवों के आगमन-आना और अनाग-मन्-नहीं आनेके कारणों का निरूपण	३८
२१	लोकान्धर-अेवं लोकोद्धोत के कारणों का निरूपण	४३

२२	दुःस्थित साधुकी दुःखशय्या और सुस्थित साधुकी सुखशय्या का निरूपण	४६
२३	चार प्रकारके पुरुषजत विषयक यौदह यतुलङ्गी का निरूपण	५३
२४	कन्धक के दष्टांतसे पुरुषजत का निरूपण	६४
२५	अप्रतिष्ठान् आदि नरकों का आयाम और विष्कम्भसे साम्य का निरूपण	७०
२६	उर्ध्व-अधस्तीर्यग्लोक के द्विशरीरि जिवोंका निरूपण	७२
२७	हीसत्व-आदि चार प्रकार के पुरुषजतका निरूपण	७३
२८	चार प्रकार के अभिग्रहका निरूपण	७४
२९	चार प्रकार के शरीर का निरूपण	७६
३०	चार प्रकार के अस्तिकायसे उत्पद्यमान पादरकायसे लोकस्पर्ष्टत्व का निरूपण	७८
३१	यतुर्विध अस्तिकायादिकों का प्रदेशाग्रतुल्यत्व आदिका निरूपण	८०
३२	पृथिवीकाय आदि चारोंका सूक्ष्मशरीरके अदृश्यत्वका निरूपण	८१
३३	जिव और पुद्गलके गतिधर्मका निरूपण	८२
३४	दष्टांतके भेदों का कथन	८३
३५	अधोलोक-उर्ध्वलोकमें रहे हुवे अन्धकार और उदयोत के कारणोंका निरूपण	१०८

चौथे स्थानका चौथा उद्देश

३६	प्रसर्पकों का निरूपण	१०८
३७	नारकों के आहारका निरूपण	१११
३८	तिर्यङ्-मनुष्य और देवोंके आहारका निरूपण	१११
३९	आशीविष-सर्पों के स्वरूपका निरूपण	११२
४०	व्याधिके भेदों का निरूपण	११४
४१	चिह्नित्सक के स्वरूपका निरूपण	११५
४२	ब्रह्मा आदि दष्टांतसे पुरुषजतका निरूपण	१२०
४३	झियावादी वगैरह तीर्थियों के स्वरूपका निरूपण	१२५
४४	भेदके दष्टांत द्वारा पुरुषजतका निरूपण	१२६
४५	कराड्डकके दष्टांतसे आचार्यादिकोंका निरूपण	१३२

૪૬ વૃક્ષકે દષ્ટાંતસે આચાર્યકે સ્વરૂપકા નિરૂપણ	૧૩૩
૪૭ મત્સ્યાદિકે દષ્ટાંતસે પુરુષજાતકા નિરૂપણ	૧૩૫
૪૮ ક્ષુદ્રપ્રાણિયોંકા નિરૂપણ	૧૪૦
૪૯ પક્ષીકે દષ્ટાંતસે ભિક્ષુકકા નિરૂપણ	૧૪૦
૫૦ પુરુષજાતકા નિરૂપણ	૧૪૧
૫૧ ચાર પ્રકાર કે દિવ્યાદિ સંવાસ કા નિરૂપણ	૧૪૪
૫૨ અસુરાદિ ચાર પ્રકાર કે અપદ્ધંસ કા નિરૂપણ	૧૪૫
૫૩ પ્રવ્રજ્યાકે સ્વરૂપ કા નિરૂપણ	૧૫૦
૫૪ સંજ્ઞા કે સ્વરૂપ કા નિરૂપણ	૧૫૫
૫૫ કામ કે સ્વરૂપ કા નિરૂપણ	૧૫૬
૫૬ ઉદક કે દષ્ટાંત સે પુરુષજાત કા નિરૂપણ	૧૫૭
૫૭ કુમ્ભ કે દષ્ટાંત સે પુરુષજાત કા નિરૂપણ	૧૬૧
૫૮ ઉપસર્ગ કે સ્વરૂપ કા નિરૂપણ	૧૬૬
૫૯ કર્મ વિશેષકા નિરૂપણ	૧૬૯
૬૦ ચાર પ્રકાર કે સંધકે સ્વરૂપ કા નિરૂપણ	૧૭૧
૬૧ ચાર પ્રકાર કી બુદ્ધિકે સ્વરૂપ કા નિરૂપણ	૧૭૨
૬૨ જીવ કે સ્વરૂપ કા નિરૂપણ	૧૭૭
૬૩ જીવ કે અન્તર્ગત પુરુષવિશેષકા નિરૂપણ	૧૭૮
૬૪ દ્વીન્દ્રિય જીવોંકો અસમારમમાણા ઓર સમારમમાણા કે સંયમાસંયમ કા નિરૂપણ	૧૮૧
૬૫ નૈરયિક જીવોંકી ક્રિયાકા નિરૂપણ	૧૮૨
૬૬ ક્રિયાવાન્ જીવકા વિદ્યમાન ગુણોંકા નાશ ઓર અવિદ્યમાન્ ગુણોંકા પ્રકટ હોને કા કથન	૧૮૩
૬૭ ધર્મદ્વાર કા નિરૂપણ	૧૮૫
૬૮ નારકત્વાદિકે સાધનભૂત કર્મ દ્વાર કા નિરૂપણ	૧૮૫
૬૯ વાદ્યાદિકે ભેદોંકા નિરૂપણ	૧૮૮
૭૦ સનત્કુમારાદિકોં કે વિમાનોં કે સ્વરૂપકા નિરૂપણ	૧૯૦
૭૧ જલગર્ભકા નિરૂપણ	૧૯૨
૭૨ માનુષી કે ગર્ભકા નિરૂપણ	૧૯૩
૭૩ ચાર પ્રકાર કે કાવ્યોંકે સ્વરૂપ કા નિરૂપણ	૧૯૪
૭૪ સમુદ્રધાતુ કે સ્વરૂપ કા નિરૂપણ	૧૯૫
૭૫ લઘ્વિકે સ્વરૂપ કા નિરૂપણ	૧૯૬

७६	भगवान् महावीर के पूर्वधरोंका निरुपाड़ा	१८६
७७	कलपोंके स्वरुपका निरुपाड़ा	१८७
७८	समुद्ररुप क्षेत्रका निरुपाड़ा	१८७
७८	कषायोंके स्वरुप का निरुपाड़ा	१८८
८०	कर्मपुद्गलोंके यथनाटि निमित्तोंका निरुपाड़ा	१८८

पांयवे स्थानका पहला उद्देशा

८१	पांय प्रकार के महाव्रतोंका निरुपाड़ा	२०१
८२	वार्त्ताटिका निरुपाड़ा	२०५
८३	संयमके विषयभूत अंकेन्द्रिय ज्ञवोंका निरुपाड़ा	२०८
८४	अवधिदर्शनके क्षोभके काराओंका निरुपाड़ा	२०८
८५	केवलज्ञान दर्शनमें क्षीम न होनेका निरुपाड़ा	२१२
८६	नैरयिक आटिकों के शरीरका निरुपाड़ा	२१३
८७	शरीरगतधर्मविशेषका निरुपाड़ा	२१६
८८	निर्ग्रन्थोंको महानिर्जराटिकी प्राप्तिके काराका निरुपाड़ा	२२४
८८	आज्ञाके अविराधन के काराका निरुपाड़ा	२२६
८०	पांय प्रकारके विग्रहस्थानका निरुपाड़ा	२२८
८१	विषयाटि स्थानोंका निरुपाड़ा	२३१
८२	देवोंके पांय प्रकारका निरुपाड़ा	२३२
८३	देवोंके परियाराका निरुपाड़ा	२३३
८४	देवोंके अग्रमहिषियोंका निरुपाड़ा	२३४
८५	यमरेन्द्राटिकोंके अनीक और अनीकाधिपतियोंका निरुपाड़ा	२३५
८६	प्रतिधातका निरुपाड़ा	२३८
८७	उत्तरगुणोंके भेदोंका निरुपाड़ा	२३८
८८	परीषह सहनेका निरुपाड़ा	२४०
८८	हेतु और अहेतुके स्वरुपका निरुपाड़ा	२४५
१००	तीर्थङ्करोंके यवनाटिका निरुपाड़ा	२४८

॥ समाप्त ॥

ચોથા સ્થાનના ત્રીજા ઉદ્દેશાનો પ્રારંભ

બીજે ઉદ્દેશક પૂરો થયો તેમાં જીવ અને ક્ષેત્રની પર્યાય કહેવામાં આવી. હવે શરૂ થતા આ ત્રીજા ઉદ્દેશામાં માત્ર જીવની પર્યાયનું જ કથન કરવામાં આવશે. આગલા ઉદ્દેશ સાથે આ પ્રકારનો સંબંધ ધરાવતા આ ઉદ્દેશાનું પ્રથમ સૂત્ર આ પ્રમાણે છે—“ચત્તારિ ઉદગા પળ્લન્તા” ઇત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ—ઉદક (જળ) ચાર પ્રકારનું કહ્યું છે—(૧) કર્દમોદક, (૨) ખંજનોદક, (૩) વાલુકોદક અને (૪) શૈલોદક, જળની જેમ ભાવ પણ ચાર પ્રકારના કહ્યા છે—કર્દમોદક સમાન, (૨) ખંજનોદક સમાન, (૩) વાલુકોદક સમાન અને શૈલોદક સમાન કર્દમોદક સમાન ભાવમાં પ્રવેશેલો જીવ જો મરણ પામે છે, તો નારકોમાં ઉત્પન્ન થાય છે, પરંતુ શૈલોદક સમાન ભાવમાં પ્રવેશેલો જીવ જો મરણ પામે છે, તો દેવોમાં ઉત્પન્ન થાય છે

ટીકાર્થ—કર્દમયુક્ત પાણીને કર્દમોદક કહે છે. એવાં કર્દમોદકમાં (કાદવમાં) જો પગ આદિ કોઈ અંગ ફસાયું હોય તો તેને સરળતાથી ખેંચી લઈ શકાતું નથી. તેમાં ફસાયેલ પાણી બહાર નીકળવાનો પ્રયત્ન જેમ વધુ કરે તેમ તેમાં વધારે ને વધારે ખૂંપતું જાય છે. દિપાદિકોના કાજળને ખંજન કહે છે. આ કાજળને પાણીની સાથે ઘુંટીને જે લેપ તૈયાર થાય તેને હાથ, પગ આદિ પર લગાવવાથી કાદવની જેમ જ તે અંગોને કાળા કરી નાખે છે. આ પ્રકારના ખંજનની પ્રધાનતાવાળા પાણીને ખંજનોદક કહે છે. આ ખંજનોદકનો જે જગ્યાએ સ્પર્શ થાય છે તે જગ્યા પણ મલિન થઈ જાય છે, પરંતુ તે ડાઘને પાણીની મદદથી સાફ કરી શકાય છે. વાલુકાપ્રધાન જે પાણી છે તેને વાલુકોદક કહે છે. આ પ્રકારનું રતિમિશ્રિત પાણી શરીરના કોઈ પણ ભાગને કે કોઈ પણ વસ્તુને લાગવાથી શરીરના તે ભાગ અથવા તે વસ્તુ સાથે રેતી ચોંટી જાય છે, પરંતુ જેવું પાણી સૂકાય જાય છે કે તુરંતજ શરીરના સંચાલન માત્રથી જ અને વસ્તુને ખંખેરવાથી જ તે રેતી ખરી જાય છે જે પાણીમાં કાંકરા હોય છે તે પાણીને શૈલોદક કહે છે. તે કાંકરા પર પગ પડવાથી સહેજ પીડા તો થાય છે, પણ તે કાંકરા કાઢવ આદિની જેમ શરીરે ચોંટી જતાં નથી. “एवमेव” ઇત્યાદિ—જેમ પાણીના ચાર પ્રકાર છે, તેમ

રાગપરિણામના પણ ચાર પ્રકાર છે. કોઈ એક રાગાદિ પરિણામ કહ્મોદક સમાન હોય છે, કોઈ એક ખંજનોદક સમાન, તો કોઈ એક વાલુકોદક સમાન તો કોઈ એક રાગાદિ પરિણામ શૈલોદક સમાન હોય છે.

ભાવમાં કહ્મોદક આદિની સાથે જે સમાનતા પ્રકટ કરવામાં આવી છે તેનું કારણ એ છે કે કહ્મ આદિની જેમ તેમાં ચિકાશ હોવાને કારણે તેને કારણે આત્મા કર્મોનો બન્ધ કરે છે. જેમ શરીર પર લાગેલા કાદવને અતિ પ્રયાસથી દૂર કરી શકાય છે, તેમ કહ્મોદક સમાન ભાવને પણ અતિ પ્રયાસથી દૂર કરી શકાય છે. જેમ કાદવ કરતાં ખંજન (કાજળ) ના ડાઘને વધારે સહેલાઈથી દૂર કરી શકાય છે, તેમ ખંજનોદક સમાન ભાવને પણ કહ્મોદક સમાન ભાવ કરતાં વધારે સરળતાથી દૂર કરી શકાય છે. જેમ શરીરે ચોટેલી રેતી અલ્પ પ્રયાસથી જ દૂર કરી શકાય છે, તેમ વાલુકોદક સમાન ભાવને થોડા પ્રયાસથી જ દૂર કરી છે. જેમ પથ્થર, કાંકરા આદિનો પાદાદિકોને સ્પર્શ થતાં સહેજ પીડા થાય છે પણ તે કાંકરા આદિ પગની સાથે ચોંટી જતાં નથી, એ જ પ્રમાણે શૈલોદક સમાન ભાવ આત્મામાં ચોંટી જતા નથી-સ્થિર થતાં નથી. આ ચાર પ્રકારના ભાવોમાં પ્રવિષ્ટ જીવ ક્રમશઃ નૈરયિક, તિર્થંચ, મનુષ્ય અને દેવોમાં ઉત્પન્ન થાય છે. અર્થાત્ કહ્મોદક જેવા મલીન ભાવવાળો નરકમાં, તેમ જ કાજળ જેવા ભાવવાળો તિર્થંચમાં અને વાલુકા રેતી સમાન ભાવવાળો મનુષ્યમાં અને શૈલોદક સમાન ભાવવાળો દેવોમાં ઉત્પન્ન થાય છે. ॥ સૂ. ૧ ॥

પક્ષીકે દષ્ટાંત સે ચાર પ્રકાર કે પુરૂષજાતકા નિરૂપણ

હવે સૂત્રકાર દષ્ટાંત અને દાર્શનિક સૂત્રો દ્વારા પુરુષોના પ્રકારો પ્રકટ કરે છે. “ચત્તારિ પક્ષો પણ્ણત્તા” ઇત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ-પક્ષીના નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર કહ્યા છે-(૧) કોઈ એક પક્ષી એવું હોય છે કે જેનો અવાજ આનંદદાયક હોય છે, પણ તે સુંદર હોતું નથી. (૨) કોઈ એક પક્ષી એવું હોય છે કે જે સુંદર હોય છે પણ તેનો અવાજ આનંદદાયક હોતો નથી. (૩) કોઈ એક પક્ષી એવું હોય છે કે જે દેખાવમાં

પણ સુંદર હોય છે અને તેનો અવાજ પણ આનંદદાયક હોય છે. (૪) કોઈ એક પક્ષી એવું હોય છે કે જેનો અવાજ પણ મધુર હોતો નથી અને દેખાવ પણ સુંદર હોતો નથી.

એ જ પ્રમાણે પુરુષ પણ ચાર પ્રકારના હોય છે. (૧) કોઈ એક પુરુષની વાણી આનંદદાયક હોય છે, પણ દેખાવ સુંદર હોતો નથી (૨) કોઈનો દેખાવ સુંદર હોય છે પણ વાણી મધુર હોતી નથી. (૩) કોઈની વાણી પણ મધુર હોય છે અને દેખાવ પણ સુંદર હોય છે. (૪) કોઈની વાણી પણ મીઠી હોતી નથી અને દેખાવ પણ સુંદર હોતો નથી. પુરુષના આ પ્રમાણે પણ ચાર પ્રકાર પડે છે—(૧) કોઈ એક પુરુષ એવો હોય છે કે જે પ્રીતિ કરવાનો નિશ્ચય કરીને પ્રીતિ કરી શકે છે. (૨) કોઈ પ્રીતિ કરવાનો નિશ્ચય કરવા છતાં પ્રીતિ કરતો નથી. (૪) કોઈ પુરુષ અપ્રીતિ કરવાનો નિશ્ચય કરીને અપ્રીતિ જ કરે છે.

પુરુષના આ પ્રમાણે ચાર પ્રકાર પણ પડે છે—(૧) કોઈ એક પુરુષ એવો હોય છે કે જે પોતાના પ્રત્યે પ્રીતિ રાખે છે, અન્ય તરફ પ્રીતિ રાખતો નથી. (૨) કોઈ પુરુષ એવો હોય છે કે જે પરપ્રત્યે પ્રીતિ રાખે છે પણ પોતાના પ્રત્યે રાખતો નથી (૩) કોઈ સ્વ અને પર બંને પ્રત્યે પ્રીતિ રાખે છે. (૪) કોઈ સ્વ કે પર કોઈ પ્રત્યે પ્રીતિ રાખતો નથી.

પુરુષના આ પ્રમાણે ચાર પ્રકાર પણ પડે છે—(૧) કોઈ પોતાના સ્નેહને પરચિત્તમાં પ્રવિષ્ટ કરાવવાનો નિશ્ચય કરીને પરચિત્તમાં પોતાના પ્રત્યે સ્નેહ ઉત્પન્ન કરાવી શકે છે. (૨) કોઈ પોતાને માટે પરચિત્તમાં પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરાવવાનો નિશ્ચય કરવા છતાં પરચિત્તમાં પોતાના પ્રત્યે પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરાવી શકતો નથી. (૩) કોઈ પુરુષ પરચિત્તમાં અપ્રીતિ ઉત્પન્ન કરાવવાનો નિશ્ચય કરવા છતાં પણ પોતાના પ્રત્યે પ્રીતિ જ ઉત્પન્ન કરાવે છે. (૪) કોઈ એક પુરુષ પરચિત્તમાં અપ્રીતિ ઉત્પન્ન કરાવવાનો નિશ્ચય કરીને અપ્રીતિ જ ઉત્પન્ન કરે છે.

પુરુષના આ પ્રમાણે ચાર પ્રકાર પણ પડે છે—(૧) કોઈ એક પુરુષ એવો હોય છે કે જે પોતાના ચિત્તમાં તો પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરી શકે છે પણ પરના ચિત્તમાં પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરાવી શક્તો નથી (૨) કોઈ પુરુષ પરમાં પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરાવી શકે છે પણ પોતાના ચિત્તમાં પ્રીતિને સ્થાપિત કરી શક્તો નથી. (૩) કોઈ એક પુરુષ પોતાના અને પરના, બન્નેના ચિત્તમાં પ્રીતિ સ્થાપિત કરી શકે છે (૪) કોઈ પુરુષ પોતાના ચિત્તમાં પણ પ્રીતિને સ્થાપિત કરી શક્તો નથી અને પરના ચિત્તમાં પણ પ્રીતિને સ્થાપિત કરી શક્તો નથી.

ટીકાર્થ—પહેલા સૂત્રમાં પક્ષીનું દૃષ્ટાન્ત આપીને ચાર પ્રકારના પુરુષો પ્રકટ કરવામાં આવ્યા છે. પક્ષાઓમાં અવાજ (બોલી, શબ્દ) અને રૂપ બન્નેનો સદ્ભાવ હોય છે. પરંતુ અહીં તે બન્ને બાબતોને વિશિષ્ટ રૂપે ગ્રહણ કરવામાં આવેલ છે. અહીં ‘રૂપ’ પદથી એવું સમજવું જોઈએ કે મનુષ્યોની દૃષ્ટિને ગમે તેવું મનોરૂ (રુચિર) રૂપ અને ‘શબ્દ’ પદથી મનુષ્યોની કર્ણેન્દ્રિયને મનોરૂ લાગે એવો મધુર અવાજ ગ્રહણ થવો જોઈએ.

આ દૃષ્ટિએ વિચાર કરવામાં આવે તો પક્ષીઓના નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર પડે છે—(૧) કોઈ પક્ષીનો અવાજ મધુર, કર્ણપ્રિય હોય છે, પણ તે દેખાવમાં સુંદર હોતું નથી. દા. ત. કૌચલ. (૨) કોઈ એક પક્ષીનો દેખાવ મનોહર હોય છે પણ તેનો અવાજ મીઠો હોતો નથી. દા. ત. સામાન્ય પોપટ. (૩) કોઈ એક પક્ષીનો અવાજ પણ કર્ણપ્રિય હોય છે અને દેખાવ પણ મનોહર હોય છે. દા. ત. મોર. (૪) કોઈ એક પક્ષીનો અવાજ પણ કર્કશ હોય છે અને દેખાવ પણ ખરાબ હોય છે. દા. ત. કાગડો.

પક્ષીની જેમ પુરુષના પણ ચાર પ્રકારો પડે છે—પુરુષ લૌકિક પણ હોય છે અને અલૌકિક પણ હોય છે. લૌકિક પુરુષોના પણ પક્ષી જેવા ચાર પ્રકાર સમજવા—(૧) કોઈ એક પુરુષનો અવાજ કર્ણપ્રિય હોય છે પણ તે સુંદર હોતો નથી (૨) કોઈ એક પુરુષ રૂપની અપેક્ષાએ સુંદર હોય છે પણ તેની

વાણી આનંદદાયક હોતી નથી. (૩) કોઈ એક પુરુષ દેખાવમાં પણ સુંદર હોય છે અને તેની વાણી પણ મીઠી હોય છે. (૪) કોઈ એક પુરુષની વાણી પણ મધુર હોતી નથી અને દેખાવ પણ સુંદર હોતો નથી. હવે લોકોત્તર પુરુષોના ચાર પ્રકાર પ્રકટ કરવામાં આવે છે—(૧) કોઈ એક સાધુ રુતથી (જિન પ્રણીત ધર્મદેશનાથી) સંપન્ન હોય છે, પરન્તુ રૂપ સંપન્ન હોતો નથી એટલે કે લોચ કરવો, અદ્ય કેશોથી યુક્ત શિરવાળો હોવું, તપથી કૃશ શરીર વાળો હોવું, શરીર સંસ્કારવિહીન હોવું, અદ્યોપકરણ રાખવા, આદિ સાધુચિત રૂપથી સંપન્ન હોતો નથી. એ જ પ્રમાણે બાકીના ત્રણ પ્રકારો પણ સમજી લેવા.

“ચત્તારિ પુરિમજાયા” ઇત્યાદિ સૂત્રનો અર્થ સ્પષ્ટ છે. અહીં પ્રતિક શબ્દ પ્રેમના અર્થમાં વપરાયો છે. ‘પ્રીતિ’ પદને સ્વાર્થ ‘કન’ પ્રત્યય લગાડવાથી ‘પ્રીતિક’ શબ્દ બન્યો છે. “હું પ્રેમ કરું” આવો નિશ્ચય કરીને કોઈ વ્યક્તિ પ્રીતિ કરે છે. (૨) “હું પ્રેમ કરું” આ પ્રકારનો નિશ્ચય કરીને પણ કોઈ પુરુષ અપ્રીતિ કરે છે (૩) “અપ્રીતિ કરું” આ પ્રકારનો નિશ્ચય કરીને કોઈ પુરુષ પ્રીતિ કરે છે. કારણ કે કોઈ કારણથી તેનામાં પરિવર્તન થઈ જાય છે. (૪) “અપ્રીતિ કરું” આ પ્રકારનો નિશ્ચય કરીને કોઈ પુરુષ અપ્રીતિ કરે છે.

“ચત્તારિ પુરિમજાયા” ઇત્યાદિ આ સૂત્રમાં નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકારના પુરુષો કહ્યા છે—(૧) કોઈ એક પુરુષ એવો હોય છે કે જે સ્વાર્થી સ્વભાવને કારણે પોતે જ સુંદર સુંદર લોકોનો પડે પોતાને જ તૃપ્ત કરતો હોય છે અને સુંદર વસ્ત્રાદિથી પોતાના શરીરને વિભૂષિત કરતો હોય છે અને તેમાં જ આનંદ માનતો હોય છે, પણ પરને તે વસ્તુઓ આપીને આનંદ માનતો નથી. (૨) કોઈ એક પુરુષ પરને વસ્ત્રાદિ આપીને આનંદ પામતો હોય છે. મોહાદિકને કારણે એવું સંભવી શકે છે. પણ પોતાને માટે એવા ખાલથી રહિત હોય છે. (૩) કોઈ એક પુરુષ સ્વાર્થ અને પરમાર્થ પરાય.

જીતાને કારણે પોતે પણ સુંદર લોજન, વસ્ત્રાદિથી આનંદ માને છે અને બીજાને પણ લોજન, વસ્ત્રાદિ આપીને આનંદ કરાવે છે. (૪) કોઈ એક પુરુષ સ્વાર્થ અને પરમાર્થથી રહિત હોવાને કારણે પોતાને પણ લોજન વસ્ત્રાદિ દ્વારા આનંદ કરાવતો નથી અને અન્યને પણ એ રીતે આનંદિત કરતો નથી.

“ ચત્તારિ પુરિસજાયા ” ઇત્યાદિ. આ સૂત્રમાં ચાર પ્રકારના પુરુષો કહ્યા છે. (૧) કોઈ એક પુરુષ “ અન્યના ચિત્તમા મારા પ્રત્યે સ્નેહ સ્થાપિત કરાવું ” આ પ્રકારનો નિશ્ચય કરીને અન્યના ચિત્તમાં પોતાના પ્રત્યે સ્નેહ સ્થાપિત કરી દે છે. (૨) કોઈ એક પુરુષ પરચિત્તમાં પોતાના પ્રત્યે સ્નેહ સ્થાપિત કરવાનો નિશ્ચય કરવા છતાં પણ કોઈ કારણે પૂર્વ લાવમાં પરિવર્તન થઈ જવાથી પરચિત્તમાં અપ્રીતિ જ સ્થાપિત કરે છે. (૩) કોઈ એક પુરુષ પરચિત્તમાં અપ્રીતિ સ્થાપિત કરવાનો નિશ્ચય કરવા છતાં પણ પ્રીતિ જ સ્થાપિત કરે છે. (૪) કોઈ એક પુરુષ પરચિત્તમાં અપ્રીતિ સ્થાપિત કરવાનો વિચાર કરીને પૂર્વ લાવ અનુસાર અપ્રીતિ જ સ્થાપિત કરે છે.

“ ચત્તારિ પુરિસજાયા ” ઇત્યાદિ. આ પ્રકારે પણ પુરુષોના ચાર પ્રકાર કહ્યા છે. (૧) કોઈ એક પુરુષ પોતાના ચિત્તને જ પ્રસન્ન રાખે છે. અન્યના ચિત્તને પ્રસન્ન રાખતો નથી બાકીના ત્રણ પ્રકારો આગલા સૂત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે જ સમજી લેવા. ॥ સૂ. ૨ ॥

દષ્ટાંત સહિત પુરુષજાતકા નિરૂપણ

વૃક્ષના દષ્ટાંત દ્વારા સૂત્રકાર પુરુષના પ્રકારોની પ્રરૂપણા કરે છે—

“ચત્તારિ રૂક્ષા પળ્લતા ” ઇત્યાદિ—(સૂ. ૩)

સૂત્રાર્થ—વૃક્ષના ચાર પ્રકાર કહ્યા છે(૧) કોઈ વૃક્ષ પત્રોપગ (પત્રયુક્ત) હોય છે, (૨) કોઈ વૃક્ષ પુષ્પોપગ હોય છે. (૩) કોઈ વૃક્ષ ફલોપગ હોય છે, અને (૪) કોઈ વૃક્ષ છાયોપગ હોય છે. એ જ પ્રમાણે પુરુષો પણ ચાર પ્રકારના હોય છે. (૧) કોઈ પુરુષ પત્રોપગ વૃક્ષ સમાન હોય છે, (૨) કોઈ પુષ્પોપગ વૃક્ષ સમાન હોય છે, (૩) કોઈ ફલોપગ વૃક્ષ સમાન હોય છે અને (૪) કોઈ છાયોપગ વૃક્ષસમાન હોય છે.

આ સૂત્રનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે. (૧) કોઈ એક વૃક્ષ પાનથી યુક્ત હોય છે. (૨) કોઈ વૃક્ષ પુષ્પથી યુક્ત હોય છે, (૩) કોઈ વૃક્ષ ફલોથી યુક્ત હોય છે અને (૪) કોઈ વૃક્ષ છાયાથી યુક્ત હોય છે. વૃક્ષની જેમ પુરુષો પણ ચાર પ્રકારના હોય છે. (૧) પત્રોપગ વૃક્ષ સમાન પુરુષ—જેમ પત્રોપગ વૃક્ષ પોતાના પાન વડે જ લોકો પર ઉપકાર કરે છે, એ જ પ્રમાણે કોઈ એક લૌકિક પુરુષ પોતાની વાણી દ્વારા જ લોકોનું ભલું કરે છે.

(૨) પુષ્પોપગ વૃક્ષ સમાન પુરુષ—જેમ પુષ્પોપગ વૃક્ષ પોતાના પુષ્પોથી જ લોકો પર ઉપકાર કરે છે, તેમ કોઈ પુરુષ કષ્ટ નિવારણના ઉપાય બતાવીને લોકોનું ભલું કરે છે. (૩) ફલોપગ વૃક્ષ સમાન પુરુષ—જેવી રીતે ફલોપગ વૃક્ષ પોતાના ફલો આપીને જતાં આવતાં લોકોનો ઉપકાર કરે છે, તેમ કોઈ પુરુષ અર્થોદ્ધિનું પ્રદાન કરીને લોકોનો ઉપકાર કરે છે.

(૩) છાયોપગ વૃક્ષ સમાન પુરુષ—જેમ કોઈ વૃક્ષ પોતાના છાયડામાં લોકોને આશ્રય આપે છે તેમ કોઈ પુરુષ આશ્રય પ્રદાન કરીને પણ લોકોનો ઉપકાર કરે છે. અથવા સંતાપ દૂર કરે છે.

લોકોત્તર પુરુષોને વૃક્ષોની સાથે આ પ્રમાણે સરખાવી શકાય—

(૧) જે લોકોત્તર પુરુષ સૂત્રદાન દ્વારા જન ઉપકારક હોય છે, તેને પત્રોપગ વૃક્ષ સમાન કહી શકાય. (૨) જે અર્થપ્રદાન દ્વારા ઉપકારક થાય છે, તેને પુષ્પોપગ વૃક્ષ સમાન કહી શકાય. (૩) સૂત્ર અને અર્થ બંને દ્વારા ઉપકાર કરનાર લોકોત્તર પુરુષને ફલોપગ વૃક્ષ સમાન કહી શકાય. (૪) જે જન્મ, જરા અને મરણ રૂપ અપાયોથી બચાવે છે, તે લોકોત્તર પુરુષને છાયોપગ વૃક્ષ સમાન કહી શકાય છે. ॥ સૂ. ૩ ॥

દષ્ટાંત સહિત શ્રમણો પાસક કે આશ્વાસ-વિશ્રામ કા નિરૂપણ

હવે સૂત્રકાર દક્ષિણ દ્વારા શ્રમણો પાસકને આશ્વાસન દે છે—

“મારં ણં વહમાણસ્સ ચત્તારિ આસાસા વણ્ણત્તા” ઇત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ—એક સ્થાનેથી બીજે સ્થાને ભાર પહોંચાડીને લઈ જનાર પુરુષ માટે ચાર વિશ્રામસ્થાન કહ્યા છે. પહેલો વિશ્રામ તે છે કે જ્યાં તે પોતાના ભાર (બોજા) ને એક ખભા પરથી બીજા ખભા પર મૂકે છે બીજો વિશ્રામ તે છે કે જ્યાં તે ઝાડા, પેશાબ રૂપ કુદરતી હાજત દૂર કરી શકે છે. ત્રીજો વિશ્રામ એ છે કે જ્યાં નાગકુમારાવાસ અથવા સુપર્ણકુમારાવાસ રૂપ કોઈ સ્થાનમાં તે થોડો સમય થોભી જાય છે. ચોથો વિશ્રામ એ છે કે જ્યાં તે બોજો પહોંચાડ્યાનો હોય ત્યાં પહોંચીને બોજાને કાયમને માટે ખભા પરથી ઉતારી નાખે છે.

એ જ પ્રમાણે શ્રમણો પાસકોને માટે પણ ચાર વિશ્રામસ્થાન (આવાસ) કહ્યાં છે—(૧) શીલવ્રત, શુભવ્રત, અનર્થદંડ વિરમણ, પ્રત્યાખ્યાન અને પોષધોપવાસ ગ્રહણ કરવા રૂપ પહેલું વિશ્રામસ્થાન સમજવું. (૨) સામાયિક, દેશા-

વકાશિકનું સમ્યક્ રીતે પાલન કરવું તે બીજો વિશ્રામ છે. (૩) આઠમ, ચૌદશ, પૂર્ણિમા અને અમાવાસ્યાની તિથિઓમાં પૌષધવ્રતનું સારી રીતે પાલન કરવું તે ત્રીજો વિશ્રામ છે. (૪) મરણકાળ નજીક આવતા અપશ્ચિમ સંદેખના ધારણ કરવી, આહાર પાણીના પ્રત્યાખ્યાન કરવા, અને મૃત્યુની આકાંક્ષા રાખ્યા વિના પાદપોષગમન સંત્યજ કરવા રૂપ ચોથો વિશ્રામ સમજવો.

ટીકાર્થ—દેશાન્ત સૂત્રમાં દર્શાવવામાં આવેલા ભારવાહકના ચાર વિસામા જેવા શ્રમભ્રુપાસકના પણ ચાર વિસામા કહ્યાં છે. જે વ્યક્તિ શ્રમભ્રુની સુશ્રૂષા કરે છે તેને શ્રમભ્રુપાસક કહે છે. જેમ ભારવાહક ભારથી અકાંત રહે છે એ જ પ્રમાણે શ્રમભ્રુપાસક પણ સાવધ વ્યાપાર રૂપ ભારથી આકાંત હોય છે. જેમ ભારવાહક ભારને નિશ્ચિત સ્થાને પહોંચાડતા સુધીમાં વચ્ચે વચ્ચે વિસામા લેતો રહે છે, એ જ પ્રમાણે શ્રમભ્રુપાસક પણ સાવધવ્યાપારને છોડવાને માટે—તેમનો પરિત્યાગ કરવાને માટે ધીરે ધીરે ત્યાગની માત્રા વધારતો બળ્ય છે બસ, એજ તેનો વિશ્રામ છે. વિશ્રામ ચિત્તક્ષમાધિ રૂપ હોય છે. જો કે શ્રમભ્રુપાસક જિનાગમના સંબંધથી, ગુરૂ આદિના સદુપદેશોથી એટલું તો સમજી શકે છે કે “આરંભ અને પરિગ્રહ નરક નિગોદ આદિ વિવિધ દુઃખ પરંપરાના જનક છે. આરંભ પરિગ્રહ આદિને કારણે હજી સુધી મારું અકલ્યાણ જ થતું રહ્યું છે. કલ્યાણની અભિલાષા રાખતા એવા મારે માટે તો તે અવશ્ય હોય (ત્યાજ્ય) છે.” છતાં પણ દુર્દમ ઇન્દ્રિય સમૂહ રૂપ ભટોથી પરાસ્ત થઈને તેમાં પ્રવૃત્ત તો થાય છે. પરંતુ તેમાં આસક્ત થઈને પ્રવૃત્તિ કરતો નથી પણ ગરમ લોઢાના તવાને પકડવાની જેમ ડરતા ડરતા પોતાની પ્રવૃત્તિ કરે છે. તે પ્રવૃત્તિથી આનંદ પામતો નથી, પણ તેના હૃદયમાં પશ્ચાત્તાપ જ કર્યા કરે છે, કારણ કે તે સમયે તેની વિચારધારા આ પ્રકારની હોય છે—

“હિયણ જિણાણં આણો” ઇત્યાદિ—

“અરે ! હું કેવો અણસમજુ છું કે મારા હૃદયમાં જિનેન્દ્ર દેવની આજ્ઞા વિરાજિત હોવા છતાં પણ મારું ચારિત્ર અને રહેણીકરણી આ પ્રકારના બની ગયાં છે. મારું આ જ્ઞાન શા કામનું છે? કારણ કે આ જ્ઞાન હોવા છતાં પણ હું મારો મનુષ્ય ભવ મારે હાથે જ ફેગટ ગુમાવી રહ્યો છું? હું તો ખિલકુલ અજ્ઞાની હોઉં એવી રીતે મારી પ્રવૃત્તિમાં હજી સુધી લીન રહ્યા જ કરું છું.” આ પ્રકારની ભાવનાથી એતપ્રેત થયેલા તે શ્રમ-

શ્રોત્રાપાસકના નીચે પ્રમાણે ચાર આવાસ (વિશ્રામ) હોય છે-શ્રમશ્રોત્રાપાસકનો સાવધ વ્યાપારના ત્યાગ રૂપ પહેલો વિશ્રામ આ પ્રકારનો હોય છે-ત્યારે તે ચિત્તસમાધિ રૂપ શીલને, સ્થૂલ 11જ્ઞાતિપાત વિરમણુ આદિ પાંચ વ્રતોને, દિગ્-વ્રત ઉપલોગ પરિલોગ રૂપ ગુણુવ્રતોને, અને અનર્થદંડ વિરમણુરૂપ વિરમણુને, અથવા રાગાદિ વિરમણુને તથા નમસ્કાર સહિત પોષધોપવાસને-આઠમ આદિ પર્વ દિનેમાં આહારાદિ ત્યાગનો સ્વીકાર કરે છે.

બીજો વિશ્રામ આ પ્રકારનો હોય છે-જ્યારે તે સામાયિક તથા દેશા-વકાશિકને ધારણુ કરે છે, ત્યારે સાવધ વ્યાપારના ત્યાગ રૂપ બીજો વિશ્રામ પ્રાપ્ત થાય છે. રાગદ્વેષથી રહિત થઈને સમસ્ત જીવો પ્રત્યે સમાનતાની ભાવના રાખવી તેનું નામ ‘સમ’ છે. ‘સમ’ શબ્દ ભાવપ્રધાન છે સમ પ્રાપ્તિનું નામ ‘સમાય’ છે. તે સમાય પ્રવર્ધમાન શરદ્ ચન્દ્રની ચાન્દની સમાનપ્રતિ-ક્ષણુ વિલક્ષણુ જ્ઞાનાદિના લાભરૂપ હોય છે. અથવા ‘સમ’ એટલે ‘સામ્ય’ તે સામ્ય સમભાવ જનિત આત્મપરિણામ છે, અને તે પ્રતિપળ અનિર્વાચનીય કર્મનિર્જરાના કારણુ રૂપ બને છે. આ સમનો જે આય(લાભ) છે તેનું નામ સમય છે આ સમાય જેનું પ્રયોજન છે, તે સામાયિક છે અથવા સમનો લાભ જેનાથી થાય છે તે સમાય છે, અને તે સમાય જ સામાયિક છે. આ સામાયિકની આરાધના કરતો શ્રાવક શ્રમણુ સમાન હોય છે, કારણુ કે સામાયિક વ્રત સાવધયોગના પરિવર્જન રૂપ અને નિરવધ યોગના પ્રતિસેવન રૂપ હોય છે. કહ્યું પણ છે કે-“ સામાયિકં ગુણાનામાધાર ” ઇત્યાદિ. આ સામાયિકનું વિશેષ વિવરણુ ઉપાસકદશાંગ સૂત્રની અગારસંજીવની ટીકામાં મેં લખેલું છે, તે ત્યાંથી વાંચી લેવું. અમુક નિયત દિશામાં અવર જવરની મર્યાદાને પ્રતિદિન સંક્ષિપ્ત કરવી અથવા સર્વ વ્રતોને સંક્ષિપ્ત કરવા તેનું નામ દેશાવકાશિક વ્રત છે આ સામાયિક અને દેશાવકાશિક વ્રતનું સમ્યક્ રીતે પાલન કરવું, એને જ બીજું વિશ્રામસ્થાન કહ્યું છે. શ્રમશ્રોત્રાપાસકનું વિશ્રામસ્થાન-આઠમ, ચૌદશ આદિ પર્વ તિથિઓમાં સંપૂર્ણ અહોરાત્ર (દિનરાત) નું જે પોષધવ્રત કરવામાં આવે છે, તે તેનું ત્રીજું વિશ્રામસ્થાન છે (૪) અપશ્ચિમ (અન્તિમ)-મારણુાન્તિક સંલે-ખના રૂપ તપવિશેષનું પ્રીતિપૂર્વક સેવન કરવું, ચારે પ્રકારના આહારના પરિ-ત્યાગ પૂર્વક મરણુની આકાંક્ષાથી રહિત બનીને પાદપોષગમન નામના સંચારાનું સર્વતો ભાવ પૂર્વક આરાધન કરવું, તે શ્રમશ્રોત્રાપાસકનું ચોથું વિશ્રામસ્થાન છે. 11સૂ ૪11

પુરુષ વિશેષનું સૂત્રકાર નિરૂપણ કરે છે—

“ ચત્તારિ પુરિસજાયા ” ઇત્યાદિ—(સૂ. ૫)

સૂત્રાર્થ—ચાર પ્રકારના પુરુષો કહ્યા છે—(૧) ઉદિતોદિત, (૨) ઉદિતાસ્તમિત, (૩) અસ્તમિતોદિત અને (૪) અસ્તમિતાસ્તમિત

આતુરન્ત ચક્રવર્તી ભરતરાજા ઉદિતોદિત હતા. આતુરન્ત ચક્રવર્તી બ્રહ્મદત્ત ઉદિતાસ્તમિત હતા. હરિકેશ નામના અણુગાર અસ્તમિતોદિત હતા, અને સૂવરનો શિકાર કરનાર કાલસૌકરિક અસ્તમિતાસ્તમિત હતા,

આ ચાર પ્રકારના પુરુષોનું સ્પષ્ટીકરણ આ પ્રમાણે સમજવું—

(૧) ઉદિતોદિત—કોઈ એક પુરુષ એવો હોય છે કે જે ઉત્તમ કુળમાં જન્મ લે છે, બળ સમૃદ્ધિ આદિથી સંપન્નતા, પુણ્યકર્મોના અનુભવ આદિ અલ્યુદય જન્મથી જ પ્રાપ્ત કરે છે, અને આ મનુષ્યભવનું આયુષ્ય પૂરું કરીને અત્યન્ત આનંદદાયક, અવ્યાબાધ મોક્ષોદયને પણ પ્રાપ્ત કરે છે. આતુરન્ત ચક્રવર્તી ઋષભનન્દન ભરત રાજાને આ પ્રકારના પુરુષ કહી શકાય ત્રણ દિશાઓમાં સમુદ્ર અને એક દિશામાં હિમવાન પર્વત, આ ચાર જેનાં અન્ત (અવધિ-હદ) હોય છે એવી આતુરન્તા પૃથ્વીનો જે સ્વામી હોય તેને આતુરન્ત કહે છે. ચક્રથી વર્તન કરવાનો જેનો સ્વભાવ હોય તેને ચક્રવર્તી કહે છે. એવા આતુરન્ત ચક્રવર્તી ઋષભદેવ તીર્થંકરના પુત્ર રાજા ભરતને ઉદિતોદિત કહેવામાં આવેલ છે.

(૨) ઉદિતાસ્તમિત પુરુષ—કોઈ પુરુષ પહેલાં સૂર્ય જેવો ઉદિત અથવા અલ્યુદય સંપન્ન હોય છે, પણ પાછળથી સકળ સમૃદ્ધિ ગુમાવી બેસવાથી અને દુર્ગતિમાં જવાથી અસ્તમિત (અલ્યુદયવિહીન) થઈ જાય છે. આતુરન્ત ચક્રવર્તી બ્રહ્મદત્ત રાજાને આ પ્રકારમાં ગણાવી શકાય. પહેલાં તે સારા કુળમાં ઉત્પન્ન થયો હતો. તેણે પોતાના બાહુબળના પ્રતાપથી છ અંડનું મહાન સામ્રાજ્ય સ્થાપ્યું—ચક્રવર્તી થઈ ગયો. ત્યાર બાદ કોઈ અનુચિત નિમિત્તથી ઉત્પન્ન થયેલા ક્રોધને અધીન થયો, ઇત્યાદિ કથન તેની કથામાંથી જાણી લેવું. ત્યાર બાદ તે મરીને સાતમી નરકના અપ્રતિષ્ઠાન નામના નરકવાસમાં ઉત્પન્ન થઈને મહા તીવ્ર વેદનાનો અનુભવ કરવા લાગ્યો આ રીતે તે અસ્તમિત થઈ

ગયો. આ રીતે ઉદિત થઈને અસ્તમિત થતા જીવનું આ બીજા ભાગમાં પ્રતિ-
પાદન કરવામાં આવ્યું છે. પહેલાં અભ્યુદય અને પછી પતન પામતાં પુરુષના
આ ભાગમાં સમાવેશ થાય છે. બ્રહ્મહત્તની કથા ઉત્તરાધ્યયનની પ્રિયદર્શિની ટીકાના
૧૩ માં અધ્યયનના ૭૨૫ માં પાના પર આપી છે, તે ત્યાંથી તે વાંચી લેવી.

(૩) અસ્તમિતોદિત પુરુષ—કોઈ એક પુરુષ પહેલાં દુર્ગતિમાં હોય
અને ત્યાંથી હીનકુલમાં ઉત્પન્ન થાય, અને ત્યારબાદ સમૃદ્ધિ, સુકીર્તિ, અને
સુગતિ પામે તો એવા પુરુષને આ પ્રકારમાં ગણાવી શકાય છે. એવો પુરુષ
પતનના પંથ તરફથી ઉત્થાનને પંથે વળે છે હરિકેશબલ અબુગાર આ પ્રકાર-
ના પુરુષ થઈ ગયા. તેમણે જન્માન્તરમાં ઉપાર્જિત પાપકર્મોના ઉદયથી
આંકાલ કુળમાં જન્મ લીધો હતો, તેઓ અતિશય દારિદ્ર્યથી પીડાતા હતા, પણ
ત્યારબાદ પ્રવ્રજ્યા અંગીકાર કરીને ચારિત્રારાધના કરીને મનુષ્યભવનું આયુ
પૂરું કરીને દેવની પર્યાયે ઉત્પન્ન થઈ ગયા. તેમની કથા પણ અન્ય ગ્રંથોમાંથી
વાંચી લેવી. એવા પુરુષને ‘અસ્તમિતોદિત’ કહે છે.

(૪) અસ્તમિતાસ્તમિત પુરુષ—કોઈ એક પુરુષ પહેલાં પણ અસ્તમિત
(અભ્યુદયવિહીન) હોય છે અને પછી પણ અસ્તમિત જ રહે છે. એવો પુરુષ
અધાર્મિક, અધર્મરાગી, અધર્માખ્યાયી, અધર્માનુષ્ઠાતા અને અધર્મજીવી હોય
છે; અને સર્વદા સાવધ વ્યાપારમાં પ્રવૃત્ત રહેવાને કારણે કીર્તિ, સમૃદ્ધિ, રૂપ
અને તેજ રહિત જ રહેવાને કારણે સાયંકાલિન સૂર્યસમાન અસ્તમિત જ
બની જાય છે. વળી મરીને દુર્ગતિમાં જવાને લીધે અસ્તમિત જ ચાલુ રહે
છે. કાલસૌકરિકને આ પ્રકારમાં ગણાવી શકાય. તે નિઃશીલ-મર્યાદાવિહીન હતો.
દયાહીન હતો, સૂવરના શિકારનો શોખીન હતો, તે દરરોજ ૫૦૦ પાકાનો
ઘાત કરતો હતો, હીન કુળમાં જન્મેલો હોવાથી સકળ જનો તેની નિંદા કરતા
હતા અને અકૃત્યકારી હતો. આ રીતે પહેલાં પણ તે અસ્તમિત હતો અને
આખી જિંદગી પણ એવો જ રહ્યો. તે મરીને સાતમી નરકમાં ઉત્પન્ન થયો,
આ રીતે તેણે દુર્ગતિ રૂપ અસ્તમિતા પ્રાપ્ત કરી. । સૂ. ૫ ।

વિવિધ ભાવોની અપેક્ષાએ જીવોની પ્રરૂપણા કરીને હવે સૂત્રકાર સઘળા જીવોને ચાર રાશિઓમાં વિભક્ત કરી નાખે છે—“ચત્તારિ જુમ્મા પણ્ણત્તા” ઇત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ—યુગ્મ ચાર કહ્યા છે—(૧) કૃત યુગ્મ, (૨) ઝ્યોજ, (૩) દ્વાપર યુગ્મ, અને (૪) કલ્પ્યોજ

‘યુગ્મ’ પદ અહીં રાશિવિશેષનું વાચક છે. તેના ચાર પ્રકારોનું હવે સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવે છે—જે રાશિમાં ચારને ઘટાવવાથી અન્તે ચાર જ વધે છે તેને કૃતયુગ્મ રૂપ રાશિ કહે છે. જે રાશિમાં ત્રણને ઘટાવવાથી અન્તે ત્રણ જ વધે છે તે રાશિને ઝ્યોજ કહે છે. જે રાશિમાં બેને ઘટાવવાથી બે જ વધે છે તે રાશિને દ્વાપર યુગ્મ કહે છે. જે રાશિમાં એકને ઘટાવવાથી અન્તે એક જ બચે છે તે રાશિને કલ્પ્યોજ કહે છે. અહીં ગણિતની પરિભાષામાં યુગ્મ શબ્દથી સમરાશિ અને ઝ્યોજ શબ્દથી વિષમરાશિ કહેવામાં આવે છે; તથા લોકમાં કૃતયુગ્મ આદિ શબ્દ દ્વારા મત્યુગ આદિ ચાર યુગ જ ગ્રહણ થાય છે. ॥ સૂ. ૬ ॥

હવે સૂત્રકાર ઉપર્યુક્ત રાશિઓનું નારકાદિકોમાં નિરૂપણ કરે છે—

“નેરઙ્ગાણં ચત્તારિ જુમ્મા પણ્ણત્તા” ઇત્યાદિ —

નારકોના ચાર યુગ્મ હોય છે—(૧) કૃતયુગ્મ, (૨) ઝ્યોજ, (૩) દ્વાપર યુગ્મ અને (૪) કલ્પ્યોજ. એ જ પ્રમાણે અસુરકુમારોથી લઈને સ્તનિતકુમારો સુધીના, પૃથ્વીકાયિક, અપ્સરાયિક, તૈજસ્કાયિક અને વાયુકાયિકોમાં પણ ચાર યુગ્મ કહ્યા છે. આ કથનનો ભાવાર્થ એ છે કે નારક આદિ ચાર પ્રકારના યુગ્મ (રાશિ) વાળા હોવા છતાં પણ જન્મ-મરણની અપેક્ષાએ ન્યૂનાધિક થતાં રહે છે. ॥ સૂ. ૭ ॥

હવે સૂત્રકાર ભાવોની અપેક્ષાએ જીવોની પ્રરૂપણા કરે છે—

“ ચત્તારિ સૂરા પળ્લત્તા ” ઇત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ—શૂર ચાર પ્રકારના કહ્યા છે—(૧) ક્ષાન્તિશૂર, (૨) તપઃશૂર, (૩) દાન-શૂર અને (૪) યુદ્ધશૂર ક્ષાન્તિશૂર અર્હન્ત હોય છે, તપઃશૂર અણુગાર હોય છે, દાનશૂર વૈશ્રવણ છે અને યુદ્ધશૂર વાસુદેવ છે.

ટીકાર્થ—ક્ષાન્તિ પ્રધાન પુરુષને ક્ષાન્તિશૂર, ઉચ્ચ તપસ્યા કરનારને તપઃશૂર, દાન આપવામાં જે પાછો પડતો નથી તે દાનશૂર અને યુદ્ધમાં વીરતા બતાવનારને યુદ્ધશૂર કહે છે. અર્હન્ત મહાવીર પ્રભુ ક્ષાન્તિ (ક્ષમા) માં શૂર ગણાયા, ધન્ય નામના અણુગાર જેવા સાધુએ તપઃશૂર ગણાય છે ઉત્તર દિશાનો દિક્ષ-પાલ દાનશૂર ગણાય છે. આ કુળેર તીર્થ કરના જન્મ કલ્યાણક, પારણા આદિ અવસરે રત્નોની વૃષ્ટિ કરે છે. તેથી તેને દાનશૂર કહ્યો છે. તે સમયે તે સ્વામી અને સેવકના ભેદભાવને ર કરી નાખે છે, કહ્યું પણ છે કે—“વેસમળ વગ્ગ-સંપરિયા” ઇત્યાદિ. કૃષ્ણની જેમ વાસુદેવ યુદ્ધશૂર હોય છે. શ્રી કૃષ્ણે ૩૬૦ યુદ્ધોમાં વિજય પ્રાપ્ત કર્યો હતો. । સૂ. ૮ ।

ભાવોની અપેક્ષાએ સૂત્રકાર જીવોંકા વિશેષ નિરૂપણ કરે છે—

“ ચત્તારિ પુરિસજ્ઞાયા પળ્લત્તા ” ઇત્યાદિ—

ચાર પ્રકારના પુરુષો કહ્યા છે—(૧) ઉચ્ચ ઉચ્ચ છન્દવાળો, (૨) ઉચ્ચ નીચ-છન્દવાળો, (૩) નીચ ઉચ્ચ છન્દવાળો અને (૪) નીચ નીચ છન્દવાળો. હવે આ ચારે પ્રકારનું સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવે છે—(૧) કોઈ પુરુષ એવો હોય છે કે જે શરીર, કુલ અને સમૃદ્ધિની અપેક્ષાએ પણ મહાન હોય છે અને ઉદારતા આદિ ગુણોથી યુક્ત હોવાને કારણે વિચારોની અપેક્ષાએ પણ મહાન હોય છે. (૨) કોઈ પુરુષ શરીર, કુલ આદિની અપેક્ષાએ મહાન હોવા છતાં મલિન વિચાર, લોભ આદિને કારણે અધમ હોય છે. (૩) કોઈ પુરુષ એવો હોય છે કે જે શરીર, કુલ, સમૃદ્ધિ આદિની અપેક્ષાએ હીન હોવા છતાં પણ ઉન્નત વિચારોવાળો હોય છે. (૪) કોઈ પુરુષ શરીર, કુલ, વૈભવ આદિની અપેક્ષાએ પણ હીન હોય છે અને ઔદાર્ય આદિ ગુણો અને વિચારોની અપેક્ષાએ પણ હીન જ હોય છે. । સૂ. ૯ ।

વિચારો અથવા ભાવોમાં નીચતા લેશ્યાવિશેષેને કારણે ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી સૂત્રકાર લેશ્યાઓની પ્રરૂપણા કરે છે.

“ અસુરકુમારાણં ચત્તારિ લેક્ષ્યાઞો ” ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ—અસુરકુમારોમાં ચાર લેશ્યાઓનો સદ્ભાવ હોય છે. જેના દ્વારા આત્મા ક્રમો વડે બદ્ધ થાય છે, તેનું નામ લેશ્યા છે. કર્મની સાથે આત્માનો સંબંધ કરવામાં આ લેશ્યા કારણભૂત બને છે. એટલે કે તે આત્માના પરિણામ વિશેષ રૂપ હોય છે. અસુરકુમારોમાં કૃષ્ણ, નીલ, કાપોત અને તેજોલેશ્યાનો સદ્ભાવ હોય છે. સ્તનિતકુમાર પર્યન્તના ભવનપતિઓમાં પણ આ ચાર લેશ્યાઓનો સદ્ભાવ હોય છે તેમનામાં દ્રવ્યની અપેક્ષાએ આ ચાર લેશ્યાઓનો સદ્ભાવ સમજવો. ભાવની અપેક્ષાએ તો છએ છ લેશ્યાઓનો—કૃષ્ણ, નીલ, કાપોત, તેજો, પદ્મ અને શુક્લ લેશ્યાઓનો સદ્ભાવ હોય છે. પૃથ્વીકાયિકો, અપૂકા-યિકો, વનસ્પતિકાયિકો અને વાનવ્યન્તરોમાં પણ અસુરકુમારો જેવી ચાર લેશ્યાઓનો જ સદ્ભાવ હોય છે. પૃથ્વીકાયિકો, અપૂકાયિકો અને તેજસ્કાયિકોમાં દેવોની ઉત્પત્તિની સંભાવનાની અપેક્ષાએ તેજોલેશ્યાનો સદ્ભાવ કહ્યો છે. ૧ સૂ. ૧૦

યાનાદિકે દષ્ટાંતસે પુરૂષજાતકા નિરૂપણ

લેશ્યાવિશેષના સદ્ભાવે કરીને મનુષ્ય વિચિત્ર પરિણામવાળો થાય છે તેથી હવે સૂત્રકાર યાત્રાદિના દષ્ટાંત દ્વારા ચાર પ્રકારના પુરુષોની પ્રરૂપણા કરે છે—“ ચત્તારિ જાણા પણ્ણત્તા ” ઇત્યાદિ—

આ સૂત્રમાં ચાર સૂત્રોને સમાવી લીધા છે. યાનના ચાર પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) યુક્તયુક્ત, (૨) યુક્તાધ્યુક્ત, (૩) અયુક્તયુક્ત, (૪) અયુક્તાધ્યુક્ત એ જ પ્રમાણે યુક્તયુક્ત આદિના લેદથી ચાર પ્રકારના પુરુષો પણ હોય છે. (૧) યાનના નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર પણ કહ્યા છે. (૧) યુક્ત યુક્તપરિણુત, (૨) યુક્તાધ્યુક્ત પરિણુત, (૩) અયુક્તયુક્ત પરિણુત અને (૪) અયુક્તાધ્યુક્ત પરિણુત એજ પ્રમાણે પુરુષના પણ યુક્તયુક્ત પરિણુત આદિ ચાર લેદ છે ૧૨

યાનના નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર પણ પડે છે—(૧) યુક્તયુક્ત રૂપ, (૨)

યુક્ત અયુક્ત ૩૫, (૩) અયુક્ત યુક્ત ૩૫ અને (૩) અયુક્ત અયુક્ત ૩૫ એજ પ્રમાણે પુરુષના પણ યુક્ત યુક્ત ૩૫ આદિ ચાર પ્રકાર સમજવા. ૧૩।

યાનના આ પ્રમાણે ચાર પ્રકાર પણ પડે છે—(૧) યુક્તયુક્ત શોભાવાળું, (૨) યુક્ત અયુક્ત શોભાવાળું (૩) અયુક્ત યુક્ત શોભાવાળું અને (૪) અયુક્ત અયુક્ત શોભાવાળું એજ પ્રમાણે પુરુષના પણ ‘યુક્ત યુક્ત શોભાવાળો’ આદિ ચાર પ્રકાર સમજવા. ૧૪।

હવે પહેલા સૂત્રના ચાર ભાગાનું સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવે છે (૧) કોઈ એક યાન (રથ, ગાડું આદિ વાહન) બળદ આદિથી પણ યુક્ત હોય છે અને સકળ સામગ્રીથી પણ યુક્ત હોય છે અથવા પહેલાં બળદાદિથી યુક્ત રહે છે અને પછી પણ યુક્ત જ રહે છે. (૨) કોઈ એક યાન બળદોથી યુક્ત હોય છે પણ અન્ય સામગ્રીથી રહિત હોય છે અથવા પહેલાં બળદ આદિથી યુક્ત હોય છે પણ પછી તેમનાથી રહિત બની જાય છે (૩) કોઈ એક યાન વર્તમાન કાળે તો બળદ આદિથી રહિત હોય છે પણ ભવિષ્યમાં તેમનાથી યુક્ત બની જાય છે. (૪) કોઈ એક રથાદિ યાન વર્તમાન કાળે પણ બળદ આદિથી રહિત હોય છે અને ભવિષ્યમાં પણ બળદાદિથી રહિત જ રહે છે.

એજ પ્રમાણે પુરુષો પણ ચાર પ્રકારના હોય છે—(૧) કોઈ પુરુષ જન્મ-કાળથી જ સમૃદ્ધિ સંપન્ન પણ હોય છે અને સદાચાર સંપન્ન પણ હોય છે અથવા જે પહેલાં પણ સમૃદ્ધિ, સદાચાર આદિથી યુક્ત હોય છે અને પોતાના મરણકાળ પર્યન્ત પણ તેનાથી યુક્ત જ રહે છે. આ પહેલાં ભાંગે સામાન્ય પુરુષની અપેક્ષાએ સમજવો, એજ પ્રમાણે બાકીના ત્રણ ભાગો પણ સમજી શકાય એવાં છે. સાધુ પુરુષોને આ ચાર ભાગો આ પ્રમાણે લાગુ પડે છે—(૧) કોઈ એક પુરુષ સાધુ બનતી વખતે દ્રવ્યલિંગ કે ભાવ-લિંગથી યુક્ત હોય છે અને પોતાના જીવન કાળ પર્યન્ત એજ લિંગથી યુક્ત રહે છે (૨) કોઈ એક પુરુષ દીક્ષા અંગીકાર કરતી વખતે દ્રવ્યલિંગથી કે ભાવલિંગથી યુક્ત હોય છે, પરન્તુ આગળ જતાં તે લિંગથી-ભાવલિંગથી રહિત થઈ જાય છે. તેવા પુરુષને બીજા ભાગમાં ગણાવી શકાય છે. જેમકે—જમાલિ નિહ્ય અથવા કંઠરિકની જેમ બનને લિંગથી રહિત થઈ જનારને પણ બીજા ભાગમાં ગણાવી શકાય છે. પ્રત્યેક બુદ્ધ આદિની જેમ દ્રવ્યલિંગથી રહિત હોવા છતાં ભાવલિંગથી યુક્ત હોય એવા સાધુને ત્રીજા ભાગમાં ગણાવી શકાય છે. (૪) તથા ગૃહસ્થાદિની જેમ જે પહેલાં પણ દ્રવ્યલિંગ અથવા ભાવલિંગથી રહિત હોય છે પછી પણ એવો જ ચાલુ રહે છે તેને ચોથા ભાગમાં ગણાવી શકાય છે.

બીજા સૂત્રના ચાર ભાગાનું સ્પષ્ટીકરણ—(૧) કોઈ એક રથાદિ યાન એવું હોય છે કે જે બળદ આદિથી પણ યુક્ત હોય છે અને પ્રશસ્ત સામગ્રીથી પણ યુક્ત રહે છે (૨) કોઈ એક રથાદિ યાન બળદાદિથી યુક્ત હોવા છતાં પણ પ્રશસ્ત સામગ્રીથી રહિત હોય છે ત્રીજા અને ચોથા નંબરના ભાગો પણ એજ પ્રમાણે સમજી લેવા. એજ પ્રમાણે પુરુષોના ચાર પ્રકાર પડે છે—(૧) કોઈ એક પુરુષ એવો હોય છે કે જે દ્રવ્ય-ભાવ લિંગથી સંપન્ન હોવાને કારણે યુક્ત હોય છે અને પછી પણ તે પુરુષ તે ભાવથી સંપન્ન જ રહે છે. (૨) કોઈ એક પુરુષ પહેલા યુક્ત હોય છે—દ્રવ્યભાવ લિંગથી સંપન્ન હોય છે પણ પાછળથી તે અયુક્ત પરિણત થઈ જાય છે—એટલે ભાવલિંગથી રહિત થઈ જાય છે જેમ કે જમાલિ આદિ નિહ્વ. અથવા બંને લિંગથી પણ રહિત થઈ જાય છે. જેમ કે કંડરીક આ પ્રકારનો બીજો ભાગો સમજવો.

ત્રીજો ભાગો—કોઈ એક પુરુષ પહેલાં અયુક્ત (દ્રવ્યલિંગથી રહિત) હોય છે, પરંતુ પાછળથી યુક્ત પરિણત—દ્રવ્યલિંગથી સંપન્ન થઈ જાય છે જેમ કે પ્રત્યેક બુદ્ધ વગેરે.

ચોથો ભાગો—કોઈ એક પુરુષ પહેલાં પણ અયુક્ત (દ્રવ્યલિંગથી રહિત) હોય છે અને પાછળથી પણ અયુક્ત પરિણત જ ચાલુ રહે છે. જેમ કે ગૃહસ્થ આ પ્રકારની ચતુર્ભંગી વિશિષ્ટ પુરુષોને આધારે કહેવામાં આવી છે. સામાન્ય પુરુષોની અપેક્ષાએ એજ ચતુર્ભંગીને આ પ્રમાણે ઘટાપી શકાય

(૧) કોઈ એક પુરુષ એવો હોય છે કે જે પહેલાં પણ ધનધાન્ય આદિથી સંપન્ન હોય છે અને ત્યારબાદ પણ જીવનપર્યંત તેનાથી યુક્ત જ ચાલુ રહે છે. (૨) કોઈ પુરુષ પહેલાં ધનધાન્યાદિથી યુક્ત હોય છે પણ પાછળથી તેનાથી રહિત બની જાય છે. (૩) કોઈ એક પુરુષ પહેલાં ધન-ધાન્યાદિથી રહિત હોય છે પણ પાછળથી ધનધાન્યથી સંપન્ન બની જાય છે

(૪) કોઈ એક પુરુષ પહેલા પણ ધનધાન્યાદિથી રહિત હોય છે અને પાછળથી પણ તેનાથી રહિત જ રહે છે. “ચત્તારિ જાણા” ઇત્યાદિ સૂત્રાર્થ સ્પષ્ટ છે દૃષ્ટાન્ત સૂત્રનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે—(૧) કોઈ એક રથાદિ યાન બળદ આદિથી પણ યુક્ત હોય છે અને યુક્તરૂપ સંપન્ન-સુરચિત રુચિર આકારવાળું પણ હોય છે. (૨) કોઈ એક રથાદિ યાન બળદ આદિથી યુક્ત હોવા છતાં અયુક્તરૂપવાળું હોય છે એટલે કે સુંદર અને સુરચિતર આકારવાળું હોતું નથી. એજ પ્રમાણે બાકીના બે ભાંગાનો ભાવાર્થ પણ સમજી શકાય એવો છે.

યુગ્ય-વૃષભાદિ કે દૃષ્ટાન્ત સે દાર્ષ્ટાન્તિક પુરુષજાત કા નિરૂપણ

એજ પ્રમાણે પુરુષો પણ ચાર પ્રકારના હોય છે—

(૧) કોઈ એક પુરુષ ધનાદિથી પણ યુક્ત હોય છે, જ્ઞાનાદિથી પણ સપન્ન હોય છે અને ઉચિત વેષવાળો—સુરચિત વેષવાળો પણ હોય છે.

(૨) કોઈ એક પુરુષ ધનાદિથી સંપન્ન હોવા છતાં અયુક્ત રૂપવાળો હોય છે એટલે કે જ્ઞાનાદિ ગુણોથી રહિત, ઉચિત વેષથી રહિત અથવા સુરચિત વેષથી રહિત હોય છે બાકીના બે ભાંગા પણ એજ પ્રમાણે સમજી શકાય એવાં છે.

યાનના “યુક્તયુક્ત શોભાવાળું” આદિ ચાર ભાંગા સરળ છે.

પુરુષના પણ એવાં જ ચાર ભાંગા સમજવા જેમ કે (૧) કોઈ એક પુરુષ જ્ઞાનાદિ ગુણોથી યુક્ત હોય છે અને ઉચિત શોભાવાળો પણ હોય છે. બાકીના ત્રણ ભાંગા પણ આ પહેલા ભાંગાને આધારે સમજી લેવા. ૧૧૧.

હવે સૂત્રકાર દૃષ્ટાન્ત અને દાર્ષ્ટાન્તિક પુરુષના સૂત્રોનું નિરૂપણ કરે છે— “ચત્તારિ જુગા પળ્લત્તા” ઇત્યાદિ—

યુગ્ય (વાહનને ખેંચનાર કે ઉપાડનાર બળદ અથવા પુરુષ) ચાર પ્રકારના હોય છે—(૧) યુક્તયુક્ત, (૨) યુક્તાયુક્ત, (૩) અયુક્તયુક્ત અને (૪) અયુક્તાયુક્ત એજ પ્રમાણે પુરુષો પણ ચાર પ્રકારના હોય છે.

(૧) યુક્તયુક્ત બાકીના ત્રણ પ્રકાર ઉપર મુજબ સમજવા.

યાનની જેમ યુગ્યની સાથે પણ યુક્ત, યુક્તપરિણત, યુક્તરૂપ અને યુક્તશોભા આદિ પદોને જોડીને ચાર આલાપક બની જાય છે એજ પ્રમાણે પુરુષ વિષયક પણ ચાર આલાપક બને છે એમ સમજવું. આરીતે પુરુષ વિષયક ચાર ચતુર્ભંગી બને છે.

યુગ્ય વિષયક પહેલી ચતુર્ભંગી તો ઉપર આપવામાં આવી છે. હવે બીજી ચતુર્ભંગી પ્રકટ કરવામાં આવે છે—(૧) યુક્તયુક્ત પરિણત, (૨) યુક્તા ક્ત પરિણત, (૩) અયુક્તયુક્ત પરિણત અને (૪) અયુક્તાયુક્ત પરિણત.

ત્રીજી ચતુર્ભંગી—(૧) યુક્તયુક્ત રૂપ, (૨) યુક્તાયુક્ત રૂપ, (૩) અયુક્તયુક્ત રૂપ અને (૪) અયુક્તાયુક્ત રૂપ.

ચોથી ચતુર્ભંગી—(૧) યુક્તયુક્ત શોભાસંપન્ન, (૨) યુક્તાયુક્ત શોભાસંપન્ન (૩) અયુક્તયુક્ત શોભાસંપન્ન, અને (૪) અયુક્તાયુક્ત શોભાસંપન્ન.

આ પ્રકારની ચાર ચતુર્ભંગીઓ પુરુષના વિષયમાં પણ સમજવી. આ સૂત્રમાં “યુગં રથાઙ્ગ (પ્રવહનાઙ્ગ) શિવિકઙ્ગં વા વહન્તિ ઇતિ યુગ્યાઃ” આ વ્યુત્પત્તિ અનુસાર યુગ્ય શબ્દથી બળદ આદિ પ્રાણી અથવા પાલખી આદિ ઉપાડનાર મનુષ્ય ગૃહીત થાય છે જો કે જે હાથના પ્રમાણવાળી ગોલ દેશમાં ચોખ્ખું વેદિકા સહિતની અલંકારયુક્ત “જમ્પાન” (પાલખી વિશેષ)ને પણ યુગ્ય કહે છે. પણ અહીં તે ગ્રહણ કરવાની નથી.

યુગ્યના પહેલા ભાંગાનો ભાવાર્થ—કોઈ એક યુગ્ય (બળદ આદિ) હોય છે કે જે યુક્ત-વાહન પર આરોહણ કરવાની સાધન સામગ્રીથી યુક્ત હોય છે અને વેગ આદિથી પણ યુક્ત હોય છે. આ “યુક્તયુક્ત” નામનો પહેલો ભાંગો થયો. બાકીના ભાંગાઓનો ભાવાર્થ પણ જાતે જ સમજી લેવો. એજ પ્રમાણે લૌકિક પુરુષો અને લોકોત્તર પુરુષોને અનુલક્ષીને પણ ચાર ચતુર્ભંગી સમજી લેવી. ॥ સૂ. ૧૨ ॥

“ ચત્તારિસારહી પળ્ળત્તા ” ઇત્યાદિ— ૧૩૧

સારથિના નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર છે—(૧) કોઈ એક સારથિ યોજ-
યિતા હોય છે, વિયોજયિતા હોતો નથી. (૨) કોઈ એક સારથિ વિયોજયિતા
હોય છે પણ યોજયિતા હોતો નથી, (૩) કોઈ એક સારથિ યોજયિતા પણ
હોય છે અને વિયોજયિતા પણ હોય છે. કોઈ એક સારથિ યોજયિતા પણ
હોય છે, અને વિયોજયિતા પણ હોય છે. (૪) કોઈ એક સારથિ યોજયિતા
પણ હોતો નથી અને વિયોજયિતા પણ હોતો નથી. એજ પ્રમાણે પુરુષો પણ
ચાર પ્રકારના હોય છે—(૧) કોઈ એક પુરુષ યોજયિતા હોય છે, પણ વિયો-
જયિતા હોતો નથી, ઇત્યાદિ ચાર પ્રકાર સમજવા.

એજ પ્રમાણે ઘોડાના પણ ચાર પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) કોઈ એક ઘોડો
યુક્તયુક્ત હોય છે, ઇત્યાદિ ચાર પ્રકાર સમજવા. પુરુષના પણ યુક્તયુક્ત
આદિ ચાર પ્રકાર સમજવા. એજ પ્રમાણે યુક્તપરિણત, યુક્તરૂપ અને
યુક્તયોજા સંપન્ન, આ પદોને જોડીને પણ બીજી ત્રણ ચતુર્ભંગી દષ્ટાંતસૂત્ર
અને દાર્શનિક પુરુષસૂત્ર વિષે સમજી લેવી.

આ સૂત્રનો લાવાય આ પ્રમાણે છે—રથ ચલાવનારને સારથિ કહે
છે. તેના નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) કોઈ એક સારથિ એવો
હોય છે કે જે રથ સાથે અશ્વાદિકોને જોડે છે ખરો પણ તેમને રથથી છૂટા
કરતો નથી (૨) કોઈ એક સારથિ અશ્વાદિકોને રથથી અલગ કરે છે પણ
તેમને રથ સાથે જોડતો નથી. (૩) કોઈ એક સારથિ અશ્વાદિકોને રથ સાથે
જોડે છે પણ ખરો અને તેમને વિયોજિત (અલગ) પણ કરે છે (૪) કોઈ

એક સારથી અશ્વાદિકોને રથ સાથે યોજિત પણ કરતો નથી અને તેમને રથથી વિયોજિત (અલગ) પણ કરતો નથી. આ ચોથા પ્રકારને સારથી માત્ર અશ્વાદિકોને અથવા રથને ચલાવવાનું કામ જ કરે છે.

એજ પ્રમાણે પુરુષોના પણ જે ચાર પ્રકાર કહ્યા છે, તેમનું હવે સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવે છે—(૧) કોઈ એક સાધુપુરુષ એવો હોય છે કે જે સાધુઓને સંયમયોગોમાં પ્રવૃત્ત જ કરાવે છે, પણ અનુચિત કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થયેલા સાધુને તેમ કરતા અટકાવતો નથી. (૨) કોઈ એક સાધુપુરુષ એવો હોય છે કે જે અનુચિત કાર્યોમાં પ્રવૃત્ત થયેલા માણસોને તે પ્રકારની પ્રવૃત્તિ કરતા અટકાવે છે, પણ તેમને સંયમયોગોમાં પ્રવૃત્ત કરનારો હોતો નથી. (૩) કોઈ એક સાધુપુરુષ એવો હોય છે કે જે માણસોને સંયમયોગોમાં પ્રવૃત્ત પણ કરે છે અને અનુચિત કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થનારને તે કાર્ય કરતાં અટકાવે છે પણ ખરે. (૪) કોઈ એક સાધુ પુરુષ એવો હોય છે કે જે લોકોને સંયમયોગોમાં પ્રવૃત્ત પણ કરતો નથી અને અનુચિત કાર્ય કરનારને તેમ કરતા અટકાવતો પણ નથી કોઈ સાધારણ શક્તિશાળી મુનિને આ ચોથા પ્રકારમાં ગણાવી શકાય છે. આ ચાર ભાંગાનું કથન લોકોત્તર પુરુષની અપેક્ષાએ કરવામાં આવ્યું છે. હવે સામાન્ય પુરુષની અપેક્ષાએ ચારે ભાંગાનું સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવે છે.

(૧) કોઈ એક પુરુષ એવો હોય છે કે જે કોઈ કાર્યમાં કોઈ વ્યક્તિને પ્રવૃત્ત કરાવનાર જ હોય છે, પણ તેમાંથી તેને નિવૃત્ત કરાવનાર હોતો નથી, બાકીના ત્રણ ભાંગા પણ એજ પ્રમાણે સમજી લેવા.

“एवामेव ” ઇત્યાદિ—યાનની જેમ અશ્વના પણ ચાર પ્રકાર હોય છે—(૧) કોઈ એક અશ્વ એવો હોય છે કે જે પહેલાં પણ રથાદિની સાથે જોડી શકાય છે અને પછી પણ જોડી શકાય છે. (૨) કોઈ એક અશ્વ પહેલાં જોડી શકાય છે પણ પછી જોડી શકાતો નથી. (૩) કોઈ એક અશ્વ એવો હોય છે કે જે પહેલાં જોડી શકાતો નથી પણ પછી જોડી શકાય છે. (૪) કોઈ એક અશ્વ એવો હોય છે કે જેને પહેલાં પણ જોડી શકાતો નથી અને પછી પણ જોડી શકાતો નથી. અથવા આ યુક્તાયુક્ત આદિ ભાંગાઓની બાહ્ય યાનના સૂત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે જ સમજવી. અને યાનની જેમ જ યુક્તપરિણત, યુક્તરૂપ અને યુક્તશોભા સંપન્ન આ પદોને યોજવાથી અશ્વ વિષયક બીજી ત્રણ ચતુર્ભાંગી પણ બનાવી શકાય છે, અશ્વવિષયક જેવી ચાર ચતુર્ભાંગી કહી છે એવી જ ચાર ચતુર્ભાંગી દાર્શનિક પુરુષ વિષે પણ સમજી લેવી જોઈએ. ॥ સૂ. ૧૩ ॥

સૂત્રાર્થ—“ ચત્તારિ ગયો પળ્લન્તા ” ઇત્યાદિ—

ગજ (હાથી) ચાર પ્રકારના કહ્યા છે—(૧) યુક્તાયુક્ત, (૨) યુક્તાયુક્ત, (૩) અયુક્તયુક્ત અને (૪) અયુક્તાયુક્ત. એજ પ્રમાણે પુરુષના પણ યુક્તયુક્ત આદિ ચાર પ્રકાર સમજવા.

ટીકાર્થ — અશ્વની જેમ જ યુક્તપરિણત, યુક્તરૂપ અને યુક્ત શોભાસંપન્ન, આ પદોને યોજવાથી ગજવિષયક બીજી ત્રણ ચતુર્ભંગી પણ બને છે. એજ પ્રકારની બીજી ત્રણ ચતુર્ભંગી દાર્ષ્ટાન્તિક પુરુષ વિષે પણ સમજવી. હયસૂત્ર (સૂ. ૧૩)ના જેવો જ આ સૂત્રનો ભાવાર્થ સમજવો. સૂ. ૧૪

“ ચત્તારિ જુગાયરિયા પળ્લન્તા ” ઇત્યાદિ—

યુગ્યાચર્યા (અશ્વાદિની ગમન ક્રિયા) ચાર પ્રકારની કહી છે—(૧) પથિ-યાયી નો ઉત્પથયાયી, (૨) ઉત્પથયાયી નો પથિયાયી, (૩) પથિયાયી અને ઉત્પથયાયી (૪) નો પથિયાયી નો ઉત્પથયાયી એજ પ્રમાણે પુરુષોના પણ ચાર પ્રકાર કહ્યા છે.

ભાવાર્થ—યુગ્ય એટલે રથાદિને ખેંચનાર અશ્વાદિ તે અશ્વાદિની જે વહન ક્રિયા અથવા ગમનક્રિયાને ‘ આચર્યા ’ કહે છે તેના ચાર પ્રકાર હવે સ્પષ્ટ કરવામાં આવે છે—(૧) કોઈ અશ્વાદિ યુગ્ય હોય છે જે માર્ગે ચાલવાના સ્વભાવવાળું હોય છે—કુમાર્ગે ચાલતું નથી. (૨) કોઈ એક અશ્વાદિ વાહન કુમાર્ગે જ ચાલવાના સ્વભાવવાળું હોય છે. માર્ગે તો ચાલતું જ નથી. (૩) કોઈ અશ્વાદિ વાહન માર્ગ પર થઈને ચાલવાના સ્વભાવવાળું પણ હોય છે અને કુમાર્ગે ચાલવાના સ્વભાવવાળું પણ હોય છે (૪) કોઈ એક અશ્વાદિ (યુગ્ય) માર્ગે થઈને જવાના સ્વભાવવાળું પણ હોતું નથી અને કુમાર્ગે ચાલવાના સ્વભાવવાળું પણ હોતું નથી, જો કે આ સામાન્ય સૂત્રમાં યુગ્યની આચર્યા (અશ્વાદિની ગમનક્રિયા) ચાર પ્રકારની કહી છે, છતાં પણ આશ્રય અને આશ્રેયમાં અભેદોપચારની અપેક્ષાએ આચર્યાના આશ્રયભૂત યુગ્ય (અશ્વાદિનાં) જ અહીં ચાર પ્રકાર સમજવા જોઈએ. આ કથન દ્રવ્યયુગ્યને અનુલક્ષીને કરવામાં આવ્યું છે, ભાવયુગ્યની અપેક્ષાએ આ ભાંગાઓનું કથન આ પ્રમાણે થવું જોઈએ. યુગ્ય શબ્દને ઔપચારિક ગણીને યુગ્ય જેવા જે હોય તેને પણ યુગ્ય કહી શકાય. સંયમભારતું વહન કરનાર સાધુને જ એવાં યુગ્યસમાન ગણી શકાય. એવાં સાધુની આચર્યાને યુગ્યાચર્યા કહી શકાય. અહીં આચર્યા દ્વારા યુગ્ય પદોપલક્ષિત સાધુમાં ચતુર્વિધતાનું આ પ્રમાણે

પ્રતિપા ન કરી શકાય—(૧) કોઈ એક સાધુ એવો હોય છે કે જે પથિયાથી હોય છે એટલે કે સદ્ગુણ કરનારો અપ્રમત્ત સંયત હોય છે. (૨) કોઈ એક સાધુ એવો હોય છે કે જે અસદ્ગુણ કરનાર ઉત્પથયાથી પ્રમત્ત હોય છે એટલે કે કેવળ વેષધારી સાધુ જ હોય છે. (૩) કોઈ એક સાધુ સદ્ગુણ અને અસદ્ગુણ કરનારો ઉભયયાથી પ્રમત્ત અને અપ્રમત્ત હોય છે. (૪) કોઈ એક સાધુ અનુભયયાથી હોય છે, કારણ કે તે સદ્અનુષ્ઠાન પણ કરતો નથી અને અસદ્ગુણ પણ કરતો નથી. એવો તે સિદ્ધ હોય છે

ગુર્યના દષ્ટાન્તને અનુરૂપ ચાર પ્રકારના પુરુષો હોય છે—(૧) કોઈ એક પુરુષ પથિયાથી હોય છે એટલે કે સુશાસ્ત્રજ્ઞાનસંપન્ન, ગુરુ આદિના ઉપદેશ રૂપ માર્ગે અને સુદેવની આરાધનાને માર્ગે ગમન કરવાના સ્વભાવ-વાળો હોય છે, પરન્તુ ઉત્પથયાથી હોતો નથી, એટલે કે કુશાસ્ત્રજ્ઞાનને કુમાર્ગે, કુગુરુ પ્રતિપાદિત કુદેવારાધના આદિ કુમાર્ગે ગમન કરનારો હોતો નથી. એજ પ્રમાણે બાકીના ત્રણ ભાંગા પણ સમજી લેવા.

અથવા—‘ પથી ’ પદ સ્વસિદ્ધાન્તવાચક અને ‘ ઉત્પથ ’ પદ પરસિદ્ધાન્ત-વાચક છે, કારણ કે ગત્યર્થક ધાતુ જ્ઞાનાર્થક પણ હોય છે. અહીં ‘ યા ’ ધાતુ ગત્યર્થક હોવાથી બોધાર્થક પણ સંભવી શકે છે. તેથી “ પથિયાથી ” એટલે સ્વસિદ્ધાન્તનો અનુયાયી અને “ ઉત્પથયાથી ” એટલે પરસિદ્ધાન્તનો અનુયાયી, આ પ્રકારનો અર્થ પણ થાય છે. આ પ્રકારના અર્થને અનુલક્ષીને બાકીના ભાંગા સમજી લેવા જોઈએ. । સૂ. ૧૫ ।

પુષ્પકે દષ્ટાન્તસે પુરુષજાતકા નિરૂપણ

“ ચત્તારિ પુષ્પા પણત્તા ” ઇત્યાદિ—

ચાર પ્રકારના ફૂલો કહ્યાં છે—(૧) કોઈ એક ફૂલ રૂપ સંપન્ન હોય છે, પણ ગંધસંપન્ન હોતું નથી. (૨) કોઈ ફૂલ માત્ર ગંધસંપન્ન જ હોય છે, પણ રૂપસંપન્ન હોતું નથી. (૩) કેઈ એક ફૂલ રૂપસંપન્ન પણ હોય

છે અને ગંધસંપન્ન પણ હોય છે. (૪) કોઈ એક કૂલ રૂપસંપન્ન પણ હોતું નથી અને ગંધસંપન્ન પણ હોતું નથી.

એજ પ્રમાણે પુરુષો પણ ચાર પ્રકારના હોય છે—(૧) કોઈ એક પુરુષ રૂપસંપન્ન હોય છે. પણ શીલસંપન્ન હોતો નથી. એજ પ્રમાણે બાકીના ત્રણ ભાગો પણ સમજી લેવા.

પુષ્પ વિષયક ચતુર્ભંગીનું સ્પષ્ટીકરણ—(૧) કોઈ એક પુષ્પ દેખાવમાં સુંદર હોય છે. પણ સુગંધવાળું હોતું નથી. જેમકે પલાશ પુષ્પ.

એજ પ્રમાણે બાકીના ત્રણ ભાગો પણ સમજી લેવા. ગંધસંપન્ન ન રૂપસંપન્ન પુષ્પ તરીકે બહુલ પુષ્પ ગણાવી શકાય. ગંધ અને રૂપસંપન્ન પુષ્પમાં ગુલાબ પુષ્પ ગણાવી શકાય. ન ગંધ સંપન્ન અને ન રૂપસંપન્ન કૂલમાં બદરિકા પુષ્પ ગણાવી શકાય. એજ પ્રમાણે પુરુષોના ચાર પ્રકાર નીચે પ્રમાણે સમજવા—

(૧) કોઈ એક પુરુષ દેખાવમાં અતિ સુંદર હોય છે, પણ સદ્વૃત્તિવાળો હોતો નથી, એજ પ્રમાણે બાકીના ત્રણ પ્રકારો પણ સમજી લેવા. ॥સૂ. ૧૬॥

જાતિસમ્પન્નાદિ પુરુષજાતકા નિરૂપણ

“ ચત્તારિ પુરિસજ્ઞાયા પળ્લતા ” ઇત્યાદિ—

ચાર પ્રકારના પુરુષો કહ્યા છે—(૧) કોઈ પુરુષ ઉત્તમ જાતિવાળો હોય છે, પણ ઉત્તમ કુળવાળો હોતો નથી. (૨) કોઈ ઉત્તમ કુળવાળો હોય છે પણ ઉત્તમ જાતિવાળો હોતો નથી. (૩) કોઈ એક પુરુષ ઉત્તમ કુળવાળો પણ હોય છે અને ઉત્તમ જાતિવાળો પણ હોય છે. (૪) કોઈ એક પુરુષ ઉત્તમકુળ રહિત અને ઉત્તમ જાતિ રહિત હોય છે. ૧૧

નીચે પ્રમાણે પણ ચાર પ્રકારના પુરુષો કહ્યા છે—(૧) કોઈ એક પુરુષ ઉત્તમ જાતિસંપન્ન હોય છે પણ બળસંપન્ન (વીર્યસંપન્ન) હોતો નથી. (૨) કોઈ બળસંપન્ન હોય છે પણ જાતિસંપન્ન હોતો નથી. (૩) કોઈ બળસંપન્ન અને જાતિસંપન્ન હોય છે. (૪) કોઈ બળસંપન્ન પણ હોતો નથી અને જાતિસંપન્ન પણ હોતો નથી. ૧૨।

“ एवं जाईए रूपेण ” એજ પ્રમાણે જાતિની સાથે રૂપના યોગથી ચાર વિકલ્પો અને છે, જેમકે (૧) કોઈ એક પુરુષ જાતિસંપન્ન હોય છે, પણ રૂપસંપન્ન હોતો નથી (૨) કોઈ રૂપસંપન્ન હોય છે પણ જાતિસંપન્ન હોતો નથી (૩) કોઈ જાતિસંપન્ન પણ હોય છે અને રૂપસંપન્ન પણ હોય છે. (૪) કોઈ જાતિસંપન્ન પણ હોતો નથી અને રૂપસંપન્ન પણ હોતો નથી. ૧૩।

“ एवं जाईए सुएण ” એજ પ્રમાણે જાતિ અને શ્રુતના યોગથી નીચે પ્રમાણે ચાર ભાંગા અને છે—(૧) કોઈ એક પુરુષ જાતિસંપન્ન હોય છે, પણ શ્રુતસંપન્ન હોતો નથી (૨) કોઈ શ્રુતસંપન્ન હોય છે, પણ જાતિસંપન્ન હોતો નથી. (૩) કોઈ જાતિસંપન્ન પણ હોય છે અને શ્રુતસંપન્ન પણ હોય છે. (૪) કોઈ જાતિસંપન્ન પણ નથી હોતો, અને શ્રુતસંપન્ન પણ હોતો નથી ૧૪।

“ एवं जाईए सीलेण ” એજ પ્રમાણે જાતિ અને શીલના યોગથી નીચે પ્રમાણે ચાર ભાંગા અને છે—(૧) કોઈ એક પુરુષ જાતિસંપન્ન હોય છે, પણ શીલસંપન્ન હોતો નથી. (૨) કોઈ શીલસંપન્ન હોય છે, પણ જાતિસંપન્ન હોતો નથી. (૩) કોઈ જાતિસંપન્ન પણ હોય છે અને શીલસંપન્ન પણ હોય છે. (૪) કોઈ જાતિસંપન્ન પણ હોતો નથી અને શીલસંપન્ન પણ હોતો નથી. ૧૫।

“ एवं जाईए चरित्तेण ” એજ પ્રમાણે જાતિ અને ચારિત્રના યોગથી નીચે પ્રમાણે ચાર ભાંગા અને છે—(૧) કોઈ પુરુષ જાતિસંપન્ન હોય છે પણ ચારિત્રસંપન્ન હોતો નથી. (૨) કોઈ ચારિત્રસંપન્ન હોય છે પણ જાતિ-

સંપન્ન હોતો નથી. (૩) કોઈ જાતિ અને ચારિત્ર બન્નેથી સંપન્ન હોય છે (૪) કોઈ જાતિ અને ચારિત્ર બન્નેથી વિહીન હોય છે. ૧૬।

“ एवं कुलेण बलेण ” એજ પ્રમાણે કુળ અને બળના યોગથી ચાર ભાંગા બને છે—(૧) કોઈ પુરુષ કુળસંપન્ન હોય છે, પણ બળસંપન્ન હોતો નથી, (૨) કોઈ બળસંપન્ન હોય છે પણ કુળસંપન્ન હોતો નથી (૩) કોઈ બળ અને કુળ બન્નેથી સંપન્ન હોય છે. (૪) કોઈ બળસંપન્ન પણ હોતો નથી અને કુળસંપન્ન પણ હોતો નથી. ૧૭।

“ एवं कुलेण रूपेण ” એજ પ્રમાણે કુળ અને રૂપના યોગથી નીચે પ્રમાણે ચાર ભાંગા બને છે—(૧) કોઈ કુળસંપન્ન તો હોય છે પણ રૂપસંપન્ન હોતો નથી. (૨) કોઈ રૂપસંપન્ન હોય છે પણ કુળસંપન્ન હોતો નથી. (૩) કોઈ કુળસંપન્ન પણ હોય છે અને રૂપસંપન્ન પણ હોય છે. (૪) કોઈ કુળસંપન્ન પણ હોતો નથી અને રૂપસંપન્ન પણ હોતો નથી. ૧૮। એજ પ્રમાણે કુળ અને શ્રુતના યોગથી પણ ચાર ભાંગા બને છે. ૧૯।

એજ પ્રમાણે કુળ અને શીલના યોગથી પણ ચાર ભાંગા બને છે. ૧૯૦।

એજ પ્રમાણે કુળ અને ચારિત્રના યોગથી પણ ચાર ભાંગા બને છે ૧૯૧। આ રીતે અહીં સુધીમાં ૧૧ ચતુર્ભાંગી પ્રકટ કરવામાં આવી છે.

“ चत्वारि पुरिसजाया ” ચાર પ્રકારના પુરુષો હોય છે—(૧) કોઈ પુરુષ બળસંપન્ન હોય છે પણ રૂપસંપન્ન હોતો નથી. (૨) કોઈ રૂપસંપન્ન હોય છે પણ બળસંપન્ન હોતો નથી. (૩) કોઈ બળ અને રૂપ બન્નેથી સંપન્ન હોય છે. (૪) કોઈ બળસંપન્ન પણ હોતો નથી અને રૂપસંપન્ન પણ હોતો નથી. ૧૯૨।

“ एवं बलेण सुएण ” એજ પ્રમાણે બળ અને શ્રુતના યોગથી ચાર ભાંગા બને છે. ૧૯૩।

‘ एवं बलेण सीलेण ’ એજ પ્રમાણે બળ અને શીલના યોગથી ચાર ભાંગા બને છે. ૧૯૪।

“ एवं बलेण चरित्तेण ” એજ પ્રમાણે બળ અને ચારિત્રના યોગથી ચાર ભાંગા બને છે. ૧૧૫

“ ચત્તારિ પુરિસ જાયા ” પુરુષના નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર પણ પડે છે—(૧) કોઈ એક પુરુષ રૂપસંપન્ન હોય છે, પણ શ્રુતસંપન્ન હોતો નથી. (૨) કોઈ શ્રુતસંપન્ન પણ હોય છે પણ રૂપસંપન્ન હોતો નથી. (૩) કોઈ શ્રુતસંપન્ન પણ હોય છે અને રૂપસંપન્ન પણ હોય છે, (૪) કોઈ રૂપસંપન્ન પણ હોતો નથી અને શ્રુતસંપન્ન પણ હોતો નથી. ૧૧૬

“ एवं રૂવેણ સીલેણ ” એજ પ્રમાણે રૂપ અને શીલના યોગવાળા ચાર ભાંગા બને છે. ૧૧૭ “ एवं રૂવેણ ચરિત્તેણ ” એજ પ્રમાણે રૂપ અને ચારિત્રના યોગથી પણ ચાર ભાંગા બને છે. ॥ ૧૮ ॥

“ ચત્તારિ પુરિસજાયા વણસા ” પુરુષોના નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર પણ પડે છે—(૧) કોઈ એક પુરુષ શ્રુતસંપન્ન હોય છે પણ શીલસંપન્ન હોતો નથી. (૨) કોઈ શીલસંપન્ન હોય છે પણ શ્રુતસંપન્ન હોતો નથી. (૩) કોઈ શ્રુત અને શીલ બન્નેથી સંપન્ન હોય છે. (૪) કોઈ શ્રુત અને શીલ બન્નેથી વિહીન હોય છે. ૧૧૮

“ एवं સુણ ચરિત્તેણય ” એજ પ્રમાણે શ્રુત અને ચારિત્રના યોગથી ચાર ભાંગા બને છે. ૧૨૦

“ ચત્તારિ પુરિસજાયા ” પુરુષોના નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) કોઈ પુરુષ શીલસંપન્ન હોય છે પણ ચારિત્રસંપન્ન હોતો નથી. (૨) કોઈ ચારિત્રસંપન્ન હોય છે, પણ શીલસંપન્ન હોતો નથી. (૩) કોઈ શીલ અને ચારિત્ર બન્નેથી સંપન્ન હોય છે. (૪) કોઈ શીલ અને ચારિત્ર બન્નેથી વિહીન હોય છે. આ ૨૧ મી ચતુર્ભંગી છે. ૧૨૧

આ રીતે (૧) જાતિ, (૨) કુળ, (૩) બળ, (૪) રૂપ, (૫) શ્રુત, (૬) શીલ અને (૭) ચારિત્ર આ સાત પદોનો અનુક્રમે પછીના પદો સાથે દ્વિક સંયોગ કરવાથી કુલ ૨૧ ચતુર્ભંગી બને છે. ભાવાર્થ સુગમ છે. ॥ સૂ. ૧૭ ॥

“ ચત્તારિ ફલા વણત્તા ” ઇત્યાદિ (સૂ. ૧૮)

ચાર પ્રકાર કે ફલ કે સ્વરૂપ કા નિરૂપણ

ફલના નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) આમલક મધુર, (૨) મૃદ્વીક મધુર (૩) ક્ષીરમધુર અને (૪) ખંડમધુર. એજ પ્રમાણે આચાર્યનાં પણ “આમલક મધુર ફલ સમાન” થી લઈને ‘ખંડમધુરફલસમાન’ પર્યન્તના ચાર પ્રકાર સમજવા. આમલક મધુરનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે—આમલકી (આંબળાનું ઝાડ) નામનું એક વૃક્ષ થાય છે. તેનું બીજું નામ “ધાત્રીતરુ” છે. તેના ફળને આમલક (આંબળુ) કહે છે. તેના જેવાં મધુર સ્વાદને આમલક મધુર કહે છે તે પોતે જ એક મધુર ફળ છે.

મૃદ્વીકામધુરનો ભાવાર્થ—મૃદ્વીકા એટલે દ્રાક્ષ. દ્રાક્ષ જેવાં મધુર રસને મૃદ્વીકા કહે છે. અથવા એમ કહી શકાય કે દ્રાક્ષ પોતે જ એક મધુર ફળ છે.

દ્વિધ જેવાં મીઠા ફળને ક્ષીર મધુર ફલ કહે છે. સાકર જેવાં મધુર ફળને ખંડમધુર ફળ કહે છે. આ ચારે અનુક્રમે અલ્પ, બહુ, બહુતર અને બહુતમ મધુરતાવાળા હોય છે.

એજ પ્રમાણે આચાર્ય પણ ચાર પ્રકારના હોય છે—(૧) કેઈ એક આચાર્ય આમલક મધુર ફલ સમાન હોય છે. જેમ આમલક સમાન ફળમાં અલ્પ માધુર્ય હોય છે, એજ પ્રમાણે કેઈ આચાર્યમાં ઉપશમ આદિ ગુણો અલ્પ માત્રામાં હોય છે તે કારણે એવા આચાર્યને આમલક મધુર ફળસમાન કહ્યા છે. એજ પ્રમાણે જે આચાર્યજન બહુ માત્રામાં, બહુતર માત્રામાં અને બહુતમ માત્રામાં ઉપશમાદિ ગુણોથી સંપન્ન હોય છે, તેમને અનુક્રમે મૃદ્વીકા (દ્રાક્ષ) મધુર, ક્ષીરમધુર અને ખંડ (સાકર) મધુર ફળ સમાન સમજવા. ૧૮

ચાર પ્રકાર કે પુરુષજાત કા નિરૂપણ

“ચત્તારિ પુરિસજાયા પણત્તા” ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ—પુરુષના નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર પણ કહ્યા છે—(૧) કેઈ એક પુરુષ એવો હોય છે કે જે આત્મવૈયાવૃત્ત્યકર હોય છે. એટલે કે ભક્તપાન આદિ

દ્વારા પોતાની જ સેવા કરનારો હોય છે, અન્યને તે બાબતમાં સહાયતા કરવાના સ્વભાવવાળો હોતો નથી એવો પુરુષ કાં તે: આગમ અથવા તો વિસંભોગિક હોય છે. (૨) કોઈ પુરુષ એવો હોય છે કે જે ભોજનાદિ દ્વારા અન્યની સહાયતા કરનારો હોય છે. પોતાની જ સેવા કરનારો હોતો નથી એવી વ્યક્તિ નિઃસ્વાર્થ હોય છે. (૩) કોઈ પુરુષ એવો હોય છે કે જે ભોજનાદિથી પોતાની અને પરની સહાયતા કરનારો હોય છે એવી વ્યક્તિ સ્થવિર કલ્પિક હોય છે. (૪) કોઈ વ્યક્તિ એવી હોય છે કે જે આત્મવૈયાવૃત્યકર પણ હોતી નથી અને પરવૈયાવૃત્યકર પણ હોતી નથી. અનશન વિશેષને ધારણ કરનાર કોઈ વિશિષ્ટ સાધુને આ પ્રકારમાં ગણાવી શકાય.

“ ચત્તારિ પુરિસજાયા ” ચાર પ્રકારના પુરુષો કહ્યા છે—(૧) કોઈ એક પુરુષ એવો હોય છે કે જે પરનું વૈયાવૃત્ય કરે છે, પણ અન્યની પાસે પોતાનું વૈયાવૃત્ય કરાવતો નથી, કારણકે તે પુરુષ નિઃસ્પૃહ હોય છે. (૨) કોઈ વ્યક્તિ એવી હોય છે કે જે અન્યની પાસે પોતાનું વૈયાવૃત્ય કરાવે છે, પણ પોતે અન્યનું વૈયાવૃત્ય કરતી નથી. આચાર્ય અથવા ગ્લાન (માંદા સાધુને આ પ્રકારમાં ગણાવી શકાય. (૩) કોઈ પુરુષ પરનું વૈયાવૃત્ય પણ કરે છે અને અન્ય દ્વારા પોતાનું વૈયાવૃત્ય પણ કરાવે છે. સ્થવિર વિશેષને આ ભાંગામાં સમાવેશ કરી શકાય છે. (૪) કોઈ પુરુષ એવો હોય છે કે જે પરનું વૈયાવૃત્ય પણ કરતો નથી અને પોતાનું વૈયાવૃત્ય કરાવતો પણ નથી. જિન કલ્પિત આદિને આ પ્રકારમાં ગણાવી શકાય છે.

“ ચત્તારિ પુરિસજાયા ” પુરુષના નીચે પ્રમાણે પણ ચાર પ્રકાર પડે છે— કોઈ એક પુરુષ અર્થકર હોય છે પણ માનકર હોતો નથી. એટલે કે દિગ્વિજય આદિ સમયે રાજા આદિને યોગ્ય સલાહ આપીને તેમનું હિત કરનાર અને અહિતપરિહારી હોય છે, પણ અહંકાર કરનાર હોતો નથી. આ કથનનો

ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે—તે એવો અહંકાર કરતો નથી કે “વિના પૂજ્યે મારે રાજાદિકને શા માટે સલાહ આપવી જોઈએ” તે એવો નિરાશિમાની હોય છે કે રાજા ન પૂછે તો પણ તેનું હિત થાય એવી સલાહ આપતો જ રહે છે. કોઈ સન્મંત્રી અથવા નૈમિત્તિકને (જ્યોતિષી) આ પ્રકારમાં ગણાવી શકાય. (૨) કોઈ પુરુષ માનકર હોય છે પણ અર્થકર હોતો નથી વિદ્યાદિ-ગુણનું અભિમાન કરનાર પુરુષ આ પ્રકારનો હોય છે, કારણ કે તે પરહિતાદિ રૂપ અર્થ (કાર્ય) કરતો નથી પણ અહંકાર જ કરતો હોય છે. (૩) કોઈ અર્થકર પણ હોય છે અને માનકર પણ હોય છે. અભિમાની મંત્રી અથવા અભિમાની મિત્રને આ ભાંગામાં મૂકી શકાય. (૪) કોઈ અર્થકર પણ હોતો નથી અને માનકર પણ હોતો નથી. ગુણહીન જનને આ પ્રકારમાં મૂકી શકાય.

“ચત્તારિ પુરિસજાયા” ઇત્યાદિ. પુરુષના આ પ્રમાણે ચાર પ્રકાર પણ પડે છે—(૧) કોઈ એક પુરુષ ગણ્યર્થકર હોય છે પણ માનકર હોતો નથી. સાધુ સમુદાયને ગણુ કહે છે. તે ગણુના આહાર પાણી આદિ પ્રયોજનોને સાધવાના સ્વભાવવાળો હોય છે. કોઈ કહે તો જ ગણુહિત સાધવાને બદલે કોઈના કહેવાની અપેક્ષા રાખ્યા વિના તે ગણુહિત સાધવાને તત્પર રહે છે. (૨) કોઈ એક સાધુ માનકર હોય છે પણ ગણ્યર્થકર હોતો નથી. (૩) કોઈ એક સાધુ ગણ્યર્થકર પણ હોય છે અને માનકર પણ હોય છે. (૪) કોઈ સાધુ ગણ્યર્થકર પણ હોતો નથી અને માનકર પણ હોતો નથી. અર્થ સુગમ છે.

ગણુ સંગ્રહરૂપ હોય છે, તેથી હવે સૂત્રકાર ગણુસંગ્રહ સૂત્રનું કથન કરે છે—“ચત્તારિ પુરિસજાયા” ઇત્યાદિ—પુરુષોના નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર પણ પડે છે—(૧) કોઈ પુરુષ ગણુસંગ્રહકર (ગચ્છ સંગ્રહકર) હોય છે એટલે કે દ્રવ્યની અપેક્ષાએ આહારાદિ દ્વારા અને ભાવની અપેક્ષાએ જ્ઞાનાદિ દ્વારા સંગ્રહ કરવાના સ્વભાવવાળો હોય છે, પણ માનકર હોતો નથી. (૨) કોઈ એક પુરુષ માનકર હોય છે પણ ગણુસંગ્રહકર હોતો નથી. (૩) કોઈ ગણુસંગ્રહકર પણ હોય છે અને માનકર પણ હોય છે. (૪) કોઈ ગણુસંગ્રહ ર પણ હોતો નથી અને માનકર પણ હોતો નથી.

“ ચત્તારિ પુરિસજાયા ” આ પ્રકારે પુરુષોના ચાર પ્રકાર પડે છે—

(૧) કોઈ એક પુરુષ અનવધ (નિદોષ) સાધુ સમાચારીની પ્રવર્તના દ્વારા, વાદિત્ય ગુણ દ્વારા, ધર્મોપદેશ દ્વારા, નૈમિકત્વ વડે, અથવા વિદ્યાસિદ્ધિત્વ આદિ વડે ગણની (સાધુસમુદાયની) શોભા વધારનાર હોય છે, પરંતુ “ નો માનકર:” (એ વાતનું અભિમાન કરનાર) હોતો નથી. કારણ કે તે કોઈની વિનંતિની અપેક્ષા રાખ્યા વિના ગણની શોભા વધારવાને તત્પર રહે છે અને તેનામાં અહંકાર હોતો નથી. (૨) કોઈ પુરુષ માનકર હોય છે. પણ ગણશોભાકર હોતો નથી. (૩) કોઈ પુરુષ ગણશોભાકર પણ હોય છે અને માનકર પણ હોય છે. (૪) કોઈ પુરુષ ગણશોભાકર પણ હોતો નથી અને માનકર પણ હોતો નથી.

“ ચત્તારિ પુરિસજાયા ” પુરુષના નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર પણ પડે છે—કોઈ એક પુરુષ ગણશોધિકર હોય છે—એટલે કે સમુચિત પ્રાયશ્ચિત્ત આદિ દ્વારા ગણની શુદ્ધિ કરવાના સ્વભાવવાળો હોય છે, અથવા આહારાદિમાં અકલ્પનીયતાનો સંદેહ ઉત્પન્ન થતાં જ કોઈના કહેવાની રાહ જોયા વિના, ગૃહસ્થને ઘેર જઈને તેનો નિર્ણય કરીને, તે ગણને માટે વહોરી લાવવામાં આવેલ આહારપાણીની શુદ્ધિ કરવાના સ્વભાવવાળો હોય છે, પણ “નો માનકર:” પણ માનકર હોતો નથી—અહંકાર કરવાના સ્વભાવવાળો હોતો નથી. (૨) કોઈ પુરુષ માનકર હોય છે પણ ગણશોધિકર હોતો નથી. (૩) કોઈ ગણશોધિકર પણ હોય છે અને માનકર પણ હોય છે (૪) કોઈ ગણશોધિકર પણ હોતો નથી અને માનકર પણ હોતો નથી.

“ ચત્તારિ પુરિસજાયા ” પુરુષના નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર પડે છે—

(૧) કોઈ એક સાધુ એવો હોય છે કે જે રાજાદિના ભયના કારણે વેષનો ત્યાગ કરે છે, પણ ચારિત્ર ધર્મનો ત્યાગ કરતો નથી. (૨) કોઈ એક સાધુ

એવો હોય છે કે જે ધર્મ છોડે છે, પણ વેષ છોડતો નથી, જેમકે નિહવ (૩) કોઈ એક સાધુ વેષ પણ છોડે છે અને ધર્મ પણ છોડે છે (૪) કોઈ એક સાધુ વેષ પણ છોડતો નથી અને ધર્મ પણ છોડતો નથી જેમકે સત્ય સાધુ.

“ચત્તારિ પુરિસજાયા” પુરુષના નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર પણ પડે છે—(૧) કોઈ એક પુરુષ એવો હોય છે કે જે ધર્મનો પરિત્યાગ કરે છે પણ ગણસ્થિતિનો પરિત્યાગ કરતો નથી—“જિનાજ્ઞાધર્મ”નો પરિત્યાગ કરી નાખે છે પણ ગમ્મમર્યાદાનો પરિત્યાગ કરતો નથી. આ કથનનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે—તીર્થંકરની એવી આજ્ઞા છે કે યોગ્ય સાધુ સમુદાયને શ્રુતદાન દેવું જોઈએ. આ આજ્ઞાની ઉપેક્ષા કરીને બૃહત્કલ્પાદિ વિશિષ્ટ શ્રુતનું અન્ય ગમ્મવાળા સાધુને તે દાન દેતો નથી, પણ પ્રવર્તક દ્વારા પ્રવર્તિત એવી પોતાની ગમ્મમર્યાદાનું તો અનુસરણ કરે છે આ પ્રકારનો સાધુ જિનાજ્ઞાનો વિરાધક હોવાને કારણે ધર્મનો પરિત્યાગ કરનારો ગણાય છે પણ ગણની મર્યાદાનું પાલન કરનારો હોવાને કારણે ગણસ્થિતિનો પરિત્યાગકર્તા ગણાતો નથી. (૨) કોઈ એક સાધુ ગણસ્થિતિનો પરિત્યાગ કરે છે પણ ધર્મનો પરિત્યાગ કરતો નથી. તે યોગ્ય સાધુઓને શ્રુતદાન દેતો હોય છે. (૩) કોઈ ધર્મ અને ગણસ્થિતિ બંનેનો પરિત્યાગ કરે છે અયોગ્ય વ્યક્તિઓને શ્રુતદાન દેનારને આ પ્રકારમાં મૂકી શકાય. (૪) કોઈ એક સાધુ ધર્મનો પણ પરિત્યાગ કરતો નથી અને ગણસ્થિતિનો પણ પરિત્યાગ કરતો નથી.

“ચત્તારિ પુરિસજાયા” પુરુષના નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર પણ કહ્યા છે—(૧) કોઈ એક પુરુષ ધર્મપ્રિય હોય છે—પ્રીતિભાવથી આનંદપૂર્વક ધર્મને સ્વીકારી લે છે, પરંતુ “નોદ્ધધર્માઃ” દૃઢધર્મા હોતો નથી—એટલે કે વિપત્તિમાં ધર્મથી વિચલિત થઈ જનારો હોય છે.

(૨) કોઈ એક પુરુષ એવો હોય છે કે જે ગમે તેવી આકૃત આવે તો પણ ધર્મનો પરિત્યાગ કરતો નથી (સ્થિર ધર્મધારી હોય છે), પણ પૂર્ણ વિચાર કર્યા વિના ધર્મને અંગીકાર કરતો નથી (૩) કોઈ પુરુષ પ્રિય ધર્મ પણ હોય છે અને દૃઢ ધર્મ પણ હોય છે. (૪) કોઈ પુરુષ પ્રિયધર્મ પણ હોતો નથી અને દૃઢધર્મ પણ હોતો નથી કહ્યું પણ છે કે—

અહીં જે બીજા પ્રકારનો પુરુષ કહ્યો છે તે સરળતાથી ધર્મને ગ્રહણ કરતો નથી—ઘણો જ વિચાર કરીને ધર્મને સ્વીકારે છે. આ રીતે ધર્મને સ્વીકાર્યા બાદ તે ગમે તેવી પરિસ્થિતિમાં પણ વિધિપૂર્વક, આજીવન તેનું પાલન કરે છે. બાકીના પદોનો ભાવ સુગમ છે ॥ સૂ. ૧૯ ॥

“ ચત્તારિ આચરિયા પળ્લન્તા ” ઇત્યાદિ (૨૦)

આચાર્યના નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) કોઈ એક આચાર્ય એવાં હોય છે કે જે પ્રવ્રજનાચાર્ય હોય છે, પણ ઉપસ્થાપનાચાર્ય હોતા નથી. દીક્ષા અંગીકાર કરાવવાને લીધે આચાર્ય થનારને પ્રવ્રજનાચાર્ય કહે છે, તથા શિષ્યોમાં મહાવ્રતોનું આરોહણ કરનારને ઉપસ્થાનાચાર્ય કહે છે. એટલે કે છેદોપસ્થાપનીય ચારિત્ર દેનારને ઉપસ્થાપનાચાર્ય કહે છે. (૨) કોઈ એક આચાર્ય શિષ્યોમાં મહાવ્રતોનું આરોપણ કરવાને કારણે ઉપસ્થાપનાચાર્ય હોય છે પણ પ્રવ્રજનાચાર્ય હોતા નથી. (૩) કોઈ એક શિષ્યોને પ્રવ્રજિત કરવાને કારણે પ્રવ્રજનાચાર્ય પણ હોય છે અને મહાવ્રતોનું આરોપણ કરવાને કારણે ઉપસ્થાપનાચાર્ય પણ હોય છે. (૪) કોઈ એક આચાર્ય પ્રવ્રજનાની અપેક્ષાએ પણ આચાર્ય હોતા નથી અને ઉપસ્થાપનાની અપેક્ષાએ પણ આચાર્ય હોતા નથી.

“ ચત્તારિ આચરિયા ” ઇત્યાદિ—આચાર્યના નીચે પ્રમાણે પણ ચાર પ્રકાર પડે છે—(૧) કોઈ એક આચાર્ય એવાં હોય છે કે જે ઉદ્દેશનાચાર્ય હોય છે, પણ વાચનાચાર્ય હોતા નથી. આ કથનનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે—આચાર્યાંગાદિ અગિયાર અંગોનું અધ્યયન કરવાને અધિકારી કરવો તેનું નામ ઉદ્દેશન છે. આ ઉદ્દેશનની અપેક્ષાએ અથવા આ ઉદ્દેશનમાં જે આચાર્ય હોય છે તેને ઉદ્દેશનાચાર્ય કહે છે. અને સૂત્રાદિનું પઠન (અધ્યયન) કરાવનારને વાચનાચાર્ય કહે છે.

કોઈ એક આચાર્ય એવાં હોય છે કે જે વાચનાચાર્ય હોય છે, પણ ઉદ્દેશનાચાર્ય હોતા નથી. (૩) કોઈ એક આચાર્ય એવાં હોય છે કે જે ઉદ્દેશનાચાર્ય પણ હોય છે અને વાચનાચાર્ય પણ હોય છે. (૪) કોઈ એક આચાર્ય ઉદ્દેશાચાર્ય પણ હોતા નથી અને વાચનાચાર્ય પણ હોતા નથી.

“ ચત્તરિ અંતેવાસી ” ગુરુની સમીપે રહેનાર શિષ્યને અન્તેવાસી કહે છે. તે અન્તેવાસીના નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર કહ્યા છે.

(૧) કોઈ એક પ્રવ્રજનાન્તેવાસી હોય છે પણ ઉપસ્થાપનાન્તેવાસી હોતો નથી. જે શિષ્ય દીક્ષાને કારણે અન્તેવાસી ગણાય છે, તેને પ્રવ્રજનાન્તેવાસી કહે છે. જે શિષ્ય પાંચ મહાવ્રતોની આરોપણને કારણે અન્તેવાસી ગણાય છે તેને ઉપસ્થાપનાન્તેવાસી કહે છે. આ પહેલાં ભાંગો છે.

(૨) કોઈ એક ઉપસ્થાપનાન્તેવાસી હોય છે, પણ પ્રવ્રજનાન્તેવાસી હોતો નથી. (૩) કોઈ એક પ્રવ્રજનાન્તેવાસી પણ હોય છે અને ઉપસ્થાપનાન્તેવાસી પણ હોય છે. (૪) કોઈ એક પ્રવ્રજનાની અપેક્ષાએ પણ અન્તેવાસી હોતો નથી અને ઉપસ્થાપનાની અપેક્ષાએ પણ અન્તેવાસી હોતો નથી એવા શિષ્યને ધર્માન્તેવાસી કહે છે, કારણ કે માત્ર ધર્મના સ્વીકારની અપેક્ષાએ જ તે અન્તેવાસી ગણાય છે.

“ ચત્તારિ અન્તેવાસી ” અન્તેવાસીના નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર પણ કહ્યા છે—(૧) કોઈ એક અન્તેવાસી ઉદ્દેશનાન્તેવાસી હોય છે પણ વાચનાન્તેવાસી હોતો નથી. એટલે કે અંગાદિતું પઠન કરવાને અધિકારી હોય છે, પરંતુ વાચનાની અપેક્ષાએ—શુરુની સમીપે શ્રવણની અપેક્ષાએ અથવા અધિગમની અપેક્ષાએ અન્તેવાસી હોતો નથી. એવો આ “ ઉદ્દેશનાન્તેવાસી નો વચનાન્તેવાસી ” આ પહેલો ભાગો છે.

(૨) કોઈ એક અન્તેવાસી વચનાન્તેવાસી હોય છે, પણ ઉદ્દેશનાન્તેવાસી હોતો નથી. (૩) કોઈ એક અન્તેવાસી ઉદ્દેશનાન્તેવાસી પણ હોય છે અને વાચનાન્તેવાસી પણ હોય છે. (૪) કોઈ એક શિષ્ય ઉદ્દેશનાન્તેવાસી પણ હોતો નથી અને વાચનાન્તેવાસી પણ હોતો નથી. એવો અન્તેવાસી ધર્મ-શિષ્ય હોય છે. માત્ર ધર્મની અભિલાષથી યુક્ત થવાને કારણે જ તે શિષ્ય અન્યો હોય છે. ॥ સૂ. ૨૦ ॥

ચાર પ્રકાર કે આચાર્ય કે સ્વરૂપકા નિરૂપણ

“ ચત્તારિ ણિમંથા પળ્લવો ” ઇત્યાદિ—(૨૧)

શ્રમણ નિર્ઐશના નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર કહ્યા છે—

(૧) કોઈ એક શ્રમણ નિર્ઐશ રાત્રિનિક હોય છે એટલે કે દીક્ષાપર્યાયની અપેક્ષાએ જ્યેષ્ઠ હોય છે, તપશ્ચરણશીલ હોય છે, બાહ્ય અને આભ્યન્તર પરિબ્રહ્મથી રહિત હોય છે, પરંતુ જ્ઞાનાવરણીય આદિ કર્મોની સ્થિતિની

અપેક્ષાએ તે મહાકર્મા હોય છે. તે કારણે કર્મબંધના કારણ રૂપ પ્રાણાતિપાત આદિ કાયિકી ક્રિયાઓથી અધિક પ્રમાણમાં તે યુક્ત હોય છે, મન્દ શ્રદ્ધાવાળો હોવાને કારણે શીત, ઉષ્ણ આદિ પરીષ્કોને જીતવાને અસમર્થ હોય છે, અસમિત હોય છે—ધર્મપથિકી આદિ સમિતિઓના પાલનથી વિહીન હોય છે અને તે કારણે દુર્ગતિમાં પડતા જીવોનો ઉદ્ધાર કરવાને સમર્થ એવા ચારિત્રરૂપ ધર્મનો તે આરાધક હોતો નથી આ પહેલા પ્રકારનો નિર્ઐશ સમજવો.

(૨) કેઈ એક શ્રમણ નિર્ઐશ રાત્નિક હોય છે—દીક્ષાપર્યાયની અપેક્ષાએ જ્યેષ્ઠ હોય છે, તપશ્ચરણ શીલ હોય છે અને બાહ્ય-આભ્યન્તર પરિશ્કરણે ત્યાગી હોય છે, પરંતુ તે લઘુકર્મા હોય છે. કાયિકી આદિ અલ્પ ક્રિયાવાળો હોય છે, આતાપી હોય છે—પરીષ્કોને સહન કરવામાં ધીરવીર હોય છે, અને સમિત હોય છે—ધર્મપથિકી આદિ સમિતિઓનું પાલન કરનાર હોય છે, તે કારણે તે નિર્ઐશ ધર્મારાધક હોય છે બીજા પ્રકારના શ્રમણ નિર્ઐશના આ લક્ષણો સમજવા.

હવે ત્રીજા પ્રકારના શ્રમણ નિર્ઐશના લક્ષણો બતાવવામાં આવે છે—કેઈ એક શ્રમણ નિર્ઐશ દીક્ષાપર્યાયની અપેક્ષાએ લઘુપર્યાયવાળો હોય છે, તપશ્ચરણશીલ હોય છે અને બાહ્ય-આભ્યન્તર પરિશ્કરણથી રહિત હોય છે, પરંતુ તે મહાકર્મા હોય છે, મહાક્રિયાવાળો હોય છે, અનાતાપી હોય છે, પરીષ્કોને સહન કરવાને અસમર્થ હોય છે, તે કારણે તે અસમિત હોય છે અને એજ કારણે તે ધર્મનો આરાધક હોતો નથી.

ચોથા પ્રકારના શ્રમણ નિર્ઐશના લક્ષણો હવે પ્રકટ કરવામાં આવે છે—કેઈ એક શ્રમણ નિર્ઐશ ‘અવમરાત્નિક’ હોય છે. એટલે કે લઘુ દીક્ષાપર્યાયવાળો હોય છે, તપશ્ચરણશીલ હોય છે, અને બાહ્ય-આભ્યન્તર પરિશ્કરણે ત્યાગી હોય છે, પરંતુ તે લઘુકર્મા હોય છે, અલ્પક્રિયાવાળો હોય છે, પરીષ્કોને સહન કરનારો હોય છે અને સમિત હોય છે તે કારણે તે ધર્મનો આરાધક હોય છે.

હવે શ્રમણુ નિર્ઞંથોના ચાર ભેદ સંક્ષિપ્તમાં પ્રકટ કરવામાં આવે છે.

(૧) દીર્ઘ દીક્ષા પર્યાયવાળો પણ અનારાધક હોય એવો શ્રમણુ નિર્ઞંથ.

(૨) દીર્ઘ દીક્ષાપર્યાયવાળો પણ આરાધક હોય એવો શ્રમણુ નિર્ઞંથ.

(૩) લઘુ દીક્ષાપર્યાયવાળો પણ અનારાધક હોય એવો શ્રમણુ નિર્ઞંથ.

(૪) લઘુ દીક્ષાપર્યાયવાળો પણ આરાધક હોય એવો શ્રમણુ નિર્ઞંથ.

“ચત્તારિ ણિગ્ગંથીઓ ” ઇત્યાદિ—

ચાર પ્રકારની શ્રમણુ નિર્ઞંથિણીઓ (સાધવીઓ) હોય છે. આ સૂત્રનું વિવરણ નિર્ઞંથ સૂત્ર અનુસાર કરવું જોઈએ. એટલે કે આ સૂત્રમાં નિર્ઞંથના જે ચાર પ્રકારો કહ્યા છે, એવા જ પ્રકારો શ્રમણુ નિર્ઞંથિણીના પણ સમજી લેવા.

“ચત્તારિ સમણોવાસમે ” ઇત્યાદિ—

શ્રમણોપાસકોના પણ ચાર પ્રકાર કહ્યા છે. શ્રમણુ નિર્ઞંથના જે પ્રકાર આગળ કહેવામાં આવ્યા છે, એવા જ ચાર પ્રકાર શ્રમણોપાસકોના પણ સમજવા. “તહેવ ” આ પદ દ્વારા એ વાત જ પ્રકટ કરવામાં આવી છે કે શ્રમણોપાસકો પણ શ્રમણુનિર્ઞંથોની જેમ ચાર પ્રકારના હોય છે.

“ચત્તારિ સમણોવાસિયા ” ઇત્યાદિ—શ્રમણોપાસિકા (શ્રાવિકા)ના પણ ચાર પ્રકાર કહ્યા છે. શ્રમણુ નિર્ઞંથના જેવા ચાર પ્રકાર કહ્યા છે, એવા જ ચાર પ્રકાર શ્રમણોપાસિકાના પણ સમજવા. નિર્ઞંથ સૂત્ર જેવું જ કથન શ્રમણોપાસિકા સૂત્રમાં પણ ગ્રહણ થવું જોઈએ. ॥ સૂ. ૨૧ ॥

નિર્ઞન્ય કે સ્વરૂપ કા નિરૂપણ

“ચત્તારિ સમણોવાસગા પ્પણત્તા ” ઇત્યાદિ

સૂત્રાર્થ—શ્રમણોપાસકોના નીચે પમાણે ચાર પ્રકાર પડે છે—(૧) કોઈ શ્રમણોપાસક માતાપિતા સમાન હોય છે. (૨) કોઈ શ્રમણોપાસક ભાઈ જેવો હોય છે (૩) કોઈ શ્રમણોપાસક મિત્ર જેવો હોય છે. (૪) કોઈ શ્રમણોપાસક સપત્નીના જેવો હોય છે—એટલે કે શોકચસમાન હોય છે.

શ્રમણોપાસકના નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર પણ પડે છે—(૧) કોઈ શ્રમ-
ણોપાસક આદર્શ (દર્પણ) સમાન હોય છે. (૨) કોઈ શ્રમણોપાસક પતાકા
સમાન હોય છે. (૩) કોઈ એક શ્રમણોપાસક સ્થાણું (વૃક્ષનું ઠુંકું-થડ))
સમાન હોય છે (૪) કોઈ એક શ્રમણોપાસક ખરકંટક (ખાવળના કાંટા)
સમાન હોય છે.

ટીકાર્થ—હવે આ સૂત્રનો સ્પષ્ટ કરવામાં આવે છે—શ્રમણોની ઉપાસના
કરનારને શ્રમણોપાસક (શ્રાવક) કહે છે એટલે કે સાધુજનોની સેવા કરનાર
શ્રાવકને શ્રમણોપાસક કહે છે. હવે તેના ચાર પ્રકારનું સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં
આવે છે જેમ માતાપિતા પોતાના સંતાનો પ્રત્યે અસીમ વાતસલ્ય રાખે છે,
એજ પ્રમાણે સાધુઓ પ્રત્યે કોઈ પણ પ્રકારની સ્પૃહા વિના અપાર વાતસલ્ય
રાખનાર શ્રાવકને માતાપિતા સમાન કહ્યો છે, કારણ કે તેનું હૃદય અપૂર્વ
ધર્માનુરાગથી રંજિત હોય છે. (૨) જેમ ભાઈ પ્રત્યેક કાર્યમાં સહાયક થાય
છે, એજ પ્રમાણે પ્રત્યેક ધર્મકાર્યમાં સાધુજનોને સહાયભૂત થનાર શ્રાવકને
બ્રાતા સમાન કહ્યો છે. ઉત્તમ બ્રાતા વિષે આ પ્રમાણે કહ્યું છે—

“ ભવગિહમજ્જમ્મિ ” ઇત્યાદિ—

જેમ મિત્ર પોતાના મિત્રનો હિતચિન્તક હોય છે, એજ પ્રમાણે જે
શ્રાવક સાધુજનોનો હિતચિન્તક હોય છે, તેને મિત્ર સમાન શ્રમણોપાસક
કહ્યો છે કહ્યું પણ છે કે—“ કેન રત્નમિદં સૃષ્ટં ” ઇત્યાદિ.

જેમ સપત્ની બીજી સપત્નીનાં (શોકચના) દૂષણો જ શોધ્યા કરે છે,
અને તેનો અપકાર જ કરે છે, એજ પ્રમાણે જે શ્રાવક સાધુજનોના દોષો જ
શોધ્યા કરે છે, તેમનું અહિત જ કરે છે અથવા તેમનો ઉપકાર કરે છે,
એવા શ્રાવકને સપત્ની સમાન કહ્યો છે.

શ્રમણોપાસકોના આદર્શ સમાન આદિ ચાર પ્રકારોનું હવે સ્પષ્ટીકરણ
કરવામાં આવે છે—(૧) આદર્શ એટલે દર્પણ. જેમ દર્પણ પોતાની સામેની
વસ્તુઓના યથાર્થ પ્રતિબિંબને ધારણ કરે છે, એજ પ્રમાણે સાધુજનો દ્વારા
ઉપદિષ્ટ અથવા ઉપદિશ્ય માન, ઉત્સર્ગ અને અપવાદ રૂપભાવોનો જે શ્રાવક
યથાર્થ રૂપે સ્વીકાર કરે છે તે શ્રાવકને આદર્શ સમાન કહે છે. (૨) જેમ
પતાકા પવન દ્વારા ચલાયમાન થાય છે—સ્થિરતા છોડીને ચંચલતા સંપન્ન
બને છે, એજ પ્રમાણે જે શ્રાવકના અનવસ્થિત બોધને વિલક્ષણ દેશના દ્વારા
નયમિશ્રિત કથન દ્વારા ચલાયમાન કરી શકાય છે તે શ્રાવકને પતાકા સમાન
કહ્યો છે. (૩) જેમ સ્થાણુને (વૃક્ષના ઠૂંકાને) કહી ચલાયમાન કરી શકાતું નથી
કે નમાવી શકાતું નથી, એજ પ્રમાણે જે શ્રાવક સુચુરુની દેશના સાંભળવા

છતાં પણ પોતાનો કદાશ્રહ છોડતો નથી—પોતાની અનુચિત વાતને જ પકડી રાખે છે—સર્હેજ પણ ફૂંથો (નમ્રીભૂત) થતો નથી એવા શ્રાવકને સ્થાણુ સમાન કહે છે. (૪) ખરકંટક સમાન શ્રમણોપાસકનો ભાવાર્થ—તીક્ષ્ણ કાંટાઓથી ભરપૂર બાવળ આદિની ડાળી કોઈ અંગમાં કે કપડામાં ભરાઈ જાય તો તે સરળતાથી અલગ થતી નથી, પણ પ્રયત્નપૂર્વક તેને અલગ કરવી પડે છે અને એ વખતે અલગ કરવાનો પ્રયત્ન કરનારના હાથમાં પણ તે તીક્ષ્ણ કાંટા વાગી જાય છે, આ પ્રકારના પદાર્થોને ખરકંટક કહે છે જે શ્રાવકનો સ્વભાવ આ ખરકંટકના જેવો હોય છે તેને ખર સમાન કહે છે જેમ ખરકંટકનો સ્પર્શ માત્ર જ દોષયુક્ત અથવા વ્યથાજનક થઈ પડે છે એજ પ્રમાણે ખરકંટક સમાન શ્રાવક પોતાના સંસર્ગ માત્રથી સાધુમાં અસદોષોની (જે દોષનું અસ્તિત્વ જ ન હોય એવા દોષોની) ઉદ્ભાવના કરે છે. “આ સાધુ કુબોધ, કુશીલતા આદિનો જનક હોવાથી ઉત્સૂત્ર પ્રરૂપક છે” ઇત્યાદિ રૂપે સાધુમાં ખોટા દોષોનું આરોપણ કરનાર હોય છે અને કંટકની જેમ તેમના હૃદયમાં વ્યથા ઉત્પન્ન કરનાર હોય છે તે કારણે એવા શ્રાવકને ખરકંટક સમાન કહ્યો છે. ॥ સૂ. ૨૨ ॥

શ્રમણોપાસકોના કથનને અનુલક્ષીને હવે સૂત્રકાર વૈમાનિક દેવપર્યાયને પામેલા મહાવીર પ્રભુના શ્રમણોપાસકોની ત્યાંની આયુસ્થિતિની પ્રરૂપણા કરે છે—

શ્રમણોપાસક કે સ્વરૂપ કા નિરૂપણ

“સમણસ ગં ભગવઓ ઇત્યાદિ સૂ. ૨૩

શ્રમણુ ભગવાન મહાવીરના જે શ્રમણોપાસકો સૌધર્મ કલ્પના અરુણાભ વિમાનમાં દેવપર્યાયે ઉત્પન્ન થયા છે તેમની ત્યાંની સ્થિતિ ચાર પલ્લોપમની કહી છે આ પ્રકારના મહાવીર પ્રભુના ૧૦ શ્રમણોપાસકોના નામ આ પ્રમાણે હતાં—(૧) આનંદ, (૨) કામદેવ. (૩) ગાથાપતિ ચુલની પિતા, (૪) સુરાદેવ, (૫) ક્ષુદ્રશતક, (૬) ગ.થાપતિ કુંડકૌશિક, (૭) સદાલ પુત્ર, (૮) મહાશનક, (૯) નન્દિની પિતા (૧૦) શાલેયિકા પિતા. આ નામો ઉપાસકદશાંગમાં આખ્યા છે. ॥ સૂ. ૨૩ ॥

મહાવીર સ્વામી કે શ્રમણોપાસકોં કે સૌધર્મ કલ્પસ્થિત અરૂણામ વિમાનકી
સ્થિતિકા નિરૂપણ /
મનુષ્યલોકમેં દેવોં કે આગમન-આના ઔર અનાગ-મન્-નહીં આનેકે કારણોં
કા નિરૂપણ

—દેવોના અનાગમનનાં કારણો—

चउहिं ठाणेहिं अहुणोववन्ने देवे ” ઇત્યાદિ—(સૂ. ૨૪)

સૂત્રાર્થ—કોઈ એક દેવલોકમાં ઉત્પન્ન થયેલો દેવ તુરત જ મનુષ્યલોકમાં આવવાની ઇચ્છા તો કરે છે, પણ આ ચાર કારણોને લીધે તુરત જ અહીં આવી શકતો નથી—(૧) દેવલોકમાં ઉત્પન્ન થતાંની સાથે જ તે ત્યાંના કામભોગોમાં મૂર્ચ્છિત, ગૃહ, અથિત અને અધ્યુપપન્ન થઈ જાય છે તે કારણે મનુષ્યભવના કામભોગોને તે આદરની દૃષ્ટિએ જોતો નથી, તે માટે કામના છે એવું માનતો નથી, તે કામભોગો દ્વારા પોતાનું પ્રયોજન સિદ્ધ થશે એવું તે માનતો નથી, તે ફરી પોતાને પ્રાપ્ત થાય એવી ભાવના સેવતો નથી અને હું તે કામભોગોનો ઉપભોક્તા જ બની રહું, એવો સ્થિતિ વિકલ્પ પણ તે ઇચ્છતો નથી. આ પહેલું કારણ છે.

બીજું કારણ—દેવલોકમાં ઉત્પન્ન થયેલો નવો દેવ દિવ્ય કામભોગોમાં એવો તો મનુષ્યભવ પ્રત્યેનો પ્રેમ વ્યુચ્છિન્ન (નષ્ટ) થઈ જાય છે, અને દેવલોક પ્રત્યેનો પ્રેમ સંકાન્ત થઈ જાય છે.

ત્રીજું કારણ—દેવલોકમાં ઉત્પન્ન થયેલો નવો દેવ કામભોગોમાં એવો તો આસક્ત, ગૃહ, અથિત અને અધ્યુપપન્ન થઈ જાય છે કે “હમણાં જ મનુષ્યલોકમાં જઉં છું”—થોડી વાર આ કામભોગો ભોગવીને મનુષ્યલોકમાં જઈશ ” આ પ્રકારનો વિચાર કરતાં કરતાં એટલો લાંબો સમય પસાર થઈ જાય છે કે ત્યાં સુધીમાં તેના માતા, પિતા આદિ સગાંસંબંધીઓ કાળધર્મ પામી જાય છે અને તેમને કાળધર્મ પામેલા જાણીને તે દેવ મનુષ્યલોકમાં આવવાનો વિચાર જ માંડી વાળે છે.

ચોથું કારણ—દેવલોકમાં ઉત્પન્ન થયેલો નવો દેવ જ્યારે ત્યાંના કામભોગોમાં લીન થઈ જાય છે, ત્યારે તેને મનુષ્યગંધ પ્રતિકૂળ-અમનોજ્ઞ લાગે છે. તે ગંધ મનુષ્યલોકની ઉપર ૪૦૦-૫૦૦ યોજન સુધી ફેલાયેલી હોય છે તે ગંધ નહીં રુચવાને કારણે તે અહીં આવતો નથી.

ભાવાર્થ—તત્કાલ ઉત્પન્ન થયેલા દેવને અધુનોપપન્નક દેવ કહે છે. “હવ્” આ પદ શીઘ્રાર્થક છે. ચાહનાને વિષયભૂત વસ્તુને કામ કહે છે અને એ કામ જ લોગરૂપ છે કારણ કે તેમને ઇન્દ્રિયો દ્વારા લોગવાય છે અથવા જેની ચાહના થાય છે એવા શબ્દ રૂપ કામ હોય છે અને ગંધ, રસ અને સ્પર્શ, એ લોગરૂપ છે અથવા કામનો અર્થ કમનીય પણ થાય છે એવાં કમનીય શબ્દાદિકોનો જે લોગ છે તેને કામલોગ કહે છે. દેવો કામલોગોની વિનશ્વરતા (અનિત્યતા) જાણવાને અસમર્થ હોય છે, તેથી તેઓ તે કામલોગોમાં મૂર્ચ્છિત (આસકત) થઈ જાય છે. કામલોગની ઇચ્છાથી યુક્ત થયેલો દેવ ઘૃતાસિકત અગ્નિ સમાન ગૃહ (અતૃપ્ત, લોહુપ) બની જાય છે. કામલોગરૂપી દોરડા વડે જકડાવાને કારણે તે તેમાં અથિત થઈ જાય છે અને ‘અધ્યુપપન્ન’ વિષય લોગને સર્વથા આધીન બની જાય છે. આ કથનનો ભાવાર્થ એ છે કે કોઈ એક દેવલોકમાં ઉત્પન્ન થયેલો નવો દેવ (અધુનોપપન્નક દેવ) ત્યાંના કામલોગોને એટલાં બધાં આનંદદાયક માનવા લાગે છે કે મનુષ્યલોક સંબંધી કામલોગો તો તેને બિલકૂલ અસાર લાગે છે, અને આ રીતે તે તેમને આદર દૃષ્ટિથી જોતો નથી કારણ કે તે એવું માનતો નથી અથવા જેની ચાહના થાય છે એવા શબ્દ રૂપ કામ હોય છે અને ગંધ, રસ અને સ્પર્શ, એ લોગરૂપ છે અથવા કામનો અર્થ કમનીય પણ થાય છે એવાં કમનીય શબ્દાદિકોનો જે લોગ છે તેને કામલોગ કહે છે. દેવો કામલોગોની વિનશ્વરતા (અનિત્યતા) જાણવાને અસમર્થ હોય છે, તેથી તેઓ તે કામલોગોમાં મૂર્ચ્છિત (આસકત) થઈ જાય છે. કામલોગની ઇચ્છાથી યુક્ત થયેલો દેવ ઘૃતાસિકત અગ્નિ સમાન ગૃહ (અતૃપ્ત, લોહુપ) બની જાય છે. કામલોગરૂપી દોરડા વડે જકડાવાને કારણે તે તેમાં અથિત થઈ જાય છે અને ‘અધ્યુપપન્ન’ વિષય લોગને સર્વથા આધીન બની જાય છે. આ કથનનો ભાવાર્થ એ છે કે કોઈ એક દેવલોકમાં ઉત્પન્ન થયેલો નવો દેવ (અધુનોપપન્નક દેવ) ત્યાંના કામલોગોને એટલાં બધાં આનંદદાયક માનવા લાગે છે કે મનુષ્યલોક સંબંધી કામલોગો તો તેને બિલકૂલ અસાર લાગે છે, અને આ રીતે તે તેમને આદર દૃષ્ટિથી જોતો નથી કારણ કે તે એવું માનતો નથી

કે “મનુષ્ય સંખંધી કામલોગો પણ ઉપલોગ્ય પદાર્થો છે,” કારણ કે દિવ્ય કામલોગોની અપેક્ષાએ તો તે કામલોગો તેને બિલકુલ તુચ્છ-અસાર લાગે છે, વળી તેને એવું પણ લાગતું નથી કે “મનુષ્યલવ સંખંધી કામલોગોથી મારું પ્રયોજન સિદ્ધ થશે” વળી “એ કામલોગોની મને ફરી પ્રાપ્તિ થાય”, એવી અભિલાષા પણ તે રાખતો નથી. “હું” તે કામલોગોને ઉપલોકતા જ બની રહું” એવો તે સ્થિતિનો વિકલ્પ પણ કરતો નથી. અથવા “તે મારી પાસે જ કાયમ રહે” આ પ્રકારનો અવસ્થાન (સ્થિતિ) રહેવાનો વિકલ્પ પણ તેના મનમાં ઉદ્ભવતો નથી. અહીં “પ્ર” શબ્દ આરંભનો દ્યોતક છે. આ કારણે તે અધુનોપપન્ન દેવ દેવલોકમાંથી મર્ત્યલોકમાં આવતો નથી. અહીં પહેલા કારણનું સ્પષ્ટીકરણ પુરું થાય છે.

બીજા કારણનું સ્પષ્ટીકરણ—તે અધુનોપપન્ન દેવ જ્યારે મૂર્ચ્છિત આદિ પૂર્વોક્ત વિશેષણોથી યુક્ત બને છે, ત્યારે મનુષ્યલવ સંખંધી કામલોગ પ્રત્યેનો તેનો અનુરાગ ઉત્પન્ન થઈ જાય છે તે કારણે તે મનુષ્યલોકમાં આવવાની ઇચ્છા થવા છતાં પણ આવી શકતો નથી.

ત્રીજા કારણનું સ્પષ્ટીકરણ—દેવલોકમાં ઉત્પન્ન થયેલા નવા દેવના મનમાં એવી ઇચ્છા થાય છે કે “મત્તરા પૂર્વલવના માતા, પિતા આદિને મળવા માટે જવું જોઈએ” પરંતુ તેને એમ થાય છે કે થોડી જ વારમાં અહીંથી ત્યાં જવા ઉપડીશ, થોડી વાર અહીંના કામલોગોને લોગવી લઉં, પછી મનુષ્યલોકમાં જવા માટે ઉપડીશ. ઉતાવળ કરવાની શી જરૂર છે” આ પ્રમાણે વિચાર કરતાં કરતાં એટલો બધો કાળ વ્યતીત થઈ જાય છે કે મનુષ્યલોકમાં રહેલા તેના પૂર્વલવના માતા, પિતા આદિ પરિચિત વ્યક્તિઓ તો અલ્પાયુષી હોવાને કારણે મનુષ્યલવ સંખંધી આયુષ્ય પૂરું થઈ જવાથી કેઈ અન્ય ગતિમાં ઉત્પન્ન થઈ ગયેલ હોય છે. આ વાત જાણીને તે મનુષ્યલોકમાં આવવાનો વિચાર માંડી વાળે છે.

ચોથા કારણનું સ્પષ્ટીકરણ—પૂર્વોક્ત મૂર્ચ્છિત આદિ વિશેષણોવાળો તે

અધુનોપપન્નક દેવ મનુષ્ય સંબંધી ગન્ધને પ્રતિકૂળ અને અમનોજ્ઞ માનવા લાગે છે, કારણ કે દિવ્યગન્ધ મનને આહ્લાદકારક લાગે છે, જ્યારે મનુષ્ય ગન્ધ મનને અતિશય અમનોજ્ઞ લાગે છે. એજ વાતને પ્રકટ કરવા માટે સૂત્રકારે પ્રતિકૂળ-પ્રતિલોભ, આ બે સમાનાર્થક શબ્દોનો પ્રયોગ કર્યો છે મનુષ્ય ગન્ધ ઉપરની બાજુ ૪૦૦ થી ૫૦૦ યોજન સુધી જાય છે મનુષ્યલોકમાં આવવાને ઉત્સુક દેવને તે ગન્ધ અમનોજ્ઞ લાગવાથી તે અહીં આવવાનો વિચાર માંડી વાળે છે. ભરતાદિ ક્ષેત્રોમાં જ્યારે એકાન્ત સુખમ આદિ કાળ હોય છે ત્યારે તે ગન્ધ ૪૦૦ યોજન ઊંચે જાય છે. પણ તે સિવાયના કાળોમાં તે તે ગન્ધ ૫૦૦ યોજન ઊંચે જાય મનુષ્યક્ષેત્રમાં મનુષ્યો અને પંચેન્દ્રિય જીવો ઘણાં હોય છે. તેમના ઔદારિક શરીરો અને તેમના મળની દુર્ગન્ધ ઉપર ૪૦૦-૫૦૦ યોજન સુધી ફેલાય છે. આ પ્રકારના ચાર કારણો અધુનોપપન્ન દેવને મનુષ્યલોકમાં આવવામાં બાધક થઈ પડે છે.

મનુષ્યલોકમાં દેવોના આગમનનાં કારણોનું નિરૂપણ—

“ ચચહિ ” ઇત્યાદિ. પહેલું કારણ—દેવલોકમાં ઉત્પન્ન થયેલો નવો દેવ દિવ્ય કામલોગો પ્રત્યે અમૂર્છાં ભાવ આદિથી યુક્ત થઈને એવો વિચાર કરે છે કે—“ મનુષ્યલોકમાં મારા પૂર્વભવના (મનુષ્ય ભવના) આચાર્ય છે, ઉપાધ્યાય છે, પ્રવર્તી છે, સ્થવિર છે, ગણી છે, ગણુધર છે, અને ગણુવચ્છેદક છે તેમના પ્રભાવથી જ મેં આ અનુપમ દેવદ્વિ, દેવદ્યુતિ આદિ લબ્ધિ પ્રાપ્ત કરેલ છે અને અભિસમન્વાગત (મારે આધીન) કરેલ છે. તે એજ વાત ઉચિત ગણાય કે મારે અહીંથી મનુષ્યલોકમાં જઈને તેમને વંદણા નમસ્કાર કરવા જોઈએ અને તેમની પર્યુપાસના કરવી જોઈએ ” આ પ્રકારના વિચારથી પ્રેરાઈને તે દેવ તુરત જ આ મનુષ્યલોકમાં આવી શકે છે.

આચાર્ય કેને કહેવાય ? જેઓ પ્રતિબોધ દે છે, પ્રવ્રજ્યા અંગીકાર કરાવે છે, ઉપસ્થાપક આદિ હોય છે, જેઓ પોતે પાંચ આચાર્યોનું પાલન કરે છે અને બીજા સાધુઓ પાસે તેનું પાલન પણ કરાવે છે તેમને આચાર્ય કહે છે.

શિષ્યોને સૂત્રાદિનું અધ્યયન કરાવનારને ઉપાધ્યાય કહે છે.

આચાર્યોપદિષ્ટ તપ, વૈયાવૃત્ય, આદિ કાર્યોમાં સાધુઓને પ્રવૃત્ત કરાવનારને પ્રવર્તી અથવા પ્રવર્તક કહે છે. કહ્યું પણ છે કે—“ તવનિયમવિણયગુણનિહિ ” ઇત્યાદિ. પ્રવર્તક દ્વારા તપ આદિમાં પ્રવર્તિત કરાયેલા જે સાધુઓ સંયમ-યોગોમાં અને જ્ઞાનાદિકોમાં શિથિલ થઈ રહ્યા હોય તેમને આલોક-પરલોકના અપાયોનું દિગ્દર્શન કરાવીને તપાદિમાં સ્થિર કરનારને સ્થવિર કહે છે. કેટલાક સાધુઓના સમુદાયનું નામ ગણુ છે. તે ગણુનો જે અધિપતિ હોય તેને ગણી કહે છે. જે આચાર્યના જેવો જ હોય અને શુરુના આદેશથી સાધુ-

ગણુને સાથે લઇને વિહાર કરતો હોય તેને ગણુધર કહે છે. ગણુના વિભાગને ગણુવચ્છેદક કહે છે.

એવા ગણુવચ્છેદના અગ્રેસરને ગણુવચ્છેદક કહે છે, તે ગણુવચ્છેદક જિનશાસનની પ્રભાવનામાં, ગણુકાર્ય નિમિત્તે કોઇ પણ સ્થળે જવામાં, અને ક્ષેત્ર, ઉપધિ આદિની ગવેષણા કરવામાં અવિષાદી હોય છે—એટલે કે આ કાર્યો કરવામાં દુઃખ માનનાર હોતો નથી અને સૂત્રાર્થનો જ્ઞાતા પણ હોય છે. કહ્યું પણ છે કે—“ પ્રમાવનોદ્ધાવનયોઃ ” ઇત્યાદિ.

વિમાન, રત્ન આદિ રૂપ સુરસંપત્તિને દેવર્હિ કહે છે. દેવશરીર સંબંધી કાન્તિને દેવદ્યુતિ કહે છે. તેને સારી રીતે ઉપાર્જિત કરવી તેનું નામ ‘લબ્ધ’ છે. તેને પોતાને આધીન કરવી તેનું નામ પ્રાપ્ત છે, અને તેને પોતાના ભોગો-પસોગમાં લેવી તેનું નામ ‘અભિસમન્યાગત’ છે.

“ વંદે યાવત્ પર્યુપાસે ” આ સૂત્રપાઠમાં વપરાયેલા ‘ યાવત્ ’ પદથી નીચેનો સૂત્રપાઠ ગૃહીત થયો છે—“ નમસ્યામિ, સત્કરોમિ, સમ્માનયામિ, કલ્યાણં, મંગલં, દૈવતં, ચૈત્યં ”

સ્તુતિ કરવી તેનું નામ વંદણા છે, પાંચે અંગોને નમાવીને નમ્યું તેનું નામ નમસ્કાર છે. આદર દેવો તેનું નામ સત્કાર છે, અભ્યુત્થાન આદિ ઉચિત વિધિ કરવી તેનું નામ સમ્માન છે. આચાર્ય આદિ કલ્યાણ સ્વરૂપ હોવાથી, મંગળ સ્વરૂપ હોવાથી, ધર્મદેવ સ્વરૂપ હોવાથી અને જ્ઞાનસ્વરૂપ હોવાથી તેમને અનુક્રમે કલ્યાણરૂપ, મંગળરૂપ, દેવરૂપ અને ચૈત્યરૂપ કહેવામાં આવેલ છે. સેવા કરવી તેનું નામ પર્યુપાસના છે.

આ રીતે પહેલા કારણનું સ્પષ્ટીકરણ કરીને હવે સૂત્રકાર ખીજા કારણને પ્રકટ કરે છે—દેવલોકમાં ઉત્પન્ન થયેલો તે નવો દેવ એવો વિચાર કરે છે કે મનુષ્યલોકમાં શ્રુતજ્ઞાનાદિથી સંપન્ન જ્ઞાનીજનો છે, તપશ્ચરણશીલ તપસ્વીઓ છે, દુષ્કરમાં દુષ્કર (કઠિનમાં કઠિન) અભિગ્રહ પૂર્વક તપશ્ચર્યાદિ કરનારા સાધુઓ છે. તો મારે ત્યાં જઈને તેમને વંદણા, નમસ્કાર આદિ કરવા જોઈએ

અહીં પચુપાસના પર્યન્તના ઉપયુક્ત પદો પણ ગ્રહણ કરવા નોંધ્યો. આ કારણે પણ તે અધુનોપપન્ન દેવ મનુષ્યલોકમાં આવે છે.

ત્રીજું કારણ પણ લગભગ એવું જ છે. તેને એવો વિચાર આવે છે કે મારા પૂર્વલવના (મનુષ્ય લવના) માતા, પિતા, ભાઈ, બેન, પુત્ર, પુત્રી, પત્ની વગેરેને મળવા માટે મારે મર્ત્યલોકમાં જવું નોંધ્યો તેઓ મારી આ દિવ્ય દેવદ્રિઃ, દેવદ્યુતિ આદિનાં ભલે દર્શન કરે આ રીતે પોતે લખ્ધ, પ્રાપ્ત અને અલિસમન્વાગત કરેલી દેવદ્રિઃ, દેવદ્યુતિ આદિ તેમને ખતાવવાના હેતુથી તે અધુનોપપન્ન દેવ આ મર્ત્યલોકમાં આવવાની ઈચ્છા કરે છે.

ચોથું કારણ—તે અધુનોપપન્ન દેવને એવો વિચાર થાય છે કે મનુષ્ય-લોકમાં પૂર્વલવના મારા મિત્રો છે, સુહૃદ્જનો છે, સહાયક છે અને સાંગતિક છે તેમણે અને મેં અસ્પર્શમાં એવો સંકેત કર્યો હતો—એવું વચન આપ્યું હતું કે આપણામાંનું જે કોઈ દેવલોકમાંથી પહેલાં ચલે (ત્યાંનું આયુષ્ય પૂરું કરીને ફરી મનુષ્યલોકમાં ઉત્પન્ન થઈ જાય), તે માણસ સંબોધયિતવ્ય—પ્રતિબોધનીય (બોધ પ્રાપ્ત કરવાને પાત્ર) ગણવો નોંધ્યો.

આ પ્રકારના વિચારથી પ્રેરિત થઈને પોતાના પહેલાં દેવલોકમાંથી જોઓ ચલેલા છે તેમને સંબોધન કરવાને માટે તે અધુનોપપન્ન દેવ આ મનુષ્યલોકમાં આવવા ચાહે છે.

ઘણા લાંબા સમયથી જેની સાથે રનેહ હોય તેને મિત્ર કહે છે. ખાલ્ય-કાળથી જેની સાથે મૈત્રી હોય તેને સખા કહે છે. હિતૈષી સન્નજનને સુહૃદ્ કહે છે. કોઈ એક કાર્યમાં સાથે રહેનારને સહચર કહે છે, જેની સાથે યોગ-ખાણ પીછાણ હોય તેને સાંગતિક કહે છે. ॥ સૂ. ૨૪ ॥

લોકાન્ધર-એવં લોકોદ્ધોત કે કારણોં કા નિરૂપણ

દેવકૃત ઉદ્યોતના અભાવે કયાં કયાં કારણોથી લોકમાં અંધકાર વ્યાપી જાય છે, તેનું હવે સૂત્રકાર નિરૂપણ કરે છે—

“ચઢહિં ઠાણેહિં લોગંધયારે સિયા” ઇત્યાદિ—(૨૫)

ટીકાર્થ—નીચેના ચાર કારણોને લીધે લોકમાં દ્રવ્યાંધકાર અને ભાવાંધકાર વ્યાપી જાય છે—(૧) જિનેન્દ્ર દેવના નિર્વાણ કાળે, (૨) અહંત પ્રસાપ્ત ધર્મ વ્યુચ્છિન્ન

(વિનષ્ટ) થઈ જવાથી, (૩) પૂર્વગતનો વિચ્છેદ થઈ જવાથી (૪) અગ્નિ બુઝાઈ જવાથી.

આ કથનનો લાપાર્થ નીચે પ્રમાણે છે—જ્યારે જિનેન્દ્ર દેવ નિર્વાણ પામે છે, ત્યારે લોકમાં દ્રવ્યની અપેક્ષાએ અંધકાર થઈ જાય છે તે ઉત્પાત રૂપ હોય છે. જેમકે છત્રલાંગ થઈ જાય ત્યારે રજનો ઉદ્ઘાત થાય છે, એ જ પ્રમાણે છત્રસમાન જિનેન્દ્ર દેવનું અવસાન થવાથી લોકમાં અંધકાર વ્યાપી જાય છે.

દષ્ટિવાહના અંગલાગભૂત પૂર્વ છે. તે પૂર્વમાં પ્રવિષ્ટ જે શ્રુત છે તેને પૂર્વગત શ્રુત કહે છે. આ પૂર્વગતનો વિચ્છેદ થવાથી લોકમાં દ્રવ્યની અપેક્ષાએ અંધકાર વ્યાપી જાય છે, કારણ કે તે ઉત્પાત રૂપ હોય છે. અને લાવની અપેક્ષાએ પણ અંધકાર વ્યાપી જાય છે. કારણ કે એકાન્ત-સુષમાદિ કાળમાં આગમાદિકનો અભાવ હોય છે તથા જ્યારે અગ્નિનો અથવા દીપાદિકોનો વિચ્છેદ થઈ જાય છે, તેઓ બુઝાઈ જાય છે ત્યારે તેઓ બુઝાતાની સાથે જ લોકમાં દ્રવ્યની અપેક્ષાએ જ અંધકાર વ્યાપી જાય છે.

અંધકારનું કથન કરીને હવે સૂત્રકાર ઉદ્યોતનું કથન કરે છે—

“લોઝ્જો” ઇંત્યાદિ—નીચેના ચાર કારણોને લીધે લોકમાં ઉદ્યોત (પ્રકાશ) થાય છે—(૧) જિનેન્દ્ર દેવના જન્મ સમયે, (૨) અહંત પ્રભુ પ્રવ્રજ્યા ગ્રહણ કરે ત્યારે, (૩) તીર્થંકરોને કેવળજ્ઞાન થાય ત્યારે, (૪) અહંત પ્રભુ નિર્વાણ પામે ત્યારે આ ચાર પ્રસંગે લોકમાં પ્રકાશ થાય છે

જ્યારે જિનેન્દ્ર દેવનો જન્મ થાય છે ત્યારે દેવલોકમાંથી દેવોનું આગમન થાય છે. ત્યારે તેમની દેવલુતિને કારણે જ લોકમાં ઉદ્યોત (પ્રકાશ) થાય છે એજ પ્રમાણે જ્યારે તીર્થંકર પ્રભુ દીક્ષા ગ્રહણ કરે છે, ત્યારે પણ લોકમાં પ્રકાશ થાય છે, કારણ કે તે પ્રસંગે પણ દેવોનું આગમન થતું હોય છે. તીર્થંકર પ્રભુને જ્યારે કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે પણ લોકમાં પ્રકાશ

થાય છે, કારણ કે કેવળજ્ઞાનની ઉત્પત્તિના મહિમાથી સમાકૃષ્ટ દેવોનું ત્યાં આગમન થાય છે એજ પ્રમાણે જ્યારે અહંત પ્રભુ નિર્વાણ પામે છે ત્યારે પણ નિર્વાણમહિમા પ્રકટ કરવાને લીધે દેવોનું આ લોકમાં આગમન થાય છે અને તે કારણે લોકમાં પ્રકાશ થાય છે.

“ एवं देवंगारे ” ઇત્યાદિ—દેવાન્ધકારના કારણે પણ લોકાન્ધકારના કારણે જેવાં જ સમજવા. અહંતાદિ જ્યારે નિર્વાણ પામે છે, ત્યારે દેવલોકમાં પણ એક અન્તર્મુદ્ધૃત સુધી અન્ધકાર વ્યાપી જાય છે તથા અહંતના જન્માદિ કાળે લોકોદ્યોતની જેમ દેવોદ્યોત પણ થાય છે એજ પ્રમાણે અહંતના જન્માદિ કાળે દેવસન્નિપાત (દેવોનું એક સ્થળે એકત્રિત થવાનું) અને એજ ચાર કારણોને લીધે દેવોત્કલિકા પણ થાય છે (દેવોનું એક પછી એક એ પ્રકારે નિરન્તર આગમનને દેવોત્કલિકા કહે છે) એજ ચાર કારણોને લીધે દેવોના પ્રમોદજનિત કોલાહલ પણ થાય છે. “ चउहिं ठाणेहिं देविंदा ” ઇત્યાદિ— એજ ચાર કારણોને લીધે દેવેન્દ્રોનું મનુષ્યલોકમાં ઘણી જ ત્વરાપૂર્વક આગમન થાય છે.

આ સ્થાનાંગસૂત્રના ત્રિસ્થાનકના પહેલા ઉદ્દેશમાં અહંતજન્માદિ ત્રણ કારણોને લીધે દેવેન્દ્રાદિ લોકાન્તિક પર્યન્તના દેવોના મનુષ્યલોકમાં શીઘ્ર આગમનનું જેવું કથન કરવામાં આવ્યું છે, એવું જ કથન અહીં પણ દેવેન્દ્રથી લઈને લોકાન્તિક પર્યન્તના દેવોના તીર્થંકરજન્માદિ રૂપ ચાર કારણોને લીધે મનુષ્યલોકમાં શીઘ્ર આગમન વિષે પણ થવું જોઈએ. ત્યાં ત્રણ કારણો પ્રકટ કરવામાં આવ્યા હતાં, કારણ કે ત્યાં ત્રિસ્થાનકની પ્રરૂપણા કરવાની હતી; પરન્તુ અહીં ચતુઃસ્થાનકનો અધિકાર ચાલતો હોવાથી તે ત્રણ કારણોની સાથે નિર્વાણમહિમા રૂપ ચોથું કારણ પણ અહીં પ્રકટ કરવામાં આવ્યું છે એજ વાત “ ‘जहा जायमाणेहिं’ ” ઇત્યાદિ સૂત્ર દ્વારા પ્રકટ કરવામાં આવેલ છે. સૂ. ૨૫

દુઃસ્થિત સાધુકી દુઃખશય્યા ઓર સુસ્થિત સાધુકી સુખશય્યા કા નિરૂપણ

અહીં તેના જન્માદિ પ્રસંગે દેવોના આગમનનું કથન કરવામાં આવ્યું. હવે એજ અહીં તેના પ્રવચનમાં દુસ્થિત સાધુની દુઃખશય્યાનું અને સુસ્થિત સાધુની સુખશય્યાનું સૂત્રકાર જે સૂત્રો દ્વારા નિરૂપણ કરે છે--

“ ચત્તારિ દુહસેઝ્જાઓ વણ્ણત્તાઓ ” ઇત્યાદિ--(૨૬)

સૂત્રાર્થ--ચાર દુઃખશય્યાઓ કહી છે. પહેલી દુઃખશય્યાનું સ્વરૂપ કોઈ એક મનુષ્ય મુંડિત થઈને ગૃહસ્થાવસ્થાના પરિત્યાગપૂર્વક અણુગારાવસ્થા અંગીકાર કરી લે છે ત્યાર બાદ તે નિર્ઐશ્ય પ્રવચન પ્રત્યે શંકા, વિચિકિત્સા, લેદસમાપન્નતા અને કલુષભાવ સંપન્નતાથી યુક્ત થઈ જાય છે. તે કારણે તે નિર્ઐશ્ય પ્રવચન પ્રત્યે શ્રદ્ધા રાખતો નથી, તેને પોતાની પ્રતીતિનો વિષય બનાવતો નથી, અને તેને પોતાની રુચિનો વિષય પણ બનાવતો નથી. આ રીતે નિર્ઐશ્ય પ્રવચન પર શ્રદ્ધા નહીં રાખતો એવો, તેની પ્રતીતિ નહીં કરતો એવો, અને તેના પ્રત્યે રુચિ નહીં રાખતો એવો તે શ્રમણ નિર્ઐશ્ય પોતાના મનને વિવિધ વિષયોમાં પ્રવૃત્ત થવા દે છે. આ પ્રકારની પરિસ્થિતિમાં તે ધર્મજ્ઞ થઈને સંસારમાં જ પરિભ્રમણ કરનારો થાય છે. આ પહેલી દુઃખશય્યા સમજવી.

બીજી દુઃખશય્યા આ પ્રકારની છે. કોઈ એક મનુષ્ય મુંડિત થઈને અગારાવસ્થાના પરિત્યાગપૂર્વક અણુગારાવસ્થા ધારણ કરે છે; પરંતુ તે સ્વકીય લાલથી સંતુષ્ટ થતો નથી, પરકીય લાલની આશા કરે છે, તેને માટે સ્પૃહા કરે છે, પ્રાર્થના કરે છે અને અલિલાષા સેવે છે. આ પ્રમાણે પરના લાલની અલિલાષાથી યુક્ત થયેલો તે પોતાના મનને અહીં તહીં અનેક વિષયોમાં

લમવા દે છે. તો એવી પરિસ્થિતિમાં ધર્મબ્રહ્મ થયેલો તે નિર્ઞાંત્ર સંસારમાં જ પરિબ્રમણ કરનારો થાય છે.

ત્રીજી દુઃખશય્યા આ પ્રકારની જે—કોઈ એક મનુષ્ય મુંડિત થઈને અગારાવસ્થાના પરિત્યાગપૂર્વક અણુગારાવસ્થા ધારણ કરે છે અણુગારાવસ્થા ધારણ કરવા છતાં પણ જે તે મનુષ્ય સંબંધી કામલોગોની આશા કરે છે, સ્પૃહા કરે છે, પ્રાર્થના કરે છે અને અભિલાષા સેવે છે, તો એ પ્રકારે દિવ્ય મનુષ્ય સંબંધી કામલોગોની આશા, સ્પૃહા, પ્રાર્થના અને અભિલાષા કરતો એવો તે મનને આમ તેમ અનેક વિષયોમાં લમવા દે છે. તો એવી પરિસ્થિતિમાં ધર્મબ્રહ્મ થઈને તે સંસારમાં પરિબ્રમણ કરનારો જ બને છે.

ચોથી દુઃખશય્યાનું સ્વરૂપ—કોઈ એક મનુષ્ય મુંડિત થઈને ગૃહસ્થાવસ્થાના ત્યાગપૂર્વક અણુગારાવસ્થા અંગીકાર કરે છે ત્યાર બાદ એવો વિચાર કરે છે કે જ્યારે હું ગૃહસ્થાવસ્થામાં હતો ત્યારે સેવકાદિ પાસે મારા શરીરને દબાવરાવતો હતો, ચોળાવતો હતો, તેના પર તેલ આદિનું માલિશ કરાવતો હતો, અને પાણી આદિ વડે મારા શરીરે ખૂબ જ સારી રીતે સ્નાન કરાવતો હતો, પણ જ્યારથી હું પ્રવ્રજિત થઈ ગયો છું ત્યારથી મને શરીર દબાવરાવવાનો મોકો પણ મળતો નથી, શરીરને ચોળાવવાનો, માલિશ કરાવવાનો અને સ્નાન કરવાનો પણ મોકો મળતો નથી. આ રીતે સંવાહન આદિની તે આશા કરે છે. તો આ પ્રકારની પરિસ્થિતિમાં તે પોતાના મનની સ્થિરતા ગુમાવી બેસે છે અને મનને અનેક વિષયોમાં લમવા દે છે તો એવો નિર્ઞાંત્ર ધર્મબ્રહ્મ થઈને પોતાના સંસારને વધારે છે. આ ચોથી દુઃખશય્યા સમજવી.

સુખશય્યાઓ પણ ચાર કહી છે. પ્રથમ સુખશય્યાનું આ પ્રકારનું સ્વરૂપ કહું છે—કોઈ એક મનુષ્ય મુંડિત થઈને અગારાવસ્થાના પરિત્યાગ પૂર્વક અણુગારાવસ્થાનો સ્વીકાર કરે છે. તે નિર્ઞાંત્ર પ્રવચન પ્રત્યે શંકા રાખતો નથી, કાંક્ષા રાખતો નથી, વિચિકિત્સા રાખતો નથી, કલુષ સમાપન્ન થતો નથી અને ભેદસમાપન્ન પણ થતો નથી. આ રીતે નૈર્ઞાંત્ર પ્રવચન પ્રત્યે નિઃ-

શકિત, નિઃકાંક્ષિત, નિર્વિચિકિત્સિત, લેહસમાપન્ન રહિત અને કલુષસમાપન્નથી રહિત હોવાને કારણે તે નિર્ઞંથ પ્રવચન પર શ્રદ્ધા રાખે છે, તેની પ્રતીતિ કરે છે, તેના પ્રત્યે રુચિ રાખે છે. આ રીતે નૈર્ઞંથ પ્રવચન પ્રત્યે જેને શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થઈ છે, તેને પોતાની પ્રતીતિનો જેણે વિષય બનાવ્યો છે, અને તેને પોતાની રુચિનો વિષય જેણે બનાવ્યો છે, એવો તે નિર્ઞંથ પોતાના મનને સ્થિર રાખી શકે છે, તેને ગમે તે વિષયોમાં લમવા દેતો નથી. આ પ્રકારે શ્રુતચારિત્રરૂપ ધર્મની આરાધના કરનારો તે નિર્ઞંથ સંસારમાં પરિબ્રમણ કરનારો એટલે કે પોતાનો સંસાર વધારનાર હોતો નથી.

ખીજી સુખશય્યાનું સ્વરૂપ—કોઈ એક પુરુષ મુંડિત થઈને પ્રવ્રજ્યા અંગીકાર કરે છે. ત્યાર બાદ તે સ્વકીય લાલથી જ સંતુષ્ટ રહે છે—પરકીય લાલની આશા કરતો નથી, સ્પૃહા (વાંછા, કામના) રાખતો નથી, તેને માટે પ્રાર્થના કરતો નથી અને તેની અભિલાષા પણ રાખતો નથી. આ રીતે પરકીય લાલની આશા, સ્પૃહા આદિથી રહિત બનેલો એવો તે નિર્ઞંથ પોતાના મનને નકામા અને અનુચિત વિષયોમાં લમવા દેતો નથી. તે કારણે શ્રુતચારિત્રરૂપ ધર્મની આરાધનામાં લીન થયેલો તે નિર્ઞંથ સંસારનું પરિબ્રમણ કરનાર થતો નથી પણ અલ્પ સંસારવાળો બને છે ત્રીજી સુખશય્યા આ પ્રકારની કહી છે—કોઈ એક પુરુષ મુંડિત થઈને પ્રવ્રજ્યા અંગીકાર કરે છે. ત્યાર બાદ તે કદી પણ દિવ્ય મનુષ્ય સંબંધી કામલોગોની આશા, સ્પૃહા, અભિલાષા આદિ કરતો નથી. આ રીતે દિવ્ય કામલોગોની આશા ન કરનારો, સ્પૃહા ન કરનારો અને અભિલાષા ન કરનારો તે નિર્ઞંથ પોતાના મનને નકામા વિષયોમાં આમતેમ લમવા દેતો નથી. આ પ્રકારે શ્રુતચારિત્રરૂપ ધર્મનું આરાધન કરનારો તે શ્રમણ નિર્ઞંથ પોતાના સંસારને વધારતો નથી. તેને દીર્ઘ અથવા અનંતકાળ પર્યન્ત આ સંસારનું પરિબ્રમણ કરવું પડતું નથી.

ચોથી સુખશય્યા આ પ્રકારની કહી છે—કોઈ એક પુરુષ મુંડિત થઈને પ્રવ્રજ્યા ગ્રહણ કરે છે. તેના મનમાં એવો વિચાર આવે છે કે—જે હૃદય-નીરોગી, બલિષ્ઠ અને કલ્પ શરીરવાળા અર્હંત ભગવાન અન્યતર, ઉદાર,

કદ્યાણુકારક, વિપુલ, પ્રયત્ન, પ્રગૃહીત, મહાનુભાગ અને કર્મક્ષપકર એવી તપસ્યાઓ કરે છે, તો મારાથી શિરોહુન્નતાદિ જન્ય આભ્યુપગામિકી અને ઔપક્રમિકી વેદનાનુ સારી રીતે વેદન શા માટે ન થઈ શકે? તેના પ્રત્યે કુપિત થવાની શી જરૂર છે? અદીન લાવયુક્ત થઈને શા માટે હું તેને સ્વીકારી ન લઉં? તેનાથી મારે શા માટે વિચલિત પરિણતિવાળા બનવું જોઈએ? જો હું આ આભ્યુપગામિકી અને ઔપક્રમિકી વેદનાને સારી રીતે સહન નહીં કરું, તેના પ્રત્યે કુપિતલાવયુક્ત બનીશ, દીનલાવયુક્ત બનીશ, અને વિચલિત પરિણતિવાળો બનીશ, તો મારું શું થશે? આમ કરવાથી તો હું એકાન્તતઃ (સંપૂર્ણ રૂપે) પાપી બની જઈશ. પરંતુ જો હું તેના પ્રત્યે કુપિત નહીં બનું, દીનલાવયુક્ત નહીં બનું, અને મારા કર્તવ્ય માર્ગમાંથી વિચલિત થયા વિના તે વેદનાને સમતા લાવપૂર્વક સહન કરી લઈશ તો એકાન્તરૂપે મારાં કર્મોની નિર્જરા થશે. આ પ્રકારના વિચારથી પ્રેરાઈને આભ્યુદયિકી અને ઔપક્રમિકી વેદનાને સહન કરનાર નિર્ઞંથ શ્રુતચારિત્રરૂપ ધર્મનો આરાધક હોવાને કારણે સંસારમાં પરિભ્રમણ કરતો નથી. ચોથી સુખશય્યાનું આ પ્રકારનું સ્વરૂપ છે.

ટીકાર્થ—અહીં ‘દુઃખશય્યા’ આ પદમાં ‘દુઃખોત્પાદિકી શય્યા’ એવો મધ્યમ પદ્ધતોપી સમાસ છે. તે દુઃખશય્યા દ્રવ્ય અને લાવના ભેદથી બે પ્રકારની છે. લાંગ્યા તૂટ્યા ખાટલા વગેરેને દ્રવ્યરૂપ દુઃખશય્યા કહી શકાય. તથા મનના દુઃપરિણામોને કારણે દુઃશ્રમણતારૂપ જે લાવો ઉત્પન્ન થાય છે તેમને લાવરૂપ દુઃખશય્યા કહી શકાય છે એવી લાવરૂપ દુઃખશય્યા ચાર કહી છે—(૧) પ્રવચન પ્રત્યે અશ્રદ્ધારૂપ દુઃખશય્યા, (૨) પરલાલ પ્રાર્થનારૂપ દુઃખશય્યા (૩) કામાશંસતારૂપ દુઃખશય્યા અને (૪) સંપાદનાદિની ચાહનારૂપ દુઃખશય્યા.

પહેલા પ્રકારની દુઃખશય્યાનું સ્પષ્ટીકરણ—કેઈ ગુરુકર્મા જીવ કેશોનું હુન્ન કરીને ગૃહસ્થાવસ્થાના પરિત્યાગપૂર્વક નિર્ઞંથ પર્યાયનો સ્વીકાર કરી

લે છે. નિર્ગ્રંથ બનવા છતાં બાહ્યાભ્યન્તર પરિવ્રજ્યો વિહીન એવો તે અહંત ભગવન્ત દ્વારા પ્રતિપાદિત પ્રવચનમાં અશ્રદ્ધા રાખે છે, તેને એવો વિચાર આવે છે કે અહંત શાસનમાં જે જીવાદિક તત્ત્વ પ્રરૂપ્યાં છે તે શું સત્ય છે કે મિથ્યા છે? આ પ્રકારે તે દેશરૂપે (અંશતઃ) અથવા સર્વરૂપે (સંપૂર્ણરૂપે) શંકાવાળો બને છે, તથા તેને એવો સંજ્ઞમ થાય છે કે અન્ય મત-વાદીઓની માન્યતા પણ સાચી હોઈ શકે છે. વળી તે વિચિકિત્સિત બની જાય છે એટલે કે ફક્તની બાબતમાં પણ સંશયયુક્ત બની જાય છે તથા તે ભેદસમાપન્ન પણ બની જાય છે, એટલે કે જિનોક્ત તત્ત્વ જિનપ્રરૂપિત સ્વશાસન અને પરશાસન (અન્ય સિદ્ધાંતો) એક જ પ્રકારની માન્યતા ધરાવે છે કે વિરોધ માન્યતા ધરાવે છે, આ પ્રકારની મુજબણને કારણે બુદ્ધિભેદવાળો બની જાય છે, તથા તે કલુષસમાપન્ન બની જાય છે—એટલે કે અહંત પ્રવચન મિથ્યા છે, એવી વિપરીત માન્યતાવાળો બની જાય છે. આ પ્રકારના ભાવોથી યુક્ત થવાને કારણે તે નૈર્ગ્રંથ પ્રવચન પ્રત્યે શ્રદ્ધા રાખતો નથી, તેને પોતાની પ્રતીતિનો વિષય બનાવતો નથી અને તેમાં રુચિ પણ રાખતો નથી. આ પ્રકારની પરિણતિથી યુક્ત થયેલો અને નૈર્ગ્રંથ પ્રત્યેની શ્રદ્ધા આદિથી વિહીન બનેલો તે શ્રમણ નિર્ગ્રંથ વિવિધ વિષયોમાં પોતાના મનને ભમવા દે છે. તે કારણે તે ધર્મબ્રષ્ટ અથવા ધર્મનો વિરાધક થઈ જવાને કારણે સંસારમાં પરિભ્રમણ કર્યા કરે છે. આ પ્રકારની પહેલી ભાવરૂપ દુઃખશય્યા છે.

બીજી દુઃખશય્યાનું સ્વરૂપ—અહીં પણ પહેલી દુઃખશય્યા જેવું કથન સમજવું. આ દુઃખશય્યાના વર્ણનમાં એટલી જ વિશેષતા છે કે તે સંયત પોતાને પ્રાપ્ત થયેલા આહારપાણી આદિથી સંતોષ માનતો નથી પણ અન્ય સંયતને પ્રાપ્ત થયેલા આહારાદિની આશા કરે છે. એટલે કે તે એવી અભિલાષા રાખે છે કે અન્ય સંયત મને તે આહારાદિ આપી દે. બાકીનું કથન મૂળાર્થમાં કહ્યા અનુસાર સમજવું.

ત્રીજી દુઃખશય્યા—આ દુઃખશય્યાનું કથન મૂળાર્થ પ્રમાણે જ સમજવું અહીં દેવલોક અથવા મનુષ્યલોક સંબંધી કામભોગોની—શબ્દાદિક વિષયોની આશા રાખનાર સંયત પોતાનો સંસાર વધારે છે, એવું સમજવું.

ચોથા પ્રકારની દુઃખશય્યા—અહીં એવા સંયતની વાત કરી છે કે જે પોતાની ગૃહસ્થાવસ્થામાં ભોગવેલા ચરણ દબાવરાવવા આદિ રૂપ સંવાહનોને, પરિમર્દન (માલિશ) આદિ સુખોને યાદ કરે છે અને સંયતાવસ્થામાં એ લાભો ન મળવાને કારણે મનમાં દુઃખ અનુભવે છે (શરીરને સુખ ઉપજે એવી રીતે તેને દબાવરાવવું તેનું નામ સંવાહન છે શરીરે પીડી, સુખક આદિ ચોખાવવી તેનું નામ શરીરોદ્દર્તન છે, શરીરે તેલનું માલિશ કરવું તેનું નામ

ગાત્રાભ્યંગ છે, જળથી શરીરની શુદ્ધિ કરવા રૂપ સ્નાનને ગાત્રોત્ક્ષાલન કહે છે). બાકીનું કથન મૂલાર્થ અનુસાર સમજવું.

હવે સૂત્રકાર સુખશય્યાનું નિરૂપણ કરે છે—તેના ચાર પ્રકાર કહ્યા છે. દ્રવ્ય અને ભાવની અપેક્ષાએ તેના બે પ્રકાર પડે છે. સુખકારક પદંગ આદિને દ્રવ્યરૂપ સુખશય્યા કહી શકાય, અને સ્વસ્થચિત્તની અપેક્ષાએ સુશ્રમણ-સ્વભાવરૂપ ભાવ સુખશય્યા સમજવી. તેના ચાર પ્રકાર નીચે પ્રમાણે છે—
(૧) પ્રવચન શ્રદ્ધારૂપ (૨) પરલાભની અનિચ્છા રૂપ, (૩) કામભોગો પ્રત્યે અનાસક્તિ રૂપ અને (૪) સમતા ભાવે વેદના સહન કરવા રૂપ.

પ્રવચન શ્રદ્ધારૂપ સુખશય્યા—કોઈ પુરુષ મુંડિત થઈને ગૃહસ્થાવસ્થાના ત્યાગપૂર્વક અણુગારાવસ્થા સ્વીકારે છે. તે સંયત નિર્ઐશ્ય પ્રવચન પ્રત્યે નિઃશંકિત, નિષ્કાંક્ષિત આદિ પૂર્વોક્ત ભાવોથી યુક્ત મનઃપરિણામવાળો રહે છે તેથી તે શ્રુતચારિત્રરૂપ ધર્મની સમ્યક્ રીતે આરાધના કરીને પોતાના સંસારને અલપ કરી નાખે છે.

પરકીય લાભની અનિચ્છારૂપ બીજી સુખશય્યા—અહીં એવા સંયતની વાત કરી છે કે પોતાને પ્રાપ્ત થયેલા આહારાદિથી જ સંતુષ્ટ રહે છે. અન્ય સંયતને પ્રાપ્ત થયેલા આહારાદિની કામના આદિ રાખતો નથી. તે કારણે તે પણ ધર્મનો વિરાધક બનતો નથી—આરાધક જ બને છે અને અલપ સંસારવાળો બને છે.

ત્રીજી સુખશય્યા—અહીં એવા સંયતની વાત કરી છે કે જે દેવસંબંધી કે મનુષ્ય સંબંધી કામભોગોની મિલકુલ ચાહના કરતો નથી એવો સંયત પણ ધર્મબ્રષ્ટ થતો નથી, પણ ધર્મનો આરાધક બનીને પોતાનો સંસાર ઘટાડે છે. એથી સુખશય્યાસંપન્ન સંયત હુબ્બાદિ પૂર્વોક્ત વિશેષણોવાળા અહૃંત ભગવંતોની અન્યતર આદિ પૂર્વોક્ત વિશેષણોવાળા તપઃકર્મોનું ચિન્તન કરતો થકો આભ્યુપગમિકી અને આપકમિકી વેદનાને સહન કરવાની ક્ષમતા પોતાના મનમાં જાગૃત કરે છે.

હવે આ સૂત્રમાં આવતા હુષ્ટાદિ વિશેષણોનો અર્થ સ્પષ્ટ કરવામાં આવે છે—

આ વેદનાઓ આવી પડી ત્યારે અર્હંત ભગવાન હર્ષથી યુક્ત રહ્યા હતા, તેથી તેમને ‘હુષ્ટ’ વિશેષણ લગાડયું છે, શોકથી રહિત હોવાને કારણે તેમને આનંદિત કહ્યા છે, જ્વરાદિ રોગોથી રહિત હોવાને કારણે તેમને આરોગ્યરૂપ (નીરોગી) કહ્યા છે અને ચોત્રીશ અતિશય રૂપ સામર્થ્ય વાળા હોવાને લીધે તેમને બલિક કહ્યા છે આ એક જ ભવ પૂરો કરીને મોક્ષગામી થનારા હોવાથી તેમને કલ્પ શરીરવાળા કહ્યા છે.

તેમનાં તપઃકર્મ કેવાં હતાં તે “અન્યતરાણિ” આદિ વિશેષણોથી પ્રકટ કરવામાં આવેલ છે. આ પદનો ભાવાર્થ એવો છે કે તેમનાં તપઃકર્મો ૧૨ પ્રકારના તપઃકર્મો વડે એકતમ રૂપ બની ગયાં હતાં. “ઉદાર” વિશેષણ એ પ્રકટ કરે છે કે તેમનાં તપઃકર્મો અપ્રાપ્ત વસ્તુની પ્રાપ્તિની અભિલાષારૂપ આશંસા દોષથી રહિત હોવાને કારણે ઉત્તમ હતાં. “કલ્યાણ” પદ દ્વારા એ વાત પ્રકટ થઈ છે કે તે તપઃકર્મો શિવ સુખના જનક હતાં. “વિપુલ” પદથી એ પ્રકટ કરવામાં આવ્યું છે કે તે ઘણા જ દિવસોથી અનુષ્ઠિત હોવાથી છ માસિક આદિ અનેક લાંબા કાળવાળા હતાં “પ્રયત” પદ એ પ્રકટ કરે છે કે તે પ્રમાદાદિથી રહિત હોવાને કારણે ઉત્કૃષ્ટ યાન સદૃશ હતાં. “પ્રગૃહીત” પદ એ પ્રકટ કરે છે કે તે તપઃકર્મોનો આદર ભાવપૂર્વક સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો હતો. “મહાનુભાગ”થી તેમાં અચિન્ત્ય અતિશયતા પ્રકટ થાય છે એટલે કે તે તપઃકર્મો મહાપ્રભાવ યુક્ત હતાં અને મોક્ષ સાધનભૂત હોવાને કારણે તેઓ કર્મક્ષયના કારણભૂત હતાં.

તે સંયત એવો વિચાર કરે છે કે આવા આવા તપઃકર્મોને અર્હંત ભગવન્તોએ આચરણીય ગણીને જો અંગીકાર કરી લીધાં હતાં તો આલ્યુપ-ગમિકી વેદનાને (અહ્યર્થ, ભૂમિશયન, કેશલુંચન, આતાપના આદિ જન્ય વેદનાને) અને ઔપક્રમિકી વેદનાને (જ્વર, અતિસાર આદિ રોગજન્ય વેદ-

નાને) શા માટે હું સમતાલાવે સહન ન કરું? તેને એવો વિચાર આવે છે કે આ વેદનાઓ તો કર્મનિર્જરા કરીને આયુષ્ય કર્મનો ક્ષય કરનારી છે. “નો સહે” તો તે વેદનાને શા માટે સમતા લાવપૂર્વક—મુખાદિ પર ઉદાસીનતાનો લાવ લાવ્યા વિના હું સહન ન કરું? “નો ક્ષમે” ક્રોધાદિના ત્યાગપૂર્વક અભિ-વાદનપૂર્વક તેને કેમ સહન ન કરું? “નો તિત્તિક્ષે” અદ્વીન લાવે—મધ્યસ્થ લાવે તેને શા માટે સહન ન કરું? “નો અધ્યાસયામિ” તેને સહન કરવાને શા માટે દંઢતાપૂર્વક તત્પર ન બનું! જો હું એવું નહીં કરું તો મારે જ્ઞાના-પરણીય આદિ કર્મરૂપી કારાગૃહમાં દુઃખ જ સહન કરવું પડશે—હું કર્મોનું આવરણ હઠાવવાને સમર્થ થઈ શકીશ નહીં. જો હું તે વેદના આદિને સમતા લાવે સહન કરી લઈશ તો મારા કર્મોની એકાન્ત રૂપે નિર્જરા થઈ જશે. આ પ્રકારની વિચાર ધારાથી પ્રેરાઈને તે ધર્મબ્રજ થતો નથી, પણ ધર્મનો આરાધક બનીને પોતાનો સંસાર ઘટાડે છે. । સૂ. ૨૭ ।

ચાર પ્રકારકે પુરૂષજાત વિષયક ચૌદ્વ ચતુર્ભંગી કા નિરૂપણ

ઉપર્યુક્ત દુઃખશય્યાઓવાળા ગુણરહિત અને ગુણસંપન્ન જીવ હોય છે તેમને માટે શું કરવું જોઈએ તે વાતને પ્રકટ કરવા માટે સૂત્રકાર કહે છે કે—“ચત્તારિ અવાચણિજ્ઞા પણ્ણત્તા” ઇત્યાદિ (૨૮)

ચાર અવાચનીય કહ્યા છે—જેમકે (૧) અવિનીત, (૨) વિકૃતિ પ્રતિબદ્ધ (૩) અવ્યવશમિત પ્રાભૂત અને (૪) માયી. જે જીવો વાચનાને પાત્ર હોતા નથી તેમને અવાચનીય કહે છે. જેઓ વિનયરહિત હોય છે તેમને અવિનીત કહે છે. ધી આદિ રૂપ વિકૃતિમાં જેઓ પ્રતિબદ્ધ (આસક્ત) હોય છે તેમને વિકૃતિપ્રતિબદ્ધ કહે છે. જેનો ક્રોધ અતિ તીવ્ર હોય છે જેનો ક્રોધ કોઈ પણ પ્રકારે ઉપશાન્ત થતો નથી તેને અનુપશાન્ત ક્રોધ સમાપન્ન અથવા તીવ્ર ક્રોધી કહે છે જેઓ છળકપટવાળા હોય છે તેમને માયી કહે છે. અવિનીત આદિથી વિપરીત એટલે કે વિનીત આદિ જીવો વાચનાને યોગ્ય ગણાય છે. । સૂ. ૨૮ ।

પુરુષ વિશેષોનું પ્રતિપાદન કરવાને માટે હવે સૂત્રકાર ૧૪ ભાંગાઓથી પ્રતિબદ્ધ સૂત્રોનું કથન કરે છે— ‘ ચત્તારિ પુરિસજાયા પળ્લતા ’ ઇત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ—ચાર પ્રકારના પુરુષો કહ્યા છે—(૧) આત્મંભરી નો પરભર (સ્વાર્થ સાધકને આત્મભરી અને પરાર્થસાધકને પરભર કહે છે) (૨) પરભર નો આત્મંભરિ, (૩) આત્મભર અને પરભર અને (૪) નો આત્મંભરિ નો પરભર (૧)

આ પ્રમાણે પણ ચાર પ્રકારના પુરુષો કહ્યા છે—(૧) દુર્ગત દુર્ગત નામવાળો, (૨) દુર્ગત સુગત નામવાળો, (૩) સુગત-દુર્ગત નામવાળો અને (૪) સુગત સુગત નામવાળો (૨)

વળી પુરુષના આ પ્રમાણે ચાર પ્રકાર પણ પડે છે—(૧) દુર્ગત-દુર્ગત, (૨) દુર્ગત-સુમત, (૩) સુગત-દુર્ગત અને (૪) સુગત-સુમત (૩)

આ પ્રમાણે પણ ચાર પ્રકારના પુરુષો કહ્યા છે—(૧) દુર્ગત-દુઃપ્રત્યાનન્દ, (૨) દુર્ગત સુપ્રત્યાનન્દ ઇત્યાદિ ચાર પ્રકાર. (૪)

આ પ્રમાણે પણ ચાર પ્રકારના પુરુષો કહ્યા છે—(૧) દુર્ગત-દુર્ગત-ગામી, (૨) દુર્ગત-સુગતગામી ઇત્યાદિ ચાર પ્રકાર (૫)

આ પ્રમાણે પણ ચાર પ્રકારના પુરુષો કહ્યા છે—(૧) દુર્ગત-દુર્ગતિ-ગત, (૨) દુર્ગત-સુગતિગત ઇત્યાદિ ચાર પ્રકાર (૬)

આ પ્રમાણે ચાર પ્રકારના પુરુષો પણ કહ્યા છે—(૧) તમસ્તમ સ્વરૂપ (૨) તમો જ્યોતિસ્વરૂપ, (૩) જ્યોતિસ્તમ સ્વરૂપ અને (૪) જ્યોતિ જ્યોતિ સ્વરૂપ (૭)

પુરુષોના નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર પણ પડે છે—(૧) તમસ્તમો બલ, (૨) તમો જ્યોતિબલ, (૩) જ્યોતિ તમોબલ અને (૪) જ્યોતિ જ્યોતિબલ (૮)

પુરુષોના નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર પણ પડે છે—(૧) તમોબલ પ્રજ્વલન, (૨) તમો જ્યોતિબલ પ્રજ્વલન ઇત્યાદિ ચાર પ્રકાર (૯)

નીચે પ્રમાણે ચાર પુરુષ પ્રકાર પણ કહ્યા છે—(૧) પરિજ્ઞાતકર્મા નો પરિજ્ઞાત સંજ્ઞ (૨) પરિજ્ઞાત સંજ્ઞ નો પરિજ્ઞાત કર્મા, (૩) પરિજ્ઞાતકર્મા અને પરિજ્ઞાત સંજ્ઞ (૪) નો પરિજ્ઞાતકર્મા નો પરિજ્ઞાત સંજ્ઞ (૧૦)

પુરુષના આ પ્રમાણે ચાર પ્રકાર પણ પડે છે—(૧) પરિજ્ઞાતકર્મા નો પરિજ્ઞાત ગૃહાવાસ, (૨) પરિજ્ઞાત ગૃહાવાસ નો પરિજ્ઞાત કર્મા ઇત્યાદિ ચાર પ્રકાર. (૧૧)

પુરુષના નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર પણ પડે છે—(૧) પરિજ્ઞાત સંજ્ઞ
સ—૧૮

નો પરિજ્ઞાત ગૃહાવાસ, (૨) પરિજ્ઞાત ગૃહાવાસ નો પરિજ્ઞાત સંજ્ઞ ઇત્યાદિ ચાર પ્રકાર (૧૨)

નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકારના પુરુષો પણ કહ્યા છે—ઇહાર્થ નો પરાર્થ, (૨) પરાર્થ નો ઇહાર્થ ઇત્યાદિ ચાર પ્રકાર (૧૩)

પુરુષના નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર પણ પડે છે—(૧) એકમાં વર્દ્ધમાન એકમાં હીયમાન, (૨) એકમાં વર્દ્ધમાન અને બેમાં હીયમાન ઇત્યાદિ તે ચાર પ્રકારો. (૧૪)

પહેલા સૂત્રનો ભાવાર્થ—પહેલા ભાંગાનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે—કોઈ એક પુરુષ એવો હોય છે કે જે કેવળ આત્મભરિ (પોતાનું જ પોષણ કરનારો અથવા સ્વાર્થ સાધક) હોય છે, પણ પરાર્થસાધક હોતો નથી. જિન કલ્પિક સાધુને આ પ્રકારમાં ગણાવી શકાય.

બીજા ભાંગાનો ભાવાર્થ—કોઈ એક પુરુષ એવો હોય છે કે જે પરાર્થ સાધક હોય છે પણ સ્વાર્થસાધક હોતો નથી. આ પ્રકારમાં અહિંત લગવાન આવી જાય છે કારણ કે તેઓ સ્વાર્થસાધક હોતા નથી પણ પરાર્થસાધક હોય છે પરમાનન્દ સંદોહ (સમૂહ) પ્રાપ્તિ કરાવનારા હોય છે.

ત્રીજા ભાંગામાં સ્વાર્થસાધક અને પરાર્થસાધક સ્થવિર કલ્પિકને ગણાવી શકાય છે, કારણ કે ધાર્મિક અનુષ્ઠાનોથી તેઓ પોતાનું પણ ભણું કરે છે અને સિદ્ધાન્તની દેશના દ્વારા અન્ય જીવોનું પણ ભણું કરે છે.

સ્વપર અનુપકારી કોઈ પણ મુગ્ધ બુદ્ધિવાળા (વિવેક રહિત) પુરુષનો ચોથા ભાંગામાં સમાવેશ થાય છે કારણ કે તેવો પુરુષ આત્મભરિ (સ્વાર્થ સાધક—પોતાનું હિત સાધનારો) પણ હોતો નથી અને અન્યનું હિત સાધનારો પણ હોતો નથી. અથવા જે રવેચ્છાચારી (સ્વછંદી) હોય છે તેનો પણ આ ભાંગામાં સમાવેશ થાય છે. લોકોત્તર પુરુષોની અપેક્ષાએ આ ચાર ભાંગાનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. લૌકિક પુરુષોની અપેક્ષાએ પણ આ ચાર ભાંગાનું યથાયોગ્ય કથન થવું જોઈએ.

અહીં ચોથા ભાંગામાં જે બન્નેના અનુપકારી પુરુષ કહ્યો છે તે દુર્ગતા જ હોઈ શકે છે. તેથી હવે સૂત્રકાર તે દુર્ગતની પ્રરૂપણા કરે છે—

કોઈ એક પુરુષ એવો હોય છે કે જે પહેલેથી જ ધનહીન હોય છે અથવા જ્ઞાનાદિ રૂપ રત્નોથી રહિત હોય છે—દરિદ્ર હોય છે—અને ભવિષ્યમાં પણ એવો જ ચાલુ રહે છે અથવા પહેલાં જે દ્રવ્યની અપેક્ષાએ દુર્ગત હોય છે તે પાછળથી ભાવની અપેક્ષાએ પણ દુર્ગત બની જાય છે. એવા પુરુષનો ખીલ સૂત્રના પ્રથમ ભાંગામાં સમાવેશ થાય છે. એજ પ્રમાણે બાકીના ત્રણ ભાંગાનો ભાવાર્થ પણ સમજી લેવો.

અહીં “સુગત-સુગત” નામનો જે ભાંગો છે તેનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે—કોઈ એક પુરુષ એવો હોય છે કે જે દ્રવ્યની અપેક્ષાએ પણ સુગત સંપન્ન હોય છે અને જ્ઞાનાદિ રત્નરૂપ ભાવથી પણ સંપન્ન હોય છે.

ત્રીજા સૂત્રના ચાર ભાંગાનું સ્પષ્ટીકરણ—(૧) દુર્ગત-દુર્ગતનો ભાવાર્થ કોઈ એક પુરુષ એવો હોય છે કે જે દરિદ્ર પણ હોય છે અને સમ્યગ્મતથી રહિત પણ હોય છે. અથવા “દુઃસ્વપ્ન” આ પદની સંસ્કૃત છાયા “દુઃસ્વપ્ન” દુઃસ્વપ્ન થાય છે. આ સંસ્કૃત છાયા પ્રમાણે આ ભાંગાનો નીચે પ્રમાણે ભાવાર્થ થાય છે—કોઈ પુરુષ એવો હોય છે કે જે પોતાના ધનનો દુઃસ્વપ્ન કરે છે અથવા આવકનો વિચાર કર્યા વિના ખર્ચ કરે છે, અને સમ્યગ્મતથી પણ રહિત હોય છે. (૨) કોઈ એક પુરુષ એવો હોય છે કે જે દુર્ગત હોવા છતાં પણ નિરતિચાર નિયમવાળો હોય છે, અથવા સુસ્થાનમાં સમુચિત વ્યય કરનારો હોય છે અથવા પોતાની આમદાની પ્રમાણે વ્યય કરનારો હોય છે. કોઈ એક પુરુષ એવો હોય છે કે જે સુગત સંપન્ન હોવા છતાં પણ દુઃસ્વપ્ન-કારક સાવધ વ્યાપારોમાં દ્રવ્યાદિનો વ્યય કરનારો હોય છે (૪) કોઈ એક પુરુષ એવો હોય છે કે જે સુગત સંપન્ન પણ હોય છે અને સુવ્યયકારક પણ હોય છે.

એથા સૂત્રના ચાર ભાંગાનું સ્પષ્ટીકરણ—(૧) કોઈ એક પુરુષ એવો હોય છે કે જે દુર્ગત હોય છે અને ઘણી મુશ્કેલીથી આનંદિત કરી શકાય એવો હોય છે એવો પુરુષ ઉપકારીઓના ઉપકારને જ માનતો નથી (૨) કોઈ પુરુષ એવો હોય છે કે જે દુર્ગત તો હોય છે પણ ઉપકારીજનોના ઉપકાર માનનારો હોય છે. (૩) કોઈ એક પુરુષ એવો હોય છે કે જે સુગત (ધનાદિથી સંપન્ન) હોય છે, પણ ઘણી મુશ્કેલીથી ખુશ કરી શકાય એવો અથવા ઉપકારીનો ઉપકાર ન માનનારો હોય છે. (૪) કોઈ એક પુરુષ એવો હોય છે કે જે સુગત પણ હોય છે અને સરળતાથી ખુશ કરી શકાય એવો અથવા ઉપકારીનો ઉપકાર માનનારો પણ હોય છે.

પાંચમાં સૂત્રના ચાર ભાંગોનો ભાવાર્થ—(૧) કોઈ પુરુષ દુર્ગત (દરિદ્ર) પણ હોય છે અને દુર્ગતિગામી (નરકાદિ ગતિમાં જનારો) પણ હોય છે.

(નરક આદિ દુર્ગતિમાં જવાના સ્વભાવવાળા પુરુષને દુર્ગતિગામી કહે છે. (૨) કોઈ એક પુરુષ દુર્ગત (દરિદ્ર) તો હોય છે પણ સુગતિગામી (દેવાદિ ગતિઓમાં ગમન કરવાના સ્વભાવવાળો) હોય છે. (૩) કોઈ એક પુરુષ એવો હોય છે કે જે સુગત (ધનાદિથી સંપન્ન) તો હોય છે પણ દુર્ગતિગામી હોય છે (૪) કોઈ એક પુરુષ સુગત પણ હોય છે અને સુગતિગામી પણ હોય છે.

છઠ્ઠા સૂત્રના ચાર ભાંગાઓનું સ્પષ્ટીકરણ—(૧) કોઈ એક પુરુષ એવો હોય છે કે જે મૃગાપુત્રની જેમ પહેલાં પણ દુર્ગત હોય છે અને પાછળથી પણ દુર્ગતિને પ્રાપ્ત કરનારો હોય છે. તેના દુઃખ વિપાકનું વર્ણન વિપાક સૂત્રના પ્રથમ અધ્યયનમાંથી વાંચી લેવું. (૨) દૃઢપ્રહારી ચોરની જેમ કોઈ એક પુરુષ પહેલાં તો દુર્ગત હોય છે પણ પાછળથી સુગતિને પ્રાપ્ત કરનારો હોય છે (૩) સુભૂમ નામના આઠમાં ચક્રવર્તીની જેમ કોઈ પુરુષ પહેલાં સુગત હોય છે પણ પાછળથી દુર્ગતિને પ્રાપ્ત કરનારો હોય છે (૪) ભરત ચક્રવર્તીની જેમ કોઈ એક પુરુષ એવો હોય છે કે જે પહેલાં પણ સુગત હોય છે અને પાછળથી પણ સુગતિગત પણ હોય છે.

સાતમાં સૂત્રમાં પુરુષોના નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર બતાવ્યા છે—(૧) કોઈ એક પુરુષ એવો હોય છે કે જે પહેલાં પણ જ્ઞાનરહિત હોવાને લીધે અંધ-કાર સમાન હોય છે અને પછી પણ તે જ્ઞાનરહિત જ ચાલુ રહેવાને કારણે અંધકાર સમાન જ રહે છે. (૨) કોઈ એક પુરુષ એવો હોય છે કે જે પહેલાં જ્ઞાનરહિત અથવા પ્રસિદ્ધિરહિત હોવાને કારણે અંધકાર સમાન હોય છે પણ ત્યારબાદ જ્યારે તે જ્ઞાનનું ઉપાર્જન કરી લે છે અથવા પોતાના ઔદાર્ય આદિ ગુણોથી પ્રસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી લે છે ત્યારે જ્યોતિસમાન બની જાય છે. (૩) કોઈ એક પુરુષ એવો હોય છે કે જે પહેલાં જ્ઞાનાદિથી સંપન્ન હોવાને કારણે જ્યોતિસમાન હોય છે, પણ ત્યાર બાદ કોઈ નિમિત્તને લઈને

જ્ઞાન અથવા પ્રસિદ્ધિથી રહિત થઈ જવાને કારણે અધિકારસમાન બની જાય છે. (૫) કોઈ એક પુરુષ પહેલાં પણ જ્ઞાનથી યુક્ત હોવાને કારણે જ્યોતિ-સમાન હોય છે અને પછી પણ જ્ઞાનરૂપ પ્રકાશથી પ્રકાશિત રહેવાને કારણે જ્યોતિસમાન જ ચાલુ રહે છે.

આઠમાં સૂત્રમાં પુરુષોના નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) કોઈ એક પુરુષ એવો હોય છે કે જે પહેલાં પણ દુરાચારી હોવાથી અધિકાર સમાન મલિન સ્વભાવવાળો હોય છે અને આગળ જતાં પણ દુરાચારી જ રહેવાને કારણે અધિકારતુલ્ય મલિન સ્વભાવવાળો જ ચાલુ રહે છે. એવો તે પુરુષ અસદાચારવાળો અથવા અજ્ઞાની અથવા નિશાચર (ચોર આદિ) હોય છે.

(૨) કોઈ એક પુરુષ પહેલાં તે દુરાચારી (કુકર્મકારી) હોવાથી મલિન સ્વભાવવાળો હોય છે, પણ આગળ જતાં જ્યોતિર્ભલ જ્ઞાન જ જેનું બલ છે તેને અથવા જ્ઞાનસંપન્ન પુરુષને જ્યોતિર્ભલ કહે છે) થઈ જાય છે. અથવા સૂર્યાદિકોનો પ્રકાશ જ છે બળ જેનું એવો થઈ જાય છે અથવા સૂર્યાદિના પ્રકાશમાં જ છે બળ જેનું એવો થઈ જાય છે. એવો તે પુરુષ પહેલાં અસદાચાર સંપન્ન પછી જ્ઞાની હોય છે અથવા દિનચારી હોય છે.

(૩) કોઈ પુરુષ એવો હોય છે કે જે પહેલાં જ્યોતિસંપન્ન (સત્કર્મ-કારી) હોવાથી ઉજ્જવળ સ્વભાવસંપન્ન હોય છે, પણ આગળ જતાં તે તમોબલ સંપન્ન-મલિન સ્વભાવવાળો બની જાય છે—અજ્ઞાનરૂપ બળવાળો બની જાય છે અથવા અધિકારમાં પોતાનું બળ પ્રકટ કરનારો બની જાય છે એવો પુરુષ સદાચારી અજ્ઞાની જીવ હોય છે અથવા કોઈ કારણને લીધે ચોરી કરવાના કાર્યમાં પડી ગયેલો જીવ હોય છે. (૪) કોઈ એક મનુષ્ય એવો હોય છે કે જે પહેલાં પણ સત્કર્મકારી હોવાથી જ્યોતિસંપન્ન હોય છે અને પાછળથી પણ જ્યોતિર્ભલ (જ્ઞાન જ છે બળ જેનું) એવો અથવા સત્કર્મકારી હોવાથી ઉજ્જવળ સ્વભાવવાળો જ) ચાલુ રહે છે જ્યોતિર્ભલ સંપન્નનો આ પ્રકારનો અર્થ પણ થઈ શકે છે—સૂર્યાદિનો પ્રકાશ જ જેનું બળ હોય એવા પુરુષને જ્યોતિર્ભલ સંપન્ન કહે છે. અથવા સૂર્યાદિનો

પ્રકાશ થતાં જ જેને બળ પ્રાપ્ત થાય છે એવા પુરુષને જ્યોતિર્બલ સંપન્ન કહે છે. એવો તે પુરુષ સદાચારી જ્ઞાની અથવા દિવસચારી હોય છે.

આઠમાં સૂત્રમાં નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકારના પુરુષો કહ્યા છે—(૧) કોઈ એક પુરુષ એવો હોય છે કે જે પહેલેથી જ તમઃસંપન્ન (દુરાચારી) હોવાથી મલિન સ્વભાવવાળો હોય છે અને પાછળથી પણ તમોબલ પ્રવૃત્તિ (તમોબલ પ્રબલન) એટલે કે અધિકારરૂપ બલથી અથવા મિથ્યાજ્ઞાન રૂપ બલથી સંપન્ન રહે છે એટલે કે મિથ્યાજ્ઞાનમાં જ રત રહ્યા કરે છે. એવો જીવ કાં તો મિથ્યાદષ્ટિ હોય છે, અથવા રાત્રિચર ચોર હોય છે. અથવા તમોબલનો અર્થ આ પ્રમાણે પણ છે—તમ (અધિકાર)જ છે બળરૂપ જેમાં અથવા તમ જ છે બળ જેનું એવા મનુષ્યને તમોબલ સંપન્ન કહે છે. એવો તે તમોબલ-સંપન્ન મનુષ્ય અસદાચારી, મિથ્યાજ્ઞાની અથવા નિશાચર (ચોર) હોય છે. આ તમોબલમાં જેને અનુરાગ હોય છે તે પુરુષને તમોબલ પ્રવૃત્તિ કહે છે. એવો તમોબલપ્રવૃત્તિ મિથ્યાજ્ઞાનીઓમાં અથવા ચોરોમાં અનુરાગ રાખનારો પુરુષ પણ હોઈ શકે છે. (૨) કોઈ એક મનુષ્ય એવો હોય છે કે જે પહેલાં તો તમઃસંપન્ન (દુરાચારી) હોવાથી મલિન સ્વભાવવાળો હોય છે, પણ પાછળથી જ્યોતિર્બલપ્રવૃત્તિ-સૂર્યાદિના પ્રકાશરૂપ બળમાં અનુરક્ત થઈ જાય છે. એવો તે મનુષ્ય અસદાચારી જ્ઞાનાનુરાગી અથવા દિવાચર-સાધુ પુરુષ હોય છે. અથવા જ્યોતિ જ જેનું બળ છે તેને જ્યોતિર્બલ કહે છે. એવો જ્યોતિર્બલ કાંતો જ્ઞાની હોય છે અથવા તો દિનચર હોય છે. તેમના પ્રત્યે અનુરાગ રાખનાર મનુષ્યને જ્યોતિર્બલપ્રવૃત્તિ કહે છે.

(૩) કોઈ એક પુરુષ જ્યોતિસંપન્ન (સદાચારી) હોવાથી સુસ્વભાવવાળો હોય છે, છતાં પણ તમોબલપ્રવૃત્તિ-મિથ્યાજ્ઞાન આદિ પ્રત્યે અનુરાગ રાખનારો હોય છે. એવો તે મનુષ્ય સદાચારશાળી અજ્ઞાની હોય છે અથવા નિશાચર હોય છે. (૪) કોઈ એક મનુષ્ય એવો હોય છે કે જે પહેલાં પણ

સદાચારી હોવાથી સુસ્વભાવવાળો હોય છે અને પછી પણ જ્યોતિર્મલપુરંજન જ રહે છે. એવો તે મનુષ્ય સદાચારશીલ જ્ઞાની હોય છે અથવા દિવાચર-સાધુ મનુષ્ય હોય છે. અથવા “વલ્લજ્જને” આ પદની સંસ્કૃત છાયા “વલ્લજ્જનઃ” થાય છે. આ સંસ્કૃત છાયા લેવામાં આવે તો ચાર ભાંગા આ પ્રમાણે અને છે—(૧) કોઈ એક મનુષ્ય એવો હોય છે કે જે તમઃ (અપ્રસિદ્ધ) હોય છે અને અધિકારરૂપ બળથી ચાલતાં લક્ષ્મ અનુભવે છે. આ પ્રથમ પ્રકારમાં અપ્રસિદ્ધિવાળો પ્રકાશચારી સાધુપુરુષ ગૃહીત થયો છે.

બીજા પ્રકારમાં અધિકારચારી (નિશાચર) ચોર આદિ ગૃહીત થયા છે. ત્રીજા ભાંગામાં પ્રકાશચારી સાધુજન ગૃહીત થયા છે. અને ચોથા ભાંગામાં કોઈ કારણને આધીન થઈને અધિકારમાં જ ચાલનારો મનુષ્ય ગૃહીત થયો છે. અથવા “વલ્લજ્જને”ની સંસ્કૃત છાયા ‘વલ્લવલન’ પણ થાય છે. આ સંસ્કૃત છાયાની અપેક્ષાએ વિચાર કરવામાં આવે તો જે અજ્ઞાનના બળથી અથવા અધિકારના બળથી, જ્ઞાનના બળથી અથવા પ્રકાશના બળથી વલ્લવલિત થાય છે—દર્પયુક્ત થાય છે, એવો મનુષ્ય ગ્રહણ કરવામાં આવ્યો છે, એમ સમજવું. આ દષ્ટિએ પણ અહીં ચાર ભાંગાઓ સમજી લેવા જોઈએ.

દસમાં સૂત્રમાં પુરુષોના જે ચાર પ્રકાર કહ્યા છે તેનું સ્પષ્ટીકરણ આ પ્રમાણે છે—(૧) કોઈ એક પુરુષ એવો હોય છે કે જે પરિજ્ઞાતકર્મા હોય છે—એટલે કે સાવધ રૂઝ કર્મોના સ્વરૂપનો જ્ઞાતા હોય છે, અને તેના સ્વરૂપને જાણીને પ્રત્યાખ્યાન પરિજ્ઞાતા તેમનો પરિત્યાગ કરી નાખનારો હોય છે, છતાં પણ તે આહારાદિ સંજ્ઞાઓનો જાણકાર હોતો નથી. એવો જીવ રસગૃહ (રસલોહુપ) સંયત હોય છે અથવા શ્રાવક હોય છે (૨) કોઈ એક પુરુષ એવો હોય છે કે જે સદ્ભાવનાથી ભાવિત (યુક્ત) હોવાને કારણે પરિજ્ઞાન સંજ્ઞાવાળો તો હોય છે, પણ તે સાવધ વ્યાપારોમાં પ્રવૃત્ત હોવાથી પરિજ્ઞાતકર્મા હોતો નથી. એવો તે મનુષ્ય શ્રાવક હોય છે. (૩) કોઈ એક મનુષ્ય એવો હોય છે કે જે સાવધ આદિના સ્વરૂપનો પણ જાણકાર હોય છે અને

પરિજ્ઞાન સંજ્ઞાવાળો પણ હોય છે, એવો જીવ પ્રકૃષ્ટ ક્રિયાવાળો મુનિ હોય છે અથવા પ્રતિમાપ્રતિપક્ષ શ્રમણોપાસક હોય છે. (૪) કોઈ એક મનુષ્ય એવો હોય છે કે જે પરિજ્ઞાત કર્મા પણ હોતો નથી અને પરિજ્ઞાત સંજ્ઞાવાળો પણ હોતો નથી. એવો તે મનુષ્ય અસંયત હોય છે.

૧૧ માં સૂત્રમાં જે ચાર પ્રકારના પુરુષો કહ્યા છે, તે ચારે પ્રકારનાં હવે સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવે છે—(૧) કોઈ એક પુરુષ એવો હોય છે કે જે પોતે સાવધ વ્યાપારોમાં પ્રવૃત્ત થતો નથી, અન્યની પાસે સાવધ વ્યાપારો કરાવતો પણ નથી અને સાવધવ્યાપાર કરવાની અનુમોદના પણ કરતો નથી. છતાં પોતે પ્રવ્રજિત થતો નથી. આવો પુરુષ અપ્રવ્રજિત ગૃહસ્થ હોય છે. (૨) કોઈ એક પુરુષ એવો હોય છે કે જે પ્રવ્રજિત તો હોય છે પણ તે પરિજ્ઞાતકર્મા હોતો નથી તેથી તે પોતે સાવધ વ્યાપારો કરે છે, અન્યની પાસે સાવધ વ્યાપારો કરાવે છે અને સાવધવ્યાપારો કરનારની અનુમોદના પણ કરે છે. એવો મનુષ્ય દુષ્પ્રવ્રજિત હોય છે.

(૩) કોઈ એક મનુષ્ય એવો હોય છે કે જે પરિજ્ઞાત કર્મા પણ હોય છે એટલે કે પોતે સાવધ વ્યાપારો કરતો નથી, કરાવતો નથી અને કરનારને અનુમોદતો પણ નથી પરિજ્ઞાત ગૃહાવાસ પણ હોય છે—પ્રવ્રજિત હોય છે એવો તે સાધુ હોય છે.

(૪) કોઈ એક પુરુષ એવો હોય છે કે જે પરિજ્ઞાતકર્મા પણ હોતો નથી અને પરિજ્ઞાત ગૃહાવાસ પણ હોતો નથી એવો તે અસંયત હોય છે. (૧૧)

બારમાં સૂત્રમાં જે ચાર પ્રકારના પુરુષો કહ્યા છે તેનું હવે સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવે છે—

(૧) કોઈ એક પુરુષ એવો હોય છે કે જે વિશિષ્ટ ગુણોનું સ્થાનક હોવાને લીધે પરિજ્ઞાત સંજ્ઞાવાળો હોય છે, પણ ગૃહસ્થ હોવાને કારણે તે પરિજ્ઞાત ગૃહાવાસ (ત્યક્ત ગૃહાવાસવાળો) હોતો નથી. પ્રતિમાધારી શ્રાવકને આ પ્રકારમાં ગણાવી શકાય છે. (૨) કોઈ એક મનુષ્ય એવો હોય છે કે

જે પરિજ્ઞાત ગૃહાવાસ (ત્યક્ત ગૃહાવાસવાળો) હોય છે, પણ તે ત્યક્ત આરંભવાળો હોતો નથી. એટલે કે સાધુ હોવા છતાં પણ આરંભનો પરિત્યાગ ન કરી શકનાર દુષ્પ્રવ્રજિત જીવને આ પ્રકારનો પુરુષ કહી શકાય છે. (૩) કોઈ એક પુરુષ એવો હોય છે કે જે પરિજ્ઞાત સંજ્ઞાવાળો પણ હોય છે અને પરિજ્ઞાત ગૃહાવસવાળો પણ હોય છે. એવો જીવ સંયત (સાધુ) હોય છે. (૪) કોઈ એક પુરુષ એવો હોય છે કે જે પરિજ્ઞાત સંજ્ઞાવાળો પણ હોતો નથી અને પરિજ્ઞાત ગૃહાવાસવાળો પણ હોતો નથી. સામાન્ય ગૃહસ્થ-જનને આ પ્રકારનો પુરુષ કહી શકાય છે. (પરિજ્ઞાત ગૃહાવાસ-ગૃહાવાસના સ્વરૂપને જાણીને તેના પરિત્યાગપૂર્વક પ્રવ્રજ્યા અંગીકાર કરનાર.)

“ચત્તારિ પુરિસજ્ઞાયા” ઇત્યાદિ. ૧૩ માં સૂત્રમાં જે ચાર પ્રકારના પુરુષો કહ્યા છે તેનું સ્પષ્ટીકરણ—(૧) કેઈ એક પુરુષ એવો હોય છે કે જે આ જન્મના ભોગોપભોગ રૂપ સુખની ઇચ્છાવાળો હોય છે એટલે કે ઐહિક ભોગસુખાર્થી હોય છે પણ પરભવના દેવલોક આદિના સુખની ઇચ્છાવાળો હોતો નથી એવા પુરુષને “ઇહાર્થી—નો પરાર્થી” રૂપ પહેલા પ્રકારમાં ગણાવી શકાય છે. અથવા—“ઈહસ્થે” આ પદની સંસ્કૃત છાયા “ઈહસ્થઃ” પણ થાય છે. આ સંસ્કૃત છાયાની અપેક્ષાએ પહેલા ભાંગો આ પ્રકારનો બને છે—કોઈ એક પુરુષ એવો હોય છે કે જે આ જન્મ પરઆસ્થા રાખનારો હોય છે પણ પરભવના સુખાદિમાં આસ્થાવાળો હોતો નથી. એવો પુરુષ નાસ્તિક હોય છે. બાકીના ત્રણ ભાંગાઓ આ પ્રમાણે સમજવા—(૨) કોઈ એક પુરુષ “પરત્યે નો ઇહસ્થે” એવો હોય છે કે જે પરલોકના સુખની અભિલાષા અથવા આસ્થાવાળો હોય છે પણ આ લોકના સુખની અભિલાષા અથવા આસ્થાવાળો હોતો નથી. (૩) “ઈહસ્થે પરત્યે વિ” કોઈ એક પુરુષ આ લોકના સુખની ઇચ્છા તથા આસ્થાવાળો પણ હોય છે અને પરલોકના સુખની પણ ઇચ્છા અને આસ્થાવાળો હોય છે. (૪) “નો ઇહસ્થે—નો પરત્યે” કોઈ એક પુરુષ આલોકના સુખની ઇચ્છા કે આસ્થાવાળો હોતો નથી અને પરલોકના સુખની ઇચ્છા કે આસ્થાવાળો પણ હોતો નથી.

બીજા ભાંગામાં બાહ્યતપસ્વીને, તે પ્રકારની શ્રદ્ધાવાળા પુરુષને અથવા સાધુને મૂકી શકાય છે. ત્રીજા ભાંગામાં સુશ્રાવકને અને ચોથા ભાંગામાં મૂઢ અથવા કાલસૌકરિક જેવા પુરુષોને મૂકી શકાય છે.

ચૌદમાં સૂત્રમાં જે ચાર પ્રકારના પુરુષો કહ્યા છે તેનું સ્પષ્ટીકરણ—(૧) કોઈ એક પુરુષ એવો હોય છે કે જે એક બાબતમાં—જેમકે શ્રુતમાં તો આગળ વધતો જાય છે એટલે કે સ્વાધ્યાય કરતો કરતો શ્રુતજ્ઞાનમાં તો આગળ વધતો જાય છે પરંતુ બીજી બાબતમાં હીચમાણ થતો રહે છે જેમકે સમ્યગ્ દર્શનથી રહિત થતો જાય છે. કહ્યું પણ છે કે—“ જહ જહ વહુસ્સુઝા ” ઇત્યાદિ.

આ ગાથાનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે—પુરુષ જેમ જેમ બહુશ્રુત—બહુ શાસ્ત્રજ્ઞ થતો જાય છે, સંમત (લોકો દ્વારા તેના અભિપ્રાયને સ્વીકારવામાં આવે એવો) થતો જાય છે, અને શિષ્યોના સમૂહથી યુક્ત થતો જાય છે, તેમ તેમ જો તે સંશયયુક્ત પણ થતો જાય તો તે સિદ્ધાન્ત પ્રત્યનીક—સિદ્ધાન્ત પ્રતિકૂલ પણ થતો જાય છે.

(૨) કોઈ એક પુરુષ એવો હોય છે કે જે એકલા શ્રુતમાં તો વૃદ્ધિ પામતો રહે છે, પરંતુ સમ્યગ્ દર્શન અને વિનયથી રહિત થતો જાય છે. એટલે કે તે શ્રુતજ્ઞાન તો વધારે છે પણ સમ્યગ્દર્શન અને વિનયની વૃદ્ધિ કરતો નથી પણ તેનાથી વિહીન થતો જાય છે. (૩) કોઈ એક પુરુષ એવો હોય છે કે જે બેમાં શ્રુત અને અનુષ્ઠાનમાં આગળ વધતો જાય છે, પણ એકથી સમ્યગ્દર્શનથી જ વિહીન થતો જાય છે. (૪) કોઈ એક પુરુષ એવો હોય છે કે જે શ્રુત અને અનુષ્ઠાનમાં તો વૃદ્ધિ કરતો રહે છે પણ સમ્યગ્દર્શન અને વિનયથી રહિત થતો જાય છે. અથવા—(૧) કોઈ એક પુરુષ જ્ઞાનમાં વધતો જાય છે પણ રાગથી રહિત થતો જાય છે. (૨) કોઈ એક પુરુષ એકમાં (જ્ઞાનમાં) વધતો જાય છે, પણ બેમાં (રાગ અને દ્વેષથી) ઘટતો જાય છે. (૩) કોઈ પુરુષ બેમાં (જ્ઞાન અને સંયમમાં) વધતો જાય છે પણ રાગથી રહિત થતો જાય છે. (૪) કોઈ પુરુષ જ્ઞાન અને સંયમમાં વધતો જાય છે અને રાગ અને દ્વેષમાં ઘટતો જાય છે.

અથવા—(૧) કોઈ પુરુષ એક બાબતમાં—ક્રોધમાં વૃદ્ધિ કરતો રહે છે પણ માયાથી રહિત બનતો જાય છે. (૨) કોઈ પુરુષના ક્રોધની વૃદ્ધિ થતી રહે છે પણ માયા અને લોભની હાનિ થતી રહે છે.

(૩) કોઈ પુરુષના ક્રોધ અને માનની વૃદ્ધિ થતી રહે છે, પણ માયા ઘટતી જાય છે. (૪) કોઈ પુરુષના ક્રોધ અને માનની વૃદ્ધિ થતી રહે છે પણ માયા અને લોભ ઘટતા જાય છે.

શંકા—“એકેન” આ પદ તેા નપુંસકલિંગનું પદ છે. છતાં આપ તે પદ દ્વારા “માયયા” ‘માયાથી’ આ પ્રકારના સ્ત્રીલિંગ વાચક શબ્દને કેવી રીતે ગૃહીત કરેા છે ?

ઉત્તર—અહીં “એકેન માયારૂપેણ વસ્તુના” ‘માયાથી’ આ પદ “માયારૂપ એક વસ્તુથી” આ પ્રકારના અર્થનું વાચક છે. આ રીતે માયા-રૂપ વસ્તુની સાથે લિંગની સમાનતા આવી જવાથી સિત્ત સિત્ત લિંગતાની શંકાનું નિવારણ થઈ જાય છે. ॥ સૂ. ૨૬ ॥

કન્થક કે દષ્ટાંતસે પુરૂષજાત કા નિરૂપણ

“ચત્તારિ કંથગા પળ્લન્તા” ઇત્યાદિ— (સૂ. ૩૦)

સૂત્રાર્થ—કન્થક (અશ્વ વિશેષ) ના ચાર પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) આકીર્ણ-આકીર્ણ, (૨) આકીર્ણ-ખલુંક, (૩) ખલુંક-આકીર્ણ અને (૪) ખલુંક-ખલુંક એજ પ્રમાણે પુરુષોના પણ ચાર પ્રકાર કહ્યા છે. જેમકે ‘આકીર્ણ-આકીર્ણ’ વગેરે ચાર પ્રકાર ઉપર મુજબ સમજ લેવા.

કન્થકના નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર પણ કહ્યા છે—

(૧) આકીર્ણ-આકીર્ણ રૂપે વિહારી, (૨) આકીર્ણ-ખલુંક રૂપે વિહારી (૩) ખલુંક-આકીર્ણ રૂપે વિહારી અને (૪) ખલુંક-ખલુંક રૂપે વિહારી. એજ પ્રમાણે પુરુષોના પણ “આકીર્ણ-આકીર્ણ રૂપે વિહારી” આદિ ચાર પ્રકાર સમજવા. ૧૨

કન્થક (અશ્વ) ના નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર પણ કહ્યા છે—(૧) જાતિ-સંપન્ન નો કુલસંપન્ન, (૨) કુલસંપન્ન નો જાતિસંપન્ન, (૩) જાતિસંપન્ન અને કુલસંપન્ન અને (૪) નો જાતિસંપન્ન નો કુલસંપન્ન એજ પ્રમાણે પુરુષોના પણ “જાતિસંપન્ન નો કુલસંપન્ન” આદિ ચાર પ્રકાર સમજવા. ૧૩

કન્થકના નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર પણ કહ્યા છે—(૧) જાતિસંપન્ન નો બલસંપન્ન, (૨) બલસંપન્ન નો જાતિસંપન્ન, (૩) જાતિસંપન્ન અને બલ-સંપન્ન (૪) નો જાતિસંપન્ન નો બલસંપન્ન. એજ પ્રમાણે પુરુષોના પણ “જાતિસંપન્ન નો બલસંપન્ન” આદિ ચાર પ્રકાર સમજવા. ૧૪

કન્થકના નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર પણ કહ્યા છે—(૧) જાતિસંપન્ન નો રૂપ સંપન્ન, (૨) રૂપસંપન્ન નો જાતિસંપન્ન, (૩) જાતિસંપન્ન અને રૂપ-

સંપન્ન (૪) નો જાતિસંપન્ન નો રૂપસંપન્ન એજ પ્રમાણે પુરુષોના પણ
“ જાતિસંપન્ન નો રૂપસંપન્ન ” આદિ ચાર પ્રકાર સમજવા. (૫)

કન્થકના નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર પણ કહ્યા છે--(૧) જાતિસંપન્ન નો
જયસંપન્ન ઇત્યાદિ ચાર પ્રકાર સમજવા. એજ પ્રમાણે પુરુષોના પણ “ જાતિ-
સંપન્ન નો જયસંપન્ન ” ઇત્યાદિ ચાર પ્રકાર સમજવા. ૧૬।

એજ પ્રમાણે કુલસંપન્ન અને બલસંપન્ન પદો વાપરીને પણ ચતુર્ભંગી
બનાવી લેવી. ૧૭।

એજ પ્રમાણે કુલસંપન્ન અને રૂપસંપન્ન આ બે પદો વાપરીને પણ
ચાર ભાગા કહેવા બેઠાં છે. ૧૮।

એજ પ્રમાણે કુલસંપન્ન અને જયસંપન્ન, આ બે પદો વાપરીને પણ
ચાર ભાગા બનાવવા બેઠાં છે. ૧૯।

એજ પ્રમાણે બલસંપન્ન અને રૂપસંપન્ન આ બે પદોના યોગથી
ચતુર્ભંગી બનાવવી બેઠાં છે. ૧૯૦।

પ્રમાણે બલસંપન્ન અને જયસંપન્નના યોગથી અગિયારમી ચતુ-
ર્ભંગી. ૧૯૧।

એજ પ્રમાણે ‘રૂપ સંપન્ન નો જયસંપન્ન’ ઇત્યાદિ ચાર ભાગાવાળી
બારમી ચતુર્ભંગી પણ સમજી લેવી. ૧૯૨।

દાર્ષ્ટાન્તિક પુરુષ સૂત્રમાં પણ આ પ્રકારની જ બાર ચતુર્ભંગી સમજી
લેવી બેઠાં છે.

પુરુષોના નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર પણ કહ્યા છે—

(૧) સિંહ રૂપે (ગૃહસ્થાવાસમાંથી) નીકળીને સિંહ રૂપે વિહાર કર-
નાર, (૨) સિંહરૂપે નીકળીને શિયાળ રૂપે વિહાર કરનાર, (૩) શિયાળ રૂપે
નીકળીને સિંહરૂપે વિહાર કરનાર અને (૪) શિયાળ રૂપે નીકળીને શિયાળ
રૂપે જ વિહાર કરનાર. ૧૯૩।

ટીકાર્થ—આ ૩૦ માં સૂત્રમાં ચાર ભાગાવાળા ઉપર્યુક્ત ૧૩ સૂત્રો આપવામાં
આવ્યા છે તે સૂત્રો દ્વારા કન્થકના પ્રકારોની સાથે પુરુષ પ્રકારોની સામ્યતા

પ્રકટ કરવામાં આવી છે. કન્યક જાતિનો એક અશ્વવિશેષ હોય છે. તે અશ્વ સાથે પુરુષોની અહીં જુદી જુદી સરખામણી કરી છે.

પહેલા સૂત્રમાં જે ચાર પ્રકારના કન્યક કહ્યા છે તેનું સ્પષ્ટીકરણ આ પ્રમાણે સમજવું—(૧) કોઈ એક કન્યક એવો હોય છે કે જે પહેલાં પણ વેગાદિ ગુણોથી યુક્ત હોવાને કારણે આકીર્ણ જાતિવાળો હોય છે અને પાછળથી પણ આકીર્ણ જ ચાલુ રહે છે.

(૨) કોઈ એક કન્યક એવો હોય છે કે જે પહેલાં વેગાદિ ગુણોથી યુક્ત હોવાને કારણે આકીર્ણ—જાતિવાળો હોય છે, પણ પાછળથી ખલુકં (અવિનીત અથવા વિસ્મૃત શિક્ષાવાળો) થઈ જાય છે. (૩) કોઈ એક કન્યક (અશ્વ) એવો હોય છે કે જે પહેલાં તો ખલુકં (અવિનીત) હોય છે, પણ પાછળથી અશ્વપાલની તાલીમ મળવાથી વિનય, વેગ આદિ ગુણોથી સંપન્ન થઈ જાય છે. (૪) કોઈ એક કન્યક અશ્વ એવો હોય છે કે જે પહેલાં પણ ખલુકં (અવિનીત) હોય છે અને પાછળથી પણ અવિનીત જ ચાલુ રહે છે.

દ્વાર્ષાન્તિક પુરુષ સૂત્રમાં પણ એજ પ્રકારના ચાર ભાંગા બને છે તે ચારે ભાંગાનું હવે સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવે છે—

(૧) કોઈ એક પુરુષ એવો હોય છે કે જે પહેલાં પણ વિનયાદિ ગુણોથી યુક્ત હોય છે અને પછી પણ વિનયાદિ ગુણોથી યુક્ત જ રહે છે. (૨) કોઈ એક પુરુષ પહેલાં તો આકીર્ણ (વિનયાદિ ગુણોથી સંપન્ન) હોય છે પણ પાછળથી ખલુકં (વિનયાદિ ગુણોથી રહિત) થઈ જાય છે. (૩) કોઈ એક પુરુષ પહેલાં ખલુકં (વિનયાદિ ગુણોથી રહિત) હોય છે, પણ પાછળથી આકીર્ણ (વિનયાદિ ગુણોથી યુક્ત) બની જાય છે. (૪) કોઈ એક પુરુષ પહેલાં પણ ખલુકં (અવિનીત) હોય છે અને પછી પણ ખલુકં (અવિનીત) જ ચાલુ રહે છે.

બીજા સૂત્રના કન્યકના જે ચાર પ્રકાર કહ્યા છે તેનું સ્પષ્ટીકરણ આ પ્રકારનું છે—(૧) કોઈ એક કન્યક અશ્વ એવો હોય છે કે જે વિનય, વેગ આદિ ગુણોથી યુક્ત હોય છે અને તેની ચાલ પણ વિનીત હોય છે. (૨) કોઈ એક કન્યક એવો હોય છે કે જે વિનય, વેગ આદિ ગુણોથી તો યુક્ત હોય છે પણ તેની ચાલ અવિનીત જેવી હોય છે. (૩) કોઈ એક કન્યક એવો હોય છે કે જે અવિનીત હોવા છતાં પણ તેના પર સપાર થનાર પુરુષના ગુણાનુસાર સારી ચાલ ચાલનારો હોય છે. (૪) કોઈ એક કન્યક અશ્વ અવિનીત પણ હોય છે અને અવિનીત જેવી ચાલ ચાલનારો પણ હોય છે.

એજ પ્રમાણે દ્વાર્ષાન્તિક પુરુષના પણ નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર સમજવા—(૧) કોઈ એક પુરુષ વિનય, શીલ આદિ ગુણોથી યુક્ત હોય છે અને તેની ચાલ પણ એજ પ્રકારની હોય છે. (૨) કોઈ એક પુરુષ વિનય, શીલ આદિ ગુણોથી યુક્ત હોવા છતાં પણ અવિનીતના જેવી તેની ચાલવાની દબ હોય

છે. (૩) કોઈ એક પુરુષ વિનય, શીલ આદિ ગુણોથી રહિત હોવા છતાં પણ તેની ચાલવાની ઢબ વિનયશીલાદિ ગુણસંપન્ન હોય છે. (૪) કોઈ પુરુષ વિનય, શીલાદિ ગુણોથી યુક્ત પણ હોતો નથી અને વિનીતના જેવી ચાલથી ચાલતો પણ નથી.

ત્રીજા સૂત્રમાં કન્યકના જે ચાર પ્રકાર કહ્યા છે તેનું હવે સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવે છે—(૧) કોઈ એક કન્યક અશ્વ એવો હોય છે કે જે જાતિસંપન્ન હોય છે પણ કુલસંપન્ન હોતો નથી. (૨) કોઈ એક કન્યક અશ્વ કુલસંપન્ન હોય છે પણ જાતિસંપન્ન હોતો નથી. (૩) કોઈ એક કન્યક અશ્વ જાતિસંપન્ન પણ હોય છે અને કુલસંપન્ન પણ હોય છે. અને (૪) કોઈ એક કન્યક અશ્વ જાતિસંપન્ન હોતો નથી અને કુલસંપન્ન પણ હોતો નથી. એજ પ્રમાણે પુરુષોના પણ ચાર પ્રકાર પડે છે—(૧) કોઈ પુરુષ જાતિસંપન્ન હોય છે પણ કુલસંપન્ન હોતો નથી. (૨) કોઈ પુરુષ કુલસંપન્ન હોય છે પણ જાતિસંપન્ન હોતો નથી (૩) કોઈ પુરુષ જાતિસંપન્ન પણ હોય છે અને કુલસંપન્ન પણ હોય છે (૪) કોઈ પુરુષ જાતિસંપન્ન પણ હોતો નથી અને કુલસંપન્ન પણ હોતો નથી.

ચોથા સૂત્રમાં કન્યક અશ્વના જે ચાર પ્રકાર કહ્યા છે તેનું સ્પષ્ટીકરણ નીચે પ્રમાણે છે—

(૧) કોઈ એક કન્યક એવો હોય છે કે જે જાતિસંપન્ન હોય છે પણ બલસંપન્ન હોતો નથી. (૨) કોઈ એક કન્યક એવો હોય છે કે જે બલસંપન્ન હોય છે, પણ જાતિસંપન્ન હોતો નથી (૩) કોઈ એક કન્યક એવો હોય છે કે જે જાતિસંપન્ન પણ હોય છે અને બલસંપન્ન પણ હોય છે. (૪) કોઈ એક કન્યક અશ્વ એવો હોય છે કે જે જાતિસંપન્ન પણ હોતો નથી અને બલસંપન્ન પણ હોતો નથી. એજ પ્રમાણે દાર્શનિક પુરુષના ચાર પ્રકારો પણ સમજી લેવા.

પાંચમાં સૂત્રમાં કન્યકના જે ચાર પ્રકારો કહ્યા છે તેનું સ્પષ્ટીકરણ નીચે પ્રમાણે છે—(૧) કોઈ એક કન્યક એવો હોય છે કે જે જાતિસંપન્ન હોવા છતાં રૂપસંપન્ન હોતો નથી (૨) કોઈ એક કન્યક રૂપસંપન્ન હોય છે પણ જાતિસંપન્ન હોતો નથી. (૩) કોઈ એક કન્યક જાતિ અને રૂપ બન્નેથી સંપન્ન હોય છે અને (૪) કોઈ એક કન્યક જાતિસંપન્ન પણ હોતો નથી અને રૂપસંપન્ન પણ હોતો નથી. એજ પ્રમાણે દાર્શનિક પુરુષના પણ ચાર પ્રકારો સમજવા.

છટ્ટા સૂત્રમાં કન્થકના જે ચાર પ્રકાર કહ્યા છે તેનું સ્પષ્ટીકરણ નીચે પ્રમાણે છે—(૧) કોઈ એક કન્થક જાતિસંપન્ન હોય છે પણ જયસંપન્ન હોતો નથી. (૨) કોઈ એક કન્થક જયસંપન્ન હોય છે પણ જાતિસંપન્ન હોતો નથી. (૩) કોઈ એક કન્થક જાતિ અને જય બન્નેથી સંપન્ન હોય છે અને (૪) કોઈ એક કન્થક જાતિસંપન્ન પણ હોતો નથી અને જયસંપન્ન પણ હોતો નથી એજ પ્રમાણે દાર્શનિક પુરુષના પણ નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર પણ પડે છે—

(૧) કોઈ એક પુરુષ જાતિસંપન્ન હોય છે પણ જયસંપન્ન હોતો નથી. (૨) કોઈ પુરુષ જયસંપન્ન હોય છે પણ જાતિસંપન્ન હોતો નથી. (૩) કોઈ પુરુષ જાતિસંપન્ન પણ હોય છે અને જયસંપન્ન પણ હોય છે. (૪) કોઈ પુરુષ જાતિસંપન્ન પણ હોતો નથી અને જયસંપન્ન પણ હોતો નથી.

સાતમા સૂત્રમાં કન્થક-અશ્વના નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર કહ્યા છે—

(૧) કોઈ એક કન્થક કુલસંપન્ન હોય છે, પણ બલસંપન્ન હોતો નથી. (૨) કોઈ એક કન્થક બલસંપન્ન હોય છે, પણ કુલસંપન્ન હોતો નથી. (૩) કોઈ એક કન્થક કુલસંપન્ન પણ હોય છે અને બલસંપન્ન પણ હોય છે અને (૪) કોઈ એક કન્થક કુલસંપન્ન પણ હોતો નથી અને બલસંપન્ન પણ હોતો નથી. એજ પ્રમાણે દાર્શનિક પુરુષના પણ નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર પડે છે—

(૧) કોઈ પુરુષ કુલસંપન્ન હોય છે, પણ બલસંપન્ન હોતો નથી. (૨) કોઈ પુરુષ બલસંપન્ન હોય છે, પણ કુલસંપન્ન હોતો નથી. (૩) કોઈ કુલસંપન્ન પણ હોય છે અને બલસંપન્ન પણ હોય છે. (૪) કોઈ કુલસંપન્ન પણ હોતો નથી અને બલસંપન્ન પણ હોતો નથી.

આઠમાં સૂત્રમાં કુલસંપન્ન અને રૂપસંપન્નના યોગથી કન્થક વિષયક જે ચાર ભાંગા કહ્યા છે તેનું સ્પષ્ટીકરણ નીચે પ્રમાણે છે—

(૧) કોઈ એક કન્થક એવો હોય છે કે જે કુલસંપન્ન હોવા છતાં પણ રૂપસંપન્ન હોતો નથી. (૨) કોઈ એક કન્થક રૂપસંપન્ન હોય છે, પણ કુલસંપન્ન હોતો નથી. (૩) કોઈ એક કન્થક કુળ અને રૂપ બન્નેથી સંપન્ન હોય છે અને (૪) કોઈ એક કન્થક કુળ અને રૂપ બન્નેથી રહિત હોય છે.

એજ પ્રમાણે દાર્શનિક પુરુષના પણ નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર સમજાયા—(૧) કોઈ એક પુરુષ એવો હોય છે કે જે કુળસંપન્ન હોય છે, પણ રૂપસંપન્ન હોતો નથી. બાકીના ત્રણ પ્રકારો જાતે જ સમજાવેલા.

નવમાં સૂત્રમાં કુલસંપન્ન અને જયસંપન્નના યોગથી કન્થકના નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) કોઈ એક કન્થક એવો હોય છે કે જે કુલસંપન્ન હોય છે, પણ જયસંપન્ન હોતો નથી. (૨) કોઈ જયસંપન્ન હોય

છે પણ કુળસંપન્ન હોતો નથી. (૩) કોઈ કુળ અને જય બન્નેથી સંપન્ન હોય છે અને (૪) કોઈ કન્થક કુળસંપન્ન પણ હોતો નથી અને જયસંપન્ન પણ હોતો નથી.

દાર્શનિક પુરુષના પણ આ પ્રકારના જ ચાર ભાંગા (પ્રકારો) સમજ લેવા ભેઈએ.

દસમાં સૂત્રમાં બલ અને રૂપ, આ બન્ને પદોના યોગથી કન્થક વિષયક જે ચતુર્ભંગી કહી છે તેનું સ્પષ્ટીકરણ નીચે પ્રમાણે છે—

(૧) કોઈ એક કન્થક બલસંપન્ન હોય છે પણ રૂપસંપન્ન હોતો નથી
(૨) કોઈ એક રૂપસંપન્ન હોય છે પણ બલસંપન્ન હોતો નથી. (૩) કોઈ એક કન્થક ઉભયસંપન્ન હોય છે. (૪) કોઈ એક કન્થક બલસંપન્ન પણ હોતો નથી અને રૂપસંપન્ન પણ હોતો નથી એજ પ્રમાણે પુરુષોના નીચે પ્રમાણે પણ ચાર પ્રકાર કહ્યા છે—

(૧) કોઈ એક પુરુષ બલસંપન્ન હોય છે પણ રૂપસંપન્ન હોતો નથી.
(૨) કોઈ એક પુરુષ રૂપસંપન્ન હોય છે પણ બલસંપન્ન હોતો નથી. (૩) કોઈ ઉભયસંપન્ન હોય છે અને (૪) કોઈ ઉભયથી રહિત હોય છે.

અગિયારમાં સૂત્રમાં બલસંપન્ન અને જયસંપન્નના યોગથી કન્થક વિષયક ચાર ભાંગા આ પ્રમાણે બને છે—(૧) કોઈ એક કન્થક બલસંપન્ન હોવા છતાં પણ જયસંપન્ન હોતો નથી. (૨) કોઈ એક કન્થક જયસંપન્ન હોય છે પણ બલસંપન્ન હોતો નથી. (૩) કોઈ એક કન્થક બળસંપન્ન પણ હોય છે અને જયસંપન્ન પણ હોય છે (૪) કોઈ એક કન્થક બલસંપન્ન પણ નથી હોતો અને જયસંપન્ન પણ નથી હોતો.

એજ પ્રમાણે દાર્શનિક પુરુષના પણ નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર પડે છે—(૧) કોઈ એક પુરુષ બલસંપન્ન હોય છે, પણ જયસંપન્ન હોતો નથી. (૨) કોઈ જયસંપન્ન હોય છે પણ બલસંપન્ન હોતો નથી. (૩) કોઈ બલસંપન્ન પણ હોય છે અને જયસંપન્ન પણ હોય છે. (૪) કોઈ બલસંપન્ન પણ નથી હોતો અને જયસંપન્ન પણ નથી હોતો.

હવે બારમાં સૂત્રમાં “રૂપસંપન્ન નો જયસંપન્ન” આદિ જે ચાર કન્થક પ્રકારો કહ્યા છે તેનું સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવે છે—(૧) કોઈ એક અશ્વ રૂપસંપન્ન હોય છે પણ જયસંપન્ન હોતો નથી. (૨) કોઈ એક અશ્વ જયસંપન્ન હોય છે પણ રૂપસંપન્ન હોતો નથી. (૩) કોઈ એક અશ્વ રૂપસંપન્ન પણ હોય છે અને જયસંપન્ન પણ હોય છે. (૪) કોઈ એક અશ્વ રૂપસંપન્ન પણ હોતો નથી અને જયસંપન્ન પણ નથી હોતો.

આ કન્થકવિષયક ચાર ભાંગા જેવા જ પુરુષવિષયક ચાર ભાંગા પણ બાતે જ સમજ લેવા.

૧૩ માં સૂત્રમાં સૂત્રકારે પ્રવ્રજિત પુરુષના ચાર પ્રકારોનું કથન કરતી જે અનુલંબી કહી છે તેનું સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવે છે—

(૧) કોઈ એક પુરુષ એવો હોય છે કે જે સિંહના જેવી વૃત્તિથી પરાક્રમ વૃત્તિથી ગૃહાવાસમાંથી નીકળે છે—પ્રવ્રજ્યા અંગીકાર કરે છે અને એવી જ વૃત્તિથી વિહાર કરે છે.

(૨) કોઈ એક પુરુષ એવો હોય છે કે જે સિંહના જેવી વૃત્તિથી ગૃહાવાસમાંથી નીકળી જાય છે. પણ શિયાળના જેવી વૃત્તિથી (શિથિલ વૃત્તિથી) વિહાર કરે છે.

(૩) કોઈ એક પુરુષ એવો હોય છે કે જે શિયાળના જેવી વૃત્તિથી ગૃહાવાસમાંથી નીકળી જાય છે, પણ સિંહના જેવી વૃત્તિથી વિહાર કરે છે.

(૪) કોઈ એક પુરુષ શિયાળના જેવી વૃત્તિથી ગૃહાવાસમાંથી નીકળી જાય છે અને શિયાળના જેવી વૃત્તિથી જ વિહાર કરે છે. ॥ સૂ. ૩૦ ॥

અપ્રતિષ્ઠાન્ આદિ નરકોં કા આયામ ઔર વિષ્કમ્ભસે સામ્ય કા નિરૂપણ

આ પ્રકારે જાતિ આદિ ગુણોની અપેક્ષાએ અશ્વાદિકોની સાથે પુરુષની સમાનતાનું કથન કરીને હવે સૂત્રકાર અપ્રતિષ્ઠાન આદિકોની સમાનતા, આયામ, વિષ્કંભ આદિને અનુલક્ષીને પ્રકટ કરે છે—

“ ચત્તારિ લોગે સમા પળત્તા ” ઇત્યાદિ—(૩૧)

લોકમાં આ ચાર સ્થાનો પ્રમાણની અપેક્ષાએ સમાન કહ્યા છે—(૧) અપ્રતિષ્ઠાન નરક, (૨) જંબૂદ્વીપ નામનો દ્વીપ, (૩) પાલકયાન વિમાન અને (૪) સર્વાર્થસિદ્ધ નામનું મહાવિમાન.

સાતમી પૃથ્વીમાં (નરકમાં) નીચે પ્રમાણે પાંચ નરકાવાસો આવેલા છે. (૧) કાલ, (૨) મહાકાલ, (૩) રૌરવ, (૪) મહારૌરવ અને (૫) અપ્રતિષ્ઠાન. આ અપ્રતિષ્ઠાન નામનો નરકાવાસ ઉપરના પાંચે નરકાવાસોની મધ્યમાં આવેલો

છે. તેનો વિસ્તાર એક લાખ યોજન પ્રમાણુ કહ્યો છે. જંબૂદ્વીપ નામના દ્વીપનો વિસ્તાર પણ એક લાખ યોજન પ્રમાણુ કહ્યો છે પાલક વિમાન પાલક દેવના દ્વારા નિર્મિત થાય છે અને સૌધર્મેન્દ્ર દ્વારા અધિષ્ઠિત હોય છે તેનો વિસ્તાર પણ એક લાખ યોજન પ્રમાણુ કહ્યો છે સર્વાર્થસિદ્ધ નામનું વિમાન પાંચ અનુત્તર વિમાનોની મધ્યમાં છે તેનો વિસ્તાર પણ એક લાખ યોજન પ્રમાણુ કહ્યો છે. પાલકયાન વિમાન શાશ્વત હોતું નથી, કારણ કે સૌધર્મેન્દ્ર બ્યારે જાય છે ત્યારે તેનું નિર્માણ થાય છે.

પળી સીમન્તક નરક આદિ ચાર સ્થાનો પ્રમાણુની અપેક્ષાએ સરખાં કહ્યાં છે—તે ચારનાં નામ નીચે પ્રમાણુ છે—(૧) સીમન્તક, (૨) સમય ક્ષેત્ર, (૩) ઉડુ વિમાન અને (૪) ઈષ્ટપ્રાગ્ભારા પૃથ્વી, આ ચારે સપ્રતિદિક્ષ અને સપક્ષ છે. સીમન્તક નરકાવાસ પહેલી પૃથ્વી (નરક)ના પ્રથમ પ્રસ્તરમાં છે—તે ૪૫ લાખ યોજન પ્રમાણુ વિસ્તારવાળો છે.

મનુષ્યક્ષેત્રને સમયક્ષેત્ર કહે છે. કાળથી ઉપલક્ષિત હોવાને કારણે મનુષ્ય-ક્ષેત્રનું નામ સમયક્ષેત્ર પડ્યું છે.

આ સમયક્ષેત્રનો વિસ્તાર પણ ૪૫ લાખ યોજન પ્રમાણુ છે. ઉડુવિમાન સૌધર્મકલ્પના પહેલો પ્રસ્તરમાં રહેલું છે. તેનો વિસ્તાર પણ ૪૫ લાખ યોજન પ્રમાણુ છે. ઈષ્ટપ્રાગ્ભારા પૃથ્વી પણ ૪૫ લાખ યોજનના વિસ્તાર-વાળી છે. આ પૃથ્વી રત્નપ્રભા આદિ પૃથ્વીઓ કરતાં જાંચાઈ આદિ ૩૫ પ્રાગ્ભારમાં અલ્પ હોવાને કારણે તેનું નામ “ ઈષ્ટપ્રાગ્ભારા ” છે. તે ચારેના પૂર્વ, પશ્ચિમ, ઉત્તર અને દક્ષિણ દિશા ૩૫ પક્ષ સમાન છે—એટલે કે તે ચારે સમાન પાર્શ્વવાળા હોવાથી તેમને સપક્ષ કહેવામાં આવેલ છે. તથા તેઓ સમાન વિદિશાયુક્ત હોવાથી તેમને સપ્રતિદિક્ષ કહેવામાં આવેલ છે. સૂ-૩૧

પહેલાના સૂત્રમાં જે ઈષ્ટપ્રાગ્ભારા પૃથ્વીની વાત કરવામાં આવી તે ઈષ્ટ-પ્રાગ્ભારા પૃથ્વી ઉર્ધ્વલોકમાં છે તે સંબંધને અનુલક્ષીને હવે સૂત્રકાર ઉર્ધ્વ-લોકનું ચાર સ્થાનકની અપેક્ષાએ કથન કરે છે—

“ઉદ્વદ્ભલોગે જં ચત્તારિ વિસરીરા ” ઇત્યાદિ ૩૨

ઉર્ધ્વલોકમાં નીચેના ચાર જીવોને બે શરીરવાળા કહ્યા છે.

(૧) પૃથ્વીકાયિક, (૨) અપૂકાયિક, (૩) વનસ્પતિકાયિક અને (૪) ઉદારત્રસપ્રાણુ.

(૧) પૃથ્વીકાયિક આદિ ઉપર્યુક્ત ચાર પ્રકારે જ સમજવા. એજ પ્રમાણે તિર્યંગલોકમાં પણ એજ ચાર જીવોને બે શરીરવાળા સમજવા.

જેમને બે શરીર હોય છે તેમને દ્વિશરીરી કહે છે. જેમાં પહેલા પૃથ્વીકાયિકો કહ્યા છે. પૃથ્વી જ છે કાય જેની એવા જીવોને પૃથ્વીકાયિક કહે છે. અપૂ (જળ)જ છે કાય જેમની એવા જીવોને અપૂકાયિક કહે છે. વનસ્પતિજ છે કાય જેમની એવા જીવોને વનસ્પતિકાયિક કહે છે. અને પંચેન્દ્રિય પ્રાણી સ્થૂલત્રસ છે આ કથનનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે—કેટલાક જીવોને પૃથ્વીકાયિકોને, અપૂકાયિકોને, વનસ્પતિકાયિકોને અને સ્થૂલત્રસોને પૃથ્વી આદિ રૂપ પ્રથમ શરીર તો હોય છેજ, અને બીજું શરીર જન્માન્તર ભાવી મનુષ્ય શરીર હોય છે, કારણ કે તેઓ બીજા ભવે સિદ્ધિમાં ગમન કરે છે. “ઉદાર ત્રસ ” આ પદના પ્રયોગ દ્વારા તેજસ્કાયિક અને વાયુકાયિક રૂપ સૂક્ષ્મ ત્રસનું નિરાકરણ કરવામાં આવ્યું છે, કારણ કે અનન્તર ભવમાં મનુષ્ય ભવની પ્રાપ્તિ ન થવાને લીધે સિદ્ધિગતિની પ્રાપ્તિ નહીં થવાથી બે કરતાં પણ અધિક શરીરોનો તેમનામાં સદ્ભાવ હોઈ શકે છે. “ઉદારા-ત્રસાઃ” આ પદના પ્રયોગ દ્વારા ક્ષીન્દ્રિયાદિક ત્રસોની ઉપસ્થિતિ હોવા છતાં પણ અહીં પંચેન્દ્રિય ત્રસો જ ગૃહીત થયા છે, કારણ કે એ ત્રસોમાંના કેટલાક ત્રસોનું અનન્તર ભવમાં સિદ્ધિગતિમાં ગમન થાય છે. વિકલેન્દ્રિયોમાં (ક્ષીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય અને ચતુરિન્દ્રિયોમાં) તો અનન્તર ભવમાં પણ સિદ્ધિ-ગતિની પ્રાપ્તિનો અભાવ જ રહે છે. કહ્યું પણ છે કે—

“ વિગલા લભેજ્ઞ ચિરદ્વં ” ઇત્યાદિ. વિકલેન્દ્રિય જીવો અનન્તર ભવમાં મનુષ્યભવની પ્રાપ્તિ દ્વારા સંયમ પ્રાપ્ત કરી શકે છે, પણ તેઓ સિદ્ધિ ગતિને પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી. તથા જે સૂક્ષ્મત્ત્વ છે, તે તો અનન્તર ભવમાં માનુષ્યની અપ્રાપ્તિને કારણે વિરતિ પણ પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી. આ સમસ્ત કથનનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે—

કેટલાક પૃથ્વીકાયિક, અપૃથ્વીકાયિક, વનસ્પતિકાયિક અને સ્થૂલત્રસકાયિક જીવો જ્યારે પોતાની ગૃહીત પર્યાયનો પરિત્યાગ કરે છે ત્યારે મનુષ્યભવમાં જન્મ લઈને સિદ્ધિ ગતિને પણ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. પરંતુ તેજસ્કાયિક અને વાયુકાયિક જીવો જ્યારે પોતાની ગૃહીત પર્યાયનો પરિત્યાગ કરે છે ત્યારે મનુષ્યભવમાં ઉત્પન્ન થતાં નથી. તે કારણે તેમને સિદ્ધિગતિની પ્રાપ્તિ થઈ શકતી નથી વિકલેન્દ્રિય જીવો અનન્તર ભવમાં મનુષ્યપર્યાય પ્રાપ્ત કરી શકે છે, પણ તેઓ સિદ્ધિગતિને પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી, આ વાત ધ્યાનમાં લેવાથી આ સૂત્ર સમજવું સરળ પડશે.

પૃથ્વીકાય આદિકોમાં જે દ્વિશરીરતા અહીં પ્રકટ કરવામાં આવી છે તે ઉપર્યુક્ત ભાવને ધ્યાનમાં લઈને જ પ્રકટ કરવામાં આવી છે તે જીવોમાં વર્તમાન ભવમાં જે શરીર વિદ્યમાન હોય છે તે શરીરને તેમનું પ્રથમ શરીર સમજવું અનન્તર ભવમાં મનુષ્યશરીર તેમને પ્રાપ્ત થવાનું છે, તેને અહીં દ્વિતીય શરીર રૂપે પ્રકટ કરવામાં આવ્યું છે આ પ્રકારે જ પૃથ્વીકાય આદિ ઉપર્યુક્ત ચાર પ્રકારના જીવો અધોલોક અને તિર્યંગલોકમાં પણ જન્મે શરીર-વાળા છે, એવું કથન સમજવું. ॥ સૂ. ૩૨ ॥

હીસત્વ-આદિ ચાર પ્રકાર કે પુરુષજાતકા નિરૂપણ

તિર્યંગલોકનો ઉપરના સૂત્રમાં ઉલ્લેખ થયો છે. તે સંબંધને અનુલક્ષીને તિર્યંગલોકમાં ઉત્પન્ન થયેલા સંયતાદિ પુરુષોના ભેદોનું નિરૂપણ કરતાં સૂત્રકાર કહે છે કે—“ ચત્તારિ પુરિસજાયા પણત્તા ” ઇત્યાદિ—સૂ. ૩૩

પુરુષોના નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર પણ કહ્યા છે—(૧) હ્રી સત્ત્વવાળો, (૨) હ્રીમનઃ સત્ત્વવાળો, (૩) ચલ સત્ત્વવાળો અને (૪) સ્થિર સત્ત્વવાળો.

જે પુરુષ લબ્ધને કારણે પરીષદાદિકોને સહન કરવાને અથવા સમ-
રાંગણમાં સ્થિરતા (અડગતા) ધારણ કરવાને સમર્થ હોય છે તેને વ્હ્રીસત્વયુક્ત
પુરુષ કહે છે.

ઉત્તમ કુલમાં ઉત્પન્ન થયેલા એવા મને પરીષદ આદિ સહન કરવામાં
અસમર્થ દેખીને અથવા સમરાંગણમાંથી પરાંગમુખ થતો જોઈને લોકો મારી
હાંસી કરશે. આ પ્રકારની લબ્ધને કારણે જ જેના મનમાં સત્વ (બળ)
ઉત્પન્ન થાય છે. રોમાંચ કંપ આદિ ભીતિના ચિહ્ન જોવાથી જેના શરીરમાં
સત્વ ઉત્પન્ન થતું નથી એવા પુરુષને હ્રીમનઃ સત્વવાળો કહ્યો છે. એટલે
કે લોકત્રાજને નિમિત્તે જે માણસ માનસિક ધૈર્યથી સંપન્ન થાય છે તેને
આ બીજા ભાંગામાં ગણાવી શકાય છે, જેનું સત્વ (માનસિક બળ) પરી-
ષદાદિ સહન કરવાના આવી પડે ત્યારે અસ્થિર થઈ જાય છે એવા પુરુષને
અસ્થિર ચિત્તવાળો કહે છે. પરીષદો આવી પડે ત્યારે જેનું સત્વ દબ રહે
છે તેને સ્થિર સત્વવાળો કહે છે,

હવે ચારે ભાંગાનું ફરીથી સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવે છે—(૧) કોઈ
એક પુરુષ એવો હોય છે કે જે હ્રી સત્વવાળો હોય છે. (૨) કોઈ એક
પુરુષ એવો હોય છે કે જે હ્રીમનઃ સત્વવાળો હોય છે. (૩) કોઈ એક
પુરુષ એવો હોય છે કે જે ચલ સત્વવાળો હોય છે. અને (૪) કોઈ એક
પુરુષ એવો હોય છે કે જે સ્થિર સત્વવાળો હોય છે આ પ્રમાણે મનુષ્યના
ચાર પ્રકારો અહીં પ્રકટ કર્યા છે. ॥ સૂ. ૩૩ ॥

ચાર પ્રકાર કે અભિગ્રહકા નિરૂપણ

આગલા સૂત્રમાં સ્થિર સત્વયુક્ત પુરુષની વાત કરી. જ્ય ત્યારે જ સ્થિર-
સત્વવાળો બની શકે છે કે જ્યારે તે અભિગ્રહોને ધારણ કરીને તેનું વિધિ
અનુસાર પરિપાલન કરે છે. તેથી હવે સૂત્રકાર તે અભિગ્રહોના સ્વરૂપનું
નિરૂપણ કરે છે—“ચત્તારિ સિઙ્ગપઙ્કિમાઓ પઞ્ચત્તાઓ” ઇત્યાદિ સૂ. ૩૪

(૧) શય્યા પ્રતિમા ચાર કહી છે. (૨) વસ્ત્ર પ્રતિમા ચાર કહી છે. (૩) પાત્ર પ્રતિમા ચાર કહી છે. (૪) સ્થાન પ્રતિમા ચાર કહી છે.

જેના પર શયન કરાય છે તેનું નામ શય્યા છે. એવી તે શય્યા પીઠ-ફલક આદિ રૂપ હોય છે, તે શય્યાની જે અભિગ્રહ રૂપ પ્રતિમા તેને શય્યા-પ્રતિમા કહે છે. તેના નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર છે—(૧) હું અમુક પ્રકારનું પીઠફલક આદિ ગ્રહણ કરીશ. (૨) અમુક પ્રકારનું પીઠફલક આદિ નોંધશો તો તેને જ ગ્રહણ કરીશ. (૩) જો એજ શય્યાતરના ઘરમાં અમુક પ્રકારનું પણ પીઠફલક આદિ હશે તો ગ્રહણ કરીશ. (૪) અમુક પ્રકારનું પીઠફલક આદિ જો યથાસંસ્કૃત હશે તો જ ગ્રહણ કરીશ. આ ચાર પ્રકારની પ્રતિમા-ઓમાંની પહેલી અને બીજી પ્રતિમાઓનું આરાધન ગચ્છનિર્ગત સાધુઓ વડે થતું નથી, પણ ત્રીજી અને ચોથીમાથી કોઈ એક પ્રતિમાનું જ તેમના દ્વારા આરાધન થાય છે. ગચ્છસ્થિત સાધુઓને માટે તો આ ચારે પ્રકારની પ્રતિમાઓ કલ્પ્ય ગણાય છે.

ચાર વસ્ત્રપ્રતિમાઓ નીચે પ્રમાણે છે—(૧) હું અમુક પ્રકારનું સૂતરાઉ અથવા ગરમ વસ્ત્ર માગીશ. અથવા (૨) જે વસ્ત્ર જોયું છે એજ માગીશ અથવા (૩) આન્તર પરિભોગ રૂપે અથવા ઉત્તરીય પરિભોગ રૂપે ગૃહસ્થ જનદ્વારા જે વસ્ત્ર પરિભુક્ત હશે એજ વસ્ત્ર સ્વીકારીશ અથવા વસ્ત્ર ઉત્સૃષ્ટ ધર્મવાણું હશે તો જ તેનો સ્વીકાર કરીશ. આ રીતે વસ્ત્રગ્રહણ વિષયક જે અભિગ્રહ છે તેને વસ્ત્રપ્રતિમા કહે છે.

પાત્રગ્રહણ વિષયક અભિગ્રહના ચાર પ્રકારો નીચે પ્રમાણે છે—(૧) માટીનું કે કાળનું કે તુમ્બીનું પાત્ર જો અમુક પ્રકારનું હશે તો જ ગ્રહણ કરીશ. (૨) અથવા જે પાત્ર મેં દેખ્યું હશે તેનો જ સ્વીકાર કરીશ, (૩) અથવા ગૃહસ્થનું જે સ્વાંગિક હશે અથવા જે પરિભુક્ત (વપરાશને માટે અયોગ્ય ગણીને કાઢી નાખેલું) હશે અથવા જે બે ત્રણ પાત્રોમાં પર્ચાયની અપેક્ષાએ પરિભુજ્યમાન થઈ રહ્યું હશે એવું જ પાત્ર હું લઈશ તથા ઉજિત-ધર્મક પાત્ર જ લઈશ એટલે કે ઉપયુક્ત ત્રણ પ્રકારના પાત્ર જ સાધુઓને કલ્પે છે, તેથી ત્રણના જ નામ અહીં પ્રકટ કર્યાં છે.

કાચોત્સર્ગ આદિને માટે સ્થાનગ્રહણ કરવાના વિષયમાં જે અભિગ્રહ થાય છે તેને સ્થાનપ્રતિમા કહે છે તેના ચાર પ્રકાર નીચે પ્રમાણે છે—(૧) જે સ્થાન અચિત્ત હશે, એષણીય હશે, આકુંચન પ્રસરણ આદિ ક્રિયાઓને યોગ્ય હશે, દિવાલ આદિ રૂપ અપલંબન આધારથી યુક્ત હશે અને ચંક્રમણાવકાશ-યુક્ત (કારણવશ આમ તેમ ફરવાને યોગ્ય) હશે, એજ સ્થાન મારે માટે આશ્રયણીય થશે. આ પ્રથમ સ્થાનપ્રતિમાનું સ્વરૂપ સમજવું. (૨) જો પૂર્વોક્ત સ્થાન ચંક્રમણાવકાશથી રહિત (કારણવશ આમ તેમ ફરવાને માટે અયોગ્ય

હશે તો જ તે મારા દ્વારા આશ્રણીય થશે. આ બીજી સ્થાનપ્રતિમા સમજવી. (૩) જે પૂર્વોક્ત સ્થાન દીવાલ આદિ અવલંબન (આધાર)થી રહિત હશે અને ચંક્રમણાવકાશથી રહિત હશે તો જ મારા દ્વારા આશ્રણીય થશે. આ ત્રીજી સ્થાનપ્રતિમા સમજવી. (૪) જે પૂર્વોક્ત સ્થાવ આકુચન પ્રસરણ આદિક્રિયાઓને માટે અયોગ્ય હશે, દીવાલ આદિ રૂપ અવલંબનથી રહિત હશે અને ચંક્રમણાવકાશથી રહિત હશે, અચિત્ત અને એષણીય હશે, તો તે મારા દ્વારા આશ્રયણીય થશે આ ચોથી સ્થાનપ્રતિમા સમજવી. ॥ સૂ. ૩૪ ॥

ચાર પ્રકાર કે શરીર કા નિરૂપણ

હવે સૂત્રકાર શરીર વિષયક જે સૂત્રોનું કથન કરે છે—

“ ચત્તારિ સરોરગા પળગ્તા ” ઇત્યાદિ—સૂ. ૩૫

નીચેનાં ચાર શરીર જીવસ્પૃષ્ટ કહ્યાં છે—(૧) વૈક્રિય, (૨) આહારક, (૩) તૈજસ અને (૪) કાર્મણુ ॥૧॥

નીચેનાં ચાર શરીર કાર્મણુ શરીર સાથે ઉન્મિશ્ર કહ્યાં છે—

(૧) ઔદારિક, (૨) વૈક્રિય, (૩) આહારક અને (૪) તૈજસ ॥૨॥

જીવદ્વારા વ્યાપ્ત જે શરીરો છે તેમને જીવસ્પૃષ્ટ શરીરો કહે છે. વિવિધ રૂપ કરવું તેનું નામ વિક્રિયા છે આ વિક્રિયાથી જે શરીર નિર્વૃત્ત થાય છે તેને વૈક્રિય શરીર કહે છે તે વૈક્રિય શરીર અનેક અદ્ભુત રૂપોનું આશ્રયભૂત હોય છે, વિવિધ ગુણોથી અને ઋદ્ધિઓથી સંપ્રયુક્ત પુદ્ગલવર્ગણુઓથી પ્રારબ્ધ (જેનો પ્રારંભ કરાય) હોય છે.

આહારક શરીરનો સદ્ભાવ ચૌદ પૂર્વધારીમાં જ હોય છે. તે ચૌદ પૂર્વધારી મુનિ પ્રાણિદયા, ઋદ્ધિદર્શન, છન્નસ્થોપગ્રહણ અને સંશય વિચ્છેદ રૂપ ચાર કારણોને લીધે આહારક શરીરનું નિર્માણ કરે છે.

આ આહારક શરીરનું નિર્માણ ચાર વાર થાય છે, ત્યાર બાદ જીવ મોક્ષમાં આવ્યો જાય છે. તેજ પુદ્ગલોનો વિકાર છે તે તૈજસ છે. તેનું

લક્ષણ ઉભા છે અને તે ખાધેલા આહારના પરિણમનમાં કારણભૂત બને છે. કાર્મણ શરીર કર્મથી નિર્વૃત્ત હોય છે. અથવા શરીર નામકર્મની ઉત્તર પ્રકૃતિ રૂપ જે કર્મ છે તે સમુદાયભૂત કર્માષ્ટકથી ભિન્ન છે, તેથી કર્મ રૂપ જ કાર્મણ છે. આ કાર્મણ શરીર સર્વ કર્મોનું આધારભૂત હોય છે. જેમ ધાન્યોના આધારભૂત કોઠી હોય છે એમ કર્મોના આધારભૂત કાર્મણ શરીર હોય છે. જેમ અંકુરાદિની ઉત્પત્તિ કરવાને બીજ સમર્થ હોય છે એજ પ્રમાણે સમસ્ત કર્મોના પ્રસય (ઉત્પત્તિ) કરવાને કાર્મણ શરીર સમર્થ હોય છે. કર્મો દ્વારા જે નિબપ્ત થાય છે અથવા કર્મોમાં જે હોય છે અથવા કર્મોના સદ્ભાવમાં જે હોય છે તે કાર્મણ શરીર છે અથવા કર્મોના સમૂહ જ કાર્મણ શરીર છે. આ ચાર-વૈકિય, આહારક, તૈજસ અને કાર્મણ શરીરો જીવથી સ્પૃષ્ટ જ હોય છે. જેમ ઔદારિક શરીર જીવમુક્ત પણ હોય છે—મૃતાવસ્થામાં પણ હોય છે. એમ આ શરીરોમાં બનતું નથી. આ કથનનું તાત્પર્ય એ છે કે જીવને છોડ્યા બાદ મૃતશરીરમાં મૃતાવસ્થામાં પણ ઔદારિક શરીરનો સદ્ભાવ કાયમ રહે છે. તેથી ઔદારિક શરીર જીવસ્પૃષ્ટ જ હોય છે, એવું કહી શકાતું નથી. પરંતુ વૈકિય આદિ ઉપર્યુક્ત ચાર શરીરો તો જીવસ્પૃષ્ટ જ હોય છે, જીવના પિના તેમનું અસ્તિત્વ જ સંભવી શકતું નથી.

ચાર શરીરને જે કાર્મણ ઉન્મિશ્રક કહ્યા છે તેનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે—તે ચાર શરીરો કાર્મણ શરીરની સાથે જ રહે છે. જ્યાં કાર્મણ શરીર હશે ત્યાં વૈકિય શરીર પણ હશે. જેમ કે દેવ અને નારકોમાં તે હોય છે. મનુષ્ય તિર્થંચોમાં તેની સાથે આહારક શરીર હોય છે. ઔદ પૂર્વધારીને તેની સાથે આહારક શરીર પણ હોય છે, તથા તૈજસ અને કાર્મણ આ બે શરીરો તો સાથે સાથે જ રહે છે જે શરીર ઉદાર પ્રધાન હોય છે તેને ઔદારિક કહે છે. ઔદારિક શરીરમાં પ્રધાનતા તીર્થંકર ગણધરના શરીરની અપેક્ષાએ આવે છે, કારણ કે તેનાથી ભિન્ન જે અનુત્તર દેવનું શરીર છે—વૈકિય શરીર છે તે અનંતગણું હીન હોય છે. અથવા સ્વયંભૂરમણ સમુદ્રમાં રહેલો જે મહામત્સ્ય છે તેના ઔદારિક શરીરની અપેક્ષાએ ઔદારિકને ઉદાર—બૃહત્ પ્રમાણવાળું કહેવામાં આવ્યું છે, કારણ કે તેનું પ્રમાણ બાકીના શરીરની અપેક્ષાએ ૧૦૦૦ યોજન કરતાં પણ વિશેષ કહ્યું છે. તેથી શેષ શરીરો કરતાં તે અધિક પ્રમાણવાળું હોય છે. ભવધારણીય વૈકિય શરીરની અપેક્ષાએ તેમાં બૃહત્તા છે. ॥ સૂ. ૩૫ ॥

**ચાર પ્રકાર કે અસ્તિકાયસે ઉત્પદ્યમાન બાહરકાયસે
લોકસ્પૃષ્ટત્વ કા નિરૂપણ**

સ્પૃષ્ટની સાથે સંબંધિત બે સૂત્રોનું હવે સૂત્રકાર કથન કરે છે—

“ ચત્વર્હિં અત્થિકાઈહિં લોગે કુડે ” ઇત્યાદિ—(સૂ. ૩૬)

આ લોક નીચેના ચાર અસ્તિકાય રૂપ દ્રવ્યોથી સ્પૃષ્ટ (બ્યાપ્ત) કહ્યો છે—(૧) ધર્માસ્તિકાયથી (૨) અધર્માસ્તિકાયથી (૩) જીવાસ્તિકાયથી અને (૪) પુદ્ગલાસ્તિકાયથી.

ઉત્પદ્યમાન ચાર બાહર કાયોથી આલોક સ્પૃષ્ટ કહ્યો છે—(૧) પૃથ્વીકાયિકૌથી, (૨) અપૂકાયિકૌથી, (૩) વાયુકાયિકૌથી અને (૪) વનસ્પતિકાયિકૌથી.

આ બે સૂત્રોમાંથી પહેલા સૂત્રનો ભાવાર્થ તો સુગમ છે. બીજા સૂત્રનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે—બાહરકાયિક પૃથ્વીકાય, અપૂકાય, વાયુકાય અને વનસ્પતિકાય જીવો સમસ્ત લોકમાંથી ઉદ્ભવના કરીને પૃથ્વી આદિકૌમાં-ધનો-દધિ આદિ વાતવલયાદિકૌમાં પોત પોતાના ઉત્પત્તિ સ્થાનોમાં કોઈ એક ગતિમાં ઉત્પન્ન થઈને અપર્યાપ્તવસ્થામાં ઘણા વધારે હોવાથી સર્વ લોકની સ્પર્શના કરે છે. અને જે પર્યાપ્ત બાહર તેજસ્કાયિક જીવો છે તેઓ અને ત્રસજીવો લોકના અસંખ્યાતમાં ભાગનો સ્પર્શ કરે છે. પ્રજાપનાસૂત્રમાં કહ્યું છે કે—

“ વૃક્ષણં વાદરપુદ્ગલિકાઈયાણં પજ્જત્તગાણં ઠાણા પળ્લત્તા, ઉવવાણં લોગસ્સ અસં-
લ્લેજ્જહમાગે ” અહીં પર્યાપ્ત બાહર પૃથ્વીકાયિકૌનાં સ્થાન કહ્યાં છે. ઉપપાતની અપેક્ષાએ તેમનાં સ્થાન લોકના અસંખ્યાતમાં ભાગમાં છે. તથા “ વાદર પુદ્ગલિકાઈયાણં અપજ્જત્તગાણં ઠાણા પળ્લત્તા ઉવવાણં સન્નલોપ ” બાહર પૃથ્વીકાયિકૌનાં પૃથ્વીકાયિક અપર્યાપ્તકૌનાં સ્થાન ઉપપાતની અપેક્ષાએ સમસ્ત લોકમાં છે.

એજ પ્રમાણે પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત અપૂકાયિક વાયુકાયિક અને વનસ્પતિકાયિકૌની ઉત્પત્તિની અપેક્ષાએ સ્થાન સમજવા બોધ્યે તથા—“ વાદર તેજકાઈયાણં પજ્જત્તાણં ઠાણા પળ્લત્તા ઉવવાણં લોગસ્સ અસંલ્લેજ્જહમાગે વાદર-
તેજકાઈયાણં અપજ્જત્તગાણં ઠાણા પળ્લત્તા, લોગસ્સ દોસુ ઉદ્ધકવાડેસુ તિરિયં-
લોયત્તદ્વેય ” બાહર પર્યાપ્ત તેજસ્કાયિક જીવોનાં ઉત્પત્તિસ્થાન લોકના અસં-
ખ્યાતમાં ભાગમાં કહ્યાં છે. અપર્યાપ્ત બાહર તેજસ્કાયિકૌના ઉત્પત્તિસ્થાન ઉર્ધ્વકપાટસ્થ તિર્યંગલોકમાં કહ્યાં છે.

તથા—“કહિણં મંતે ! સુદુમપુઢવિકાઙ્યા જે પજ્જત્તગા જે ચ અપજ્જત્તગા તે સઢ્ઢે ઇગવિહા અધિસેસમણાણત્તા સઢ્ઢલોગપરિયાવન્નગા પણ્ણત્તા સમણાડસો’ હે લગવન્ ! પર્યાપ્ત અપર્યાપ્ત સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાયિકોનાં સ્થાન કયાં કહ્યાં છે.

મહાવીર પ્રભુનો ઉત્તર—“ હે શ્રમણાયુષ્મન્ ! હે ગૌતમ ! જે પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાયિકો છે, તેઓ સૌ એક જ પ્રકારના છે, તેમનામાં વિશેષતા નથી કે વિવિધતા નથી. તેઓ સર્વલોકમાં પર્યાપન્નક-વ્યાપ્ત છે. આ પ્રકારનું કથન તેમને વિષે પ્રસાપના સૂત્રમાં કરવામાં આવ્યું છે. એજ પ્રમાણે અન્ય સૂક્ષ્મ જીવો વિષે પણ સમજવું.

“ “ एवं વેદેદિયાણં પજ્જત્તાપજ્જગાણં ઠાણા પણ્ણત્તા ઉવવાણં લોચસ્સ અસંલેજ્જહ માને ” એજ પ્રમાણે પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત દ્વીન્દ્રિય જીવોનાં સ્થાન કહ્યાં છે એટલે કે તે સ્થાનો ઉપપાતની અપેક્ષાએ લોકના અસંખ્યાતમાં લાગમાં છે, એમ સમજવું. એજ પ્રકારનું કથન બાકીના જીવોના ઉપપાત સ્થાનોના વિષયમાં પણ સમજવું.

શંકા—તેજ પણ પરિણામવિશેષ રૂપ બાહરત્વમાં રહે છે તેથી બાહર તેજઃકાયમાંથી ઉત્પદ્યમાન જીવસ્પર્શ લોકમાં કહેવા યોગ્ય છે આ રીતે તો અહીં એવું કથન થવું જોઈએ કે ઉપપદ્યમાન પાંચ બાહરકાયો દ્વારા લોક સ્પૃષ્ટ (વ્યાપ્ત) થાય છે. આ પ્રમાણે કહેવાને બદલે “ઉપપદ્યમાન ચાર બાહરકાયો દ્વારા લોક સ્પૃષ્ટ છે ” આ પ્રમાણે કહેવું તે ન્યૂનતાયુક્ત લાગતું નથી ?

ઉત્તર—જો કે પાંચે સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાય આદિ જીવો સર્વ લોકમાંથી સમસ્ત લોકમાં ઉત્પન્ન થાય છે, છતાં પણ સર્વ લોકમાંથી ઉદ્ગતના કરીને મનુષ્યક્ષેત્રમાં ઋતુગતિથી કે વક્રગતિથી ઉત્પન્ન થતાં બાહર તેજઃકાયિકોના ઉર્ધ્વકપટદ્વયમાં જ બાહર તેજઃસરૂપે વ્યવહાર થાય છે—સર્વત્ર નહીં. તે કારણે તેજઃકાયિક સિવાયના ચાર ઉત્પદ્યમાન બાહરકાયો દ્વારા આ લોક સ્પૃષ્ટ (વ્યાપ્ત) છે, એવું કહેવામાં આવ્યું છે—પાંચે દ્વારા સ્પૃષ્ટ હોવાનું કહેવામાં આવ્યું નથી. સૂ ૩૬

હવે સૂત્રકાર લોકની અને ધર્માસ્તિકાયાદિકોની પ્રદેશ પરિમાણની અપેક્ષાએ પરસ્પરમાં તુલ્યતા પ્રકટ કરે છે—

“ ચત્તારિ વર્ણસંગેણં તુલ્લા ” ઇત્યાદિ (સૂ ૩૭)

પ્રદેશ પરિમાણની અપેક્ષાએ લોકાકાશ, ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય અને જીવાસ્તિકાયમાં સમાનતા કહી છે, કારણ કે લોકાકાશના, ધર્માસ્તિકાયના, અધર્માસ્તિકાયના અને એક જીવના અસંખ્યાત પ્રદેશો હોય છે. આ રીતે અસંખ્યાત પ્રદેશોની અપેક્ષાએ ધર્માસ્તિકાય આદિ ચાર પદાર્થોમાં તુલ્યતા ખતાવવામાં આવી છે.

“લોકાકાશ” આ પદમાં લોકપદથી વિશેષિત જે આકાશ કહેવામાં આવ્યું છે તેનું કારણ એ છે કે આકાશના અનંત પ્રદેશો હોય છે, તેથી ધર્માસ્તિકાય વગેરેની સાથે તેની સમાનતા સંભવી શકતી નથી. તે કારણે ધર્માસ્તિકાયાદિકોની સાથે આકાશની પ્રદેશોની અપેક્ષાએ તુલ્યતા ઘટાવવાને માટે “લોકાકાશ” પદનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે, કારણકે લોકાકાશના અસંખ્યાત પ્રદેશો કહ્યા છે.

એજ પ્રમાણે “ એક જીવ ” આ પદનો પ્રયોગ કરવાનું કારણ પણ નીચે પ્રમાણે છે—સર્વ જીવોની અપેક્ષાએ વિચાર કરવામાં આવે તો તેમનાં પ્રદેશો અનંત છે. પરંતુ એક જીવના પ્રદેશો અસંખ્યા જ હોય છે—અનંત હોતા નથી. જે ‘જીવ’ પદની આગળ એક વિશેષણ મૂકવામાં આવ્યું ન હોત તો સર્વ જીવોની ઉપસ્થિતિ થઈ જવાને કારણે ધર્માસ્તિકાય આદિકોની સાથે જીવની પ્રદેશોની અપેક્ષાએ સમાનતા જ સંભવી શકત નહી. તેથી ધર્માસ્તિકાય આદિકોની સાથે જીવની સમાનતા ઘટાવવાને નિમિત્તે જીવ પદની આગળ ‘એક’ વિશેષણ લગાવવામાં આવ્યું છે, કારણ કે એક જીવના અસંખ્યાત પ્રદેશો જ કહ્યા છે. ॥ સૂત્ર ૩૭ ॥

પૃથ્વીકાય આદિકોથી લોક સ્પૃષ્ટ છે, એવું પહેલાં કહેવામાં આવ્યું છે, હવે સૂત્રકાર એ વાત પ્રકટ કરે છે કે પૃથ્વીકાય આદિ ચારેનું એક શરીર એવું પણ છે કે જે સુદૃશ્ય હોતું નથી—“ચત્ત્વર્ણમેગં સરીરં નો મુદસ્સં” ઇત્યાદિ—(સૂ. ૩૮)

(૧) પૃથ્વીકાયિક, (૨) અપૂકાયિક, (૩) તેજસ્કાયિક અને (૪) વનસ્પતિ-કાયિક, આ ચાર પ્રકારના જીવોનું એક શરીર સુદૃશ્ય હોતું નથી, તેનું કારણ એ છે કે તે અનુમાન આદિ દ્વારા જ ગમ્ય (બાણી શકાય એવું) હોય છે—પ્રત્યક્ષ જોઈ શકાય એવું હોતું નથી કારણ કે તે અતિ સૂક્ષ્મ હોય છે.

અહીં જે “એક” શબ્દ વપરાયો છે તે સૂક્ષ્મ શરીરનો વાચક છે—બાહર શરીરનો વાચક નથી.

શંકા—વાયુનું શરીર પણ દૃશ્ય હોતું નથી. તેથી આ સૂત્રમાં ‘ચારનું એક શરીર દૃશ્ય હોતું નથી’ એમ કહેવાને બદલે ‘પાંચનું એક શરીર દૃશ્ય હોતું નથી’ એમ કહેવું જોઈએ.

ઉત્તર—આ કથન પ્રકટ કરવાનું કારણ નીચે પ્રમાણે છે—વાયુકાયિક સૂક્ષ્મ અને બાહર બન્ને પ્રકારના હોય છે. તેમનું બાહર શરીર પણ સુદૃશ્ય હોતું નથી અને સૂક્ષ્મ શરીર પણ સુદૃશ્ય હોતું નથી, આ રીતે તેમનું એક પણ પ્રકારનું શરીર સુદૃશ્ય હોતું નથી. પરંતુ જે સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાય આદિ પૂર્વોક્ત ચાર પ્રકારના જીવો જ છે તેમનાં જ સૂક્ષ્મ શરીરો સુદૃશ્ય હોતાં નથી. બાહર પૃથ્વીકાય આદિકોના બાહર શરીરો તો સુદૃશ્ય હોય છે જ. તેથી પૂર્વોક્ત પૃથ્વીકાય આદિ ચાર જ એવાં છે કે જેમના સૂક્ષ્મ શરીરો સુદૃશ્ય હોતાં નથી—તેમના બાહર શરીરો તો સુદૃશ્ય હોય છે જ. પરંતુ વાયુકાયિકોનું તો કોઈ પણ શરીર સુદૃશ્ય હોતું નથી. અહીં વનસ્પતિ શબ્દ દ્વારા સાધારણ વનસ્પતિકાયિક જ ગૃહીત થયેલ છે, પ્રત્યેક વનસ્પતિકાયિક ગૃહીત થયેલ નથી કારણ કે તેનું એક સૂક્ષ્મ શરીર જ અદૃશ્ય હોય છે—બાહર વનસ્પતિકાયિકનું બાહર શરીર તો દૃશ્ય હોય છે ॥ સૂ. ૩૮ ॥

પૃથ્વીકાય આદિ પૂર્વોક્ત ચારનાં સૂક્ષ્મ શરીર ચક્ષુષન્દ્રિય દ્વારા આહ્ય હોતા નથી, આ પ્રકારનું કથન કરીને હવે સૂત્રકાર ઇન્દ્રિય-પ્રસ્તાવને અનુલક્ષીને એવું કથન કરે છે કે શ્રોત્રાદિક ચાર ઇન્દ્રિયો જ પ્રાપ્તાર્થ પ્રકાશક હોય છે-અન્ય હોતી નથી—“ ચત્તારિ ઇન્દ્રિયત્યા પુટ્ટા વેદેતિ ”—(સૂ. ૩૬)

ચાર ઇન્દ્રિયોના વિષય ઇન્દ્રિયોની સાથે સ્પૃષ્ઠ થઇને આહ્ય થાય છે, તે ચાર વિષયો નીચે પ્રમાણે છે—(૧) શ્રોત્રેન્દ્રિયાર્થ, (૨) ઘ્રાણેન્દ્રિયાર્થ (૩) જિહ્વેન્દ્રિયાર્થ અને (૪) સ્પર્શનેન્દ્રિયાર્થ.

ઇન્દ્રિયો દ્વારા જેને પોતાના વિષયભૂત આહ્ય બનાવવામાં આવે છે તેમને ઇન્દ્રિયાર્થ કહે છે તે ઇન્દ્રિયાર્થ શબ્દાદિ રૂપ હોય છે, તે શબ્દાદિક વિષય બ્યારે ઇન્દ્રિયોની સાથે સંબદ્ધ થાય છે ત્યારે જ આત્મા દ્વારા જાણી શકાય છે. શબ્દ શ્રવણેન્દ્રિય ગોચર હોવાથી શ્રોત્રેન્દ્રિયાર્થ રૂપ છે. ગન્ધ ઘ્રાણેન્દ્રિય ગોચર હોવાથી ઘ્રાણેન્દ્રિયાર્થ રૂપ છે. રસ (સ્વાદ) રસનેન્દ્રિય ગોચર હોવાથી જિહ્વેન્દ્રિયાર્થ રૂપ છે અને સ્પર્શ સ્પર્શેન્દ્રિય ગોચર હોવાથી સ્પર્શેન્દ્રિયાર્થ રૂપ છે. આ ચાર જ-એટલે કે શબ્દ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ જ શ્રોત્રેન્દ્રિય આદિની સાથે સંબદ્ધ થાય ત્યારે જ આત્મા દ્વારા જાણી શકાય છે. ચક્ષુષન્દ્રિય અને મન, આ બેની સાથે સ્પૃષ્ઠ થયા વિના જ-અસ્પૃષ્ઠ રહીને એમના વિષય-ભૂત પદાર્થોને તેમના દ્વારા જાણી શકાય છે. કહ્યું પણ છે કે—“ પુઠ્ઠં સુગેહ સદં ” ઇત્યાદિ ॥ સૂ. ૩૬ ॥

આ પ્રકારે જીવ અને પુદ્ગલનો આહ્ય આહક ભાવ પ્રકટ કરીને હવે સૂત્રકાર તેમના ગતિ ધર્મની પ્રરૂપણા કરે છે—

જીવ ઓર પુદ્ગલકે ગતિધર્મકા નિરૂપણ

“ ચત્તર્હિ ઠાણેહિં જીવા ચ પોગલા ચ ” ઇત્યાદિ (સૂ. ૪૦)

સૂત્રાર્થ—નીચેના ચાર કારણોને લીધે જીવ અને પુદ્ગલ લોકાન્તમાંથી બહાર અલોકમાં જઈ શકવાને સમર્થ થતાં નથી—(૧) ગતિનો અભાવ, (૨) ગતિસાધક કારણનો અભાવ, (૩) સ્તિગ્ધતાથી રહિતતા અને (૪) લોકાનુભાવ.

ટીકાર્થ—લોકાન્તથી આગળ જીવ અને પુદ્ગલોની ગતિ સ્વભાવતાનો વિરહ (અભાવ) થઈ જાય છે. તેથી તેઓ અલોકમાં જઈ શકવાને સમર્થ થતાં નથી. આવું અલોકમાં ન જઈ શકવાનું પહેલું કારણ સમજવું. જેમ દીપ-શિખાનો સ્વભાવ અધોગતિવાળો હોતો નથી, એજ પ્રમાણે લોકાન્તમાં વિરાજમાન જીવનો પણ એવો જ સ્વભાવ થઈ જાય છે કે જેના કારણે તે લોકાન્તથી બહારના પ્રદેશમાં (અલોકમાં) જઈ શકતો નથી. બીજું કારણ—જીવ અને પુદ્ગલોની ગતિમાં ધર્મદ્રવ્ય નિમિત્તરૂપ બને છે. લોકાન્તની બહાર

અલોકમાં ધર્મદ્રવ્યનો સદ્ભાવ જ નથી. જેમ ઘોડી આદિથી રહિત લંગડો માણસ ગતિ કરવાને અસમર્થ અને છે એજ પ્રમાણે ગતિક્રિયાના સાધનરૂપ ધર્મદ્રવ્યને અભાવે અલોકમાં જીવ અને પુદ્ગલોની ગતિક્રિયા અટકી જાય છે. ત્રીજું કારણ-જેમ વાલુક (રેતી) સ્નિગ્ધતાથી રહિત હોય છે તેમ તેઓ સ્નિગ્ધતાથી રહિત થઈ જવાને કારણે લોકાન્તની બહાર અલોકમાં જઈ શકતા નથી. પુદ્ગલોતું લોકાન્તમાં એવું (સ્નિગ્ધતા રહિત) પરિણમન થઈ જાય છે કે જેથી તેઓ લોકાન્તથી આગળ જઈ શકવાને સમર્થ થતાં નથી. તથા કર્મપુદ્ગલોથી જે જીવે ત્યાં રહે છે તેઓ પણ લોકાન્તની બહાર અલોકમાં જઈ શકતા નથી. તથા જે સિદ્ધ જીવે છે તેઓ તો ધર્માસ્તિકાયના અભાવને લીધે જ લોકાન્તથી આગળ જઈ શકતા નથી એવું કારણ એવું છે કે લોકની મર્યાદા જ એવી બંધાયેલી છે કે સૂર્ય મંડળની જેમ જીવ અને પુદ્ગલ પોતાના નિયત ક્ષેત્ર કરતાં આગળ જઈ શકતા જ નથી. ॥ સૂ. ૪૦ ॥

દષ્ટાંતકે ભેદોં કા કથન

અનન્તરોક્ત અર્થ (વિષય) સામાન્ય રીતે દષ્ટાન્તો દ્વારા સમજી શકાય છે. તેથી હવે સૂત્રકાર દષ્ટાન્તના ભેદો પ્રકટ કરવા નિમિત્તે નીચેનાં પાંચ સૂત્રો કહે છે—“ ચઙગિયહે જાણ પણજે ” ઇત્યાદિ (સૂ ૪૧)

સૂત્રાર્થ-જ્ઞાત (દષ્ટાન્ત) ચાર પ્રકારના કહ્યા છે. તે ચાર પ્રકારો નીચે પ્રમાણે છે—(૧) આહરણુ, (૨) આહરણુતદેશ, (૩) આહરણુતદોષ, અને (૪) ઉપન્યાસોપનય (૧)

તેમાં આહરણુના નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકારો છે—(૧) અપાય, (૨) ઉપાય, (૩) સ્થાપનાકર્મ અને (૪) પ્રત્યુત્પન્નવિનાશી. (૨)

આહરણુતદેશના પણ નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) અનુશિષ્ટ, (૨) ઉપાલંબ, (૩) પૃચ્છા, અને (૪) નિશ્રાવયન. (૩)

આહરણુતદોષના પણ નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) અધર્મ-યુક્ત, (૨) પ્રતિલોભ, (૩) આત્મોપનીત અને (૪) દુરુપનીત. (૪)

ઉપન્યાસોપનયના પણ ચાર પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) તદ્રસ્તુક, (૨) તદન્ય-વસ્તુક, (૩) પ્રતિનિલ અને (૪) હેતુ.

તેમાંથી હેતુ ચાર પ્રકારના કહ્યા છે—(૧) ચાપક, (૨) સ્થાપક, (૩)

વ્યંસક અને (૪) લૂપક. અથવા હેતુના નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર પણ કહ્યા છે—(૧) પ્રત્યક્ષ, (૨) અનુમાન, (૩) ઔપમ્ય, અને (૪) આગમ.

અથવા હેતુના નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર પણ કહ્યા છે—(૧) “અસ્તિત્વ અસ્તિ અસૌ હેતુઃ”, (૨) “અસ્તિત્વ નાસ્ત્યસૌ હેતુઃ”, (૩) “નાસ્તિત્વ અસ્ત્યસૌ હેતુઃ” અને (૪) “નાસ્તિત્વ નાસ્ત્યસૌ હેતુઃ”

વિશેષાર્થ—‘જ્ઞાત’ શબ્દ અહીં ઉદાહરણ (દષ્ટાન્ત)નો વાચક છે—તે દષ્ટાન્તના આહરણ આદિ જે ચાર ભેદો કહ્યા છે તેમનું હવે સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવે છે—

દષ્ટાન્ત સાધ્યને બતાવનારું હોય છે. તે સાધ્ય સાધનના સંબંધમાં વાદી અને પ્રતિવાદીના બુદ્ધિસામ્યનું સ્થાન હોય છે. તેથી સામાન્ય રીતે તેના સાધર્મ્ય દષ્ટાન્ત અને વૈધર્મ્ય દષ્ટાન્ત નામના બે પ્રકાર પડે છે. સાધ્ય દ્વારા વ્યાપ્ત સાધન જ્યાં બતાવવામાં આવ્યું હોય છે તેનું નામ ‘સાધર્મ્ય દષ્ટાન્ત’ છે. તેનું બીજું નામ ‘અન્વય દષ્ટાન્ત’ પણ છે કહ્યું પણ છે કે—

“સાધ્યવ્યાપ્તં સાધનં યત્ર પ્રદર્શ્યતે સોડન્વયદષ્ટાન્તઃ”

જેમ કે—“યત્ર યત્ર ધૂમસ્તત્રતત્રાગ્નિઃ યથા મહાનસઃ” અહીં મહાનસ (રસોડું) અન્વય દષ્ટાન્ત રૂપ છે, કારણ કે ધૂમ અને અગ્નિનો સાધર્મ્ય સંબંધ આપણે તે બંનેને મહાનસમાં જોઈએ ત્યારે સમજી શકાય છે. “જ્યાં જ્યાં ધુમાડો હોય ત્યાં ત્યાં અગ્નિ હોય છે,” આ વાતની પ્રતીતિ આપણે તે બંનેને રસોડામાં સાથે સાથે જ બેવાથી કરી શકીએ છીએ.—રસોડામાં ધુમાડો પણ હોય છે અને અગ્નિ પણ હોય છે, તેથી એ વાતની પ્રતીતિ થાય છે કે અગ્નિ વિના ધુમાડો સંભવી શકતો નથી, બે ધુમાડાનો સદ્ભાવ હશે તો અગ્નિનો પણ સદ્ભાવ જ હશે.

સાધનને અભાવે જ્યાં સાધ્યનો અભાવ પ્રકટ કરવામાં આવે છે, એવા દષ્ટાન્તને ‘વૈધર્મ્ય’ વ્યતિરેક દષ્ટાન્ત કહે છે. જેમ કે—“યત્ર વહ્નિર્નાસ્તિ તત્ર ધૂમોડ પિ નાસ્તિ યથા જલાશયઃ” અહીં તળાવને વ્યતિરેક દષ્ટાન્ત રૂપે પ્રકટ કર્યું છે, કારણ કે તેમાં સાધ્યનો—અગ્નિનો પણ અભાવ હોય છે અને સાધનનો—ધુમાડોનો પણ અભાવ હોય છે. એજ વાત “સાધ્યે નાનુગમો હેતોઃ” ઇત્યાદિ શ્લોક દ્વારા પૃષ્ઠ કરવામાં આવી છે.

અથવા—જે આખ્યાનક (ઉદાહરણ) હોય છે તેને જ્ઞાત કહે છે. તેના ચરિત અને કલ્પિત એવા બે ભેદ પડે છે. જેમ કે—“નિવાન” દુઃસ્વાથ બ્રહ્મ-દક્ષણેવ ” “બ્રહ્મદક્ષની જેમ નિવાનબન્ધ દુઃખરૂપ જ હોય છે.” અહીં બ્રહ્મદક્ષ ચરિતરૂપ આખ્યાનક (દષ્ટાન્ત) છે, કારણ કે તેની કથા જાણીતી છે, છે, તેથી તેને અહીં દષ્ટાન્ત રૂપે મૂકવામાં આવેલ છે. કલ્પિત આખ્યાનકનું સ્વરૂપ આ પ્રકારનું છે—

કોઈ પ્રમાદી માણસને પ્રતિબોધિત કરવા માટે આ પ્રમાણે કહેવામાં આવે છે કે—“યૌવનાદિક અનિત્ય છે” આ અનિત્યતા પ્રકટ કરવા માટે આ પ્રકારનું કલ્પિત દષ્ટાન્ત આપવામાં આવે છે—

પીળાં પડી ગયેલાં પર્ણોએ જીર્ણશીર્ણ પર્ણોએ—કૌંપળોને (નવાં ફૂટી નીકળેલાં પર્ણોને) આ પ્રમાણે કહ્યું—“જહ તુભ્યે તદ અસ્મે” ઇત્યાદિ—

“જેવાં તમે છો એવાં અમે પણ હતાં ભવિષ્યમાં તમે પણ અમારાં જેવાં જ બની જશો.” અહીં પીળાં પર્ણોએ હરિત કૌંપળોને તેમની અનિત્યતા વિષે ઉપદેશ આપવાની વાત કવિ કલ્પિત હોવાથી તેને કલ્પિત દષ્ટાન્ત રૂપ ગણી શકાય. પ્રમાદપતિત વ્યક્તિઓને ધન, યૌવન આદિની અનિત્યતા બતાવવા માટે આ પ્રકારનું દષ્ટાન્ત આપવામાં આવે છે.

અથવા—જ્ઞાતના હેતુરૂપ હોવાથી જે ઉપપત્તિ માત્ર રૂપ હોય છે, તે જ્ઞાત છે. જેમ કે “કસ્માત્ ધાન્યાનિ ક્રીયન્તે ? યસ્માત્ મુઘા ન લભ્યન્તે ”

અથવા—“કિમર્થઃ ધર્મઃ ક્રિયતે ? મુઘા કલ્યાણં ન જાયતે ” તમે ધાન્યને શા માટે ખરીદી રહ્યા છો ? ” આ પ્રશ્નના ઉત્તર રૂપે કહેવામાં આવે છે કે તે ખરિદ્યા વિના એખા મળતા નથી. અથવા—“ધર્મ” શા માટે કરવામાં આવે છે ? ”

ઉત્તર—“ધર્મ” કર્યા વિના જીવનું કલ્યાણ થતું નથી.” આ પ્રકારનું સમસ્ત કથન ઉપપત્તિ માત્ર જ છે કારણ કે તે જ્ઞાતનો જ હેતુ છે. અથવા—જે ઉપમાન માત્ર હોય છે તે જ્ઞાત છે—જેમ કે—“સુકુમારઃ કરઃ કમલવત્ ” “હાથ કમળના જેવાં સુકુમાર છે ” અહીં કમલ ઉપમાન હોવાથી જ્ઞાત-સ્વરૂપ છે. આ પ્રકારે સાધ્યના બોધક સ્વરૂપના જ્ઞાત ઉપાધિ ભેદની અપે-

ક્ષાએ ચાર પ્રકારનું કહ્યું છે—જેના દ્વારા અજ્ઞાત સાધ્ય રૂપ અર્થની સારી રીતે પ્રતીતિ કરાવાય છે, તેને આહરણુ જ્ઞાત કહે છે. એટલે જે સ્થળે સમુદ્ધિત જ દાષ્ટાન્તિકનો અર્થ પ્રાપ્ત કરવામાં આવે છે, એવા દૃષ્ટાન્તને આહરણુ જ્ઞાત કહે છે. જેમકે પાપમાં કાલસૌકરિકનો સમુદ્ધિત સંપૂર્ણ અર્થ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. જેમાં દષ્ટાર્થના એક જ અવયવથી દાષ્ટાન્તિક અર્થનું ઉપનયન (આરોપણ) કરવામાં આવે છે તેનું નામ “ આહરણુતદેશ જ્ઞાત ” છે. જેમ કે—“ ચન્દ્ર ઇવ મુખમ્ ” “ મુખ ચન્દ્રના સમાન છે. ” અહીં ચન્દ્રમાં અનેક ગુણો હોવા છતાં પણ તેમાંથી એક માત્ર સૌમ્ય ગુણનું જ મુખમાં ઉપનયન (આરોપણ) કરવામાં આવ્યું છે—ચન્દ્રની લંબાઈ, પહોળાઈ, વિસ્તાર આદિનું મુખમાં આરોપણ કરવામાં આવ્યું નથી. આ રીતે દાષ્ટાન્તના એક દેશ (અંશ)થી જે ઉપનયન થાય છે તેને તદેશાહરણુ (આહરણુતદેશ) કહે છે.

હવે આહરણુતદોષ (તદોષાહરણુ-તદોષ ઉદાહરણુ)નો લાવાર્થ પ્રકટ કરવામાં આવે છે—જે જ્ઞાત-ઉદાહરણુ સાધ્યવિકલ આદિદોષોથી દુષ્ટ (દુષિત) હોય છે તેનું નામ ‘ તદોષાહરણુ જ્ઞાત ’ છે. જેમકે “ નિત્યઃ શબ્દઃ અમૂર્ત-ત્વાત્ ઘટવત્ ” અહીં “ ઘટ ” એ જ્ઞાત (ઉદાહરણુ) છે. તેમાં નિત્યત્વ રૂપ સાધ્ય અને અમૂર્તત્વ રૂપ સાધન એ બંનેનો સદ્ભાવ દેખાતો નથી, કારણ કે ઘટ કાર્યરૂપ હોવાથી અનિત્ય નથી અને પૌદ્ગલિક હોવાથી મૂર્ત પણ નથી. આ રીતે ઘટનું દૃષ્ટાન્ત સાધ્ય અને સાધન બંનેથી રહિત છે. સાધ્ય અને સાધનથી વિકલ (હીન) હોવું એજ દૃષ્ટાન્તનો દોષ ગણાય છે. આ પ્રકારના દૃષ્ટાન્ત દોષવાળો ઘટ (ઘડો) છે. તેથી આ ઘટનું દૃષ્ટાન્ત તદોષાહરણુ (આહરણુતદોષ) ભેદવાળું ગણાય છે.

અથવા જે જ્ઞાત (દૃષ્ટાન્ત) સાધ્યસિદ્ધિ કરતું થકું પણ દોષાન્તરમાં સાધ્યસિદ્ધિ કરી નાખે છે તેને પણ તદોષાહરણુ જ્ઞાત કહે છે. જેમકે—

“વરં કૃપશતાદ્વાપી” ઇત્યાદિ—આ લોકોક્તિ છે. આ કથન દ્વારા શ્રોતા-શ્રોતા મનમાં સંસારના કારણભૂત આરંભ અને પરિશદ્ધિ રૂપ વાપી પુત્રા-દિક્ષામાં પણ ધર્મજનકતા સ્થાપિત થાય છે. તેથી આ આહરણુતદોવાળું દૃષ્ટાંત છે. આ કથનનું તાત્પર્ય એ છે કે અહીં કતુ (યજ્ઞ) અને સત્યના દૃષ્ટાંત દ્વારા વાપી (વાય) અને પુત્રોમાં ધર્મજનકતા પુષ્ટ કરવામાં આવી છે. તેથી આ બન્ને દૃષ્ટાંતો દૃષ્ટાંતના દોષવાળાં છે.

“ઉચ્ચાસોવળય” ‘ઉપન્યાસોપનય’ આ ચોથા પ્રકારનો લાવાર્થ હવે સ્પષ્ટ કરવામાં આવે છે—કોઈ વાદીએ પોતાના સાધ્યને સિદ્ધ કરવાને માટે હેતુનો પ્રયોગ કર્યો તેને તોડી પાડવાને માટે પ્રતિવાદીએ વિરુદ્ધાર્થનું ઉપનયન (આરોપણ) કર્યું, જેમકે “આત્મા અકર્તા અમૂર્તત્વાત્ ગગનવત્” “અમૂર્ત હોવાને કારણે આત્મા આકાશની જેમ અકર્તા છે”, આ પ્રકારનું કથન કોઈ સાંખ્યમતપાળાએ કર્યું. તેના આ મતનું ખંડન કરવાને માટે તેના કરતાં વિરુદ્ધ અભિપ્રાય ધરાવનારે આ પ્રમાણે દલીલ કરી. “જો તમે ગગનના દૃષ્ટાંતને આધારે આત્મામાં અકર્તૃત્વ સિદ્ધ કરતા હો તો એજ દૃષ્ટાંત દ્વારા આત્મામાં અલોકતૃત્વ પણ સિદ્ધ થઈ જવું જોઈએ, કારણ કે આકાશમાં અકર્તૃત્વ અને અલોકતૃત્વ, આ બન્નેનો સદ્ભાવ છે” પરંતુ સાંખ્ય મતને માનનારા લોકો આત્મામાં અલોકતૃત્વ માનતા નથી—એ વાત તેમને માટે અસ્વીકાર્ય છે. “અકર્તા નિર્ગુણો મોક્તા, આત્મા કપિલદર્શને” તેઓ તો આત્માને અકર્તા, નિર્ગુણ અને લોકતા માને છે. અથવા એવું કહેવું કે “માંસ મક્ષણં અદુષ્ટં પ્રાણ્યજ્ઞત્વાત્ ઓદનવત્” ઓદનની જેમ માંસનું લક્ષણ પણ અદુષ્ટ છે, કારણ કે તેની જેમ તે પણ પ્રાણીનું અંગ છે.”

આ પ્રકારના કથન વડે ઓદન દૃષ્ટાંતનો આધાર લઈને પ્રાણ્યંગ હેતુ દ્વારા વાદીએ માંસ લક્ષણમાં દોષના અભાવનું પ્રતિપાદન કર્યું ત્યારે પ્રતિવાદીએ એવી દલીલ કરી કે “પ્રાણીના અંગની અવિશેષતા હોવાથી સ્વપુત્રના માંસનું લક્ષણ પણ વિધેય થઈ જાય છે એટલે કે સ્વપુત્રનું માંસ ખાવાનો પણ નિષેધ સંભવી શકે નહીં.” આ રીતે આ કથન વિરુદ્ધાર્થના ઉપનયન (આરોપણ) રૂપ એટલે કે ઉપન્યાસોપનય રૂપ છે. અથવા—કોઈ પણ સાધર્મ્યની અપેક્ષાએ પ્રવર્તમાનમાં કોઈ પણ સાધર્મ્ય વડે જ પ્રત્યવસ્થાપન કરવું તેનું નામ ઉપન્યાસોપનય આહરણુપન્યાસ છે.

હવે સૂત્રકાર તે પ્રત્યેકના ચાર ચાર ભેદોનું સ્પષ્ટીકરણ કરે છે—આહરણજ્ઞાતાના “ અવાણ ” અપાય ઇત્યાદિ ચાર પ્રકાર કહ્યા છે અપાય એટલે અનર્થ. તે અપાયનું જ્યાં દ્રવ્યાદિકોમાં કથન કરવામાં આવે છે ત્યાં તે આહરણના અપાયભેદ રૂપ હોય છે, જેમકે—વિવક્ષિત દ્રવ્યાદિની જેમ જ આ દ્રવ્યવિશેષોમાં અપાય છે અથવા—દ્રવ્યાદિકોની હેયતાનું જેના દ્વારા પ્રતિપાદન કરાય છે તે આહરણના ભેદ અપાયરૂપ છે.

આ અપાય પણ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવના ભેદથી ચાર પ્રકારનો કહ્યો છે દ્રવ્ય વડે, દ્રવ્યમાં અથવા દ્રવ્યરૂપ જે અપાય છે તેને દ્રવ્યાપાય કહે છે દ્રવ્ય ક્ષેત્રાદિકોની હેયતાનું સાધક અથવા દ્રવ્યની હેયતાનું સાધક જે ઉદાહરણ હોય છે તેને અપાય આહરણ કહે છે. પરદેશ જઈને જેમણે ઘણું જ ધન ઉપાર્જન કર્યું હતું એવાં બે વૈશ્યભાઈઓના દૃષ્ટાન્તની જેમ દ્રવ્યાપાય પરિહાર્ય છે અથવા દ્રવ્યમાં અપાય નિરાકરણીય છે.

હવે તે દૃષ્ટાન્તનું સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવે છે—કોઈ નગરમાં બે વૈશ્ય રહેતાં હતા. તેઓ ધન કમાવા પરદેશ ગયા. ધનોપાર્જન કરીને તેઓ પોતાને ગામ પાછા ફરવા માટે રવાના થયા. ઘરની પાસે આવતાં જ એકના મનમાં એવો વિચાર આવ્યો કે ભાઈને મારી નાખીને બધું ધન હું જ કબજે કરી લઉં. આ ધનને કારણે બંને ભાઈઓ વચ્ચે ભારે ઝગડો થયો. તેમણે શુસ્સે થઈને તે ધનને કોઈ જળાશયમાં ફેંકી દીધું. જળાશયમાં રહેલો કોઈ મત્સ્ય તે ધનને ગળી ગયો. કોઈ એક માછીમારે તે માછલાને પકડીને મારી નાખ્યું અને તેને કોઈ બીજા માણસને વેચ્યું. તે માણસે તે મત્સ્ય પોતાને ઘેર લઈ જઈને રાંધવા માટે પત્નીને સોંપ્યું. તેની પત્ની અને પુત્રીએ તે મત્સ્યના જ્યારે ટુકડા કર્યા ત્યારે તેના પેટમાંથી પેલું ધન તેમને હાથ લાગ્યું તે ધનને ખાતર પુત્રીએ માતાને મારી નાખી. આ સમસ્ત હકીકત જ્યારે તે વૈશ્ય ભાઈઓએ જાણી ત્યારે તેમને સંસાર પર વૈરાગ્યલાવ આવી જવાથી ભોગોથી વિરક્ત થઈને તેમણે પ્રવ્રજ્યા અંગીકાર કરી લીધી. આ દ્રવ્યાપાય પરિહાર્ય છે.

ક્ષેત્ર વડે, ક્ષેત્રમાં કે ક્ષેત્રરૂપ જે અપાય છે તેને ક્ષેત્રાપાય કહે છે. જેવી રીતે સર્પવાળા ઘરમાં નિવાસ કરવાથી મૃત્યુનો સંભવ રહે છે. એજ પ્રમાણે શત્રુસંહિતના ક્ષેત્રમાં રહેવાથી અપાયનો સંભવ રહે છે. કહ્યું પણ છે કે—“સસર્પે ચ ગૃહે વાસો મૃત્યુરેવ ન સંશયઃ” જે ક્ષેત્રમાં અપાય (અનર્થ) સંભવિત હોય તે ક્ષેત્રનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. જેમકે—પ્રતિવાસુદેવ જરાસંઘ દ્વારા અપાય (અનર્થ) થવાનો સંભવ લાગવાથી દશાહોંએ કૌર્યપુર છોડી દીધું હતું. આ ક્ષેત્રાપાયના દૃષ્ટાન્તરૂપ સમજવું. કાલાપાયના ત્યાગમાં દ્વૈપાયનની જેમ પ્રયત્નશીલ રહેવું જોઈએ. નેમિનાથ ભગવાને એવી લવિષ્યવાણી ઉચ્ચારી કે ૧૨ વર્ષ પછી દ્વારકા નગરીનો નાશ થશે, ત્યારે તે અપાયયુક્ત કાળથી બચવાને માટે દ્વૈપાયન ઉત્તરપથમાં આલ્યા ગયા હતા. આ કાલાપાયનું દૃષ્ટાન્ત છે. ચંડકૌશિકની જેમ કૌપલાપનો પરિત્યાગ કરી નાખવો તેનું નામ લાવાપાય છે. ચંડકૌશિકને જ્યારે જાતિસ્મરણ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું ત્યારે તેણે કૌપરૂપ લાવાપાયનો પરિત્યાગ કરી નાખ્યો હતો. આ રીતે અપાય આહરણજ્ઞાતના ચાર ભેદોનું સ્પષ્ટીકરણ અહીં સમાપ્ત થાય છે.

આહરણજ્ઞાત (આહરણ ઉદાહરણ)નો જે બીજો ઉપાય નામનો ભેદ છે તેનું હવે સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવે છે—પ્રાપ્તવ્ય પદાર્થને નિમિત્તે પુરુષ-વ્યાપાર આદિ રૂપ સામગ્રી હોય છે, તેનું નામ જ ઉપાય છે. તેથી આ દ્રવ્યાદિ રૂપ ઉપેયમાં (પ્રાપ્તવ્ય પદાર્થમાં) આ ઉપાય છે એમ કહેવું તેનું નામ આહરણ ઉપાય છે. જેમકે—ઘટાદિ દ્રવ્યવિશેષ રૂપ સાધ્યોમાં વિવક્ષિત માટી આદિ દ્રવ્ય ઉપાય રૂપ હોય છે. અથવા—દ્રવ્યાદિકની જેમાં ઉપાદેયતા પ્રતિપાદિત થાય છે. તે આહરણ ઉપાય છે, તે ઉપાય પણ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવના ભેદથી ચાર પ્રકારનો કહ્યો છે. સુવર્ણાદિ દ્રવ્યનો અથવા પ્રાસુક ઉદક (પાણી) આદિ દ્રવ્યનો જે ઉપાય છે અથવા દ્રવ્યરૂપ જે ઉપાય છે તેને દ્રવ્યોપાય કહે છે.

જેમકે સુવર્ણાદિકોના વિષયમાં ઉપાય છે, ઉપાય દ્વારાજ સુવર્ણાદિકોમાં પ્રયત્ન વિધેય છે. અથવા—પ્રાસુક ઉદકાદિ દ્રવ્ય એષણોપાય દ્વારા ગ્રહણ કરવું જોઈએ, એવું આ કથન આહરણ ઉપાયના પ્રથમ લેદ (દ્રવ્યોપાય) રૂપ છે.

ક્ષેત્રપરિકર્મ રૂપ જે ઉપાય છે તેનું નામ ક્ષેત્રોપાય છે. જેમકે—આ ક્ષેત્રને ખેડવાના ઉપાય રૂપ હળ આદિ છે. અથવા—જે પ્રકારે અન્ય ક્ષેત્રાદિમાં હળ વડે પ્રવૃત્તિ કરવામાં આવે છે એજ પ્રમાણે આ ક્ષેત્રાદિમાં પણ તેના દ્વારા જ પ્રવૃત્તિ કરવી જોઈએ, એવું કથન ક્ષેત્રોપાય છે. અથવા મિથ્યાત્વયુક્ત ક્ષેત્રને સદુપદેશ આદિ ઉપાય દ્વારા સમ્યક્ત્વયુક્ત કરવું તેનું નામ ક્ષેત્રોપાય છે. જેમ ધાન્યાદિકના જ્ઞાનનો ઉપાય છે એજ પ્રમાણે કાળના જ્ઞાનનો પણ જે ઉપાય છે તેનું નામ કાલોપાય છે. અથવા—જે પ્રકારે તથાવિધ ગણિતજ્ઞ છાયાદિ રૂપ વડે કાળને જાણી લે છે એજ પ્રમાણે જે છાયાદિ દ્વારા કાળને જાણે છે તે કાલોપાય રૂપ છે અથવા પ્રતિલેખના આદિ કાળનું જે જ્ઞાન છે તેનું નામ કાલોપાય છે. લાવ-જ્ઞાનમાં જે ઉપાય છે તેનું નામ લાવોપાય છે. અથવા ઉપાય દ્વારા જે લાવને જાણવાનું થાય છે તેનું નામ લાવોપાય છે. જેમકે બૃહત્કુમારીને વાત કરવાથી અભયકુમારે ચોરના લાવ જાણી લીધા હતા અથવા લાવ વડે કલ્યાણનો ઉપાય જાણી લઈને નેમિનાથ લગવાને ગજસુકુમાર મુનિને કાયોત્સર્ગ કરવા માટે સ્મશાન ભૂમિમાં જવાની અનુમતિ આપી હતી. આ રીતે આહરણજ્ઞાતના ઉપાય નામના બીજા લેદનું વર્ણન અહીં પૂરું થાય છે.

હવે આહરણના ત્રીજા લેદનું—સ્થાપનાકર્મનું સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવે છે—સ્થાપનાનું જે કર્મ—સંપાદન છે તેનું નામ સ્થાપના કર્મ છે. એટલે કે પરમતને જાણી લઈને અને તેમાં દૂષણો ખતાવીને પોતાના મતની સ્થાપના કરવી તેનું નામ સ્થાપનાકર્મ છે.

તે સ્થાપનાકર્મ સૂત્રકૃતાંગ સૂત્રના દ્વિતીય શ્રુતસ્કન્ધમાં પુંડરીક નામના પ્રથમ અધ્યયન રૂપ છે, ત્યાં એવું પ્રકટ કરવામાં આવ્યું છે કે—થોડા પાણી અને ઘણા જ કાદવથી ભરપૂર એક પુષ્કરિણી (જળાશય વિશેષ)ની વચ્ચે

એક મોટું પુંડરીક (કમલ વિશેષ) ઉગેલું હતું તેને લેવાને માટે ચાર દિશા-
માંથી ચાર માણસ આવ્યા. જે જે દિશાઓમાંથી તેઓ આવ્યા હતા તે તે
દિશાઓવાળા કર્દમ (કાઢવવાળા) માર્ગે થઈને તેઓ તે પુષ્કરિણીમાં આગળ
વધ્યા. અને ગમે તે પ્રકારે તે પુંડરીક પાસે પહોંચીને તેમણે તેને તોડી લીધું.
પણ કાઢવમાં ફસાઈ જવાને કારણે તેઓ તે પુષ્કરિણીમાંથી બહાર નીકળી
શક્યા નહીં. તે પુષ્કરિણીને કિનારે કોઈ એક માણસ બોલો હતો. તે અમોઘ-
વચનવાળો હતો. તેથી તેણે તેમને કોઈ પણ પ્રકારે તે કર્દમ (કાઢવ)માંથી
બહાર કાઢ્યા. આ પ્રકારનું સ્થાપનાકર્મનું આ જ્ઞાત (ઉદાહરણ) છે. અહીં
તેનો ઉપનય (આશીર્વાદ) આ પ્રમાણે કરી શકાય છે—કર્દમના સમાન વિષય
છે, પુષ્કરિણી સમાન સંસાર છે, કમલ (પુંડરીક) સમાન રાજાદિ રૂપ લબ્ધ
પુરુષ છે, ચાર પુરુષો સમાન પરતીર્થિકા છે, કિનારે બોલેલા પુરુષના સમાન
સાધુપુરુષ છે, અમોઘવચન સમાન ધર્મદેશના છે અને ઉદ્ધારના સમાન નિર્વાણ
છે. આ પ્રકારે પરના દ્રવ્યને પ્રકટ કરીને સ્વમતની સ્થાપના આ દૃષ્ટાન્ત દ્વારા
કરવામાં આવી છે. તેથી તે દૃષ્ટાન્ત સ્થાપનાકર્મ રૂપ છે.

અથવા—“ અનિત્યશબ્દઃ કૃતકત્વાત્ ” આ પ્રકારના અનુમાન પ્રયોગ
દ્વારા ત્યારે કોઈ વાદી શબ્દમાં કૃતકત્વ હેતુદ્વારા અનિત્યતાની સિદ્ધિ કરે છે, ત્યારે
કોઈ તેને એવું કહે છે કે વર્ણાત્મક શબ્દમાં “ કૃતકત્વ ” હોતું નથી, કારણ
કે મીમાંસકની અપેક્ષાએ તેમનામાં નિત્યતાનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે.
આ રીતે કૃતકત્વહેતુ પોતાના વર્ણરૂપ સંપૂર્ણ પક્ષમાં જતો નથી. આ પ્રકારની
દલીલ સાંભળીને જે સ્થાપના હેતુવાદી છે તે કહે છે કે જે વર્ણાત્મક શબ્દ
છે તે કૃતક જ હોય છે, કારણ કે કારણભેદથી તે ઘટપટાદિની જેમ ભેદવાળો
થાય છે જેમ પોત પોતાના કારણના ભેદથી ઘટપટાદિમાં ભેદ હોય છે, એજ
પ્રમાણે શુક સારિકા (પોપટ, મેના) આદિ રૂપ કારણના ભેદથી વર્ણાત્મક
શબ્દ પણ ભેદવાળો હોય છે. આ પ્રમાણે ઘટાદિના દૃષ્ટાન્ત દ્વારા વર્ણોમાં,
કૃતકતાની સ્થાપના કરવામાં આવે છે. તેથી તેનું નામ ‘દૃષ્ટાન્તસ્થાપના કર્મ’ છે.

“પહુપન્નવિનાસિત્તિ” પ્રત્યુત્પન્નનો—તત્કાલે જાયમાન વસ્તુનો વિનાશ જ્યાં વાચ્યરૂપ હોય છે તે દૃષ્ટાન્તને ‘પ્રત્યુત્પન્નવિનાશી’ કહે છે જેમકે કોઈ ગુરુ વસ્તુવિશેષમાં શિષ્યની અશક્તિને જાણીને તેને દુબ્ધર તપશ્ચરણ, પિહાર આદિમાં પ્રયુક્ત કરે છે. આમ કરવા પાછળ તેમનો એવો ખ્યાલ હોય છે કે “શિષ્યની અશક્તિનું કારણ મારે વિનષ્ટ કરશું જોઈએ” આ પ્રકારે પ્રત્યુત્પન્નનો વિનાશ કરવામાં સાધક હોવાથી તેમાં પ્રત્યુત્પન્ન વિનાશી જ્ઞાતતા હોય છે.

અથવા—“આત્મા અમૂર્ત હોવાથી અકર્તા છે,” આ અનુમાન દ્વારા આત્મામાં અકર્તૃત્વ સાધ્ય કરીને આ અકર્તૃત્વાપત્તિ રૂપ દોષનો વિનાશ કરવાને માટે જ્યારે એવું કહેવામાં આવે કે “આત્મા કદાચિત્ત (થોડા પ્રમાણમાં) મૂર્ત હોવાથી દેવદત્તની જેમ કર્તા જ છે.”

આ પ્રકારના આ તત્કાલોત્પન્ન અનુમાન વડે આત્માનું અમૂર્તત્વ જે દૂર કરવામાં આવે છે તે પ્રત્યુત્પન્નવિનાશિતાનું ઉદાહરણ છે. આ પ્રકારે અહીં સુધીમાં આહરણ દૃષ્ટાન્તના ચાર ભેદોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

આહરણુતદેશના દૃષ્ટાન્તનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવે છે. આહરણુતદેશના નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) અનુશાસ્તિ, (૨) ઉપાલંભ, (૩) પૃચ્છા અને (૪) નિશ્રાવચન જ્યાં સદ્ગુણસંકીર્તન જ વિષયતા રૂપે ઉપદિષ્ટ થાય છે તેનું નામ અનુશાસ્તિ છે જેમકે—જે ગુણવાન હોય છે તે અનુશાસનીય હોય છે. આ વિષયને અનુલક્ષીને નીચે પ્રમાણે દૃષ્ટાન્ત છે—

અ’પા નગરીમાં કોઈ એક સમયે એક જિનકલ્પિત મુનિ ગોચરી કરવા નિમિત્તે ફરતા ફરતા સુલદ્રા શેઠાણીને ત્યાં પધાર્યા. તેમની આંખમાં રજ (કાચુ) પડવાને કારણે તેમાંથી આંસુ નીકળી રહ્યા હતાં. સુલદ્રાએ પોતાની જાલના ટેરવા વડે તેમની આંખમાંથી તે રજને કાઢી નાખી, પણ રજ કાઢતી વખતે તેના લલાટનો કંકુનો ચાંલો મુનિના કપાળમાં લાગી ગયો. મુનિના કપાળમાં તે નિશાન જોઈને લોકોમાં તેમના શીલભંગની ચર્ચા ચાલવા માંડી. આ શીલભંગની વાત જોટી છે એ સાબીત કરવાને માટે સુલદ્રાએ કાચા સૂતર

વડે ચાલણીને બાંધીને લોકની સમક્ષ તે ચાલણી વડે ફૂવામાંથી પાણી ખેંચ્યું. તે નગરના ત્રણ દરવાજાઓ શાસન દેવતાએ બંધ કરી દીધા હતા. સુભદ્રાએ ચાલણી વડે ફૂવામાંથી ખેંચેલા પાણીને તે ત્રણે દરવાજા પર છાંટ્યું અને પાણી છાંટતાની સાથે જ તે દરવાજા ઉઘડી ગયા. ત્યારે લોકોએ ફરીથી એવું અનુશાસિત કર્યું કે સુભદ્રા મહા શીલવતી છે.

આ દૃષ્ટાન્તમાં રજને કાઢવા રૂપ વૈયાવૃત્ય કરવા રૂપ ઉપનય પણ સંલપિત થાય છે, કારણ કે તે રજને કાઢવાથી જે નગરજનોએ તેની અનુશાસિત કરી છે એટલા માત્રથી જ અહીં ઉપનય કરવામાં આવ્યો છે. આ રીતે અનલિમત અંશના ત્યાગથી અને અલિમત અંશના ગ્રહણથી તેમાં ઉપનય થાય છોં એજ પ્રમાણે આગળ પણ સમજી લેવું.

“ ઉવાલંભે ” પ્રકારાન્તરની અપેક્ષાએ અનુશાસન જ ઉપાલંભ રૂપ છે. આ અનુશાસન જ્યાં કહેવાય છે તેને ઉપાલંભ કહે છે. તેનું નીચે પ્રમાણે દૃષ્ટાન્ત છે—મૃગાવતી નામની કોઈ એક સાધ્વી હતી. તે કોઈ એક વખતે મહાવીર પ્રભુના સમવસરણમાં ગઈ હતી. ત્યાં સવિમાન ચન્દ્ર અને સૂર્યના પ્રકાશને લીધે તેને કાળનું ભાન ન રહ્યું. તેથી તે સમવસરણમાં ઘણી વાર સુધી બેસી જ રહી. ત્યાર બાદ જ્યારે તે ત્યાંથી ચાત્રી નીકળી ત્યારે “ અતિ-કાલોડયમ્ ” “ ઘણો જ કાળ વ્યતીત થઈ ગયો—ખૂબ મોડું થઈ ગયું ” એવું સમજીને સંબ્રાન્ત ચિત્તવાળી બની ગયેલી તે સૌ સાધ્વીઓની સાથે આર્યા ચન્દનાની પાસે આવી ત્યારે તેમણે (આર્યા ચન્દનાએ) તેને એવો ઠપકો આપ્યો કે “ આપના જેવી ઉત્તમ કુલોત્પન્ન સાધ્વીઓને માટે ઘણું જ અયુક્ત ગણાય.” આ દૃષ્ટાન્તમાં કાલાતિક્રમ રૂપ એકદેશતાના ગ્રહણની અપેક્ષાએ આહરણુતદેશતા છે.

“ પૃચ્છા ”—શું કર્યું ? કેવી રીતે કર્યું ? કેણે કર્યું ? ઇત્યાદિ પ્રશ્નનું નામ પૃચ્છા છે. આ પૃચ્છા જેમાં વિષેય રૂપે ઉપદિષ્ટ હોય છે તેને પૃચ્છા કહે છે. જેમકે—શ્રેણિક રાજાના પુત્ર કેણિકે મહાવીર પ્રભુને એવો પ્રશ્ન પૂછ્યો કે “ હે ભગવન! ચક્રવર્તી બે કામભોગોનો પરિત્યાગ કર્યો વિના મરણ પામે

તો કઇ ગતિમાં ઉત્પન્ન થાય છે ” ત્યારે ભગવાને જવાબ આપ્યો—“ સાતમી નરકમાં ઉત્પન્ન થાય છે. ” કુણિકે બીજો પ્રશ્ન પૂછ્યો “ હે ભગવન્ ! હું મરીને કયાં જઈશ ? ” ત્યારે ભગવાને જવાબ આપ્યો—“ તમે મરીને છઠ્ઠી નરકમાં જશો. ” ત્યારે કુણિકે પૂછ્યું—“ હે ભગવન્ ! હું સાતમી નરકમાં શા કારણે નહીં જઉં ? ” પ્રભુએ જવાબ આપ્યો—“ ચકવર્તી જ મરીને સાતમી નરકમાં જાય છે. ” ત્યારે કુણિકે પૂછ્યું “ શું હું ચકવર્તી નથી ? મારી પાસે પણ ચકવર્તીના સાધનરૂપ ગજ, અશ્વાદિક છે. ” ત્યારે ભગવાને તેને એવો જવાબ આપ્યો કે “ તમારી પાસે રત્ન અને નિધિઓ નથી ” ત્યારે તેણે કૃત્રિમ રત્નોને એકત્ર કરીને ભરતક્ષેત્રને જીતવાની પ્રવૃત્તિ શરૂ કરી. ત્યારે કૃતમાલિક નામના દેવે તેને મારી નાખ્યો. તે મરીને છઠ્ઠી નરકમાં ઉત્પન્ન થયો. આ દૃષ્ટાન્તમાં છઠ્ઠી નરકમાં ગમનરૂપ અનભિમત અંશના ત્યાગીની અપેક્ષાએ અને સાતમી નરકમાં ગમનરૂપ સ્વાભિમત અંશના અહુ-ભુની અપેક્ષાએ આહરણુતદેશતા સમજવી જોઈએ.

“ નિશ્રાવચન ” કોઈ વિનીત શિષ્યનો દાખલો આપીને અન્યને પ્રબોધિત કરવા નિમિત્તે વિધેય રૂપ જે વચનો કહેવામાં આવે છે તેનું નામ આહરણુ-નિશ્રાવચન છે. જેમકે—માર્દવાદિ ગુણસંપન્ન વિનીત શિષ્યની નિશ્રાને સહન ન કરનારા અન્ય શિષ્યોને ગૌતમ સ્વામીને લક્ષ્ય કરીને જે વચનો મહાવીર પ્રભુએ કહ્યા હતાં તે વચનોને નિશ્રાવચન કહે છે. તે પ્રસંગ હવે પ્રકટ કરવામાં આવે છે—તુરતના દીક્ષિત ગાગલિ મુનિને જ્યારે કેવળજ્ઞાન થયું ત્યારે પરિત્યક્ત ધૃતિવાળા ગૌતમસ્વામીને મહાવીર પ્રભુએ આ પ્રમાણે કહ્યું હતું—ઘણા જ દિનેથી સંશ્લિષ્ટ છો ગૌતમ ! ચિરપરિચિત છો ગૌતમ ! તું અધૃતિસંપન્ન ન થઈશ પરિત્યક્ત ધૃતિવાળા થવું તારે માટે ઉચિત નથી,” ઇત્યાદિ વચનો દ્વારા ગૌતમને અનુશાસિત કરનાર મહાવીર પ્રભુએ અન્ય મુનિજનોને પણ અનુશાસિત કર્યા હતા. અહીં અનભિમત રૂપ અધૃતિ રૂપ

અનલિમિત અંશના ત્યાગ અને ધૃતિરૂપ અલિમિત અંશના ગ્રહણની અપેક્ષાએ આહરણતદેશતા છે. આ પ્રકારે આહરણતદેશતાના ચારે ભેદોનું કથન અહીં સમાપ્ત થાય છે.

આહરણતદોષનું હવે સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવે છે—તેના નીચે પ્રમાણે ચાર ભેદ છે—(૧) અધર્મયુક્ત, (૨) પ્રતિલોભ, (૩) આત્મોપનીત, અને (૪) દુરુપનીત.

જે ઉદાહરણ પાપકથન સ્વરૂપ હોય, અને કોઈ એવા અર્થનું પ્રતિપાદન કરવા નિમિત્તે આપવામાં આવ્યું હોય કે જેનું પ્રતિપાદન થઈ જવાથી શ્રોતાની બુદ્ધિ અધર્મયુક્ત થઈ જાય, એવા ઉદાહરણને અધર્મયુક્ત ઉદાહરણ કહે છે જેમકે કોઈ એક કથાકારે એવું કહ્યું કે સાત દિનરાત સુધી કાંસાની થાળીમાં મૂકી રાખેલું ઘી વિષસમાન થઈ જાય છે.

આ વાત સાંભળીને કોઈ માણસે એ પ્રમાણે જ કયું—“ઘીને કાંસાની થાળીમાં સાત દિનરાત રાખી મૂક્યું. ત્યાર બાદ તેણે તે ઘી પોતાનો દ્રેષ કરનાર ભાઈને મારી નાખવા માટે વાપર્યું. તે ઘી ખાવાથી તેનો ભાઈ મરી ગયો. આ ઉદાહરણમાં અધર્મયુક્તતાને કારણે તથા શ્રોતામાં અધર્મજ્ઞાન ઉત્પન્ન કરનાર હોવાને કારણે આહરણદોષતા છે.

“પ્રતિલોભ” —જેમાં પ્રતિકૂળતા ઉપદિષ્ટ થાય છે તે ઉદાહરણને પ્રતિલોભોદાહરણ કહે છે. જેમકે—“વ્રજન્તિ તે મૂઢધિયઃ પરાભવં ભવન્તિ માયા-વિષુ યે ન માયિનઃ” ઇત્યાદિમાં કહેવામાં આવ્યું છે. અથવા પોતાને અપહૃત કરનાર (અપહરણ કરનાર) ચંડપ્રધોતની સાથે અભયકુમારે જેવું કયું એવું કરવું તે પ્રતિલોભના ઉદાહરણ રૂપ છે. તેમાં આહરણતદોષતા હોવાનું કારણ નીચે પ્રમાણે છે—આ પ્રકારનું ઉદાહરણ શ્રોતાની પરાપકરણ (અન્યને નુકસાન)માં નિયુજ્ય એવી બુદ્ધિનું જનક થઈ પડે છે. અથવા—“જીવ અને અજીવ એવી આ બે જ રાશી છે” આ પ્રમાણે જ્યારે કહેવામાં આવે ત્યારે તેના નિગ્રહ નિમિત્તે કોઈ એવું કહે કે “ગૃહગોધિકાદિ છિન્ન પુરુષની જેમ નોજીવરાશિ પણ ત્રીજી રાશિ છે.” આ પ્રકારના કથનમાં ઉત્સૂત્ર પ્રરૂપણને લીધે આહરણતદોષતા રહેલી છે.

“આત્મોપનીત” —જેમાં આત્મા પોતે જ ઉપનીત થઈ જાય એવા ઉદાહરણને આત્મોપનીત કહે છે. એટલે કે પરમતના ખંડનને માટે કોઈ

દષ્ટાન્ત આપવામાં આવ્યું હોય, પરન્તુ તેના દ્વારા પોતાના મતનું જ ખંડન થઈ જતું હોય, તો એવા દષ્ટાન્તને આત્મોપનીત કહે છે. જેમકે કોઈ સભામાં કોઈ માણસ એવું બોલે કે “અહીં બધાં મૂખાઓ એકત્ર થાય છે.” તો તેના આ કથન દ્વારા તે પોતે પણ મૂખ ઠરે છે કારણકે “બધા મૂખ છે” એમ કહેવામાં કહેનાર પોતે પણ મૂખ રૂપે ગણાઈ જાય છે. આ કથનમાં સ્વયચ્ચ દોષને લીધે આહરણુતદોષતા છે. અથવા—“ સઠ્ઠે પાળા ન હંતવ્વા ” “ કોઈ પણ જીવને હણવો જોઈએ નહીં, ” આ કથનને દૂષિત કરવાને માટે કોઈ એવું કહે કે “ જેમ લગવાન વિષ્ણુએ રાક્ષસોને મારી નાખ્યા હતા, તેમ અન્ય ધર્મસ્થિત જીવોને મારી નાખ્યા જોઈએ ”, આ કથન અનુસાર તો આવું કહેનાર પણ હણી નાખવાને યોગ્ય પ્રતિપાદિત થાય છે, કારણકે અન્ય ધર્મને માનનારા લોકોની દૃષ્ટિએ તો તે પણ વિધર્મી જ છે.

અથવા—કોઈ રાજાએ પૂછ્યું. “ આ તળાવ અમોઘ કેવી રીતે બની શકે ? ” ત્યારે કોઈએ એવો જવાબ આપ્યો કે “ કોઈ ખત્રીશ લક્ષણા પુરુષનો અહીં લોગ આપવામાં આવે તો આ તળાવ અમોઘ થઈ શકે ” તેનાં આ શબ્દો સાંભળીને અમાત્યે, ૩૨ લક્ષણોથી સંપન્ન હોવાને કારણે એવી સલાહ આપનારનું જ બળિદાન આપી દીધું. આ રીતે તેણે પોતાના વચનદોષને કારણે પોતાનો જ જન ગુમાવ્યો. આ રીતે સ્વયચ્ચ દોષતાને લીધે જ આહરણુતદોષતામાં આત્મોપનીતતા આવી જાય છે.

“ દુરુવળીષ ” ‘ દુરૂપનીત ’—જેમાં ઉત્તરદાતા પોતાને જ દૂષિત રૂપે યોજિત કરે છે, તેનું નામ ‘ દુરૂપનીત ’ છે. જેમ કે—કોઈને કોઈ પ્રશ્ન પૂછવામાં આવે અને તે તેનો અસંગત જવાબ આપે, તો એવી પરિસ્થિતિમાં તેને દુરૂપનીત કહેવામાં આવે છે જેમ કે—કોઈએ એક લિખારીને કંઈ પૂછ્યું તો તેણે માંસ સેવનની શંકાથી તેને બીજે જ ઉત્તર આપ્યો જેમ કે— “ મિશ્નો ! માંસતિષેવણં પ્રકુરુષે ” ઇત્યાદિ—“ હે લિખુક ! શું તમે માંસનું

સેવન કરો છો ખરા ? તે લિખારીએ કહ્યું મદિરાપાન સિવાય તો તેમાં મજા જ કેવી રીતે પડે ? તો શું તમે મદિરાનું પણ સેવન કરો છો ? હા કડું છું પણ એકલો નહીં તે તો વેશ્યા સાથે જ પ્રિય લાગે છે. તો શું તમો વેશ્યા સેવન પણ કરો છો ? તે તો ધનથી જ પ્રેમ કરવાવાળી હોય છે, તો તમો ધન ક્યાંથી લાવો છો ? જુગાર અને ચોરીથી લાવું છું. તો શું તમો ચોરી પણ કરો છો ? હા જાન્ય પુરુષની બીજી ગતી જ શું થઈ શકે ?

આ દષ્ટાન્તમાં કેવળ એજ વાતને પ્રકટ કરવામાં આવી છે કે એક સામાન્ય પ્રશ્નના ઉત્તર રૂપે કેવી અસંગત વાતો ઉત્તર દેનાર દ્વારા કરવામાં આવી છે ! આ પ્રકારનું એક બીજું દષ્ટાન્ત હવે આપવામાં આવે છે. કેાઘએ એક લિખારીને કંઈ પૂછ્યું તો તેણે માંસસેવનની શંકાથી તેને બીજો જ ઉત્તર આપ્યો જેમ કે—“ કન્થાઽઽચાર્યાવના તે ”—“ હે કન્થાધારી ભિક્ષુક ! તારી કન્થામાં સ્થળે સ્થળે છિદ્ર કેમ દેખાય છે ? ના ના આ તો માછલા પકડવાની જાળ છે, તો શું ? તમો માછલી પણ ખાવ છો ? હાં પણ તે મધ સેવન વગર ખરોખર લાગતી નથી તો શું તમે મધ પણ પીવો છો ? હા, પણ એકલો નથી પીતો વેશ્યાની સાથે જ પીઉં છું, તો શું તમે વેશ્યાને ત્યાં પણ જાવ છો ? હા હુશ્મનના ગળા પર પગ રાખીને જાઉં છું, તમારે વળી હુશ્મન ક્યાંથી ? હું જેના ઘરોમાં ખાતર પાડું છું તેઓ મારા હુશ્મન બને છે. તો શું ? તમો ખાતર પણ પાડો છો ! જુગાર માટે તેમ કરવું પડે છે. તો હે ધૂર્ત આવું તું શા માટે કરે છે ? હું દાસીને પુત્ર છું એ માટે ? ” આ પણ હુરૂપનીતનું દષ્ટાન્ત છે.

દાર્શનિક દષ્ટિએ આ હુરૂપનીતનો ભાવાર્થ એવો થાય છે કે જે પ્રકૃત સાધ્યમાં ઉપયોગી થતું નથી પણ અનુપયોગી જ થઈ પડે છે, તેને હુરૂપનીત કહે છે, કારણ કે દાર્શનિકની સાથે તેના સાધર્મ્યનો અભાવ રહે છે.

જેમકે—“ નિત્યઃ શબ્દઃ કાર્યત્વાત્ ષટ્વત્ ” “ કાર્ય હોવાથી ઘટ (ઘડા)ની જેમ શબ્દ નિત્ય છે ” અહીં ઘટ દષ્ટાન્તમાં નિત્યત્વ ધર્મનો જ અભાવ હોવાથી તેના સાધર્મ્ય પડે શબ્દમાં નિત્યતા કેવી રીતે સિદ્ધ થઈ શકે ? આ દષ્ટાન્ત પડે તો શબ્દમાં અનિત્યતા જ સિદ્ધ થાય છે.

ચોથા જ્ઞાત (ઉદાહરણ) રૂપ જે ઉપન્યાસોપનય છે, તેના નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર છે—(૧) તદ્વસ્તુક, (૨) તદન્યવસ્તુક, (૩) પ્રતિનિલ અને (૪) હેતુ જે ઉપન્યાસોપનયમાં અન્યના દ્વારા આપવામાં આવેલું સાધન જ વસ્તુરૂપ હોય છે એટલે કે ઉત્તર રૂપ હોય છે, તેનું નામ તદ્વસ્તુક ઉપન્યાસોપનય છે.

અથવા—પરોપન્યસ્ત વસ્તુરૂપ વસ્તુકથી યુક્ત જે ઉપન્યાસોપનય છે તેને પણ તદ્વસ્તુક કહે છે. જેમકે—કોઈ પુરુષે આ પ્રમાણે કહ્યું—“ હે લાઈઓ ! મારા ગામમાં એક ઘણું વિશાળ તળાવ છે. તેના કાંઠા પર એક મોટું સેમર (શીમળા નું) વૃક્ષ છે. તેનાં જેટલાં પાન પાણીમાં પડે છે, તે બધાં જલચર જીવો રૂપે પરિણમી જાય છે અને જેટલાં પત્તાં જમીન પર પડે છે તે બધાં સ્થલચર જીવો રૂપે પરિણમી જાય છે. ” તેણે આ પ્રકારનું જે કથન કર્યું તે લોકોમાં કુતૂહલ ઉત્પન્ન કરવા નિમિત્તે કહેવામાં આવ્યું હતું. ત્યારે કોઈએ તેને આ પ્રમાણે પ્રશ્ન પૂછ્યો—“ એ તો બતાવો કે જે પાન ભૂમિ અને જળના અન્તરાલમાં પડે છે, તેમની શી દશા થાય છે ? ” આ પ્રકારની જે ઉપપત્તિ માત્ર રૂપ ઉત્તરભૂત વસ્તુ છે, તેનું નામ જ તદ્વસ્તુક ઉપન્યાસોપનય છે કારણ કે કહેનાર વ્યક્તિએ સેમર વૃક્ષના પાન પડવાથી તેમનું શું થાય છે તે કહ્યું છે અને બીજી વ્યક્તિએ પણ એ સેમર વૃક્ષના પાન જમીન અને પાણીના અન્તરાલમાં પડવાથી તેમનું શું થાય છે એવો પ્રશ્ન પૂછ્યો છે. આ ઉત્તર રૂપ કથનથી એજ વાત સિદ્ધ કરવામાં આવી છે કે જે પ્રકારે અન્તરાલપતિત પત્તાં પાન રૂપે જ રહે છે એજ પ્રમાણે જલપતિત અને સ્થલપતિત પત્તાં પણ પાનરૂપે જ રહે છે. આ પ્રકારનું આ ઉત્તર કથન તદ્વસ્તુક ઉપન્યાસોપનય રૂપ છે.

“ તદન્યવસ્તુક ”—જે ઉપન્યાસોપનયમાં પરોપન્યસ્ત વસ્તુ કરતા ભિન્ન ઉત્તરભૂત વસ્તુ હોય છે, એવા ઉપન્યાસોપનયને તદન્યવસ્તુક કહે છે.

જેમકે—પૂર્વેક્ત ઉદાહરણમાં પહેલી વ્યક્તિએ જ્યારે આ પ્રકારનું કથન કર્યું કે “ જલમાં પડેલાં પત્તાં જલચર રૂપે પરિણમી જાય છે, ” ત્યારે તેને આ પ્રમાણે પ્રશ્ન પૂછી શકાય—“ જે પત્તાંને તમે લાકડી આદિ વડે પાકીને ખાઓ છો અથવા તમારે ઘેર લઈ જાઓ છો તેમની શી હાલત

થાય છે ? ” અહીં પ્રશ્ન કરતાંએ પહેલી વ્યક્તિને જે પ્રશ્ન પૂછ્યો છે તે પોતાની જાતે તૂટી પડેલાં પત્તાંથી લિન્ન રૂપે નીચે પાડવામાં આવેલાં પાન વિષે પૂછ્યો છે. તેથી આ પ્રકારનો આ લિન્ન રૂપે ઉત્તર જાણવા રૂપ તેનું કથન એજ વાત સિદ્ધ કરે છે કે જેવી રીતે મનુષ્યાશ્રિત પાન જુદે રૂપે પરિણમતાં નથી એજ પ્રમાણે જલપતિત પાન પણ જલચર જીવો રૂપે પરિણમન પામતાં નથી, અને સ્થલપતિત પાન સ્થલચર જીવો રૂપે પરિણમતા નથી. એટલે કે જેમ મનુષ્યાદિ જીવોની પાસે રહેલાં પાન યુકાદિ રૂપે (જુ’ લીખ આદિ રૂપે) પરિણમતાં નથી, એજ પ્રમાણે જળ અને સ્થલપતિત પત્તા પણ જલચર અને સ્થલચર જીવો રૂપે પરિણમતાં નથી. જો તેઓ તે રૂપે પરિણમતાં હોત તો મનુષ્યાદિને આશ્રિત પત્તાંઓ પણ જૂ’, લીખ આદિ રૂપે પરિણમિત થયાં જ જોઈએ. પરંતુ એવું બનતું નથી.

“ વાંકેનિમે ” “ પ્રતિનિલ ”—જે ઉપન્યાસોપનયમાં વાદી દ્વારા ઉપન્યસ્ત ઉપસ્થિત કરવામાં આવેલા પદાર્થનો ઉત્તર દેવાને માટે સદૃશ (સમાન) વસ્તુનો જ ઉપનય થાય છે—સમાન વસ્તુ જ ઉપસ્થિત કરાય છે તે પ્રતિનિલ ઉપન્યાસોપનય છે. જેમકે કોઈ એક રાજાએ એવી જાહેરાત કરી કે જે કોઈ માણસ મને અપૂર્વ (પહેલાં ન સાંભળ્યો હોય એવો) શ્લોક સંભળાવશે તેને હું એક લાખ રૂપીઆનું ઈનામ આપીશ.

આ ઘોષણા સાંભળીને અનેક વિદ્વાનોએ અપૂર્વ શ્લોકો બનાવીને તેને સંભળાવ્યા. તેમને રાજા આ પ્રમાણે જવાબ આપતો “ આ શ્લોક તો મેં પહેલાં સાંભળેલો છે. ” ત્યાર બાદ કોઈ એક માણસે તે રાજા પાસે જઈને તેને આ શ્લોક સંભળાવ્યો “ તુઙ્ગ પિયા મઙ્ગપિઙ્ગો ” ઇત્યાદિ—

“ તમારા પિતાજી પાસે મારા પિતાજીના એક લાખ રૂપીયા લેણા છે. જો આ વાત આપે પહેલાં સાંભળેલી હોય તો તે લેણા પેટે એક લાખ રૂપીઆ આપો, અને આ વાત તમે સાંભળેલી ન હોય તો અપૂર્વ શ્લોક સાંભળવાના ઈનામ તરીકે મને એક લાખ રૂપીઆ આપો.

તથા—“ સ્વસ્તિશ્રી મોજરાજ ” ઇત્યાદિ. આ શ્લોકનો ભાવાર્થ પણ ઉપ-
યુક્ત શ્લોક જેવો જ છે. આ શ્લોકમાં લોજરાજના પિતાને ત્રિભુવનવિજયી
અને ધાર્મિક કહ્યા છે, અને તેમની પાસે પોતાનું (આ અપૂર્વ શ્લોક બના-
વનારનું) ૯૯ કરોડ રતનનું લેણું છે. મારી આ વાત અહીંના સર્વ પંડિતો
જાણે છે. જો તેઓ આ વાતને ન જાણતા હોય તો મારી આ કૃતિ અપૂર્વ
હોવાને કારણે આપે જાહેર કર્યા અનુસાર એક લાખ રૂપીઆનું ઇનામ મને
મળવું જોઈએ.

આ પ્રકારે રાજા પરાસ્ત થાય છે એવું બતાવવામાં આવ્યું છે.

આ કથનમાં પ્રતિનિલતા કેવી રીતે આવી છે તે હવે સમજાવવામાં
આવે છે—“ મેં આ શ્લોક પહેલાં સાંભળેલો છે, ” આ પ્રકારના અસત્ય-
વચન બોલનારની સામે “ મારા બાપાનું તમારા પિતાશ્રી પાસે એક લાખ
રૂપીઆનું લેણું છે. ” આ પ્રકારના અસત્ય વચનનો ઉપન્યાસ કરવાથી તેમાં
પ્રતિનિલતા આવી છે. કારણ કે વાદીના દ્વારા ઉપન્યસ્ત પદાર્થનો ઉત્તર તેના
જેવી જ વસ્તુ વડે અપાયો છે. જેમ પહેલાં રાજાએ જૂઠાણાનો આશ્રય લીધો
હતો તેમ અપૂર્વ શ્લોક ઉપસ્થિત કરનાર પુરુષે પણ અસત્યનો જ આશ્રય લઈને—
લેણા રૂપ અસત્ય વસ્તુનો તે શ્લોકમાં ઉલ્લેખ કરીને—તે રાજાને પરાસ્ત કર્યો હતો.

“ હેતુ ”—“ હેતુ ”—જે ઉપન્યાસોપનયમાં પર્યંતુયોગ પ્રશ્નનો હેતુ ઉત્તર
રૂપે કહેવામાં આવે છે તેને “ હેતુ ઉપન્યાસોપનય ” કહે છે. જેમ કે—
કોઈએ કોઈને પૂછ્યું—“ તમે જય શા માટે ખરીદ કરો છો ? ”
ઉત્તર — “ તે ખરીદ્યા વગર મળતા નથી. ” પ્રશ્ન — “ બ્રહ્મચર્ય
આદિનું પાલન શા માટે કરાય છે ? ” ઉત્તર — “ જેઓ તપસ્યા
કરતા નથી તેમને નરકમાં વેદના લોગવવી પડે છે. ” પ્રશ્ન—“તમે પ્રવ્રજ્યા કેમ
અહણ કરી છે ?” ઉત્તર—પ્રવ્રજ્યા અહણ કર્યા વિના મોક્ષ મળતો નથી. ” આ
બધાં કથનોમાં પ્રશ્ન જ ઉત્તર રૂપે કહેવામાં આવ્યો છે. કારણ કે જ્યારે
પ્રશ્નકર્તા એવો પ્રશ્ન કરે છે કે “ તમે શા માટે જય ખરીદ કરો છો ? ”
ત્યારે ઉત્તર રૂપે એવું કહેવામાં આવ્યું છે કે “ ખરીદ કર્યા વિના જય
મળતા નથી, તેથી તેને ખરીદ કરવામાં આવે છે. ” એ જ પ્રમાણે અન્ય

પ્રશ્નોના ઉત્તરો વિષે પણ એવું સમજવું જોઈએ કે જે પ્રશ્ન કરવામાં આવ્યો છે, તેને જ ઉત્તર રૂપે અહીં પ્રકટ કરવામાં આવ્યો છે.

“હેઠુ ચઢઢિવે” હેતુના નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) ચાપક, (૨) સ્થાપક, (૩) વ્યંસક અને (૪) લૂપક.

જે જ્ઞેયને બતાવનાર હોય છે તેનું નામ હેતુ છે. આ હેતુ પોતાના સાધ્યની સાથે અવિનાભાવ સંબંધ રૂપ વ્યાપ્તિવાળો હોય છે. “સાધ્યાવિના-ભાવિત્વેન નિશ્ચિતો હેતુ” એવું હેતુનું લક્ષણ કહ્યું છે. જે પોતાના સાધ્યની સાથે અવિનાભાવ સંબંધ વાળો હોય છે એનું નામ જ હેતુ છે. તે હેતુ અન્યથાનુપપત્તિ લક્ષણવાળો હોય છે. અહીં “અન્યથા” પદ સાધ્ય વિનાનુ વાચક છે અને ‘અનુપપત્તિ’ શબ્દ હેતુના અભાવનો વાચક છે. એટલે કે સાધ્યનો અભાવ હોય તો હેતુનો પણ અભાવ જ હોય છે. જેમકે—“પર્વતો-ઘ્યમ્ વહિમાન્ ધૂમાન્યથાનુપપત્તેઃ” “આ પર્વત અગ્નિવાળો છે, કારણ કે ધૂમાડાની અન્યથા (અગ્નિ વગર) અનુપપત્તિ જ હોવી જોઈએ. એટલે કે ધૂમાડા વિના અગ્નિ હોતી નથી, ધૂમાડો છે એટલે અગ્નિ પણ હોવી જોઈએ, આ વાત તેના દ્વારા પ્રમાણિત—અનુમાનિત થઈ જાય છે. એજ વાત—“અન્યથાનુપ-પત્તિર્વૈ હેતોર્લક્ષણમીરિતમ્ તદપ્રસિદ્ધિસન્દેહવિપર્યાસૈસ્તદામતા” આ શ્લોક દ્વારા પ્રકટ કરવામાં આવી છે. અહીં શ્લોકના પૂર્વાર્ધ દ્વારા હેતુનું લક્ષણ કહેવામાં આવ્યું છે અને અપરાર્ધ દ્વારા હેત્વાભાસોનું લક્ષણ કહેવામાં આવ્યું છે. ઉપન્યાસોપનયમાં ઉક્ત હેતુનું પૃષ્ઠ પ્રશ્નના ઉત્તર રૂપમાં ઉપપત્તિ માત્ર—કથન માત્ર હોય છે, પરંતુ અહીં તે સાધ્યની સાથે અન્યથાવ્યતિરેક સંબંધવાળો અને દષ્ટાન્ત દ્વારા દર્શિત વ્યાપ્તિવાળો હોય છે. તે જો કે એક જ સ્વરૂપ વાળો હોય છે, છતાં પણ થોડી થોડી વિશેષતાને લીધે તેના ચાપક આદિ ચાર ભેદ કહ્યા છે.

જે હેતુ વાહીની કાલચાપના કરે છે—ઘણો કાળ શુભાયે લે છે—તે હેતુનું નામ ‘ચાપક હેતુ’ છે. કાલચાપક એ જ હેતુ હોય છે કે જે વિશેષણોની પિપુલતાવાળો હોય છે. એવા હેતુનું ઉચ્ચારણ કરવામાં વાહીને ઘણો સમય લાગે છે. જેમ કે—“સચેતના વાયવઃ પરપ્રેરણેભ્યસત્સુ ‘તિર્યગનિયત્વાભ્યાં ગતિમત્વાન્ત્ ગોશરીરવન્ત્’ વાયુ સચિત્ત હોય છે, બીજાની પ્રેરણા વગર જ તિર્યક અને અનિયતગમન કરવાવાળો હોવાથી આ અનુમાન પ્રયોગમાં “ગતિમત્વાન્” હેતુના આ વિશેષણ છે—“પરપ્રેરણે અસતિ તિર્યગનિયત્વત્” આ ખડુલ વિશેષણ છે. આ

પ્રકારના વિશેષણોની વિપુલતાવાળો હેતુ દુરધિગમ (સમજવો ઘણું કઠિન) થઈ જાય છે. તે કારણે-દુરધિગમ હોવાને કારણે એવો હેતુ કાલ્યાપક હોય છે-તેને સમજવામાં ઘણું સમય લાગે એવો હોય છે. એટલે કે પ્રતિવાદી તે હેતુને સમજવામાં ઘણું કાળ વ્યતીત કરી નાખે છે, તેથી તેના કાળની પણ ચાપનાથાય છે.

અથવા—કોઈ કુલટાએ પોતે ઇચ્છિત સમય વ્યતીત કરવાને માટે તેના પતિને કહ્યું—“ હાલમાં ઊંટના લીંડાઓની કીમત ખૂબ જ વધી ગઈ છે. તેથી તમે અત્યારે જ આપણા ઊંટના લીંડાઓ લઈને નગરમાં જાઓ અને તેને એક રૂપીઆના એકના ભાવે વેચી આવો. ” આ પ્રકારે તેણે તેના પતિને ઊંટના લીંડાઓ વેચવાને બદલે ગામમાં મોકલીને, તે પાછો ફરે ત્યાં સુધીનો કાળ પોતાના ચારની સાથે વ્યતીત કર્યો. આ પ્રકારે અહીં આ હેતુ કાલ્યાપક થઈ પડે છે. અથવા જે હેતુ શીઘ્રતાથી પોતાના સાધ્યને ગમક (જાણનારો) હોતો નથી, પણ ઘણું સમય પછી પોતાના સાધ્યને જાણનારો હોય છે એવો તે હેતુ કાલ્યાપક હોવાથી ચાપક રૂપ હોય છે. જેમકે—“ સર્વવસ્તુ ક્ષણિકં સત્ત્વાત્ ” સમસ્ત વસ્તુઓ સત્ત્વવિશિષ્ટ હોવાથી ક્ષણિક છે, ” આ પ્રકારના અનુમાનથી ખૌદ્યે સમસ્ત પદાર્થોની ક્ષણિકતા—ક્ષણભંશુરતાની સિદ્ધિ જે સત્ત્વહેતુ દ્વારા કરી છે, તે હેતુને સાંભળતાં જ કોઈ પણ વ્યક્તિ તે હેતુ દ્વારા પદાર્થોમાં ક્ષણિકતાની પ્રતીતિ જલ્દીથી (તુરત જ) કરી શકતી નથી. તેથી જ તેમણે આ પ્રકારે તેની વિશેષ સ્પષ્ટતા કરી છે—“ યદેવાર્થક્રિયાકારિ તદેવ પરમાર્થ સત્ ” “ જે અર્થ ક્રિયાકારી હોય છે એ જ પરમાર્થતઃ (સ્વભાવતઃ) સત્ હોય છે જો અર્થ ક્રિયાકારીને સત્ ન માનવામાં આવે તો વંધ્યા પુત્રમાં પણ સત્ત્વ માનવું પડશે એટલે કે વંધ્યાને પુત્ર હોવાની વાત પણ સ્વીકારવી પડશે. તેથી જો આ વાત માની લેવામાં આવે કે “ જે અર્થ ક્રિયાકારી હોય છે એ જ પરમાર્થતઃ સત્ રૂપ છે, ” તો જે સર્વથા નિત્ય પદાર્થ છે કૃતસ્થ નિત્ય છે તેમાં અર્થ ક્રિયાકારિતા સંભવતી જ નથી, કારણ કે તે નિત્ય તો એક રૂપ જ હોય છે. જો તેમાં અર્થક્રિયાકારિતા માનવામાં આવે તો તે એક રૂપ રહી શકતો નથી, અને એક રૂપ નહીં રહી શકવાથી તેને નિત્ય કહી શકાતો નથી, કારણ કે નિત્યનું

લક્ષણુ તેા આ પ્રમાણે કહ્યું છે—“અવચ્યુતાનુત્પન્નસ્થિરૈકરૂપં નિત્યં” તેથી એમ માનવું પડે છે કે “જેનો નાશ નથી અને જેની ઉત્પત્તિ નથી એવા સ્થિર રૂપ વાળા પદાર્થમાં કોઈ પણ રીતે-કાળની અપેક્ષાએ અથવા દેશની અપેક્ષાએ—અર્થક્રિયા હોતી નથી. તેથી નિત્યથી લિપ્ત એવો જે ક્ષણિક પદાર્થ છે તેમાં જ અર્થક્રિયાકારિતા સંલપિત છે અને તેથી જ તેમાં સત્ત્વ વ્યવસ્થાપિત થાય છે. આ પ્રકારે સત્ત્વ અને ક્ષણિકત્વની વ્યાપ્તિ સિદ્ધ થઈને સત્ત્વક્ષણિકત્વથી જ વ્યાપ્ત સિદ્ધ થઈ જાય છે. આ પ્રકારે કહીને તે બૌદ્ધ પોતાના અભીષ્ટ સાધ્યને સિદ્ધ કરવામાં—પ્રદત્ત સત્ત્વ હેતુની સિદ્ધિ કરવામાં સમય વ્યતીત કરે છે. તેથી સત્ત્વરૂપ હેતુ કાળયાપનાકારી હોવાથી પોતાના સાધ્યની સિદ્ધિ કરાવવામાં અધિક સમય વ્યતીત કરનાર હોવાથી ચાપક રૂપ હોય છે.

હવે “ચાવણ” સ્થાપક હેતુને અર્થ પ્રકટ કરવામાં આવે છે—જે હેતુ પોતાના સાધ્યની સાથે પ્રસિદ્ધ વ્યાપ્તિવાળો હોય છે, અને તે કારણે શીઘ્રતાથી તેનો સ્થાપક અથવા સમર્થન કરનારો હોય છે, એવા હેતુનું નામ સ્થાપક હેતુ છે. જેમકે—“પર્વતોઽયં વહ્નિમાન્ ધૂમવત્વાત્” અથવા—“નિત્યા નિત્યાત્મકં વસ્તુ દ્રવ્યપર્યાયતસ્તથૈવ પ્રતીયમાનમાત્વાત્” અહીં ધુમાડા અને અગ્નિની “જ્યાં જ્યાં ધુમાડો હોય છે ત્યાં ત્યાં અગ્નિ હોય છે” આ રૂપે વ્યાપ્તિ પ્રસિદ્ધ છે. તેથી ધૂમરૂપ હેતુ પોતાના અગ્નિરૂપ સાધ્યનો શીઘ્રતાથી સ્થાપક બને છે.

એ જ પ્રમાણે પ્રત્યેક વસ્તુ દ્રવ્યની અપેક્ષાએ નિત્ય અને પર્યાયની અપેક્ષાએ અનિત્ય મનાય છે તેથી એ વાત શીઘ્રતાથી સ્થાપિત થઈ જાય છે કે વસ્તુ નિત્યાનિત્યાત્મક છે. આ બંને હેતુ પોતાના સાધ્યને શીઘ્રતાથી ગ્રહણ કરાવનારા હોવાથી તેમને બતાવવામાં સમર્થ હોય છે. તે કારણે આ પ્રકારના હેતુને સ્થાપક કહ્યો છે. અથવા—કોઈ એક ધૂર્ત પરિત્રાજકે માયાલાવથી યુક્ત થઈને પ્રત્યેક ગામમાં પ્રત્યેક મનુષ્યની સમક્ષ એવી પ્રરૂપણા કરવા માંડી કે “લોકના મધ્ય ભાગમાં અર્પણ કરવામાં આવેલું દાન મહાકૃત્વ પ્રદાન કરનારું હોય છે, આ વાત કેવળ હું જ જાણું છું” ત્યારે તેની આ મિથ્યા પ્રરૂપણાને રોકવાને માટે કોઈ મુનિએ તેને આ પ્રમાણે કહ્યું—“હું પરિત્રા-

જક! લોકનો મધ્ય ભાગ તો એક જ હોય છે. તો તે પ્રત્યેક ગામમાં અલગ અલગ રૂપે કેવી રીતે સંલવી શકે છે? તે કારણે તમે પ્રત્યેક ગામ લોકના મધ્ય ભાગ રૂપ હોવાની જે પ્રરૂપણા કરો છો તે મિથ્યા છે” આ રીતે તે મુનિએ પોતાની માન્યતાનું પ્રતિપાદન કર્યું. આ પ્રકારે પોતાના પક્ષનું સ્થાપન કરનારો હેતુ સ્થાપક રૂપ હોય છે.

“વંસર” વ્યંસક હેતુ—જે હેતુ પરને વ્યામોહિત (વ્યામુઘ) કરી નાખે છે તે હેતુનું નામ ‘વ્યંસક હેતુ’ છે. જેમ કે—કોઈએ એવું કહ્યું કે “અસ્તિ જીવઃ અસ્તિ ઘટઃ” “જીવ પણ છે અને ઘટ પણ છે એટલે કે ખન્નેનું અસ્તિત્વ છે” ત્યારે કોઈએ એવી દલીલ કરી કે—“જીવ અને ઘડામાં જે સમાન રૂપે અસ્તિત્વ રહેલું હોય તો જીવ અને ઘડામાં એકતા પ્રાપ્ત થાય છે, કારણ કે તે ખન્નેનું અસ્તિત્વ અભિન્ન શબ્દને વિષયભૂત હોય છે—એટલે કે જીવ અને ઘડામાં રહેલું અસ્તિત્વ “અસ્તિત્વ” આ એક જ શબ્દ દ્વારા વાચ્ય થાય છે. જેમ ઘટ શબ્દથી ઘટ અને ઘટનું સ્વરૂપ વાચ્ય થાય છે, તે કારણે એક શબ્દવાચ્ય હોવાથી ઘટ અને ઘટના સ્વરૂપમાં અભિન્નતા પ્રાપ્ત થાય છે, એ જ પ્રમાણે જીવ અને ઘટનું અસ્તિત્વ પણ એક અસ્તિત્વ શબ્દ દ્વારા વાચ્ય હોવાથી એક જ માનવું પડશે અને તેની એકતાને લીધે જીવ અને ઘટમાં પણ એકત્વ માનવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે. જો એમ કહેવામાં આવે કે અમે જીવાદિકના અસ્તિત્વનો સ્વીકાર કરતા નથી, તો જીવાદિકોમાં અનસ્તિત્વ પ્રાપ્ત થવાને કારણે તેમનો અભાવ જ સ્વીકારવો પડશે.” આ પ્રકારના કથન દ્વારા પ્રતિવાદીનો હેતુ વાદીમાં વ્યામોહ ઉત્પન્ન કરી નાખે છે, તેથી તે હેતુને વ્યંસક કહેવામાં આવ્યો છે. આ વાતનું પ્રતિપાદન કરવાને માટે નીચે પ્રમાણે દૃષ્ટાન્ત આપવામાં આવ્યું છે—કોઈ એક ગાડાવાળો પોતાનું ગાડું જોડીને કોઈ ખીજે ગામ જઈ રહ્યો હતો. રસ્તામાં તેણે એક તિત્તિરી પકડી. તે તિત્તિરીને પોતાના ગાડામાં મૂકીને તે ત્યાંથી આગળ વધ્યો, અને કોઈ એક નગરમાં આવી પહોંચ્યો. ત્યાં કોઈ એક ધૂતે તેને પૂછ્યું. “આ શકટતિત્તિરીને કેટલામાં વેચવાની છે?” (આ દ્વિ અર્થી શબ્દપ્રયોગ છે. (૧) શકટ સાથે તિત્તિરી (૨) શકટમાં રહેલી તિત્તિરી) ત્યારે ગાડાવાળાએ તેને કહ્યું—આ શકટતિત્તિરી (ગાડામાં રહેલી તિત્તિરી) હું તપાસી

લોડિકામાં (તાવડી કે કડાહી અગર સાધવાને બદલે) વેચું છું” ત્યારે તે ધૂર્ત ગાડા તથા તિત્તિરીને લઈને ચાલવા માંડ્યો. ત્યારે ગાડાવાળાએ તેને કહ્યું—“આ તમે શું કરો છો ? મારી ગાડી શા માટે લઈ જાઓ છો ?” પેલા ધૂર્તે જવાબ આપ્યો—“તમે જ શકટતિત્તિરી (ગાડું અને તિત્તિરી) તર્પણલોડિકાના બદલામાં આપવાની વાત કબૂલ કરી છે, તેથી હું શકટ અને તિત્તિરી લઈ જઈ છું. જો તને મારી વાત માનવામાં ન આવતી હોય તો આ બધાં સાક્ષીઓને પૂછીને ખાતરી કરી લે” આ પ્રમાણે તે ધૂર્તે તેના શકટ અને તિત્તિરીને પડાવી લીધાં. તેથી તે ગાડાવાળો ચિન્તિત થઈ ગયો. આ પ્રકારે ગાડી વાળાને વ્યામોહિત કરી નાખનારો હોવાને કારણે આ હેતુ વ્યંસકહેતુ રૂપ છે.

“લૂસણ” લૂષક હેતુ—જે હેતુ ધૂર્તજન દ્વારા આપાદિત અનિષ્ટનું ખંડન કરી નાખે છે એવા હેતુને લૂષક હેતુ કહે છે. જેમ કે—

ઉપર્યુક્ત દષ્ટાન્તમાં ગાડીવાળાની ગાડી તે ધૂર્તે લઈ જાય છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે. ત્યારબાદ તે ગાડીવાળો કોઈ બીજા ધૂર્ત પાસે જઈને ગાડી પાછી મેળવવાની યુક્તિ શીખી લે છે. અને ત્યાર બાદ પોતાની ગાડી લઈ જનાર પેલા ધૂર્ત પાસે જઈને કહે છે કે “ભાઈ, લાઓ મને તર્પણલોડિકા આપી દો” ત્યારે તે ધૂર્તે તેને પોતાને ઘેર લઈ ગયો અને તેણે પોતાની પત્નીને કહ્યું—“તું કણેક બાંધીને આને તર્પણલોડિકા દઈ દે” જ્યારે તે કણેક બાંધવા માંડી ત્યારે પેલો ગાડીવાળો તે ધૂર્તની સ્ત્રીને લઈને ચાલતો થયો. જતાં જતાં તેણે તે ધૂર્તને કહ્યું—“આ મારી ભાર્યા છે. તે તર્પણને નિમિત્તે સત્તુ (લોટની કણેક અથવા સાથવો) બાંધતી હતી માટે તે તર્પણલોડિકા છે. શકટતિત્તિરીના બદલામાં મને તર્પણલોડિકા આપવાની વાત તેં કબૂલ કરી હતી (અહીં તેનો ખીજો અર્થ લોહી કે કડાહી થાય છે). આ પ્રકારનો આ લૂષક હેતુ સમજવો. વ્યંસક હેતુ દ્વારા જીવ અને ઘટમાં પૂર્વોક્ત રૂપે જે એકત્વ સ્થાપિત કરવામાં આવ્યું છે તેનું લૂષક હેતુ દ્વારા આ પ્રમાણે ખંડન કરાય છે જો અસ્તિત્વની અવિશેષતા (સમાનતા) ને લીધે તમે જીવ અને ઘટમાં એકત્વની સ્થાપના કરતા હો, તો સર્વ ભાવોમાં પણ એકત્વ માનવાનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થશે, કારણ કે સર્વ ભાવોમાં અસ્તિત્વ રહે છે. પરંતુ એવું કદી જોવામાં પણ આવતું નથી અને એવું એકત્વ સંલગ્નિત પણ હોતું નથી. આ પ્રકારે જીવ અને ઘટમાં એકતાનું

આપાદન કરનારું અથવા અભાવની આપત્તિ પ્રકટકરનારું જે પરોક્ષ અનિષ્ટ છે તેને આ પ્રકારનો હેતુ લૂપિત કરી નાખે છે દૂર કરી નાખે છે, તેથી આ પ્રકારના હેતુને લૂપક હેતુ કહે છે.

હવે સૂત્રકાર હેતુના બીજી રીતે પણ ચાર પ્રકાર પ્રકટ કરે છે—
“અહવા હેઝુ ચઙ્ગિવહે” ઇત્યાદિ—અહીં “અથવા” પદ પ્રકાશાન્તરનું ઘોતક છે. પદાર્થનો જેના દ્વારા યોધ થાય છે તેનું નામ હેતુ છે. આ હેતુ પદાર્થને જાણવામાં પ્રમાણ રૂપ હોય છે. આ પ્રમાણ રૂપ હેતુના નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર છે. (૧) પ્રત્યક્ષ, (૨) અનુમાન, (૩) ઉપમાન અને (૪) આગમ.

“પચ્ચક્ષ્ણે” —પ્રત્યક્ષ પ્રમાણનું સ્વરૂપ આ પ્રકારનું છે. જે યોધ) અક્ષ-આત્માની સહાયતાથી ઉત્પન્ન થાય છે. ઇન્દ્રિયોની સહાયતાથી ઉત્પન્ન થતો નથી, તેને પ્રત્યક્ષ કહે છે. એવા પ્રત્યક્ષ અવધિજ્ઞાન, મનઃપર્યયજ્ઞાન અને કેવળજ્ઞાન છે. તેમને નિશ્ચયનયની અપેક્ષાએ પ્રત્યક્ષ કહ્યા છે, વ્યવહાર નયની અપેક્ષાએ તો જે જ્ઞાન ઇન્દ્રિયોની સહાયતાથી ઉત્પન્ન થાય છે તેને પ્રત્યક્ષ કહે છે. મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન આ પ્રકારના પ્રત્યક્ષ છે. પ્રત્યક્ષનું લક્ષણ આ પ્રમાણે કહ્યું છે—

“અપરોક્ષતવાર્થસ્ય” ઇત્યાદિ—જે સ્પષ્ટ રૂપે—સર્પથા વિશદ રૂપે અર્થનું ગ્રાહક હોય છે તે જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ ગણાય છે, તથા જે જ્ઞાન સ્પષ્ટ રૂપે પદાર્થનું ગ્રાહક હોતું નથી તેને પરોક્ષ કહે છે. આ ગાથાનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે—જ્ઞાનના પાંચ ભેદ કહ્યા છે. મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન, મનઃ પર્યયજ્ઞાન અને કેવળજ્ઞાન તેમાંથી મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન પરોક્ષ છે અને બાકીનાં ત્રણ જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ છે. પ્રત્યક્ષના પણ બે ભેદ છે—(૧) સકલ પ્રત્યક્ષ અને (૨) વિકલપ્રત્યક્ષ અવધિજ્ઞાન અને મનઃપર્યયજ્ઞાન વિકલ પ્રત્યક્ષ (દેશ પ્રત્યક્ષ) છે અને કેવળજ્ઞાન સકલ પ્રત્યક્ષ છે. મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન પરોક્ષ હોવા છતાં તે બંનેને સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ માનવામાં આવ્યા છે. “અણુમાણે” અનુમાન-લિંગદર્શન (લક્ષણનું દર્શન) અને વ્યાપ્તિના સ્મરણ બાદ જે જ્ઞાન થાય છે તેનું નામ અનુમાન છે. તે અનુમાનનું નીચે પ્રમાણે લક્ષણ કહ્યું છે—“સાધ્યાવિનામુવો લિજ્ઞાત્” ઇત્યાદિ—સાધ્યની સાથે અવિનાભાવી લિંગથી જે સાધ્યનું નિશ્ચયાત્મક જ્ઞાન થાય છે તે અનુમાન છે. આ અનુમાન અબ્રાન્ત હોવાથી સમક્ષ જોઈલે પ્રત્યક્ષની જેમ પ્રમાણભૂત માનવામાં આવ્યું છે, અનુમાન જ્ઞાન જો કે હેતુજનિત હોય છે, પરંતુ તેને અહીં જે હેતુરૂપ કહેવામાં આવ્યું છે તે ઉપચારની અપેક્ષાએ—ઔપચારિક રીતે કહ્યું છે.

“ઓવસ્મે” ઉપમાનપ્રમાણ—“આ ગાય રાજ જેવી છે” એવી સાદૃશ્ય પ્રતિપત્તિ-સમાનતાનું જ્ઞાન જેના દ્વારા થાય છે તે પ્રમાણને ઉપમાન પ્રમાણ કહે છે. એ જ વાત “ગાં દદ્ધાડયમરણ્યે” ઇત્યાદિ ગાથા દ્વારા પ્રકટ કરી છે. કોઈ એક માણસ ગાયને જોઈને જંગલમાં ગયો. ત્યાં તેણે

કોઈ એક રોઝ જોયું તેને જોઈને તેના મનમાં એવો વિચાર થયો કે—
 “જેમાં ગાયનાં અવયવો છે, એવાં જ આ રોઝના અવયવો છે. ગાયની જેમ
 રોઝનો કંઠ પણ વર્તુળાકાર છે.” આ પ્રકારે અવયવોની સમાનતાવાળા અને
 વર્તુલાકાર કંઠવાળા તે રોઝને જોઈને તેને એવું ભાન થાય છે કે આ પણ
 સમાન ગોપિંડ છે. આ પ્રકારનું તે મનુષ્યને જે જ્ઞાન થાય છે તે ઉપમાન રૂપ છે.

“આગમે” પદાર્થની નિર્ણય જેના દ્વારા કરવામાં આવે છે તે આગમ
 છે,” એવી આગમ પદની વ્યુત્પત્તિ થાય છે. તેનું તાત્પર્ય નીચે પ્રમાણે
 છે—“શ્રાવ્યવંચનાદિનિવંધનમર્થજ્ઞાનમાગમઃ” આત્મપુરુષોના (અહિંત કેવ-
 લીના) વચન દ્વારા ઉત્પન્ન થયેલું જે વિપ્રકૃષ્ટાર્થનું સૂક્ષ્મ અન્તરિત અને દૂરા-
 ર્થનું જ્ઞાન છે, તે આગમ છે. કહ્યું પણ છે કે—“દૃષ્ટેષ્ટાવ્યાહતાદ્વાક્યાત્”
 ઇત્યાદિ—જેમનાં વચનમાં ઘટ અને ઇંદ્ર પ્રમાણથી—પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન
 પ્રમાણથી—કોઈ બાધા (વાંધો) નહીં નથી, અને જે પદાર્થના સ્વરૂપને જેવું
 છે એવું જ પ્રકટ કરે છે એવાં આત્મ પુરુષના વચનથી ઉત્પન્ન થયેલું જે
 યથાર્થ જ્ઞાન છે તેને આગમ જ્ઞાન કહે છે. આ આગમ વીતરાગ સર્વજ્ઞ અને
 હિતોપદેશી દ્વારા પ્રણીત હોય છે, વાદી પ્રતીવાદી તેનું ખંડન કરી શકતા
 નથી. પ્રત્યક્ષ કે અનુમાન પ્રમાણ દ્વારા પણ તેમાં કોઈ પણ બાધા આવતી
 નથી, તે પદાર્થના યથાર્થ સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કરનારું છે, સમસ્ત જીવોનું હિત-
 સાધક હોય છે અને મિથ્યામત રૂપ જે કુપથ છે તેનાથી દૂર કરાવનારું હોય છે.

“અહવા-હેઝુ ચઙ્ગિવહે” અહીં અન્યથા અનુપપત્તિ લક્ષણવાળા હેતુ
 વડે ઉત્પન્ન હોવાને કારણે અનુમાન જ કાર્યમાં કારણના ઉપચારથી હેતુ રૂપ
 કહ્યું છે. આ કથનનું તાત્પર્ય નીચે પ્રમાણે છે—જે અનુમાન થાય છે તે અન્યથા
 નુપપત્તિ (બીજી રીતે સાધ્ય વગર ઉત્પત્તિનો અભાવ) લક્ષણવાળું હોય છે તેથી
 આ અનુમાનનું કારણ અન્યથાનુપપત્તિ લક્ષણવાળો હેતુ છે, પરંતુ અહીં
 અનુમાન રૂપ કાર્યને જે હેતુરૂપ કહેવામાં આવ્યું છે, તે કાર્યમાં—અનુમાનમાં
 કારણના અન્યથાનુપપત્તિ લક્ષણવાળા હેતુનું આરોપણ કરીને કહેવામાં આવ્યું
 છે. તે કારણે તેને હેતુ રૂપ કહેવામાં આવ્યું છે. એવો આ અનુમાન રૂપ
 હેતુ ચાર પ્રકારનો કહ્યો છે—તેમાં પહેલો પ્રકાર આ પ્રમાણે છે—“અસ્તિ તત્

અસ્યસૌ” એટલે કે એક અનુમાન એવું હોય છે કે જે સાધનના સદ્ભાવમાં વહ્નિ આદિ રૂપ સાધ્ય વાળું હોય છે. એટલે કે “ધુમાડા રૂપ સાધનનો સદ્ભાવ હોય તો અગ્નિનો પણ સદ્ભાવ હોય છે,” આ પ્રકારના અર્થનું પ્રતિપાદન કરનારું હોય છે. બીજો પ્રકાર આ પ્રમાણે છે—“અસ્તિ નત્ નાસ્યસૌ” એટલે કે વહ્નિરૂપ વસ્તુના સદ્ભાવમાં વહ્નિવિરુદ્ધ શીતાદિ સ્પર્શ-વાળું હોતું નથી.

ત્રીજો પ્રકાર આ પ્રમાણે છે—“નાસ્તિત્વં અસ્યસૌ” એટલે કે વહ્નિના અભાવે શીતાદિ સ્પર્શવાળું હોય છે.

ચોથો પ્રકાર આ પ્રમાણે છે—“નસ્થિ તં નસ્થિ” છે. એટલે કે જ્યાં વૃક્ષ રૂપ પદાર્થનો અભાવ હોય છે ત્યાં શિંશપારૂપ (શીસમરૂપ) અર્થનો પણ અભાવ હોય છે” આ પ્રમાણે આ બધા હેતુ અનુમાન રૂપ હોય છે. આ સમસ્ત કથનનું તાત્પર્ય નીચે પ્રમાણે છે—“પર્વતોઽયં વહ્નિમાન્ ધૂમવત્વાત્” અહીં ધુમાડાના સદ્ભાવ રૂપ હેતુ પ્રથમ પ્રકારવાળો છે. “અત્ર શીતસ્પર્શો નાસ્તિ અગ્નિસદ્ભાવાત્” આ અગ્નિ સદ્ભાવ રૂપ હેતુ બીજા પ્રકારવાળો છે. “અત્ર અગ્નિર્નાસ્તિ શીતસ્પર્શસદ્ભાવાત્” આ અનુમાન ત્રીજા પ્રકારવાળું છે, અને “નાસ્યત્ર શિંશપા વૃક્ષાભાવાત્” આ ચોથા પ્રકારવાળું અનુમાન છે. આ તો કેવળ કથનની જ વિચિત્રતા (વિવિધતા) છે. આમ તો અવિનાશાવી સાધન વડે જે કોઈ સાધ્યનું જ્ઞાન થાય છે તે બધાં અનુમાન રૂપ જ હોય છે. ॥ સૂ. ૪૧ ॥

“ચંડવિદે સંસ્થાણે પષ્ણતે” ઇત્યાદિ—(સૂ. ૪૨) જેમાં ગણિતરી કરવામાં આવે છે તેનું નામ સંખ્યાન-ગણિત છે. તે સંખ્યાન રૂપ ગણિત ચાર પ્રકારનું કહ્યું છે—(૧) સંકલન, (૨) વ્યવકલન, (૩) યોજન અને (૪) વિલજન. આ ચાર પ્રકારનું ગણિત પરિક્રમ છે. સંકલન એટલે ગુણાકાર, વ્યવકલન એટલે ખાદખાકી, યોજન એટલે સરવાળો અને વિલજન એટલે ભાગાકાર. મિશ્ર વ્યવહાર આદિ અનેક પ્રકારનું વ્યવહાર ગણિત છે. માપ-પટ્ટી આદિ વડે માપવા રૂપ જે ગણિત છે તેનું નામ રજ્જુ ગણિત છે. ત્રૈરાશિક, પંચરાશિક આદિ રૂપ જે ગણિત છે તેનું નામ રાશિગણિત છે. ॥સૂ. ૪૨॥

રજ્જુપદ દ્વારા જે ક્ષેત્ર ગણિતનું કથન કરવામાં આવ્યું છે, તે ક્ષેત્રના સંબંધને અનુલક્ષીને હવે સૂત્રકાર ત્રણે લોકરૂપ ક્ષેત્રના અંધકાર અને ઉદ્યોતનું નિરૂપણ કરવા નિમિત્તે ત્રણે સૂત્રોનું કથન કરે છે—

અધોલોક-ઉર્ધ્વલોકમે રહે હુવે અન્ધકાર ઔર ઉદ્યોત કે કારણોંકા નિરૂપણ

“ અહો લોગેનં ચત્તારિ ” ઇત્યાદિ—(સૂ. ૪૩) અધોલોકમાં આ ચાર વસ્તુઓ અન્ધકાર કરે છે. (૧) નરક નરકવાસ, (૨) નૈરયિક-નરકમાં રહેલા નારક જીવો, (૩) પાપકર્મ-જ્ઞાનાવરણીય આદિ પાપજનક કર્મ અને (૪) અશુભ પુદ્ગલ-અપ્રશસ્ત પુદ્ગલો નારક જીવો કૃષ્ણવર્ણવાળા હોવાને કારણે અન્ધકાર કરે છે. જ્ઞાનાવરણીય આદિ આઠ પાપકર્મ મિથ્યાત્વ અજ્ઞાન રૂપ લાવાન્ધકારના જનક હોવાથી અન્ધકાર કરે છે. અને જે અપ્રશસ્ત પુદ્ગલો હોય છે તેઓ અન્ધકાર રૂપે પરિણમિત થઈને અન્ધકાર કરે છે. પુદ્ગલતું લક્ષણ નીચે પ્રમાણે છે—“ સદ્ધંધાર ઉજ્જોઓ ” ઇત્યાદિ—શબ્દ, અન્ધકાર, પ્રભા, છાયા અને આતપ, આ પુદ્ગલદ્રવ્યની પર્યાયો છે, કારણ કે પુદ્ગલ રૂપ, રસ, ગંધ અને સ્પર્શ, આ ગુણોથી યુક્ત હોય છે. તેથી આ પર્યાયોમાં એ બધાં ગુણો હોય છે.

“ તિરિયલોગેનં ” ઇત્યાદિ. તિર્યંગલોકમાં આ ચાર વસ્તુઓ પ્રકાશ કરે છે. (૧) ચન્દ્રમા, (૨) સૂર્ય, (૩) ચન્દ્રકાન્ત, સૂર્યકાન્ત આદિ મણિ અને (૪) અગ્નિની જ્યોતિ. આ ચાર વસ્તુઓ અન્ધકારનો નાશ કરીને તિર્યંગલોકમાં પ્રકાશ પ્રદાન કરે છે.

“ ઉદ્ધલોગેનં ” ઇત્યાદિ—ઉર્ધ્વલોકમાં આ ચાર વસ્તુઓ પ્રકાશ કરે છે—(૧) દેવો, કારણ કે તેઓ તેજસ્વી શરીરવાળા હોય છે. (૨) દેવીઓ, (૩) સૌધર્મ, ઇશાન આદિ દેવોનાં વિમાનો અને (૪) મણિરચિત અલંકારો. ॥સૂ. ૪૩॥
જેનાચ ચં શ્રી ઘાસીલાલજી મહારાજે રચેલા “ સ્થાનાંગ સૂત્ર ” ની સુધા નામની વ્યાખ્યાના ચોથા સ્થાનનો ત્રીજો ઉદ્દેશો સમાપ્ત ॥ ૪-૩ ॥

પ્રસર્પકોં કા નિરૂપણ

ચોથા સ્થાનનો ચોથો ઉદ્દેશો

ત્રીજો ઉદ્દેશક પૂરો થયો. હવે ચોથા ઉદ્દેશકનો પ્રારંભ થાય છે. ત્રીજો ઉદ્દેશક સાથે આ ઉદ્દેશાનો સંબંધ આ પ્રમાણે છે—ત્રીજો ઉદ્દેશમાં અનેક પ્રકારના લાવોની ચાર સ્થાનોની અપેક્ષાએ પ્રરૂપણ કરવામાં આવી છે. આ ઉદ્દેશમાં પણ વિવિધ લાવોનું ચાર સ્થાનોની અપેક્ષાએ નિરૂપણ કરવામાં આવે છે.

“ ચત્તારિ વસત્વગા વણત્તા ” ઇત્યાદિ—(૧)

ટીકાર્થ—આ સૂત્રનો પૂર્વસૂત્ર સાથે આ પ્રકારનો સંબંધ છે—પૂર્વ દેવમાંસૂત્ર

અને દેવીઓનો નિર્દેશ થયો છે. તે દેવ, દેવીઓ ભોગયુક્ત અને સુખી હોય છે. આ સંબંધને અનુલક્ષીને હવે સૂત્રકાર ભોગસુખ નિમિત્તે દેશવિદેશમાં ગમન કરનારા પ્રસર્પકોના ભેદોનું નિરૂપણ કરે છે. જેઓ પ્રસર્પક રૂપે ભોગ-ભોગાદિક ભોગવવાને માટે એક દેશમાંથી બીજા દેશમાં જાય છે તેમને ‘પ્રસર્પક’ કહે છે.

અથવા—આરંભ અને પરિશ્રમમાં જેઓ વધુને વધુ વૃદ્ધિયુક્ત થતા રહે છે તેમને ‘પ્રસર્પક’ કહે છે. આવા પ્રસર્પક જીવો હોય છે. તેમના ચાર પ્રકાર નીચે પ્રમાણે કહ્યા છે—(૧) કોઈ એક પ્રસર્પક જીવ એવો હોય છે કે જે અનુત્પન્ન ભોગોનો ઉત્પાદક હોય છે. (ઈન્દ્રિયો દ્વારા જેનું સેવન થાય છે તે ભોગો છે. એવા ભોગો શબ્દાદિક રૂપ હોય છે) (૨) કોઈ પ્રસર્પક જીવ એવો હોય છે કે જે પૂર્વોત્પન્ન શબ્દાદિ રૂપ ભોગોના રક્ષણ માટે એક દેશથી બીજા દેશમાં સંચરણ કરે છે. (૩) કોઈ પ્રસર્પક જીવ એવો હોય છે કે જે શબ્દાદિ ભોગો દ્વારા પ્રાપ્ત થનારા સુખવિશેષોનો ઉત્પાદક બનતો થકા એક દેશમાંથી બીજા દેશમાં જાય (૪) કોઈ પ્રસર્પક જીવ એવો હોય છે કે જે પૂર્વોત્પન્ન સુખના સંરક્ષણ નિમિત્તે એક દેશમાંથી બીજા દેશમાં જાય છે.

પ્રસર્પક જીવ લોભી હોય છે. કહ્યું પણ છે કે—“ધાવદ્ રોહણં તરદ્” ઇત્યાદિ-ધનલોભી જીવ ધનને માટે શું શું નથી કરતો એ વાત આ શ્લોકમાં પ્રકટ કરવામાં આવી છે. ધનલોભી જીવ રાત્રિનિ ધનપ્રાપ્તિ માટે ભટક્યા કરે છે. સમુદ્રમાર્ગે પરદેશ જવાનું જોખમ પણ તે ખેડે છે, ભયંકરમાં ભયંકર પહોંચે અને ધનને ઓળંગતા પણ તે ડરતો નથી. ધનલુબ્ધક માણસ ગમે તેવું દુષ્કૃત્ય કરતા પાછો હડતો નથી. અરે! ધનને ખાતર તો તે પોતાના સહોદરની પણ હત્યા કરી નાખે છે! તેને ખાતર તે બૂખની વ્યથા સહન કરી લે છે, ભયંકરમાં ભયંકર પાપ પણ કરી શકે છે, પોતાના કુળની મર્યાદાનો લોપ પણ કરી શકે છે, શીલ અને સ્વભાવમાં આગ પણ લગાવી શકે છે. આ રીતે ધનને ખાતર અધમમાં અધમ કાર્ય કરતાં પણ તે પાછો હડતો નથી. ॥ સ. ૧ ॥

પૂર્વોક્ત પ્રસર્યક જીવ લોગ અને સુખના લોભથી જ દેશવિદેશમાં સંચરણ કરે છે. એવો જીવ નરકાયુખન્ધનું ઉપાજન કરીને નારકની પચાથે ઉત્પન્ન થાય છે. આ સંબંધને અનુલક્ષીને હવે સૂત્રકાર આહારનું નિરૂપણ કરે છે—

“ જેરદ્યાણં ચત્ત્વિહે આહારે પળ્લસે ” ઇત્યાદિ—(સૂ. ૨)

નારકોના આહાર ચાર પ્રકારનો કહ્યો છે—(૧) અંગારોપમ, (૨) મુમુરોપમ, (૩) શીતલ, અને (૪) હિમશીતલ.

જે આહાર થોડા કાળ સુધી શરીરમાં દાહ ઉત્પન્ન કરનારો હોય છે તે આહારને અંગારોપમ કહે છે. જે આહાર કરીપાગ્નિ સમાન દીર્ઘકાલિન દાહકતાનો જનક હોય છે તેને મુમુરોપમ આહાર કહે છે. જે આહાર શીતવેદનાનો જનક હોય છે તેને શીતલ આહાર કહે છે, જે આહાર હિમ જેવી અત્યંત શીતવેદનાનો જનક હોય તેને હિમશીતલ આહાર કહે છે. આહારનો આ પ્રકારનો ક્રમ અનુક્રમે વધુને વધુ અધોવર્તી નારકોના નારકોમાં સમજવો એટલે કે તે સૌથી નીચેની નરકમાં—સાતમી નરકમાં—હિમશીતલ આહાર સમજવો. ॥ સૂ. ૨ ॥

તિર્યક-મનુષ્ય ઔર દેવોંકે આહારકા નિરૂપણ

આહારનું નિરૂપણ ચાલી રહ્યું છે તેથી હવે સૂત્રકાર તિર્યંચ, મનુષ્ય અને દેવોના આહારનું નિરૂપણ કરે છે—

“ તિરિક્લજ્જોણિયાણં ચત્ત્વિહે ” ઇત્યાદિ—(સૂ. ૩)

ટીકાર્થ—પક્ષી આદિ તિર્યંચોના આહાર ચાર પ્રકારનો કહ્યો છે—(૧) કંકોપમ, (૨) ખિલોપમ, (૩) પાણુમાંસોપમ અને (૪) પુત્રમાંસોપમ કંક કોઈ પક્ષીવિશેષનું નામ છે. તે પક્ષો જે આહાર લે છે તેને કંકાહાર કહે છે. તે કંક-પક્ષીના જેવો આહાર જે તિર્યંચો લે છે તે તિર્યંચોના આહારને કંકોપમ આહાર કહે છે. તિર્યંચોના આહારમાં કંકાહારની સમાનતા દુર્જર હોવાથી, સુલક્ષ હોવાથી અને સુખચરિણામરૂપ હોવાથી ગૃહીત થવી જોઈએ. કંકાહાર દુર્જર હોય છે એટલે કે પચવો મુસ્કેલ હોય છે પણ ખાવામાં સુખાકારી હોય છે. આ રીતે તિર્યંચોના એક આહાર એવો હોય છે કે જે પચવો મુસ્કેલ હોય છે પણ ખાવામાં સુખોત્પાદક હોય છે અને સુખદ પરિણામવાળો હોય છે. એવા આહારને કંકોપમ આહાર કહે છે.

બિલોપમ આહાર—બિલ એટલે દર. અહીં બિલ શબ્દ બિલમાં પ્રવિષ્ટ થતાં દ્રવ્યનો વાચક છે. આ બિલમાં પ્રવેશ કરતાં દ્રવ્યની સાથે જે આહારને સરખાવી શકાય છે તે આહારને “બિલોપમ આહાર” કહે છે. એટલે કે બિલમાં પ્રવેશ કરતો પદાર્થ જે પ્રકારે પોતાના રસાસ્વાદનું પ્રદાન કરાવનારો હોતો નથી એજ પ્રમાણે જે આહાર ગળામાં શીઘ્રતાથી પ્રવિષ્ટ થવાને કારણે પોતાના રસાસ્વાદનો પ્રદાતા થતો નથી એવા આહારને બિલોપમ કહે છે. ઉપસોક્તા એવા આહારના રસનો આસ્વાદ કરી શકતો નથી.

પાણ્યમાંસોપમ આહાર—આ આહાર ઘાંડાળના શરીરના માંસ જેવો હોય છે. પુત્રના માંસ જેવા આહારને પુત્રમાંસોપમ આહાર કહે છે

આ ચારે પ્રકારના આહાર તે અનુક્રમે શુભ, સમ, અશુભ અને અશુભતર ગણાય છે.

મનુષ્યના આહારના નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) અશન, (૨) પાન, (૩) ખાદિમ અને (૪) સ્વાદિમ.

દેવોના આહારને નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) પ્રશસ્ત વર્ણુવાળો, (૨) પ્રશસ્ત ગંધવાળો, (૩) પ્રશસ્ત રસવાળો અને (૪) પ્રશસ્ત સ્પર્શવાળો એટલે કે તેમના આહાર પ્રશસ્ત વર્ણુસંપન્ન હોય છે, અને અતિશયિત વર્ણુયુક્ત હોય છે એવું જ કથન ગન્ધાદિકોમાં પણ સમજવું. સ્ક ૩

આશીવિષ-સર્પો કે સ્વરૂપકા નિરૂપણ

ભક્ષણને અધિકાર ચાલી રહ્યો છે. આ સંબંધને અનુલક્ષીને હવે સૂત્રકાર આશીવિષોની પ્રરૂપણા કરે છે—

“ચત્તારિ જાઙ્ઞ આસીવિસા પણ્ણત્તા” ઇત્યાદિ—(સ્ક. ૪)

આશીવિષ ચાર પ્રકારના કહ્યા છે—(૧) વૃશ્ચિક જાત્યાશીવિષ, (૨) મંડુક જાત્યાશીવિષ, (૩) ઉરગજાત્યાશીવિષ અને (૪) મનુષ્ય જાત્યાશીવિષ. જે જીવ જન્મથી જ આશીવિષ (વિષધર) હોય છે તેને ‘જાત્યાશીવિષ’ કહે છે.

પ્રશ્ન—હે ભગવન્ ! વૃશ્ચિક જાત્યાશીવિષના વિષનો વિષય કેટલો કહ્યો છે.

ઉત્તર—વૃશ્ચિક જાત્યાશીવિષનું વિષ ભરતક્ષેત્ર કરતાં અર્ધા પ્રમાણવાળા શરીરને વ્યાપ્ત કરી શકે છે અને તેને વિહલન અર્થાત્ વિનાશ કરવાની શક્તીથી યુક્ત કરી શકે છે. ભરતક્ષેત્રનો વિસ્તાર ૫૨૬૬ ચોજનનો કહ્યો છે તેનાથી અર્ધો એટલે કે ૨૬૩ ચોજન કરતાં થોડો વધારે ચોજનનો વિસ્તાર સમજવો. એટલા મોટા શરીરને પણ વીંછી પોતાના વિષથી વિષ રૂપે પરિણત કરી શકે છે—તેને સંપૂર્ણ રૂપે વ્યાપ્ત કરી શકે છે અને તેનાથી બીજને વિદીર્ણ અવસ્થાવાળું કરી શકે છે.

આ કથન તેના વિષની શક્તિ ખતાવવા માટે જ કરવામાં આવ્યું છે જો કે એવું કદી બન્યું નથી, બનતું નથી અને બનવાનું પણ નથી. સૂત્રકાર અહીં એ વાત જ પ્રકટ કરવા માગે છે કે તેનું વિષ અર્ધ જંબૂપ્રમાણ શરીરમાં પણ સંપૂર્ણ રૂપે વ્યાપ્ત થઈ શકે છે. તેના વિષની શક્તિને પ્રભાવ ખતાવવા માટે જ આ કથન કરવામાં આવ્યું છે, એમ સમજવું.

“ મંડુકજાદાસીવિસે ” ઇત્યાદિ—

પ્રશ્ન—હે ભગવન્ ! દેડકાના વિષનો વિષય કેટલો કહ્યો છે ?

ઉત્તર—દેડકાનું વિષ ભરતક્ષેત્રના જેટલા પ્રમાણવાળા શરીરને પણ વ્યાપ્ત કરી શકે છે. જો કે એવી વાત કદી બની નથી, બનતી પણ નથી અને બનવાની પણ નથી. આ વાત તો તેના વિષની શક્તિ ખતાવવા નિમિત્તે જ કહેવામાં આવી છે. એજ પ્રમાણે ઉરગ (સર્પ)નું જેર પણ જંબૂદ્વીપ-પ્રમાણ શરીરને વ્યાપ્ત કરી શકે છે, તેને વિદીર્ણ કરી શકે છે. આ વાત પણ તેના વિષનો પ્રભાવ પ્રકટ કરવા નિમિત્તે કરવામાં આવ્યું છે, પરંતુ એવું કદી બન્યું નથી, બનતું નથી અને બનવાનું પણ નથી. એજ પ્રમાણે મનુષ્યનું વિષ પણ સમયક્ષેત્ર (અઢી દ્વીપ) પ્રમાણ શરીરને પોતાના પ્રભાવથી પ્રભાવિત કરવાને સમર્થ હોય છે. આ કથન પણ તેના પ્રભાવ ખતાવવા નિમિત્તે જ કરવામાં આવ્યું છે, એમ સમજવું.

આ કથન વીંછી આદિના વિષનો કેટલો વિષય છે તે પ્રકટ કરવા માટે જ કરવામાં આવ્યું છે. ॥ સૂત્ર ૪ ॥

વિષનું પરિણામ વ્યાધિ રૂપ હોય છે. તેથી હવે સૂત્રકાર વ્યાધિના ભેદોનું નિરૂપણ કરે છે—“ ચતુર્વિદ્દે બાહી પળ્લવ ” ઇત્યાદિ—સૂ. ૫

સૂત્રાર્થ—વ્યાધિના ચાર પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) વાતજન્ય, (૨) પિત્તજન્ય, (૩) કફજન્ય અને (૪) સન્નિપાત જન્ય.

ચિકિત્સા ચાર પ્રકારની કહી છે—(૧) વાતની ચિકિત્સા, (૨) પિત્તની ચિકિત્સા, (૩) કફની ચિકિત્સા અને (૪) સન્નિપાતની ચિકિત્સા.

ટીકાર્થ—વ્યાધિ એટલે રોગ. વાયુના પ્રકોપથી જે રોગ થાય છે તેને વાતજનિત વ્યાધિ કહે છે. પિત્તના પ્રકોપથી જે રોગ થાય છે તેને પિત્તજન્ય વ્યાધિ કહે છે. કફના પ્રકોપથી જે રોગ થાય છે તેને શ્લેષ્મિક વ્યાધિ (કફ જનિત વ્યાધિ) કહે છે.

વાત, પિત્ત અને કફ, આ ત્રણેના પ્રકોપથી અથવા તેમાંથી ગમે તે બેના પ્રકોપથી જનિત રોગને સાન્નિપાતિક વ્યાધિ કહે છે. વાતાદિકોનું સ્વરૂપ અન્યત્ર પ્રકટ કરવામાં આવ્યું છે. વાતનું સ્વરૂપ નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે—

“ તત્ર રુક્ષો લઘુઃ શીતઃ ” ઇત્યાદિ અનિલ-વાયુ-પપન-હલકો, ઠંડો, ખર-કઠોર સ્પર્શવાળો, સૂક્ષ્મ અને ચલ-ચલન સ્વભાવવાળો હોય છે.

પિત્તનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે “ પિત્તં સસ્નેહ તીક્ષ્ણોષ્ણં ”, ઇત્યાદિ પિત્ત ચિકણું, તીખું, ઉષ્ણ, ગરમ, હલકું, કાચી ગંધવાળું, સર-સરણુ-ગમન સ્વભાવવાળું દ્રવ-તરલ અને ઠીલું હોય છે.

કફનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે કહ્યું છે “ ક્ષ્મ ગુરુર્હિમસ્નિગ્ધઃ ” ઇત્યાદિ કફ ગુસ્-ભારે, ઠંડો, ચિકણો, કલીન્ન-નરમ અને સ્થિર હોય છે.

સન્નિપાતનું સ્વરૂપ આ પ્રકારનું કહ્યું છે—“ સન્નિપાતસ્તુ સંકીર્ણલક્ષ્ણો દ્વયાદિ મીલકઃ ”

વાયુનું કાર્ય આ પ્રમાણે કહ્યું છે “ પારુષ્યસંકોચનતોદ્ગૂલ ” ઇત્યાદિ અર્થાત્ શરીરમાં કઠણુતા, સંકોચ, સોજો, શૂલ, કાળાશ, અંગપીડા અને એટાનો ભંગ તેમજ ઉંઘ વધારે આવવી, શરીરમાં ઠંડાપણું, ખરબચડાપણું અને કંઠશોષ-ગળું સુકાવું એ રીતે કહ્યું છે.

પિત્તનું કાર્ય—“ પરિસ્ત્રવસ્વેદવિદાહરાગા ” ઇત્યાદિ અર્થાત્ લાળ આદિનું ટપકવું, પરસેવો, દાહ, રાગ, દુર્ગન્ધ ઠીલાપણું, કુપિત થવું, ખકવું, મૂર્છા આવવી ચક્ષર આવવા, શરીર પીળું પડવું ઇત્યાદિ હોય છે.

કંઈનું કાર્ય આ પ્રમાણે કહ્યું છે “શ્વેતત્વશીતત્વગુરુત્ત્વકણ્ડ” ઇત્યાદિ શરીરમાં સફેદી, ઠંડક, ભારેપણું કણ્ડૂ-ખંજવાળ આવવી, ચિકિત્સા-પણું ઇત્યાદિ છે.

આ પ્રમાણે વ્યાધિઓનું નિરૂપણ કરીને હવે સૂત્રકાર વ્યાધિઓના પ્રતિકાર રૂપ ચિકિત્સાનું કથન કરે છે—“ચત્ત્વિહા તિગિચ્છા”

ચિકિત્સા ચાર પ્રકારની કહી છે—(૧) ચિકિત્સા કરવામાં પહેલો મદદ-ગાર વૈદ અને છે, (૨) ઔષધિઓ પણ ચિકિત્સામાં કારણભૂત અને છે, (૩) રોગાત્ (રોગી) પણ તેમાં કારણભૂત અને છે અને (૪) પરિચારક કે પરિ-ચારિકાઓ પણ ચિકિત્સામાં કારણ રૂપ અને છે. આ વાતને અન્ય લોકોએ પણ અનુમોદિત કરી છે.—“મિષક દ્રવ્યાણિ ઉપસ્થાતા” ઇત્યાદિ. વૈદ આદિના ભેદથી ચિકિત્સા જે ચાર પ્રકારની કહી છે તે દ્રવ્યારોગની અપેક્ષાએ કહેવામાં આવેલ છે. મોહરૂપ ભાવરોગની ચિકિત્સા આ પ્રકારની છે—

“નિન્વિગદ્ તિન્વલોમે” ઇત્યાદિ. આ ગાથાનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે—ધી આદિ વિકૃતિઓના પ્રત્યાખ્યાન કરવા, નિઃસત્ત્વ અન્નપિશેષોના ઉપયોગ કરવો, ભૂખ હોય તેના કરતા અલ્પ આહાર કરવો, જીણુંદરી તપ કરવું, આયંબિલ આદિ તપસ્યા કરવી, કાયોત્સર્ગ કરવો, ભિક્ષા નિમિત્તે ભ્રમણ કરવું, વૃદ્ધ, ગ્લાન (બિમાર) આદિને માટે અન્નપાન લાવી દઇને તેમની સેવા કરવી, એકદેશમાંથી બીજા દેશમાં વિહાર કરવો, તથા સૂત્રનું, અર્થનું અને તે બન્નેનું પડત પાઠન કરાવવું, આદિ કાર્યો મોહરૂપ ભાવરોગની ચિકિત્સા રૂપ છે એમ સમજવું. ॥ સૂ. ૫ ॥

ચિકિત્સક કે સ્વરૂપકા નિરૂપણ

ચિકિત્સાનો આધાર ચિકિત્સક પર રહે છે તેથી હવે સૂત્રકાર ચિકિ-ત્સકનું નિરૂપણ કરે છે—“ચત્તારિ તિગિચ્છયા પળ્લન્તા” ઇત્યાદિ—(સૂ. ૬)

ટીકાર્થ—ચિકિત્સક ચાર પ્રકારના કહ્યા છે—(૧) કેઈ એક ચિકિત્સક એવો હોય છે કે જે પોતાની ચિકિત્સા કરે છે, પણ પરની ચિકિત્સા કરતો નથી. (૨)

કોઈ ચિકિત્સક એવો હોય છે કે જે પરની ચિકિત્સા કરે છે પણ પોતાની ચિકિત્સા કરતો નથી. (૩) કોઈ એક ચિકિત્સક એવો હોય છે કે જે પોતાની ચિકિત્સા પણ કરે છે અને પરની ચિકિત્સા પણ કરે છે. (૪) કોઈ ચિકિત્સક એવો હોય છે કે જે પોતાની ચિકિત્સા પણ કરતો નથી અને પરની ચિકિત્સા પણ કરતો નથી.

ચિકિત્સક એને જ કહી શકાય છે કે જે પોતાના રોગના નિવારણનો ઉપાય કરે છે. તેના દ્રવ્ય અને લાવની અપેક્ષાએ મુખ્ય બે પ્રકાર પડે છે. જે જ્વરાદિ (તાવ આદિ) રોગોના નિવારણનો ઉપાય કરે છે તેને દ્રવ્ય-ચિકિત્સક કહે છે, અને રાગાદિ રૂપ રોગોના નિવારણનો ઉપાય કરનારને લાવચિકિત્સક કહે છે તે પ્રત્યેકના અહીં ચાર ચાર પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) કોઈ એક ચિકિત્સક એવો હોય છે જે પોતાના જ્વરાદિનો અથવા કામાદિક વિકારોનો પ્રતિકાર કરનારો હોય છે. પણ પર-બીજાના જ્વરાદિને કે કામાદિકનો પ્રતિકાર કરવાવાળા હોતા નથી. (૨) કોઈ એક ચિકિત્સક એવો હોય છે કે જે અન્યના જ્વરાદિ રોગોનો અથવા કામાદિક વિકારોનો ચિકિત્સક હોય છે, પણ પોતાના જ્વરાદિકે અથવા કામાદિકોનો ચિકિત્સક હોતો નથી. (૩) કોઈ એક ચિકિત્સક એવો હોય છે કે જે પોતાના અને અન્યના જ્વરાદિ રોગોનો અને કામાદિક વિકારોનો ચિકિત્સક હોય છે. (૪) કોઈ એક ચિકિત્સક એવો હોય છે કે જે પોતાના જ્વરાદિક રોગોનો અથવા કામાદિક વિકારોનો ચિકિત્સક પણ હોતો નથી અને પરના જ્વરાદિક રોગોનો અથવા કામાદિક વિકારોનો પણ ચિકિત્સક હોતો નથી.

હવે સૂત્રકાર આત્મચિકિત્સકોના લેહોનું ત્રણ સૂત્રો દ્વારા નિરૂપણ કરે છે—“ચત્તારિ પુરિસજાયા” ઇત્યાદિ-પુરુષોના નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) કોઈ એક આત્મચિકિત્સક એવો હોય છે કે જે ત્રણુકર હોય છે પણ ત્રણુપરિમશી હોતો નથી. એટલે કે જે પોતે શરીરમાં ક્ષત (ઘાવ) કરે છે પણ ત્રણુરૂપશી હોતો નથી. (૨) કોઈ એક આત્મચિકિત્સક એવો હોય છે

કે જે વ્રણસ્પર્શી હોય છે પણ વ્રણકર (ઘાવ કરનારો) હોતો નથી. (૩) કોઈ એક આત્મચિકિત્સક એવો હોય છે કે જે વ્રણકર પણ હોય છે અને વ્રણ-સ્પર્શી પણ હોય છે. (૪) કોઈ એક આત્મચિકિત્સક એવો હોય છે કે જે વ્રણકર પણ હોતો નથી અને વ્રણસ્પર્શી પણ હોતો નથી. આ ચાર પ્રકારો દ્રવ્યવ્રણને અનુલક્ષીને પાઠવામાં આવ્યા છે ભાવવ્રણની અપેક્ષાએ આત્મ-ચિકિત્સકના નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર પડે છે—(૧) કોઈ એક આત્મચિકિત્સક એવો હોય છે કે જે કાયા વડે અતિચાર રૂપ વ્રણ કરનારો હોય છે, પરંતુ અતિચાર રૂપ તે વ્રણનું ફરી ફરીને સ્મરણ કરનારો હોતો નથી. એટલે કે તે અતિચારનો સ્મરણ વડે સ્પર્શ કરનારો હોતો નથી. (૨) કોઈ એક આત્મ-ચિકિત્સક એવો હોય છે કે જે અતિચાર રૂપ વ્રણનો ફરી ફરીને સ્મરણ વડે સ્પર્શ કરવાના સ્વભાવવાળો હોય છે. પણ સંસારના ભય આદિને કારણે અતિચાર કરવાના સ્વભાવવાળો હોતો નથી, એજ પ્રમાણે બાકીના બે ભાગા પણ સમજી લેવા.

“ચત્તારિ પુરિસજ્ઞાયા” ઇત્યાદિ—પુરુષોના નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર પણ કહ્યા છે—(૧) કોઈ એક પુરુષ એવો હોય છે કે જે દ્રવ્યની અપેક્ષાએ પોતાના શરીરમાં વ્રણ કરનારો હોય છે અને ભાવની અપેક્ષાએ અતિચાર રૂપ વ્રણ કરનારો હોય છે, પરંતુ તે દ્રવ્યની અપેક્ષાએ તેના પર પાટો આદિ બાંધવા રૂપ સંરક્ષણકારી હોતો નથી અને ભાવની અપેક્ષાએ અતિચારના અતિચારના કારણોને દૂર કરવાના સ્વભાવવાળો—સંરક્ષણકારી હોતો નથી, કારણ કે એવો માણસ કુશીલવાળો જોને સંસર્ગ રાખનારો અને અતિ-ચારોનું સ્તેવન કરનારો હોય છે.

(૨) કોઈ એક આત્મચિકિત્સક એવો હોય છે કે જે વ્રણસંરક્ષી હોય છે પણ વ્રણકર હોતો નથી. (૨) કોઈ એક આત્મચિકિત્સક એવો હોય છે કે જે વ્રણકર હોય છે પણ વ્રણસંરક્ષી હોતો નથી. (૪) કોઈ એક આત્મ-

ચિકિત્સક એવો હોય છે કે જે વ્રણકર પણ હોતો નથી અને વ્રણસંરક્ષી પણ હોતો નથી. બીજા, ત્રીજા અને ચોથા વિકલ્પોની વ્યાખ્યા પહેલા વિકલ્પની વ્યાખ્યાને આધારે સમજી લેવી.

“ ચત્તારિ પુરિસજોયા ” — ઇત્યાદિ - પુરુષોના નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર પણ પડે છે—(૧) કોઈ એક પુરુષ વ્રણકર હોય છે પણ વ્રણસંરક્ષી હોતો નથી. એટલે કે દ્રવ્યની અપેક્ષાએ વ્રણ (ઘાવ) કરનારો હોય છે અને ભાવની અપેક્ષાએ અતિચાર સેવનારો હોય છે, પરંતુ દ્રવ્યની અપેક્ષાએ ઔષધિ આદિ દ્વારા તેને રોગરહિત કરનારો હોતો નથી અને ભાવની અપેક્ષાએ પ્રાયશ્ચિત્ત આદિ દ્વારા તે અતિચારોની શુદ્ધિ કરનારો હોતો નથી. (૨) કોઈ એક પુરુષ એવો હોય છે કે જે વ્રણસંરક્ષી હોય છે પણ વ્રણકર હોતો નથી. એટલે કે દ્રવ્યની અપેક્ષાએ વ્રણને ઔષધિ આદિ દ્વારા રૂઝવનારો હોય છે અને ભાવની અપેક્ષાએ પ્રાયશ્ચિત્ત આદિ દ્વારા અતિચારોની શુદ્ધિ કરનારો હોય છે પરંતુ દ્રવ્યની અપેક્ષાએ વ્રણ (ક્ષત-ઘાવ) કરનારો હોતો નથી અને ભાવની અપેક્ષાએ અતિચારોનું સેવન કરનારો પણ હોતો નથી. (૩) કોઈ એક પુરુષ એવો હોય છે કે જે વ્રણકર પણ હોય છે અને વ્રણસંરક્ષી પણ હોય છે. (૪) કોઈ એક પુરુષ એવો હોય છે કે જે વ્રણકર પણ હોતો નથી અને વ્રણસંરક્ષી પણ હોતો નથી. આ પ્રમાણે આત્મચિકિત્સકનું નિરૂપણ કરીને હવે સૂત્રકાર ચિકિત્સાને યોગ્ય વ્રણના દૃષ્ટાન્ત દ્વારા પુરુષ ભેદોનું કથન કરે છે—

“ ચત્તારિ વળા ” ઇત્યાદિ—વ્રણના નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) કોઈ એક વ્રણ (ઘાવ) અન્તઃશલ્યવાળો હોય છે પણ “નો વહિઃ શલ્યઃ” બહિર્શલ્યવાળો હોતો નથી એટલે કે કોઈ વ્રણ એવો હોય છે કે જે અદૃશ્ય-માન હોવાથી અંદરને અંદર વ્યથા કરનારો હોય છે, પણ શરીરના બાહ્ય ભાગમાં પીકા કરનારો હોતો નથી. અથવા કોઈ વ્રણ એવો હોય છે કે જે આંતરિક વેદના ઉત્પન્ન કરનારો હોય છે પણ બાહ્યવેદના ઉત્પન્ન કરનારો

હોતો નથી. અથવા અધિક આંતરિક વેદના અને ઓછી બાહ્ય વેદના કરનારો હોય છે. (૨) કોઈ એક વાણુ એવો હોય છે કે જે બહિર્શલ્યવાળો હોય છે પણ અન્તઃશલ્યવાળો હોતો નથી. એટલે કે શરીરના જે બાહ્ય ભાગમાં વાણુ પડ્યો હોય એટલા ભાગમાં જ વેદના ઉત્પન્ન કરનારો હોય છે પણ આંતરિક વેદના ઉત્પન્ન કરનારો હોતો નથી. (૩) કોઈ એક વાણુ એવો હોય છે કે જે આંતરિક અને બાહ્ય, બંને પ્રકારની વેદના ઉત્પન્ન કરનારો હોય છે. (૪) કોઈ એક વાણુ એવો હોય છે કે જે આંતરિક વેદનાકારી પણ હોતો નથી અને બાહ્ય વેદનાકારી પણ હોતો નથી.

“ एवमेव चत्वारि पुरिसजाया ” ઇત્યાદિ—વાણુના ચાર પ્રકારો જેવા પુરુષના પણ ચાર પ્રકારો કહ્યા છે—(૧) કોઈ એક પુરુષ એવો હોય છે કે જે કેવળ અન્તઃશલ્યવાળો હોય છે પણ બહિઃશલ્યવાળો હોતો નથી એટલે કે અતિચાર રૂપ શલ્ય કેવળ તેના અંતઃકરણમાં જ રહે છે, પણ બહાર રહેતું નથી. એટલે કે તેની બાહ્ય ક્રિયાઓ અતિચાર રહિત હોય છે. તેથી તે મનુષ્ય ક્રિયાપરિણુત અતિચારવાળો નહીં હોવાથી આલોચિત અતિચારવાળો હોતો નથી, આ પ્રકારનો આ પહેલો ભાંગો છે. (૨) કોઈ એક પુરુષ એવો હોય છે કે જે બહિઃશલ્યવાળો હોય છે પણ અન્તઃશલ્યવાળો હોતો નથી. એવો પુરુષ બાહ્ય ક્રિયાકાંડોમાં જે અતિચારો લાગે છે તેમની આલોચના તો કરતો નથી, પણ માનસિક અતિચારોની જ આલોચના કરે છે. આ પ્રકારનો પુરુષ બીજા ભાંગમાં ગણાવી શકાય છે. (૩) કોઈ એક પુરુષ એવો હોય છે કે કાયિક અને માનસિક બંને પ્રકારના અતિચારોની આલોચના કરતો નથી. એટલે કે માનસિક અતિચારોની આલોચના નહીં કરવાને કારણે તે અંતઃશલ્યવાળો પણ હોય છે અને બાહ્ય ક્રિયાકાંડોને લીધે લાગેલા અતિચારોની આલોચના નહીં કરવાને કારણે બાહ્યશલ્યવાળો પણ હોય છે. આ પ્રકારનો પુરુષ ત્રીજા ભાંગવાળો ગણાય છે. (૪) કોઈ એક પુરુષ એવો હોય છે કે જે અન્તઃશલ્યવાળો પણ હોતો નથી અને બહિઃશલ્યવાળો પણ હોતો નથી. કેવળજ્ઞાની જીવને આ પ્રકારમાં મૂકી શકાય છે આ ચોથો ભાંગો સમજવો.

“ ચત્તારિ વળા ” ઇત્યાદિ—વ્રણના નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર પણ કહ્યા છે—(૧) અંતર્દુઃખ નો બહિર્દુઃખ, (૨) બહિર્દુઃખ નો અંતર્દુઃખ, (૩) અંતર્દુઃખ અને બહિર્દુઃખ અને (૪) નોઅંતર્દુઃખ નોબહિર્દુઃખ આ ચાર પ્રકારનું સ્પષ્ટીકરણ—પહેલા પ્રકારનો વ્રણ અંદરથી તો વાતાદિ દોષથી યુક્ત હોય છે પણ બહારથી વાતાદિ દોષથી યુક્ત હોતો નથી, બીજા પ્રકારનો જે વ્રણ કહ્યો છે તે બહારથી તો વાતાદિ દોષથી યુક્ત હોય છે પણ અંદરથી વાતાદિ દોષથી યુક્ત હોતો નથી. ત્રીજા પ્રકારનો વ્રણ અંદર અને બહાર બન્ને જગ્યાએ વાતાદિ દોષથી યુક્ત હોય છે ચોથા પ્રકારનો વ્રણ બહાર પણ વાતાદિ દોષથી યુક્ત હોતો નથી અને અંદરથી પણ વાતાદિ દોષથી યુક્ત હોતો નથી.

એજ પ્રમાણે પુરુષોના પણ ચાર પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) કોઈ એક પુરુષ એવો હોય છે કે જે તેની આંતરિક શક્તિને કારણે અન્તર્દુઃખ હોય છે પણ મૃદુભાવયુક્ત મુખાકૃતિને કારણે બહિર્દુઃખ હોતો નથી. (૨) કોઈ એક પુરુષ એવો હોય છે કે જેની મુખાકૃતિ જ કઠોર હોય છે પણ તેનું અંતઃકરણ દુષ્ટતાયુક્ત હોતું નથી. (૩) કોઈ એક પુરુષ એવો હોય છે કે અન્તર્દુઃખ પણ હોય છે અને બહિર્દુઃખ પણ હોય છે. (૪) કોઈ એક પુરુષ એવો હોય છે કે જે અન્તર્દુઃખ પણ હોતો નથી અને બહિર્દુઃખ પણ હોતો નથી. બાકીના ભાંગાઓનું સ્પષ્ટીકરણ પહેલા ભાંગાને આધારે સમજી લેવું.

છ સૂત્રો દ્વારા પુરુષ ભેદોનું નિરૂપણ—

“ ચત્તારિ પુરિસજાયા ” પુરુષોના નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર પણ પડે છે (૧) “ શ્રેયાન્-શ્રેયાન્ ” કોઈ એક પુરુષ એવો હોય છે કે જે સદ્બોધ

યુક્ત હોવાથી પહેલાં પણ પ્રશસ્ત્યભાવયુક્ત હોય છે અને પાછળથી પણ (આજીવન) પ્રશસ્ત આચરણવાળો જ રહેવાને કારણે સાધુના જેવા પ્રશસ્ત ભાવવાળો જ ચાલુ રહે છે. (૨) “શ્રેયાન્-પાપીયાન્” કોઈ એક પુરુષ પહેલાં તો પ્રશસ્ત ભાવવાળો હોય છે પણ પાછળથી કોઈ પણ કારણે દુષ્ટિક્રિયા આદિમાં લપટાઈ જવાથી અવિરતિયુક્ત થઈ જવાથી અત્યંત પાપી બની જાય છે. (૩) “પાપીયાન્-શ્રેયાન્” કોઈ એક પુરુષ પહેલાં ઘણો જ પાપી હોય છે—મિથ્યાત્વ આદિ ભાવોથી યુક્ત થઈ જવાને કારણે પાપકર્મોની વાસનાથી અતિશય દૂષિત અન્તઃકરણવાળો હોય છે, પણ પાછળથી કોઈ સદ્બોધ આદિ નિમિત્ત મળવાથી સદાચારી બની જવાથી પ્રશસ્ત ભાવવાળો બની જાય છે. ઉદાહરણ તરીકે મારવાણા પુરુષની માફક. (૪) “પાપીયાન્-પાપીયાન્” કોઈ પુરુષ પોતાના જીવનમાં પહેલાં પાપી હોય છે અને પછી પણ પાપી જ રહે છે.

અથવા આ ચાર ભાગોનો નીચે પ્રમાણે અર્થ પણ થઈ શકે છે—(૧) કોઈ એક પુરુષ ગૃહસ્થાવસ્થામાં અથવા દીક્ષા અંગીકાર કરતી વખતે પ્રશસ્ત ભાવોથી યુક્ત હોય છે અને ત્યાર બાદ પોતાના સમસ્ત દીક્ષાકાળમાં પણ પ્રશસ્ત ભાવોથી જ યુક્ત રહે છે. (૨) કોઈ એક પુરુષ પોતાની ગૃહસ્થાવસ્થામાં અતિશય પાપી હોય છે પણ પ્રવ્રજ્યા અંગીકાર કર્યા બાદ પોતાની શ્રમણપર્યાયમાં પ્રશસ્ત ભાવયુક્ત જ રહે છે. એ જ પ્રમાણે બાકીના બે ભાગો પણ સમજી લેવા.

“ચત્તોરિ પુરિસજાયા”-પુરુષોના નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર પણ પડે છે—(૧) કોઈ પુરુષ એવો હોય છે કે જે ભાવની અપેક્ષાએ શ્રેયાન્ (પ્રશસ્ત) હોય છે, અને દ્રવ્યની અપેક્ષાએ “આ માણસ અતિ પ્રશસ્ત છે” આ પ્રકારના ભાવનો જનક હોવાથી અતિ પ્રશસ્ત જેવો લાગે છે—સર્વથા અતિ

પ્રશસ્ય હોતો નથી. (૨) કોઈ એક પુરુષ એવો હોય છે કે જે ભાવની અપેક્ષાએ શ્રેયાન્ (પ્રશસ્ય) હોવા છતાં પણ દ્રવ્યની અપેક્ષાએ “પાપીયાન્” “આ માણસ અતિ પાપી છે”, આ પ્રકારના ભાવનો જનક હોવાથી અતિ પાપી જેવો હોય છે—સર્વથા અતિપાપી હોતો નથી.

(૩) કોઈ એક પુરુષ એવો હોય છે કે જે ભાવની અપેક્ષાએ અતિપાપી હોવા છતાં પણ પોતાના મનોભાવને મુખ પર પ્રકટ નહીં થવા દેવાને કારણે “આ માણસ અતિ પ્રશસ્ય છે” આ પ્રકારના ભાવનો જનક હોવાથી અતિ પ્રશસ્ય જેવો લાગે છે પણ ખરી રીતે અતિ પ્રશસ્ય હોતો નથી. (૪) કોઈ એક પુરુષ એવો હોય છે કે જે ભાવની અપેક્ષાએ અતિપાપી હોય છે, અને પોતાના મનોભાવોને છૂપાવી નહીં શકવાને કારણે “આ માણસ અતિ પાપી છે,” આ પ્રકારના ભાવોનો જનક હોવાથી અતિ પાપી જેવો લાગે છે—સર્વથા અતિપાપી હોતો નથી. તે માણસ ભાવની અપેક્ષાએ પણ અતિપાપી હોય છે અને દ્રવ્યની અપેક્ષાએ પણ અતિપાપી જ હોય છે.

“ચત્તારિ પુરિસજ્ઞાયા” ઇત્યાદિ—પુરુષના નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર પણ પડે છે—(૧) કોઈ પુરુષ સદ્વૃત્તિવાળો હોવાને કારણે અતિશય પ્રશસ્ત ભાવ વાળો હોય છે. તે પોતે એમ માનતો હોય છે કે “હું પ્રશસ્ત ભાવવાળો છું” અને તેનું પ્રશસ્ત આચરણ જોઈને લોકો પણ એમ કહેતા હોય છે કે “આ માણસ અતિશય પ્રશસ્ત ભાવવાળો છે” (૨) કોઈ એક પુરુષ એવો હોય છે કે જે અતિશય પ્રશસ્ત ભાવવાળો હોવા છતાં પણ પોતે એમ માને છે કે “હું અતિશય પાપી છું” અથવા તે અતિશય પ્રશસ્ત ભાવવાળો હોવા છતાં પણ તેના પૂર્વ જીવનના દોષોને કારણે લોકો એમ કહેતા હોય છે કે “આ માણસ અતિપાપી છે.”

(૩) કોઈ માણસ અતિપાપી હોય છે, પણ મિથ્યાત્વ આદિ દોષોથી મુક્ત હોવાને કારણે એમ માનતો હોય છે કે “હું અતિશય પ્રશસ્ય છું”

જેમ કે કુતીર્થિક પોતાને અતિપ્રશસ્ય માને છે. અથવા-પાપીજનની સેવા કરનારા લોકો તેને પાપી માનવાને બદલે અતિ પ્રશસ્ય લાવવાળો માનતા હોય છે. (૪) કોઈ એક પુરુષ એવો હોય છે કે જે અવિરતિથી યુક્ત હોવાને કારણે અતિપાપી હોય છે અને સદ્બોધને કારણે તે પોતાને અતિ પાપી જ માનતો હોય છે અથવા અવિરતિને કારણે અતિ પાપી બનેલા તે જીવને વિષે સંયત માણસો આ પ્રમાણે માનતા હોય છે-“આ માણસ અસંયત છે-અતિ પાપી છે.”

“ ચત્તારિ પુરિસજાયા ” ઇત્યાદિ—પુરુષોના નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર પણ કહ્યા છે-(૧) કોઈ એક પુરુષ એવો હોય છે કે જે શ્રેયાન્ લાવસંપન્ન હોવાને લીધે ભાવની અપેક્ષાએ અતિપ્રશસ્ય હોય છે અને દ્રવ્યની અપેક્ષાએ થોડા ઘણા સદ્ગુણ કરનારો હોવાથી “ આ માણસ પ્રશસ્યતર છે, ” એવું લોકો કહેતા હોય છે. એટલે કે તેને અતિપ્રશસ્ય પુરુષ જેવો ગણતા હોય છે. અથવા તો પોતે એમ માનતો હોય છે કે “ હું અતિપ્રશસ્ય છું ” (૨) કોઈ એક પુરુષ શ્રેયાન્-ભાવની અપેક્ષાએ અત્યંત પ્રશસ્ય હોય છે, છતાં પોતે એમ માનતો હોય છે કે “ હું અતિ પાપી છું ” (૩) કોઈ એક પુરુષ પાપીયાન-અતિપાપી હોય છે, છતાં તે એમ માનતો હોય છે કે “ હું શ્રેયાન્-અતિ પ્રશસ્ય લાવવાળો છું. ”

(૪) કોઈ એક માણસ અતિપાપી હોય છે અને તે પોતે પણ એમ જ માને છે કે “ હું અતિ પાપી છું. ”

“ ચત્તારિ પુરિસજાયા ” ઇત્યાદિ—પુરુષના નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર પણ પડે છે-(૧) કોઈ એક પુરુષ આખ્યાયક હોય છે એટલે કે પ્રવચનનો ઉપદેશ હોય છે, પણ તે પરિભાવયિતા હોતો નથી-એટલે કે તે શાસનનો પ્રભાવક હોતો નથી કારણ કે તે ઉદાર ક્રિયા-પ્રતિમા આદિથી રહિત હોય છે. અથવા-“ પરિભાવજ્ઞે ” આ પદની સંસ્કૃત છાયા “ પદિમાજ્ઞતિ ” લેવામાં

આવે તો તેનો અર્થ આ પ્રમાણે થાય છે—“ તે પ્રવચનના અર્થનો નય. માર્ગથી અને ઉત્સર્ગ તથા અપવાદ આદિ માર્ગથી વિવેચક હોતો નથી. અથવા—તે સૂત્રનો ઉપદેશક હોય છે પણ સૂત્રાર્થનો વિચારક હોતો નથી. અથવા—તે સૂત્રનો ઉપદેશક હોય છે પણ પરિભાજયિતા (વિવેચન કરનારો) હોતો નથી. આ પ્રકારનો આ પહેલો ભાગો સમજવો. એજ પ્રમાણે આકીના ત્રણ ભાગો પણ સમજવા.

“ ચત્તારિ પુરિસજાયા ” ઈત્યાદિ—પુરુષોના નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર પણ કહ્યા છે—(૧) કોઈ એક પુરુષ આખ્યાયક હોય છે—પ્રવચનનો ઉપદેશક હોય છે, પણ ઉંછલ્લવિકાસપન્ન હોતો નથી એટલે કે એષણાદિનિરત હોતો નથી, એવો તે પુરુષ કાંતો આપદ્મસ્ત સંવિગ્ન (વૈરાગ્યવાળો) હોય છે, અથવા તો સંવિગ્નપાક્ષિક હોય છે. કહ્યું પણ છે કે—

“હોજ્જ ઉવસણં પત્તો” ઈત્યાદિ—આ ગાથાઓનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે. જે સંવિગ્ન વ્યસનમ્મસ્ત અથવા આપદ્મસ્ત હોય છે, અથવા શરીરની કમજોરીને કારણે અશક્ત થઈ ગયો હોય છે, તેના ચરણકરણ અશુદ્ધ થઈ જાય છે, એવો સાધુ પોતાના શ્રમણને યોગ્ય કર્તવ્યપાલનમાં પણ શિથિલ બની ગયો હોય છે, પરંતુ તેની યોધિ શિથિલ થતી નથી, તેથી તે ચરણકરણની વિશુદ્ધિ વધારવાની ચેષ્ટા કર્યા કરે છે અને શુદ્ધ માર્ગની પ્રરૂપણા કરે છે (૧)

કોઈએક પુરુષ એવો હોય છે કે જે ઉંછલ્લવિકાસપન્ન હોય છે—એષણાદિ નિરત હોય છે, પણ તે આખ્યાયક (પ્રવચનનો ઉપદેશક) હોતો નથી એવો પુરુષ યથાચ્છંદ હોય છે (૨) કોઈ પુરુષ એવો હોય છે કે જે આખ્યાયક પણ હોય છે અને ઉંછલ્લવિકાસપન્ન પણ હોય છે એવો જીવ સાધુ હોય છે. (૩)

કોઇ એક પુરુષ એવો હોય છે કે જે આખ્યાયક પણ હોતો નથી અને ઉ'છલ્લવિકાસંપન્ન પણ હોતો નથી. ॥૪-૬॥

આ પ્રકારે છ સૂત્રો દ્વારા અહીં પુરુષપ્રકારોનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે સાધુ પુરુષને ઉ'છલ્લવિકાસંપન્ન કહેવામાં આવેલ છે. જે સાધુ વૈક્રિયલઘ્નિ-સંપન્ન હોય છે તે કોઇ પ્રયોજન ઉદ્દેશ્યવાથી વૃક્ષની વિકુર્વણા પણ કરી શકે છે. ત્યારે તેના દ્વારા જે વૃક્ષવિક્રિયા થાય છે તેનું સૂત્રકાર “ચત્ત્વિહે” ઇત્યાદિ સૂત્ર દ્વારા કથન કરે છે—અથવા પૂર્વોક્ત સૂત્રમાં સાધુપુરુષને આખ્યાયક અને ઉ'છલ્લવિકાસંપન્ન, આ બે વિશેષણોથી યુક્ત પ્રકટ કરવામાં આવેલ છે. વૃક્ષ સાધુસમાન હોવાથી હવે સૂત્રકાર વૃક્ષવિકુર્વણાના ચાર પ્રકારની યોતે પ્રરૂપણ કરે છે—

(૧) પ્રવાલ (કોંપળ) રૂપ વિકુર્વણા, (૨) પત્રરૂપ વિકુર્વણા, (૩) પુષ્પરૂપ વિકુર્વણા અને (૪) ફલરૂપ વિકુર્વણા ॥સૂ. ૬॥

ક્રિયાવાદી વગૈરહ તીર્થિકોં કે સ્વરૂપકા નિરૂપણ

વૃક્ષવિભૂષણનું કથન કરીને હવે સૂત્રકાર ધર્મના વિભૂષણ રૂપ તીર્થિકોના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે છે—“ચત્તારિ વાઙ્મોસરણા પળ્લત્તા” ઇત્યાદિ-સૂ. ૭ વાદિસમવસરણ ચાર પ્રકારના કહ્યા છે—ક્રિયાવાદીનું (૨) અક્રિયાવાદીનું, (૩) અજ્ઞાનિકવાદીનું અને (૪) વૈનયિકવાદીનું.

વાદી, પ્રતિવાદી, સલ્થો અને સભાપતિ રૂપ ચતુરંગ સભામાં જે પરમતનું ખંડન કરીને પોતાના મતની અવશ્ય સ્થાપના કરે છે તેનું નામ વાદી છે. એટલે કે ચતુરંગ સભામાં પરમતના ખંડન પૂર્વક સ્વમતનું સ્થાપન કરવા માટેનો જે વિવાદ ચાલે છે તેનું નામ વાદ છે. આ પ્રકારનો વાદ કરનાર વ્યક્તિને વાદી કહે છે તે વાદી નિરૂપમ વાદિલઘ્નિસંપન્ન હોય છે તેથી વાચાલ વાદિવુદ્ધ પણ તેના વાગ્વૈભવને મન્દ પાડી શકતું નથી એટલે કે તેના મતનું ખંડન કરવાને કોઇ સમર્થ હોતું નથી. એવા વાદી તરીકે

અહીં તીર્થિકને ગ્રહણ કરવામાં આવેલ છે. તેઓ જે સભામાં હાજર હોય છે તે સભાને વાદીસમવસરણ કહે છે. એટલે કે વાદિ જનો વિવાદ કરવા માટે જ્યાં એકત્ર થાય છે તે સ્થાનને વાદિસમવસરણ કહે છે.

અહીં વાદિસમવસરણ પદ વડે તે સ્થાનોને ગ્રહણ કરવાના નથી, પણ તે સ્થાનોમાં અને વાદીજનોમાં અલેદ સંબંધના ઉપચારની અપેક્ષાએ વાદી-જનોને જ ગ્રહણ કરવામાં આવ્યા છે. આ રીતે વાદિસમવસરણ અથવા વાદી-જનોના અહીં ક્રિયાવાદી આદિ ચાર પ્રકાર કહેવામાં આવ્યા છે—

જે લોકો જીવ, અજીવ આદિની સત્તાત્મક સ્થિતિનો સ્વીકાર કરનારા હોય છે—જીવ, અજીવ આદિના અસ્તિત્વને સ્વીકારનારા હોય છે અને તેનું પ્રતિપાદન કરનારા હોય છે તેમને ક્રિયાવાદી કહે છે. એટલે કે આસ્તિકજન ક્રિયાવાદી છે—તેમના કરતાં વિપરીત માન્યતાવાળા લોકો અક્રિયાવાદી અથવા નાસ્તિક છે. “અજ્ઞાન જ અતિ પ્રશસ્ય છે,” આ પ્રકારની માન્યતાવાળા અને તે માન્યતાનું પ્રતિપાદન કરનારા લોકોને અજ્ઞાનિકવાદી કહે છે. વિનયને જ જે લોકો મોક્ષપ્રાપ્તિનું કારણ માને છે તેમને વૈનયિક કહે છે. તેમના લેહોની સંખ્યા નીચે પ્રમાણે છે—

“અસિયસયં કિરિયાણં” ઇત્યાદિ-ક્રિયાવાદીઓના ૧૮૦ લેદ છે, અક્રિયાવાદીઓના ૮૪ લેદ છે, અજ્ઞાનીઓના ૬૭ લેદ છે અને વૈનયિકોના ૩૨ લેદ છે. આ બધાનું સ્વરૂપ પદ્દર્શન સમુચ્ચય આદિ ગ્રંથોમાંથી સમજી લેવું જોઈએ. ॥ સૂ. ૭ ॥

મેઘકે દષ્ટાંત દ્વારા પુરૂષજાતકા નિરૂપણ

વાદિ સમવસરણોનું નિરૂપણ કરીને હવે સૂત્રકાર તેમને ૨૪ દંડકોમાં નિરૂપિત કરે છે. “જેરૂયાણં ચત્તારિ વાદિસમોસરણા પણ્ણત્તા” ઇત્યાદિ-સૂ. ૮ નારકાદિ પંચેન્દ્રિયોના ક્રિયાવાદીથી લઈને વૈનયિકવાદી પર્યન્તના ચાર વાદિસમવસરણો હોય છે. એજ પ્રમાણે અસુરકુમારોથી લઈને સ્તાનતકુમારો પર્યન્તના પણ ચાર વાદિસમવસરણો હોય છે તથા વિકલેન્દ્રિયો (દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય અને ચતુરિન્દ્રિય), એકેન્દ્રિયો અને અસંજી પંચેન્દ્રિય જીવો સિવાયના પૈમાનિક પર્યન્તના સમસ્ત જીવોના પણ એજ ચાર સમવસરણો હોય છે. એકેન્દ્રિય, વિકલેન્દ્રિય અને અસંજી પંચેન્દ્રિય જીવો અમનસ્ક હોય તેથી તેમનામાં તે સંભવી શકતા નથી. ॥ સૂ. ૮ ॥

પુરુષ અધિકાર ચાલી રહ્યો છે તેથી હવે સૂત્રકાર પુરુષ વિશેષાનું નિરૂપણ કરવા માટે દૃષ્ટાન્ત સૂત્રો સહિતના ૪૩ પુરુષ સૂત્રો કહે છે—

ટીકાર્થ—“ ચત્તારિ મેહા પળ્લન્તા ” ઇત્યાદિ સૂ. ૯

મેઘના નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) કોઈ મેઘ એવો હોય છે કે જે ગર્જના કરે છે પણ વરસતો નથી. (૨) કોઈ મેઘ એવો હોય છે કે જે વરસે છે ખરો પણ ગર્જતો નથી. (૩) કોઈ મેઘ એવો હોય છે કે જે ગર્જે પણ છે અને વરસે પણ છે. (૪) કોઈ મેઘ એવો હોય છે કે જે ગર્જતો પણ નથી અને વરસતો પણ નથી. ૧૧

મેઘની જેમ પુરુષો પણ ચાર પ્રકારના કહ્યા છે—(૧) કોઈ એક પુરુષ એવો હોય છે કે જે જ્ઞાન, દાન, વ્યાખ્યાન, અનુષ્ઠાન, શત્રુનિગ્રહ આદિ વિષે ઊંચી પ્રતિજ્ઞા કરનારો હોય છે, પરંતુ પ્રતિજ્ઞા અનુસાર આચરણ કરનારો હોતો નથી. (૨) કોઈ પુરુષ એવો હોય છે કે જે કેવળ કાર્ય કરનારો હોય છે અને ઊંચી ઊંચી પ્રતિજ્ઞા કરનારો હોતો નથી. (૩) કોઈ પુરુષ એવો હોય છે કે જે કાર્ય કરનારો પણ હોય છે અને ઊંચી ઊંચી પ્રતિજ્ઞા કરનારો પણ હોય છે. (૪) કોઈ પુરુષ એવો હોય છે કે જે ઊંચી ઊંચી પ્રતિજ્ઞા કરનારો પણ હોતો નથી. અને એવાં કાર્યો કરનારો પણ હોતો નથી. ૧૨

“ ચત્તારિ મેહા ” ઇત્યાદિ—મેઘના નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર પણ કહ્યા છે—(૧) કોઈ મેઘ એવો હોય છે કે જે ગર્જે છે ખરો પણ ચમકતો નથી. કોઈ મેઘ એવો હોય છે કે જે ચમકે છે ખરો પણ ગર્જતો નથી. (૩) કોઈ મેઘ એવો હોય છે કે જે ગર્જે છે ખરો અને ચમકે છે પણ ખરો. (૪) કોઈ મેઘ એવો હોય છે કે જે ગર્જતો પણ નથી અને ચમકતો પણ નથી. ૧૩

એજ પ્રમાણે પુરુષોના પણ ચાર પ્રકાર કહ્યા છે—

(૧) કોઈ એક પુરુષ એવો હોય છે કે જે ઊંચી પ્રતિજ્ઞા કરનારો હોય છે પણ ચમકનારો હોતો નથી. એટલે કે દાન, જ્ઞાન, વ્યાખ્યાન, અનુષ્ઠાન અને શત્રુનિગ્રહ આદિના વિષયમાં ઉચ્ચ પ્રતિજ્ઞા રૂપ અર્થના આરંભનો આડંબર કરનારો હોતો નથી. (૨) કોઈ એક પુરુષ એવો હોય છે કે જે આરંભનો આડંબર કરનારો હોય છે, પણ પ્રતિજ્ઞા કરનારો હોતો નથી. (૩)

કોઈ એક પુરુષ એવો હોય છે કે જે પ્રતિજ્ઞા કરનારો પણ હોય છે અને આરંભનો આડંબર કરનારો પણ હોય છે. (૪) કોઈ એક પુરુષ પ્રતિજ્ઞા કરનારો પણ હોતો નથી અને આરંભનો આડંબર કરનારો પણ હોતો નથી. ॥૪॥

“ચત્તારિ મેહા ” ઇત્યાદિ—મેઘના નીચે પ્રમાણે પણ ચાર પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) કોઈ મેઘ એવો હોય છે કે જે વરસે છે ખરો પણ ચમકતો નથી. ઉપરના ક્રમને અનુસરીને ખાકીના ત્રણ ભાગા પણ સમજી લેવા. ॥૫॥

એજ પ્રમાણે ચાર પ્રકારના પુરુષો કહ્યા છે—(૧) કોઈ એક પુરુષ એવો હોય છે કે જે દાનાદિક દ્વારા વરસે છે ખરો પણ દાનાદિકોના આરંભનો આડંબરકર્તા હોતો નથી (૨) કોઈ એક પુરુષ એવો હોય છે કે જે ચમકે છે ખરો પણ વરસતો નથી. એટલે કે દાનાદિકોના આરંભનો આડંબરકર્તા હોય છે, પણ દાન, જ્ઞાન, વ્યાખ્યાન, અનુષ્ઠાન અને શત્રુનિગ્રહ આદિના વિષયમાં ઉચ્ચ પ્રતિજ્ઞાકારી હોતો નથી. (૩) કોઈ એક પુરુષ વરસે છે પણ ખરો અને ચમકે છે પણ ખરો. (૪) કોઈ એક પુરુષ એવો હોય છે કે જે વરસતો પણ નથી અને ચમકતો પણ નથી. પહેલા બે ભાગાને આધારે ત્રીજા અને ચોથા ભાગાનો ભાવાર્થ સમજી લેવો. ॥૬॥

“ચત્તારિ મેહા ” ઇત્યાદિ—મેઘના નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર પણ કહ્યા છે—(૧) કોઈ મેઘ એવો હોય છે કે જે કાલવર્ષા હોય છે પણ અકાલવર્ષા હોતો નથી. એટલે કે યોગ્ય અવસરે વરસનારો હોય છે પણ અયોગ્ય અવસરે વરસતો નથી. એજ ક્રમે બીજા ત્રણ ભાગા પણ સમજી લેવા. ॥૭॥

એજ પ્રમાણે પુરુષ પણ ચાર પ્રકારના કહ્યા છે—(૧) કોઈ એક પુરુષ એવો હોય છે કે જે કાલવર્ષા મેઘની જેમ અવસર આવે ત્યારે દાન દે છે, અને પરોપકાર આદિ કરે છે, પણ તે અકાલવર્ષા હોતો નથી. એટલે કે યોગ્ય અવસર આવ્યા વિના એવી પ્રવૃત્તિ કરતો નથી. (૨) કોઈ પુરુષ અકાલવર્ષા હોય છે પણ કાલવર્ષા હોતો નથી. એટલે કે યોગ્ય અવસર વિના પણ દાનાદિ પ્રવૃત્તિઓ કરનારો હોય છે પણ યોગ્ય અવસરે દાનાદિ સુકાર્ય

કરનારો હોતો નથી. (૩) કોઈ પુરુષ એવો હોય છે કે જે કાલવર્ષી પશુ હોય છે અને અકાલવર્ષી પશુ હોય છે (૪) કોઈ પુરુષ એવો હોય છે કે જે કાલવર્ષી પશુ હોતો નથી અને અકાલવર્ષી પશુ હોતો નથી. ॥૮॥

“ચત્તારિ મેહા” ઇત્યાદિ—મેઘના નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકારો પશુ કહ્યા છે—કોઈ મેઘ એવો હોય છે કે જે ક્ષેત્રમાં—ધાન્યાદિ ઉત્પન્ન કરનારાં ખેતરોમાં વરસનારો હોય છે, પશુ અક્ષેત્રમાં—વેરાન-પ્રદેશમાં વરસનારો હોતો નથી. (૨) કોઈ મેઘ અક્ષેત્રવર્ષી હોય છે પશુ ક્ષેત્રવર્ષી હોતો નથી. (૩) કોઈ મેઘ ક્ષેત્રવર્ષી પશુ હોય છે અને અક્ષેત્રવર્ષી પશુ હોય છે. (૪) કોઈ મેઘ ક્ષેત્રવર્ષી પશુ હોતો નથી અને અક્ષેત્રવર્ષી પશુ હોતો નથી ॥૯॥

એજ પ્રમાણે પુરુષના પશુ નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) કોઈ એક પુરુષ ક્ષેત્રવર્ષી હોય છે પશુ અક્ષેત્રવર્ષી હોતો નથી. એટલે કે તે યોગ્ય પાત્રમાં દાન, શ્રુત આદિનો નિક્ષેપ કરનારો હોય છે પશુ અયોગ્ય પાત્રમાં દાન, શ્રુત આદિનો નિક્ષેપ કરનારો હોતો નથી. (૨) કોઈ પુરુષ એવો હોય છે કે જે અક્ષેત્રવર્ષી હોય છે, પશુ ક્ષેત્રવર્ષી હોતો નથી. (૩) કોઈ પુરુષ એવો હોય છે કે તે ક્ષેત્ર-અક્ષેત્રનો વિચાર કર્યા વિના પાત્ર-અપાત્રનો વિચાર કર્યા વિના દાન દેનારો અને પ્રવચનની પ્રભાવના કરનારો હોય છે એટલે કે તે ક્ષેત્રવર્ષી પશુ હોય છે અને અક્ષેત્રવર્ષી પશુ હોય છે. (૪) કોઈ પુરુષ એવો હોય છે કે જે ક્ષેત્રવર્ષી પશુ હોતો નથી—યોગ્ય વ્યક્તિને દાનાદિ દેનારો પશુ હોતો નથી, અને અક્ષેત્રવર્ષી અયોગ્ય વ્યક્તિને દાનાદિ દેનારો પશુ હોતો નથી. એવો પુરુષ કૃપણ હોય છે. ॥૧૦॥

“ચત્તારિ મેહા” ઇત્યાદિ—મેઘના નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર પશુ પડે છે—(૧) કોઈ મેઘ એવો હોય છે કે જે જનયિતા (ધાન્યાદિના અંકુરોને ઉત્પન્ન કરનારો હોય છે પશુ નિર્મોપયિતા (સંપાદયિતા) હોતો નથી એટલે કે પાછેતર વૃષ્ટિને અભાવે ડાંગર આદિ ધાન્યનો ઉત્પાદક હોતો નથી. (૨) કોઈ એક મેઘ એવા હોય છે કે જે વર્ષાન્તકાળે વરસનારો હોવાથી ડાંગર આદિ ધાન્યોના બીજોનો સંપાદયિતા (ઉત્પાદક) હોય છે પશુ ધાન્યાંકુરોનો જનયિતા (ઉગાડનારો) હોતો નથી. (૩) કોઈ એક મેઘ ધાન્યાંકુરોનો જનયિતા પશુ હોય છે અને બીજોનો સંપાદયિતા પશુ હોય છે અને (૪) કોઈ મેઘ એવો હોય છે કે જે જનયિતા પશુ હોતો નથી અને સંપાદયિતા પશુ હોતો નથી. ॥૧૧॥ “ચત્તારિ અમ્માપિયરો” ઇત્યાદિ—એજ પ્રમાણે માતાપિતાના પશુ નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર હોય છે—કોઈ માતાપિતા જન્મદાતા હોય છે પશુ બાળકોમાં સારા શુભોનું સિંચન કરનારા હોતા નથી. (૨) કોઈ માતાપિતા નિર્મોપયિતા (સારા સારા શુભોનું સિંચન કરનારા) હોય છે પશુ જનયિતા

હોતા નથી. એજ પ્રમાણે બાકીના બે ભાંગા પણ સમજી લેવા. એજ પ્રમાણે આચાર્ય શિષ્ય સંબંધી ચાર ભાંગા પણ સમજી લેવા જોઈએ. ॥૧૨॥

“ ચત્તારિ મેહા ” ઇત્યાદિ—મેઘના નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર પણ કહ્યા છે જેમકે—દેશવર્ષો નો સર્વવર્ષો ૧, સર્વવર્ષોનો દેશવર્ષો ૨, દેશવર્ષોપિ સર્વવર્ષોપિ ૩ ‘ નો દેશવર્ષો નો સર્વવર્ષો ૪, તેમાં પહેલાના બે ભાંગો સ્પષ્ટ જ છે, ‘ દેશવર્ષોપિ સર્વવર્ષોપિ ’ એ રીતનો જે ત્રીજો ભાંગ છે તેના ક્ષેત્ર-કાલ, આત્મા એ શબ્દોનો આશ્રય કરીને નવ વિકલ્પો બને છે. જેમકે—જે વિવક્ષિત ભરતાદિ ક્ષેત્રના અને વર્ષોદિકાળના એકદેશમાં અને આત્માના પણ એક-દેશથી વરસે તે દેશવર્ષો છે. ૧, ક્ષેત્ર-કાલ આત્માથી સર્વતઃ વરસે તે સર્વવર્ષો છે ૨, ક્ષેત્રથી દેશમાં કાલથી અને આત્માથી સર્વતઃ ૩, કાલથી દેશમાં ક્ષેત્રથી અને આત્માથી સર્વત્ર અને સર્વતાઃ ૪ આત્માથી દેશમાં ક્ષેત્ર અને કાળથી સર્વત્ર ૫, ક્ષેત્ર અને કાળથી દેશમાં આત્માથી સર્વતઃ ૬, ક્ષેત્ર અને આત્માથી દેશમાં કાળથી સર્વત્ર, કાળથી અને ક્ષેત્રથી દેશમાં આત્માથી સર્વતઃ ૮, કાલથી અને આત્માથી દેશમાં, ક્ષેત્રથી સર્વત્ર ૯, આ રીતે નવ વિકલ્પોથી વરસવાના સ્વભાવવાળો જે હોય તે દેશવર્ષો અને સર્વવર્ષો છે. આ રીતે ત્રીજો ભાંગ છે. ચોથો ભાંગ દેશથી અને સર્વથી નિષેધ રૂપે સરળ જ છે. ॥૧૩॥

“ ઇવમેવ ચત્તારિ રાયાણો ઇત્યાદિ—એજ પ્રમાણે રાજાના પણ ચાર પ્રકારો કહ્યા છે—(૧) કોઈ એક રાજા દેશાધિપતિ હોય છે પણ સર્વાધિપતિ હોતો નથી. (૨) કોઈ એક રાજા એવો હોય છે કે જે સર્વાધિપતિ હોય છે પણ દેશાધિપતિ હોતો નથી (૩) કોઈ એક રાજા એવો હોય છે કે દેશાધિપતિ પણ હોય છે અને સર્વાધિપતિ પણ હોય છે. (૪) કોઈ રાજા એવો હોય છે કે જે દેશાધિપતિ પણ હોતો નથી અને સર્વાધિપતિ પણ હોતો નથી આ ચાર વિકલ્પોનું સ્પષ્ટીકરણ નીચે પ્રમાણે છે—પહેલા પ્રકારનો રાજા કોઈ અમુક દેશનો અધિપતિ હોય છે અને એટલા જ દેશનું યોગક્ષેમ કરવાને સમર્થ હોય છે, પણ સર્વત્ર યોગક્ષેમ કરવાને સમર્થ હોતો નથી. એવો તે રાજા પદ્મીપતિ આદિ રૂપ હોય છે. (૨) બીજા પ્રકારનો જે રાજા કહ્યો છે તે સ્વદેશમાં પણ યોગક્ષેમ કરવાને સમર્થ હોય છે અને અન્યત્ર પણ યોગક્ષેમ કરવાને સમર્થ હોય છે તે કેવળ દેશ માત્રનો જ અધિપતિ હોતો નથી.

ત્રીજા પ્રકારનો રાજા વાસુદેવ આદિની જેમ દેશાધિપતિમાંથી સર્વાધિપતિ બની ગયો હોય છે. ચોથા પ્રકારમાં પદ્મપ્રજા રાજાને ગણાવી શકાય છે કારણ કે તે દેશાધિપતિ પણ હોતો નથી અને સર્વાધિપતિ પણ હોતો નથી ॥ ૧૪॥ સૂ. ૬ ॥

“ ચત્તારિ મેઘા પળ્લતા ” ઇત્યાદિ—(સૂ. ૧૦)

મેઘના નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) પુષ્કરાવર્ત, (૨) પર્જન્ય, (૩) જામૂત અને (૪) જિહ્વા. પુષ્કરાવર્ત મહામેઘ રૂપ હોય છે તે મેઘ એક જ વખત વરસવાથી ૧૦ હજાર વર્ષ સુધી ભૂમિમાં બીનાશ રહે છે તે કારણે તે મેઘ ભૂમિને ધાન્યાદિ ઉત્પન્ન કરવાને સમર્થ કરી નાખે છે. બીજો જે પર્જન્ય નામનો મેઘ છે તે પણ મહા મેઘરૂપ છે. તે એક જ વખત વરસવાથી જમીનને એક હજાર વર્ષ સુધી ધાન્યાદિ ઉત્પન્ન કરવાને લાયક બનાવી દે છે. ત્રીજો જામૂત નામનો જે મેઘ કહ્યો છે તે પણ મહામેઘ રૂપ છે તે એક જ વખત વરસવાથી ભૂમિમાં ૧૦ વર્ષ સુધી ધાન્યાદિની ઉત્પત્તિ થઈ શકે છે. ચોથો જે જિહ્વા નામનો મહામેઘ છે, તે પોતાની અનેક વર્ષાઓથી ભૂમિને એક વર્ષ સુધી જ ધાન્યાદિ ઉત્પન્ન કરવાને સમર્થ બનાવે છે ખરો અને નથી પણ બનાવતો, કારણ કે તેનું પાણી રૂક્ષ હોય છે.

એજ પ્રમાણે પુરુષના પણ નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર પડે છે—(૧) પુષ્કરાવર્ત મેઘસમાન પુરુષ—જે માણસ એક જ વાર ઉપદેશ આપીને જીવોને લાંબા સમય સુધી શુભ સ્વભાવવાળો કરી નાખે છે અથવા એક જ વાર દાન આપીને જીવોને લાંબા સમય સુધી સમૃદ્ધ કરી નાખે છે તે પુરુષને પુષ્કરાવર્ત મેઘ સમાન ગણવામાં આવે છે. (૨) પર્જન્ય સમાન પુરુષ—જે પુરુષ એક જ વાર ઉપદેશ આપીને અથવા દાન આપીને જીવોને અદ્વકાળ પર્યન્ત શુભ સ્વભાવ યુક્ત અથવા સમૃદ્ધ કરી નાખે છે, એવા પુરુષને પર્જન્ય સમાન કહે છે. (૩) જામૂત સમાન પુરુષ—જે પુરુષ એક જ વાર ઉપદેશ આપીને અથવા દાન આપીને જીવોને અદ્વપતર કાળ સુધી શુભ સ્વભાવવાળા અથવા સમૃદ્ધ કરી નાખે છે તે પુરુષને જામૂત સમાન કહે છે. (૪) જિહ્વા મેઘ સમાન પુરુષ—જે માણસ વારંવાર ઉપદેશ અથવા દાન દેવા છતાં પણ જીવોને અદ્વપતમ કાળ સુધી શુભ સ્વભાવવાળા અથવા સમૃદ્ધિશાળી બનાવી શકે છે અથવા બનાવી શકતો નથી એવા પુરુષને જિહ્વાસમાન કહે છે. (૧૫) સૂ. ૧૦

“ ચત્તારિ કરંડંગા પળ્લન્તા ” ઇત્યાદિ—(સૂ. ૧૧)

કરંડિયાના ચાર પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) શ્વપાક કરંડિયો—આંડાળના કરંડિયાને શ્વપાક કરંડક કહે છે. તેમાં કચરો, ઝેંક, મળ આદિ અપવિત્ર ચીજો ભરવામાં આવે છે. તે કારણે તે અસાર હોય છે. (૨) વેશ્યા કરંડક—વેશ્યાના કરંડિયાને વેશ્યાકરંડક કહે છે. તેમાં લાખ આદિથી યુક્ત સોનાનાં આભૂષણો ભરેલા હોવાને કારણે તે શ્વપાક કરંડક જેવો અસાર હોતો નથી. તે શ્વપાક કરંડક કરતા સારયુક્ત હોય છે પણ ગૃહપતિકરંડક અને રાજકરંડક કરતાં તે અસાર હોય છે. (૩) ગૃહપતિકરંડક—સંપત્તિશાળી ગૃહસ્થના કરંડિયાને ગૃહપતિકરંડક કહે છે. તે વિશિષ્ટ મહિમ્નોના કે સુવર્ણના આભૂષણોથી ભરેલો હોય છે. તે કારણે પૂર્વોક્ત બે કરંડિયા કરતાં તે વધારે સારયુક્ત હોય છે. (૪) રાજકરંડક—રાજાનો કરંડિયો બહુ મૂલ્યવાન રત્નાદિકોથી ભરેલો હોવાને કારણે પૂર્વોક્ત ત્રણે કરંડિયા કરતાં વધારે સારયુક્ત હોય છે. ॥૧૬॥

એજ પ્રમાણે આચાર્યો પણ ચાર પ્રકારના હોય છે—(૧) શ્વપાક કરંડક સમાન આચાર્ય—જે આચાર્ય ઉત્સૂત્ર (શાસ્ત્ર વિરૂદ્ધની) પ્રરૂપણા કરે છે, ઉન્માર્ગગામી હોય છે અને તે કારણે ચારિત્રબ્રષ્ટ હોય છે એવા આચાર્યને શ્વપાક કરંડક સમાન કહે છે. (૨) વેશ્યાકરંડક સમાન આચાર્ય—જે આચાર્ય થોડા થોડા શ્રુતનો જ્ઞાતા હોય છે, અને પોતાના વચનાડંબર દ્વારા મુગ્ધજનોને આકર્ષનારા હોય છે તેઓ શ્રુતજ્ઞાનમાં પૂર્ણ ન હોવાને કારણે શ્વપાકકરંડક કરતા વધારે સારયુક્ત અને ત્રીજા અને ચોથા પ્રકારના આચાર્યોની અપેક્ષાએ અસારયુક્ત ગણાય છે.

(૩) ગૃહપતિ કરંડક સમાન આચાર્ય—જે આચાર્ય સ્વસિદ્ધાંત અને પરસિદ્ધાંતના બહુકાર હોય છે અને ક્રિયાદિ ગુણોથી સંપન્ન હોય છે, તેમને ગૃહપતિકરંડક સમાન કહે છે. (૨) રાજકરંડક સમાન આચાર્ય—જેઓ આચાર્યોના સમસ્ત ગુણોથી વિભૂષિત હોવાને કારણે તીર્થંકર જેવાં હોય છે એવાં સુધર્મસ્વામી જેવા સારતમ આચાર્યને નૃપતિકરંડક સમાન કહે છે. ૧૭ સૂ. ૧૧.

“ચત્તારિ રુક્ષા પળ્લવ્વા” ઇત્યાદિ-(સૂ. ૧૨)

વૃક્ષ ચાર પ્રકારના કહ્યા છે—(૧) સાલ-સાલપર્યાય, (૨) સાલ-એરંડ પર્યાય, (૩) એરંડ-સાલપર્યાય, (૪) એરંડ-એરંડપર્યાય. તેમાંથી પહેલા પ્રકારનું વૃક્ષ સાલ નામના વૃક્ષની જાતિનું હોય છે અને સાલવૃક્ષના શુભોથી યુક્ત હોય છે એટલે કે ઘાડ છાયાથી યુક્ત હોવાને કારણે લોકો અને પ્રાણીઓને આશ્રય આપનારું હોય છે. માટે તેને ‘સાલ-સાલપર્યાય’ રૂપ કહ્યું છે. (૨) બીજા પ્રકારનું વૃક્ષ સાલ જાતિનું હોવા છતાં પણ એરંડાના જેવી પર્યાયવાળું હોય છે, એટલે કે એરંડાની જેમ અદ્ય છાયાયુક્ત હોય છે. તે કારણે પ્રાણીઓ દ્વારા અસંસેવ્ય હોય છે—તેમના આશ્રયસ્થાન રૂપ હોતું નથી. (૩) ત્રીજા પ્રકારનું વૃક્ષ એરંડાની જાતિનું હોવા છતાં ઘાડ છાયાયુક્ત હોવાને કારણે સાલ પર્યાયવાળું (સાલના ધર્મોથી સંપન્ન) હોય છે અને તે કારણે પ્રાણીઓ દ્વારા સંસેવ્ય હોય છે. ચોથા પ્રકારનું વૃક્ષ એરંડાની જાતિનું હોય છે અને અદ્ય છાયાદિ એરંડાના ધર્મોથી યુક્ત હોવાને કારણે પ્રાણીઓ દ્વારા અસંસેવ્ય હોય છે. ૧૧૮

એજ પ્રમાણે આચાર્ય પશુ ચાર પ્રકારના કહ્યા છે—(૧) સાલ-સાલ-પર્યાયવાળા આચાર્ય—જે આચાર્ય સત્કુલમાં ઉત્પન્ન થયા હોય છે—સત્ શુરુ-કુલવાળા હોય છે, તથા શારીરિક અને માનસિક દુઃખરૂપ જવાળાથી બળી રહેલા લવ્યજનોના તાપને જેઓ પોતાના જ્ઞાનામૃતના સિંચન દ્વારા શાન્ત કરી નાખે છે અને જેઓ પોતે જ્ઞાનક્રિયાના નિર્દોષ પાલનથી જનિત યશ

આદિ ગુણોથી સંપન્ન હોય છે એવા આચાર્યને સાલ-સાલપર્યાય રૂપ પહેલા ભાંગામાં ગણાવી શકાય છે.

(૨) સાલ-એરંડપર્યાય સમાન આચાર્ય--જે આચાર્ય સત્કુલમાં ઉત્પન્ન થયેલા હોવા છતાં પણ અને સત્ ગુરુકુલવાળા હોવા છતાં પણ ઘણા ઓછા જીવોને તેમના જ્ઞાનાદિ રૂપ છાયાનો લાભ આપનારા હોય છે, એવા આચાર્યને 'સાલ એરંડપર્યાય સમાન' કહી શકાય છે. (૩) એરંડ-સાલપર્યાય સમાન અને (૪) એરંડ-એરંડપર્યાય સમાન આ બન્ને ભાંગાનો ભાવાર્થ જાતે જ સમજી લેવો. ૧૧૮.

“ચત્તારિ રુક્ષા” ઇત્યાદિ-વૃક્ષ ચાર પ્રકારના કહ્યા છે--

(૧) સાલ-સાલ પરિવારવાળું (૨) સાલ-એરંડ પરિવારવાળું, (૩) એરંડ-સાલપરિવારવાળું અને (૪) એરંડ-એરંડપરિવારવાળું એજ પ્રમાણે આચાર્ય પણ ચાર પ્રકારના કહ્યા છે--(૧) સાલ-સાલપરિવારવાળા ઇત્યાદિ ચાર પ્રકાર સમજવા દૃષ્ટાન્ત સૂત્રના ચારે ભાંગાનું સ્પષ્ટીકરણ નીચે પ્રમાણે છે--કોઈ એક વૃક્ષ, જાતિની અપેક્ષાએ સાલવૃક્ષની જાતિનું હોય છે અને સાલવૃક્ષના પરિવારથી યુક્ત હોય છે. (૨) કોઈ એક વૃક્ષ, જાતિની અપેક્ષાએ સાલવૃક્ષની જાતિનું હોય છે પણ પરિવારની અપેક્ષાએ એરંડા જેવું હોય છે. (૩) કોઈ એક વૃક્ષ, એરંડાની જાતિનું હોવા છતાં સાલવૃક્ષ જેવાં પરિવારવાળું હોય છે. (૪) કોઈ એક વૃક્ષ એરંડાની જાતિનું હોય છે અને એરંડાના જેવા પરિવારવાળું હોય છે.

હવે દાર્ષ્ટાન્તિક સૂત્રનો ભાવાર્થ સ્પષ્ટ કરવામાં આવે છે--(૧) કોઈ એક આચાર્ય સાલવૃક્ષ સમાન હોય છે--સદ્ ગુરુકુલવાળા હોય છે અને શ્રુતા-ભ્યાસ આદિ ગુણોથી સંપન્ન હોય છે, અને સાલવૃક્ષ જેવા પરિવારથી પણ યુક્ત હોય છે એટલે કે મહાનુભાવવાળા (પ્રભાવશાળી) સાધુઓના પરિવારથી યુક્ત હોય છે. (૨) કોઈ આચાર્ય એવા હોય છે કે જેઓ પોતે સાલવૃક્ષ સમાન હોય છે પણ નિર્ગુણ સાધુજનો રૂપી એરંડ પરિવારથી યુક્ત હોય છે. (૩) કોઈ આચાર્ય પોતે એરંડવૃક્ષ સમાન એટલે કે શ્રુતાદિથી રહિત હોય છે પણ સાલવૃક્ષ જેવા પરિવાર રૂપ મહા પ્રભાવશાળી સાધુઓના પરિવારથી યુક્ત હોય છે (૪) કોઈ આચાર્ય પોતે એરંડવૃક્ષ સમાન હોય છે અને એરંડ સમાન પરિવારથી યુક્ત હોય છે ૧૨૦ આ કથનનું સમર્થન કરવા માટે

સૂત્રકારે નીચેની ગાથાઓ આપી છે—“સાલદુમમજ્જયારે” ઇત્યાદિ. આ ગાથાઓનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે—(૧) જેમ સાલદ્રુમોની વચ્ચે રહેલું કોઈ એક સાલદ્રુમરાજ (ઉત્તમ સાલવૃક્ષ) શોભે છે એજ પ્રમાણે ઉત્તમ શિષ્યોની વચ્ચે રહેલા ઉત્તમ આચાર્ય પણ શોભતા હોય છે (૨) જેમ એરંડવૃક્ષોની વચ્ચે કોઈ એક ઉત્તમ સાલવૃક્ષ હોય છે, તેમ કોઈ એક આચાર્ય તો સુંદર (ઉત્તમ) હોય છે પણ તેમના શિષ્યો સુંદર હોતા નથી. (૩) જેમ સાલવૃક્ષોની વચ્ચે કોઈ એક એરંડ દુમરાજ હોય છે, તેમ કોઈ સુંદર શિષ્ય સમુદાયથી યુક્ત એવા અસુંદર આચાર્ય હોય છે. (૪) જેમ એરંડવૃક્ષોની વચ્ચે કોઈ એરંડદ્રુમરાજ હોય છે તેમ કોઈ આચાર્ય પોતે પણ અસુંદર હોય છે અને તેમના શિષ્યો પણ અસુંદર હોય છે. અહીં “મધ્યકાર” પદ વચ્ચેનું વાચક છે અને “મજ્જુલ” પદ અસુંદરના અર્થનું વાચક છે, એમ સમજવું. ॥સૂ. ૧૨॥

મત્સ્યાદિકે દષ્ટાંતસે પુરૂષજાતકા નિરૂપણ

“ચત્તારિ મચ્છા પણ્ણત્તા” ઇત્યાદિ—(સૂ. ૧૩)

મત્સ્યના નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) અનુસ્રોતચારી, (૨) પ્રતિસ્રોતચારી, (૩) અન્તચારી અને (૪) મધ્યચારી.

જે મત્સ્ય નદી આદિના પ્રવાહની દિશામાં ચાલે છે તેને અનુસ્રોતચારી કહે છે. જે મત્સ્ય પ્રવાહની સામેની દિશામાં ચાલે છે તેને પ્રતિસ્રોતચારી કહે છે. જે મત્સ્ય નદીના કિનારા પાસે જ સંચરણ કરે છે તેને અન્તચારી કહે છે. અને જે મત્સ્ય નદીના મધ્ય ભાગમાં પાણીની નીચે સંચરણ કરનારું હોય છે તેને મધ્યચારી કહે છે.

એજ પ્રમાણે ભિક્ષાક (ભિક્ષારીલ સાધુ) પણ ચાર પ્રકારનો હોય છે—(૧) અનુસ્રોતચારી—કોઈ એક સાધુ એવો હોય છે કે જે અભિગ્રહવિશેષને કારણે ઉપાશ્રયની સમીપના ઘરથી શરૂ કરીને ક્રમશઃ ભિક્ષા માગવા માટે ગમન કરે છે. (૨) પ્રતિસ્રોતચારી ભિક્ષુક—કોઈ એક ભિક્ષુક (સાધુ) એવો હોય છે કે જે ઉત્ક્રમથી (ઉલટા ક્રમથી) ભિક્ષા માગવી શરૂ કરે છે. એટલે કે ઉપાશ્રયથી દૂર આવેલા ઘરથી ભિક્ષા માગવાની શરૂ કરીને ક્રમશઃ ઉપાશ્રયની સમીપના સ્થાન તરફ ભિક્ષા પ્રાપ્તિ માટે સંચરણ કરનારો હોય છે. (૩) અન્તચારી ભિક્ષાક—તે ક્ષેત્રના અન્ત ભાગમાં ભિક્ષા માગવા માટે ગમન કરતો હોય છે. (૪) મધ્યચારી ભિક્ષાક—કોઈ સાધુ એવો હોય છે કે જે ક્ષેત્રના મધ્યભાગના સ્થળોમાં ભિક્ષા માગવા માટે ફરતો હોય છે. ॥૨૩॥

“ચત્તારિ ગોલા” ઇત્યાદિ—ગોળાના નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) મધુસિક્કથ ગોળો—મીઞના ગોળાને મધુસિક્કથ ગોળો કહે છે. (૨)

જતુગોળો-લાખના ગોળાને જતુગોળો કહે છે. (૩) દારુગોળો-લાકડાના ગોળાને દારુગોળો કહે છે (૪) મૃત્તિકાગોળો-માટીના ગોળાને મૃત્તિકાગોળો કહે છે. તે ચારે ગોળા અનુક્રમે મૃદુ, કઠિન, કઠિનતર અને કઠિનતમ હોય છે. ૧૨૪૧ એજ પ્રમાણે પુરુષો પણ ચાર પ્રકારના કહ્યા છે—(૧) મીથુના ગોળા સમાન પુરુષ-જેમ મીથુનો ગોળો થોડા તાપથી પણ પીગળી જાય છે તેમ કોઈ કોઈ પુરુષ એવા હોય છે કે જે પરીવહ આદિ વડે કમજોર બની જાય છે એવા પુરુષોને મીથુના ગોળા સમાન કહ્યા છે. (૨) લાખના ગોળા સમાન પુરુષ-લાખનો ગોળો કઠણ હોય છે તેથી થોડા તાપથી પીગળી જતો નથી એજ પ્રમાણે જે પુરુષ પરીવહો આવી પડતાં અડગ રહે છે—ખિલકુલ ચલાયમાન થતો નથી, એવા પુરુષને લાખના ગોળા સમાન કહ્યો છે. (૩) લાકડાના ગોળા સમાન પુરુષ—જેમ લાકડાનો ગોળો અધિકમાં અધિક તાપથી પણ પીગળતો નથી—પોતે બળી જાય છે પણ પીગળતો નથી, એજ પ્રમાણે આકારમાં આકારાં પરીવહો સામે પણ જે માણસ અતિ દંઢતાથી ટકી રહે છે—પ્રાણ જાય તો પણ ચલાયમાન થતો નથી એવા દંઢતર સત્ત્વવાળા પુરુષને લાકડાના ગોળા સમાન કહ્યો છે. (૪) માટીના ગોળા સમાન પુરુષ—જેમ માટીનો ગોળો પ્રચંડમાં પ્રચંડ તાપથી પણ પીગળતો નથી એમ દંઢતમ સત્ત્વવાળો પુરુષ ઉગ્રમાં ઉગ્ર પરીવહો સામે પણ અડગતાથી ટકી રહે છે. ૧૨૫૧

“ચત્તારિ ગોળા” ઇત્યાદિ—ગોળાના નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર પણ કહ્યા છે—(૧) અયોગોલ (લોઢાનો ગોળો), (૨) ત્રપુગોલ (કથીરનો ગોળો) (૩) તામ્રગોલ (તાંબાનો ગોળો), અને (૪) સીસકગોલ (સીસાનો ગોળો) આ ગોળાઓ વજનની અપેક્ષાએ અનુક્રમે શુરુ, શુરુતર, શુરુતમ અને અત્યન્ત શુરુ હોય છે. ૧૨૬૧

એજ પ્રમાણે પુરુષોના પણ ચાર પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) લોઢાના ગોળા સમાન પુરુષ—જેણે ભારે ભારે આરંભ આદિમાં પ્રવૃત્ત થઈને કર્મભારને

ઉપાર્જિત કર્યો હોય છે-એટલે કે જેમ લોઢાનો ગોળો પજનદાર હોય છે તેમ જે જીવ આરંભ આદિમાં પ્રવૃત્ત થવાને કારણે ઉપાર્જિત કરેલા કર્મ-ભારથી ભારે બનેલો છે એવા પુરુષને લોઢાના ગોળા સમાન કહ્યો છે-અથવા માતા, પિતા, પુત્ર, પુત્રી, પત્ની આદિ પ્રત્યે અધિક ભક્તિ રૂપ સ્નેહના ભારથી જે માણસ જકડાયેલો હોય છે તેને લોઢાના ગોળા સમાન કહે છે. એજ પ્રમાણે શુરુતર, શુરુતમ અને અત્યંત શુરુભૂત આરંભાદિ કાર્યોમાં પ્રવૃત્ત થઈને કર્મભારને ઉપાર્જિત કરનારા પુરુષોને અથવા માતા, પિતા આદિ પ્રત્યેના શુરુતર, શુરુતમ અને અત્યંત શુરુભૂત સ્નેહ ભાવથી જકડાયેલા પુરુષને અનુક્રમે ત્રણગોળા સમાન, તાંબાના ગોળા સમાન અને સીસાના ગોળા સમાન કહે છે. ૧૨૭

“ ચત્તારિ ગોળા ” ગોળાના નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર પણ કહ્યા છે- (૧) ચાંદીનો ગોળો, (૨) સોનાનો ગોળો, (૩) રત્નનો ગોળો અને (૪) વજનો ગોળો. આ ચારે ગોળા અનુક્રમે અદ્યપ ગુણવાળા અધિક ગુણવાળા, અધિકતર ગુણવાળા અને અધિકતમ ગુણવાળા હોય છે. ૧૨૮ એજ પ્રમાણે પુરુષોમાં પણ ચાંદીશુ ગોળા સમાન આદિ ચાર પ્રકાર પડે છે. તેઓ અનુક્રમે અદ્યપ સમૃદ્ધિવાળા, અધિક સમૃદ્ધિવાળા, અધિકતર સમૃદ્ધિવાળા અને અધિકતમ સમૃદ્ધિવાળા હોય છે, અથવા તેઓ અનુક્રમે અદ્યપ જ્ઞાન ગુણવાળા, અધિક જ્ઞાનગુણવાળા, અધિકતર જ્ઞાનગુણવાળા અને અધિકતમ જ્ઞાનગુણવાળા હોય છે. ૨૯

“ ચત્તારિ પત્તા ” ઇત્યાદિ પત્ર (પાન) ચાર પ્રકારના કહ્યાં છે- (૧) અસિપત્ર (તલવારના જેવી ધારવાળું પાન), (૨) કરૌતરૂપ પત્ર-કરપત્ર (કરવત જેવું પાન) (૩) ક્ષુરપત્ર (અસ્ત્રા જેવું પાન) (૪) કદમ્બચીરિકારૂપ પત્ર (કદમ્બ ચીરિકા નામના શસ્ત્ર જેવું પાન).

“ एवमेव ” ઇત્યાદિ—એજ પ્રમાણે પુરુષોના પણ ચાર પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) અસિપત્ર સમાન, (૨) કરપત્ર સમાન, (૩) ક્ષુરપત્ર સમાન અને (૪) કદમ્બચીરિકા પત્ર સમાન. હવે આ ચારે પ્રકારની સ્પષ્ટતા કરવામાં આવે છે—જેમ અસિપત્ર દોરડા આદિને તુરત કાપી નાખે છે, એજ પ્રમાણે જે માણસ સ્નેહપાશને તુરતજ કાપી નાખે છે એવા માણસને અસિપત્ર સમાન કહ્યો છે. જેમ સનતકુમાર ચક્રવર્તીએ દેવનાં વચન શ્રવણ કરીને સ્નેહપાશને જલદીમાં જલદી કાપી નાખ્યો હતો, એજ પ્રમાણે અસિપત્ર સમાન મનુષ્ય પણ શાસ્ત્ર, શુરુ આદિની વાણી સાંભળતાની સાથે જ સ્નેહપાશને તોડી નાખીને આત્મકલ્યાણને માર્ગે આગળ વધવા માંડે છે, જેમ કરપત્ર લાકડાને ધીરે ધીરે ચીરે છે, તેમ શુરુ આદિના ઉપદેશને વારંવાર સાંભળીને અને તેના પર વિચાર કરીને ધીરે ધીરે પુત્ર, પુત્રી આદિના સ્નેહપાશને તોડતો તોડતો જે માણસ આત્મકલ્યાણને માર્ગે સંચરે છે તેને કરપત્ર સમાન કહ્યો છે. કરપત્ર અને કરપત્ર સમાન મનુષ્યમાં વિલમ્બથી છેલ્લાનું સાધર્મ્ય હોવાથી વિલમ્બપૂર્વક સ્નેહપાશ તોડનાર પુરુષને કરપત્ર સમાન કહ્યો છે, ક્ષુરપત્ર સમાન પુરુષ—જેમ ક્ષુરા (અસ્ત્રો) માત્ર કેશોને જ કાપવાને સમર્થ હોય છે—કાઠા-દિકોને કાપવાને સમર્થ હોતો નથી, એજ પ્રમાણે ધર્મમાર્ગનું શ્રવણ કરવા છતાં પણ જે પુરુષ સ્નેહપાશને પૂરેપૂરો તોડી શકતો નથી, અંશતઃ જ તોડી શકે છે, અથવા સર્વાવિરતિને ધારણ કરવાને બદલે દેશવિરતિ જ ધારણ કરી શકે છે, એવા પુરુષને ક્ષુરપત્ર સમાન કહે છે.

એવો પુરુષ સ્નેહનું અદ્ય માત્રમાં જ છેદન કરનારો હોય છે. તે બન્નેમાં અદ્ય રૂપે છેદક ધર્મની સમાનતા હોવાથી આ પ્રકારના પુરુષને ક્ષુરપત્ર સમાન કહ્યો છે.

કદમ્બચીરિકા પત્ર સમાન પુરુષ—કદમ્બચીરિકા નામનું શસ્ત્ર કોઈપણ વસ્તુનું છેદન કરવાને સમર્થ હોતું નથી. તેથી તેને નામનું જ શસ્ત્ર કહેવાય છે. એજ પ્રમાણે જે માણસ સ્નેહપાશ તોડવાનો સંકલ્પ જ કર્યા કરે છે પણ તેને તોડવાને સમર્થ હોતો નથી—તેના વિચારોને ક્રિયારૂપે પરિણત કરી શકતો નથી, એવા અવિરત સમ્યગ્દષ્ટિ જીવને કદમ્બ ચીરિકા પત્ર સમાન કહ્યો છે.

અથવા જે માણસ ગુરુ આદિના ઉપદેશથી ક્રમશઃ શીઘ્ર રૂપે, મન્દ રૂપે, મન્દતર રૂપે અને મન્દતમ રૂપે સ્નેહપાશનું છેદન કરનારો હોય છે તેને અતુકમે અસિપત્ર, કરપત્ર, છુરપત્ર અને કદમ્બચીરિકા પત્ર સમાન કહે છે. ૩૧

“ ચત્તારિ કઢા ” ચટ્ટાઈ ચાર પ્રકારની કહી છે—(ચટ્ટાઈને માટે અહીં ‘કટ’ શબ્દ વાપર્યો છે) (૧) શુભ્રકટ-તૃણવિશેષોની મદદથી જે ચટ્ટાઈ બનાવવામાં આવે છે તેને ‘શુભ્રકટ’ કહે છે (૨) વિદલકટ-વાંસની ચીપોમાંથી બનાવેલી ચટ્ટાઈને ‘વિદલકટ’ કહે છે. (૩) ચમકટ-ચામડાની દોરીને ગૂંથીને બનાવેલી ચટ્ટાઈને ‘ચમકટ’ કહે છે (૪) અને ‘કમ્બલકટ’-જિન આદિની કામળને ‘કમ્બલ કટ’ કહે છે.

એજ પ્રમાણે પુરુષોના પણ ચાર પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) શુભ્રકટ સમાન પુરુષ-જેમ તૃણવિશેષોમાંથી બનાવેલી ચટ્ટાઈ થોડી પ્રતિકૂળતામાં પણ શિથિલ થઈ જાય છે-તેના તાંતુઓ છૂટા પડી જાય છે એજ પ્રમાણે ગુરુ આદિ પ્રત્યેનો જેમનો પ્રતિબંધ (અનુરાગ) અદ્ય કાળમાં જ તૂટી જાય છે એવા પુરુષને શુભ્રકટ સમાન કહે છે.

શુભ્રકટ કરતાં વિદલકટનો બંધ વધારે દઢ હોય છે, તેથી તે થોડી પ્રતિકૂળતામાં શિથિલ થઈ જતો નથી. એજ પ્રમાણે ગુરુ આદિ પ્રત્યેનો જેનો પ્રતિબંધ થોડી પ્રતિકૂળતામાં શિથિલ થતો નથી એવા પુરુષને વિદલકટ સમાન કહે છે. ચમકટનો બંધ વિદલકટના બંધ કરતાં પણ દઢતર હોય છે તેથી તે જલ્દીથી શિથિલ થતો નથી.

એજ પ્રમાણે ગુરુ આદિ પ્રત્યેનો જેનો પ્રતિબંધ અધિક પ્રતિકૂળતામાં પણ શિથિલ થતો નથી એવા પુરુષને ચમકટ સમાન કહે છે.

કમ્બલકટ (જિન આદિની કામળ)નો બંધ ઘણો જ વધારે હોય છે. એજ પ્રમાણે ગુરુ આદિકોમાં જેનો પ્રતિબંધ ઘણો જ અધિક હોય છે એવા પુરુષને કમ્બલકટ સમાન કહેવામાં આવ્યો છે. આ સૂત્રમાં શુર્પાદિક પ્રત્યેના અદ્ય, બહુ, બહુતર અને બહુતમ પ્રતિબંધની અપેક્ષાએ ચાર પુરુષપ્રકાર બતાવવામાં આવ્યા છે, એમ સમજવું ૧૩૨ ॥ સૂ. ૧૩ ॥

“ચત્ત્વિહા ચત્ત્વયા પળ્લન્તા” ઇત્યાદિ—(સૂ. ૧૪)

ચોપગા જનવરોના ચાર પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) એક ખરીવાળાં (૨) બે ખરીવાળાં, (૩) ગંડીપદવાળા (૪) નખયુક્ત પગવાળાં. ચાર પગવાળાં જનવરોને ચતુષ્પદ કહે છે. જેના પગની ખરીમાં ફાટ હોતી નથી એવા પ્રાણીઓને એક ખરીવાળાં કહે છે જેમકે ઘોડા. જે પ્રાણીના પ્રત્યેક પગની ખરીમાં ફાટ હોય છે એવાં પ્રાણીઓને બે ખરીવાળાં કહે છે, જેમકે ગાય આદિ પ્રાણીઓ (૩) હાથીના જેવી ગોળાકારની ખરીવાળાં પ્રાણીઓને ગંડી-પગવાળાં કહે છે. (૪) જે પ્રાણીઓના પગ નહોર (નખ)થી યુક્ત હોય છે તે પ્રાણીઓને નખયુક્ત પગવાળાં કહે છે, જેમકે વાઘ, સિંહ વગેરે ૧૩૪

પક્ષીના ચાર પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) ચર્મપક્ષી, (૨) લોમપક્ષી, (૩) સમુગ્ધક પક્ષી અને (૪) વિતતપક્ષી. ચર્મમય પાંખવાળા પક્ષીને ચર્મપક્ષી કહે છે, જેમકે ચામડચિડિયું લોમથી યુક્ત પાંખોવાળા પક્ષીને લોમપક્ષી કહે છે, જેમકે હંસ આદિ પક્ષી. સંપુટનાજેવી પાંખોવાળા પક્ષીને વિતતપક્ષી કહે છે તે સમુગ્ધકપક્ષી અને વિતતપક્ષી અઢી દ્વીપની બહારના પ્રદેશોમાં જ હોય છે ૧૩૫

“ચત્ત્વિહા સુદ્ધવાણા” ઇત્યાદિ—ક્ષુદ્ર જીવો ચાર પ્રકારના કહ્યા છે. અનન્તર ભવમાં તેમને સિદ્ધિ ગતિની પ્રાપ્તિ થતી નથી. તે કારણે તેમને ક્ષુદ્ર કહ્યા છે. તેમના ચાર પ્રકાર નીચે પ્રમાણે છે—(૧) દ્વીન્દ્રિય જીવ-કૃમી આદિ જીવો, (૨) ત્રીન્દ્રિય જીવો-જેમકે કીડી વગેરે જીવો, (૩) ચતુરિન્દ્રિય જીવો-જેમકે ભમરો (૪) સંમૂર્ઙ્ગિમ પચેન્દ્રિય તિર્યંચ. સંમૂર્ઙ્ગિન જન્મથી જે જીવો ઉત્પન્ન થાય છે તેમને સંમૂર્ઙ્ગિમ કહે છે એવા પચેન્દ્રિય તિર્યંચ જીવોને જ અઢી ક્ષુદ્ર જીવો રૂપે પ્રકટ કરવામાં આવ્યા છે. ૧૩૬ ॥સૂ. ૧૪॥

ટીકાર્થ—“ચત્તારિ પક્ષી પળ્લન્તા” ઇત્યાદિ—(સૂ. ૧૪)

પક્ષીકે દષ્ટાંતસે ભિક્ષુકકા નિરૂપણ

પક્ષીના નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર પણ કહ્યા છે—(૧) “નિપત્તિતા નો પરિવ્રજિતા” જે પક્ષી ધૃષ્ટ હોવાથી અથવા અજ્ઞ હોવાથી માળામાંથી નીચે અવતરણ કરવાના સ્વભાવવાળું હોય છે એટલે કે નીચે પડી જવાના સ્વભાવવાળું હોય છે, પણ ખાલ્યાવસ્થાને કારણે ઉડવાના સ્વભાવવાળું હોતું નથી

તેને આ પહેલાં ભાંગામાં (પ્રકારમાં) ગણાવી શકાય છે. (૨) “ પરિવ્રજિતા નો નિપત્તિતા ” જે પક્ષી ઉડવાના સ્વભાવવાળું હોય છે પણ પડવાના સ્વભાવવાળું હોતું નથી તેને આ બીજા પ્રકારમાં ગણાવી શકાય છે. (૩) “નિપત્તિતાડપિ પરિવ્રજિતાડપિ” જે પક્ષી પરિવ્રજનના અને નિપતનના સ્વભાવથી યુક્ત હોય છે તેને આ ત્રીજા પ્રકારમાં મૂકી શકાય છે (૪) “ નો નિપત્તિતા નો પરિવ્રજિતા ” જે પક્ષી નિપતનના સ્વભાવવાળું પણ હોતું નથી અને પરિવ્રજનના સ્વભાવવાળું પણ હોતું નથી તેને આ ચોથા પ્રકારમાં મૂકી શકાય છે. ૧૩૭

“ एवमेव ” એજ પ્રમાણે સાધુ પણ ચાર પ્રકારના કહ્યા છે—(૧) કોઈ એક સાધુ એવો હોય છે કે જે ભોજનાથી હોવાથી ભિક્ષાચર્યામાં ઉતરે છે તો ખરો, પોતાના આશ્રય સ્થાનમાંથી બહાર નીકળે છે તો ખરો, પણ ખીમરી, આળસ કે લજ્જાને કારણે પરિવ્રજન (પરિબ્રમણ) કરતો નથી. (૨) કોઈ એક સાધુ એવો હોય છે કે જે પરિબ્રમણશીલ હોય છે—આશ્રયસ્થાનમાંથી ભિક્ષાને નિમિત્તે ઉડે તો ખરો પણ ભિક્ષા લેવાને માટે જતો નથી, કારણ કે—તે સૂત્રાર્થમાં આસક્ત હોય છે. (૩) કોઈ એક સાધુ એવો હોય છે કે જે ભિક્ષાપ્રાપ્તિ માટે ઉપાશ્રયમાંથી નીકળે છે પણ ખરો અને પરિબ્રમણ પણ કરે છે. (૪) કોઈ એક સાધુ નિપત્તિતા પણ હોતો નથી અને પરિવ્રજિતા પણ હોતો નથી—ભિક્ષાપ્રાપ્તિ માટે ઉપાશ્રયમાંથી નીકળતો પણ નથી અને પરિબ્રમણ પણ કરતો નથી. ૧૩૮ ॥ સૂ. ૧૫ ॥

પુરુષજાતકા નિરૂપણ

પુરુષવિશેષોનું નિરૂપણ આગળ ચાલે છે—

“ चत्वारि पुरिसजाया पणत्ता ” ઇત્યાદિ—(સૂ. ૧૬)

ટીકાર્થ—પુરુષોના નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર પણ કહ્યા છે—(૧) નિષ્કૃષ્ટ-નિષ્કૃષ્ટ, (૨) નિષ્કૃષ્ટ-અનિષ્કૃષ્ટ, (૩) અનિષ્કૃષ્ટ-નિષ્કૃષ્ટ અને (૪) અનિષ્કૃષ્ટ-અનિષ્કૃષ્ટ તપને લીધે જેનું શરીર કૃશ અથવા દુર્બળ થઈ ગયું હોય એવા પુરુષને નિષ્કૃષ્ટ કહે છે.

પહેલાં ભાંગાનું સ્પષ્ટીકરણ—તપને લીધે જેનું શરીર કૃશ થઈ ગયેલું હોય છે એવો સાધુ જો કષાયો પર કાબૂ રાખીને ઉપશાન્ત ચિત્તવાળો થઈ જાય તો તેને “ નિષ્કૃષ્ટ-નિષ્કૃષ્ટ ” રૂપ પહેલા ભાંગામાં ગણાવી શકાય છે.

(૨) જે સાધુનું શરીર તપને લીધે કૃશ થઈ ગયેલું હોય છે, છતાં પણ જે કષાયો પર વિજય મેળવી શકતો નથી એવા અચળ વૃત્તિવાળા સાધુને “ નિષ્કૃષ્ટ-અનિષ્કૃષ્ટ ” રૂપ બીજા ભાંગામાં મૂકી શકાય છે. (૩) જે પુરુષ

અનિષ્કૃષ્ટ (સખળ-શક્તિસંપન્ન) હોવા છતાં પણ શરૂઆતમાં કષાયો પર વિજય પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી પણ પાછળથી કષાયો પર વિજય પ્રાપ્ત કરી લે છે એવા પુરુષને “ અનિષ્કૃષ્ટ-નિષ્કૃષ્ટ ” રૂપ ત્રીજા ભાંગામાં મૂકી શકાય છે. (૪) જે પુરુષ તપ પણ કરતો નથી અને કષાયોને જીતતો પણ નથી તેને ચોથા પ્રકારમાં મૂકી શકાય છે. ૧૩૬।

આ સૂત્રની પુષ્ટિ નિમિત્તે સૂત્રકાર આ બીજું સૂત્ર કહે છે—“ ચત્તારિ પુરિસજ્ઞાયા ” ઇત્યાદિ—નીચે પ્રમાણે પણ ચાર પુરુષપ્રકારો કહ્યા છે—(૧) નિષ્કૃષ્ટ-નિષ્કૃષ્ટાત્મા, (૨) નિષ્કૃષ્ટ-અનિષ્કૃષ્ટાત્મા, (૩) અનિષ્કૃષ્ટાત્મા-નિષ્કૃષ્ટ અને (૪) અનિષ્કૃષ્ટાત્મા-અનિષ્કૃષ્ટાત્મા.

સ્પષ્ટીકરણ—(૧) કોઈ એક પુરુષ એવો હોય છે કે જે તપસ્યાથી શરીરને કૃશ કરી નાખે છે અને કષાયોને બિલકુલ નિર્મૂળ કરી નાખે છે (૨) કોઈ એક પુરુષ એવો હોય છે કે જે તપસ્યાથી શરીરને કૃશ કરી નાખવા છતાં પણ કષાયોને નિર્મૂળ કરી શકતો નથી. એજ પ્રમાણે બાકીના બે ભાંગા પણ સમજી લેવા. ૧૪૦।

૩૬ માં સૂત્રમાં “ નિષ્કૃષ્ટ-નિષ્કૃષ્ટ ” જે પહેલો ભાંગો છે તેનો નીચે પ્રમાણે અર્થ પણ થાય છે—કોઈ એક પુરુષ એવો હોય છે કે જે પહેલાં પણ તપસ્યાથી કૃશીકૃત દેહવાળો હોય છે અને પછી પણ તપસ્યા ચાલુ રાખીને કૃશીકૃતદેહવાળો જ રહે છે. એટલે કે પહેલાં પણ તપસ્યા કરે છે અને પછી પણ તપસ્યા ચાલુ જ રાખે છે એટલે કે જીવે ત્યાં સુધી તપસ્યા કર્યા જ કરે છે. આ પ્રકારનો અર્થ કરીને સૂત્રની વ્યાખ્યા કરવી જોઈએ. અને આ જે ૪૦ મું સૂત્ર કહ્યું છે, તેમાં આગળ બતાવ્યા પ્રમાણે જ વ્યાખ્યા કરવી જોઈએ. ૩૬માં સૂત્રમાં “ કૃશીકૃતકષાયત્વાત્ ઉપશાન્તચિત્તો ભવતીતિ ” આ પ્રકારની વ્યાખ્યા કરવી જોઈએ નહીં, એવી વ્યાખ્યા તો ૪૦માં સૂત્રમાં કરવી જોઈએ.

“ ચત્તારિ પુરિસજ્ઞાયા ” ઇત્યાદિ—પુરુષોના નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર પણ કહ્યા છે—(૧) બુધ, બુધ, (૨) બુધ-અબુધ, (૩) અબુધ-બુધ અને (૪) અબુધ-અબુધ હવે આ ચારે ભાંગાનો અર્થ સ્પષ્ટ કરવામાં આવે છે—જે પુરુષ સદિક્યા સંપન્ન હોય છે અને વિવેકસંપન્ન મનવાળો હોય છે તેને “ બુધ બુધ ” રૂપ પહેલા ભાંગામાં મૂકી શકાય છે કહ્યું પણ છે કે—

“ પઠકઃ પાઠકઞ્ચૈવ ” ઇત્યાદિ—“ હે રાજન્ ! જે પઠન કરનારા છે, પઠન કરાવનારા છે તથા તત્ત્વોનું ચિન્તન કરનારા છે, તેઓ તો વ્યસની છે. પંડિત તો તેને જ કહી શકાય છે કે જે ક્રિયાસંપન્ન હોય છે. (૨) જે પુરુષ બુધ હોવા છતાં પણ વિવેકશૂન્ય મનવાળો હોય છે તેને “ બુધ-અબુધ ” રૂપ બીજા ભાંગામાં ગણાવી શકાય છે. (૩) જે પુરુષ સક્રિયા રહિત હોવાથી અબુધ હોવા છતાં પણ વિવેકસંપન્ન મનવાળો હોવાથી બુધ હોય છે તેને “ અબુધ-બુધ ” રૂપ ત્રીજા ભાંગામાં મૂકી શકાય છે. (૪) જે પુરુષ સક્રિયાથી પણ વિહીન હોય છે અને વિવેકથી પણ વિહીન હોય છે તેને “ અબુધ અબુધ ” રૂપ ચોથા ભાંગામાં મૂકી શકાય છે. ૧૪૧।

“ ચત્તારિ પુરિસજ્ઞાયા ” ઇત્યાદિ—નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકારના પુરુષો પણ કહ્યા છે—(૧) બુધ-બુધ હૃદય, (૨) બુધ-અબુધ હૃદય, (૩) અબુધ-બુધ હૃદય અને (૪) અબુધ-અબુધહૃદય.

પહેલા ભાંગાનું સ્પષ્ટીકરણ—જે પુરુષ સક્રિયાવાળો હોવાથી પંડિત હોય છે અને સત્ અને અસતના બોધથી યુક્ત હૃદયવાળો હોય છે, તેને પહેલા ભાંગામાં લઈ શકાય છે. એવો પુરુષ વિવેકકારક મનવાળો હોય છે અથવા જે પુરુષ શાસ્ત્રીય જ્ઞાનથી સંપન્ન પણ હોય છે, અને ક્રિયામાં પણ બુધ હૃદયવાળો હોય છે—કર્તવ્ય વિમૂઢ હોતો નથી અને લક્ષ્યજ્ઞાનથી સંપન્ન મનવાળો હોય છે તેને પહેલા ભાંગામાં મૂકી શકાય છે એજ પ્રમાણે બાકીના ત્રણ ભાંગા પણ જાતે જ સમજી લેવા. ૧૪૨।

“ ચત્તારિ પુરિસજ્ઞાયા ” ઇત્યાદિ—નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકારના પુરુષો કહ્યા છે—(૧) આત્માનુકંપક નો પરાનુકંપક, (૨) પરાનુકંપક નો આત્માનુકંપક, (૩) ઉભયાનુકંપક અને (૪) અનુભયાનુકંપક.

પહેલા ભાંગામાં એવા પુરુષને લેવામાં આવ્યો છે કે જે સ્વાત્મરક્ષક જ હોય છે પણ પરરક્ષક હોતો નથી. જેમકે પ્રત્યેક બુધ, અથવા જિનકલ્પિક અથવા અન્યની પરવા ન કરનારો નિર્દય પુરુષ. બીજા ભાંગામાં એવો પુરુષ લેવામાં આવ્યો છે કે જે પરની અનુકંપા રાખનારો હોય છે પણ પોતાની અનુકંપા રાખનારો હોતો નથી, જેમકે તીર્થંકર અથવા પોતાની પરવા ન કરનાર મેઘરથ જેવા પુરુષો. ત્રીજા ભાંગામાં એ પુરુષને લેવામાં આવ્યો છે કે જે પોતાના અને પરના પ્રત્યે અનુકંપાવાળો હોય છે, જેમકે સ્થવિર કાલ્પિક મુનિ ચોથા ભાંગામાં એવા પુરુષને લેવામાં આવ્યો છે કે જે સ્વ અને પર બન્ને પ્રત્યે અનુકંપા વિનાનો હોય છે. ૧૪૩। ॥ સૂ. ૧૬ ॥

“ ચતુર્વિધે સંવાસે વર્ણયતે ” ઇત્યાદિ—(સૂ. ૧૭)

ટીકાર્થ—પુરુષ અને સ્ત્રીના મૈથુન સેવનને સંવાસ કહે છે. તેના નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) દિવ્ય સંવાસ, (૨) આસુર સંવાસ, (૩) રાક્ષસ સંવાસ અને (૪) માનુષ સંવાસ. “ દિવિ ભવઃ દિવ્યઃ ” આ વ્યુત્પત્તિ અનુસાર સ્વર્ગમાં (દેવલોકમાં) જે સંવાસ થાય છે તેનું નામ દિવ્યસંવાસ છે. અહીં પૈમાનિક દેવ સંબંધી સંવાસ જ ગ્રહણ કરવામાં આવ્યો છે. “ દ્યૌ ” એટલે સ્વર્ગ. સ્વર્ગમાં રહેનારા દેવોને પણ અહીં ઔપચારિક રીતે “ દ્યૌ ” કહેવામાં આવેલ છે. આ દેવોમાં જે મૈથુન સેવન થાય છે તેને દિવ્ય સંવાસ કહે છે. આ પ્રકારના કથનમાં નવગ્રંથેયકવાસી દેવોમાં પણ સંવાસ હોવાની વાત જ્ઞાનવાનો પ્રસંગ હિંદુલવશે. પણ ત્યાં સંવાસનો સદ્ભાવ હોતો જ નથી. તેથી અહીં પૈમાનિક દેવ સંબંધી સંવાસ જ, ‘ દિવ્યસંવાસ ’ પદ દ્વારા ગૃહીત થવો જોઈએ ત્યાંથી આગળ નવગ્રંથેયક આદિમાં સંવાસનો સદ્ભાવ જ હોતો નથી. ભવનપતિ દેવો અને દેવીઓના સંવાસને આસુરસંવાસ કહે છે.

અસુર એ ભવનપતિઓનો એક લેહ છે. તે અસુરકુમારના અસુરકુમારી સાથેના સંલોગને પણ આસુરસંવાસ કહે છે.

વ્યન્તરનો રાક્ષસ નામનો લેહ છે. તે રાક્ષસના સંવાસને રાક્ષસ સંવાસ કહે છે. મનુષ્યકૃત સંવાસને—મનુષ્ય જાતિના પુરુષ અને સ્ત્રીના મૈથુન સેવનને—માનુષસંવાસ કહે છે. ૧૧

સંવાસના નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર પણ કહ્યા છે—(૧) કોઈ એક દેવ દેવીની સાથે સંવાસ કરે છે. (૨) કોઈ એક દેવ અસુરી (અસુરકુમારી) સાથે સંવાસ કરે છે. (૩) કોઈ એક અસુર દેવીની સાથે સંવાસ કરે છે. (૪) કોઈ એક અસુર અસુરી સાથે સંવાસ કરે છે. ૧૨

વળી સંવાસના નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર પણ કહ્યા છે—(૧) કોઈ એક દેવ દેવીની સાથે સંવાસ કરે છે. (૨) કોઈ એક દેવ રાક્ષસી સાથે સંવાસ કરે છે. (૩) કોઈ એક રાક્ષસ દેવીની સાથે સંવાસ કરે છે અને (૪) કોઈ એક રાક્ષસ રાક્ષસી સાથે સંવાસ કરે છે. ૧૩

વળી સંવાસના નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર પણ કહ્યા છે—(૧) કોઈ એક દેવ દેવી સાથે સંવાસ કરે છે. (૨) કોઈ એક દેવ માનુષી (મનુષ્ય જાતિની સ્ત્રી) સાથે સંવાસ કરે છે. (૩) કોઈ એક મનુષ્ય દેવીની સાથે સંવાસ કરે છે અને (૪) કોઈ એક મનુષ્ય માનુષી સાથે સંવાસ કરે છે. ॥૪॥

વળી સંવાસના નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર પણ કહ્યા છે—(૧) કોઈ એક અસુર અસુરીની સાથે સંવાસ કરે છે. (૨) કોઈ એક અસુર મનુષ્ય સ્ત્રી સાથે સંવાસ કરે છે. (૩) કોઈ એક મનુષ્ય અસુરી સાથે સંવાસ કરે છે. (૪) કોઈ એક મનુષ્ય મનુષ્ય સ્ત્રી સાથે સંવાસ કરે છે. ॥૬॥

સંવાસના નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર પણ કહ્યા છે—(૧) કોઈ એક રાક્ષસ રાક્ષસી સાથે સંવાસ કરે છે. (૨) કોઈ એક રાક્ષસ મનુષ્ય સ્ત્રી સાથે સંવાસ કરે છે. (૩) કોઈ એક મનુષ્ય રાક્ષસી સાથે સંવાસ કરે છે. (૪) કોઈ એક મનુષ્ય મનુષ્યસ્ત્રી સાથે સંવાસ કરે છે. ॥૭॥

આ સાત સૂત્રોમાંનું પહેલું સૂત્ર સામાન્ય સૂત્ર છે. બાકીના જે છ સૂત્રો છે તેમાં દેવ અસુર, દેવ રાક્ષસ, દેવ મનુષ્ય, અસુર રાક્ષસ, અસુર મનુષ્ય અને રાક્ષસ મનુષ્યના સંયોગથી ચતુર્ભંગીઓ બની છે. આ પ્રકારે છ સૂત્રો અને એક સામાન્ય સૂત્ર મળીને કુલ સાત સૂત્રોનું પ્રતિપાદન અહીં કરવામાં આવ્યું છે. ॥ સૂ. ૧૭ ॥

અસુરાદિ ચાર પ્રકાર કે અપધ્વંસ કા નિરૂપણ

“ ચત્વિઃ સે અવદ્ધંસે પણ્ણત્તે ” ઇત્યાદિ—(સૂ. ૧૮)

ચારિત્ર અથવા ચારિત્રના ફળનો વિનાશ થવો તેનું નામ “ અપધ્વંસ ” છે તે અપધ્વંસના નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર કહ્યા છે—

(૧) આસુર, (૨) અભિયોગ, (૩) સાર્મોહ અને (૪) દેવકિલ્બિષ જે અપધ્વંસ અસુર ભાવનાથી થાય છે તે અપધ્વંસને આસુર અપધ્વંસ કહે છે અથવા જે અનુષ્ઠાનોમાં વર્તમાન (રહેલો) જીવ અસુરત્વનું ઉપાર્જન કરે છે એવા અનુષ્ઠાનોથી આત્માને ભાપિત (યુક્ત) કરવો તેનું નામ આસુરભાવ છે.

જે અપધ્વંસ અભિયોગ ભાવનાને લીધે જનિત હોય છે તેને આભિયોગ અપધ્વંસ કહે છે. બીજો અપધ્વંસ સંમોહ ભાવનાને લીધે ઉત્પન્ન થયેલો હોય છે તેને સાર્મોહ અપધ્વંસ કહે છે.

મૂઠાત્માવાળા જે મિથ્યાદષ્ટિ દેવવિશેષ છે તેમને અહીં સંમોહ પદ્ધતી અહાણ કરવામાં આવ્યા છે તેમની જે ભાવના છે તેનું નામ સંમોહ છે ૩ જે

અપધ્વંસ દૈવકિલ્વિષ ભાવનાથી જનિત હોય છે તેને દૈવકિલ્વિષ અપધ્વંસ કહે છે. ૪ કંદર્પ ભાવનાથી જનિત અપધ્વંસ પણ હોય છે, પણ ચાર સ્થાનનો અધિકાર ચાલતો હોવાથી તેને અહીં ગણાવવામાં આવેલ નથી.

આગમમાં આ પ્રકારની પાંચ ભાવનાઓ કહી છે—“કંદર્પ દેવાકેચ્ચિસ” ઇત્યાદિ. આ ભાવનાઓમાંની જે ભાવનામાં સંયત જીવ વર્તમાન રહે છે—જે ભાવનાથી યુક્ત રહે છે—તે પ્રકારના દેવોમાં તે ઉત્પન્ન થઈ જાય છે, કારણ કે તે ચારિત્રના પ્રભાવથી મરીને દેવલોકમાં ઉત્પન્ન થઈ જાય છે. કદાચ આ ભાવનાઓથી યુક્ત થયેલો જીવ ચારિત્રહીન થઈ જાય તો એવો જીવ દેવલોકમાં જાય છે પણ ખરો અને નથી પણ જતો. એટલે કે એવા જીવનું દેવલોકગમન અવશ્ય થાય છે જ એવું નથી, પણ ભજનાથી (વિકલ્પે) થાય છે, એમ સમજવું કહ્યું પણ છે કે “સો સંજઓ વિ સયા સુ” ઇત્યાદિ—જે સંયત જીવ આ અપ્રશસ્ત ભાવનાઓમાં રહે છે તે મરીને ઉપર્યુક્ત દેવોમાં ઉત્પન્ન થાય છે, પણ ચરણહીન (ચારિત્રહીન) જીવનું ત્યાં વિકલ્પે ગમન થાય છે. એટલે કે એવો જીવ દેવલોકમાં જાય છે પણ ખરો અને નથી પણ જતો.

અસુરાદિ રૂપ જે અપધ્વંસ કહ્યા છે, તે અસુરત્વ આદિ રૂપ કારણવાળા હોય છે. તેથી હવે સૂત્રકાર અસુરાદિ ભાવનાના સ્વરૂપભૂત જે કારણો છે એટલે કે અસુરતા આદિના સાધનભૂત કર્મોના જે કારણો છે તેમનું ચાર સૂત્રો દ્વારા કથન કરે છે—“ચડહિ ઠાળેહિ” ઇત્યાદિ—

જીવ નીચેના ચાર કારણોને લીધે અસુરતાના સાધનભૂત કર્મોનું ઉપાજન કરે છે—(૧) કૌપશીલતા અથવા ક્રોધ સ્વભાવતા—વાત વાતમાં ગુસ્સે થવું, ક્રોધથી આંખો લાલ કરવી, ડાળા કાઢવા, ક્રોધને લીધે લાલચોળ મુખાકૃતિ કરવી, ઇત્યાદિ રૂપ જીવનો જે સ્વભાવ હોય છે તેનું નામ કૌપશીલતા છે. તે કૌપશીલતાને કારણે જીવ અસુરપર્યાયના કારણભૂત આયુષ્ક આદિ

કર્મોના બન્ધ કરે છે, અને તેથી મરીને અસુરોમાં ઉત્પન્ન થાય છે. (૨) પ્રાભૃતશીલતા-વાત વાતમાં ઝગડો કરવાને તૈયાર થવું, આગળ પાછળનો વિચાર કર્યા વિના ફાવે તેવો ખકવાટ કરવો ઇત્યાદિ રૂપ જે પરિણતિ થાય છે તેનું નામ કલહશીલતા અથવા પ્રાભૃતશીલતા છે. આ કલહશીલતાને કારણે પણ જીવ અસુરપર્યાયના સાધનભૂત કર્મોનું ઉપાર્જન કરે છે. (૩) આહાર, ઉપધિ, શય્યા આદિમાં લોહુપતાપૂર્વક તપશ્ચરણ કરવાથી પણ જીવ અસુરપર્યાયમાં જવા યોગ્ય કર્મોનું ઉપાર્જન કરે છે. (૪) ભૂકંપ આદિ થવાનું ભવિષ્ય લાખીને લોકો પર પ્રભાવ પાડીને ખાવાપીવાની સારી સારી સામગ્રી એકત્ર કરનાર જીવ પણ અસુરપર્યાયમાં જવા યોગ્ય કર્મોના બન્ધ કરે છે. આ વિષયને અનુલક્ષીને અન્ય ગ્રન્થમાં આ પ્રમાણે કહ્યું છે-“અનુષદ્ધવિગ્ગહો વિ ચ” ઇત્યાદિ-જે જીવ અનુષદ્ધ વિગ્રહવાળો હોય છે, રાત્રિનિ કલહ કરવાના સ્વભાવવાળો હોય છે, ૧ સંસકૃત તપસ્યા કરે છે-તપસ્યા કરવા છતાં આહારાદિમાં જેની લોહુપતા આહુ જ રહે છે, ૨ જે લોકરંજનને માટે નિમિત્તાદેશી (ભવિષ્યવાણી લાખનારો) થઈને સારી સારી ખાવાપીવાની સામગ્રીઓ એકત્ર કરતો રહે છે, ૩ જે દંયા અને અનુકંપા ભાવથી રહિત હોય ૪ છે, એવા જીવને આસુરી ભાવનાવાળો માનવામાં આવ્યો છે.

નીચેના ચાર કારણોને લીધે જીવ અભિયોગતાને યોગ્ય કર્મોના બન્ધ કરે છે—(૧) આત્મસ્ત્રલાઘા-પોતાના ગુણોનું ગૌરવ કરવું, પોતાના સામાન્ય ગુણને પણ અસાધારણું સમજવો, ખોટી ખડાઈ હાંકવી અને મિથ્યાભિમાનમાં જ લીન રહેવું તેનું નામ આત્મોત્કર્ષ (આત્મસ્ત્રલાઘા) છે. સ્વોત્કર્ષ, સ્વાભિમાન અને આત્મોત્કર્ષમાં ઘણો તફાવત છે સ્વોત્કર્ષ ભાવનાવાળો માણસ તો પોતાના આત્માનું પતન થાય, ગૃહીત ચારિત્રમાં દોષ લાગી જાય, સદાચારને લોપ થઈ જાય અને કષાયાદિકોની વૃદ્ધિ થાય, એવી પ્રવૃત્તિથી દૂર જ રહે છે. ત્યારે આત્મસ્ત્રલાઘા કરનારો જીવ તો ઉપયુક્ત પ્રવૃત્તિમાં જ લીન રહે છે.

બીજું કારણ—પરપરિવાદ-અન્યના દોષોને પ્રકટ કરવા તેનું નામ પરપરિવાદ છે. પરપરિવાદ કરનારો જીવ અન્યના વાસ્તવિક ગુણોને જોવાને બદલે

તેના દોષો જ શોધ્યા કરે છે, અને તેની નિંદા કરવા નિમિત્તે તે દોષોને પ્રકટ કર્યા કરે છે.

ત્રીજું કારણ—ભૂતિકર્મ—“હું મંત્રશાસ્ત્ર આદિમાં નિપુણ છું,” એવું પ્રકટ કરવાને માટે મૃત્તિકા (માટી)થી અથવા સૂત્રથી (દોરાથી) પોતાના રહેઠાણ આદિને રક્ષા કરવાના અભિપ્રાયથી પરિવેષિત કરવું તેનું નામ ભૂતિકર્મ છે. ચોથું કારણ કૌતુકકરણ—સૌભાગ્ય આદિને નિમિત્તે અન્યને સ્નાનાદિ કરાવવું તેનું નામ કૌતુકકરણ છે. આ ચાર કારણોને અન્યત્ર આ પ્રમાણે ખતાવ્યા છે—“કોઝયમૂર્દ્ધકમ્” ઇત્યાદિ—કૌતુકકર્મ કરવાથી, ભૂતિકર્મ કરવાથી, હાથ આદિ જોઈને કોઈનું શુભાશુભ કહેવાથી અને ઋદ્ધિ, રસ આદિમાં ગૌરવશાળી થવાથી, મિથ્યાભિમાન કરવાથી જીવ અભિયોગ્ય ભાવનાવાળો ગણાય છે. તે ભાવનાથી યુક્ત થયેલો જીવ અભિયોગ્ય જાતિના દેવોમાં ઉત્પન્ન કરાવનારા કર્મોનો બન્ધ કરે છે.

આ ચાર કારણોને લીધે જીવ સાંમોહતાને યોગ્ય કર્મોનું ઉપાર્જન કરે છે—(૧) કુમાર્ગનો ઉપદેશ દેવાથી, (૨) મોક્ષમાર્ગના સાધનમાં પ્રવૃત્ત માણસની પ્રવૃત્તિમાં વિઘ્ન નાખવાથી, (૩) શબ્દાદિ કામલોગોની અભિલાષા કરવાથી અને (૪) લોભને આધીન થઈને નિદાન (નિયાણું) કરવાથી કુમાર્ગની દેશના આપનાર જીવ સુમાર્ગનો લોભ કરે છે એવો જીવ પોતે કુમાર્ગનામી હોય છે, તે કારણે અન્ય દ્વારા ઉપાર્જિત કર્મોનો પણ ભાગીદાર બને છે. તેથી એવો જીવ સાંમોહતાને યોગ્ય કર્મોનો બન્ધક બને છે.

મોક્ષમાર્ગની આરાધનામાં પ્રવૃત્ત જીવ દ્વારા સન્માર્ગનો પ્રચાર થાય છે. તેની પ્રેરણાથી જીવ કુમાર્ગનો ત્યાગ કરીને સન્માર્ગે ચડી જાય છે એવા જીવની પ્રવૃત્તિમાં વિઘ્ન નાખનાર જીવ સાંમોહતાને યોગ્ય કર્મોનું ઉપાર્જન કરે છે. એજ પ્રમાણે કામાશંસા પ્રયોગ આદિમાં પણ સમજી લેવું. તપસ્યા કરતી વખતે એવી ભાવના સેવવી કે તપસ્યાના ફળરૂપ મને ચક્રવર્તી આદિની વિભૂતિ પ્રાપ્ત થાય, તે પ્રકારની ભાવનાનું નામ જ નિદાન અથવા નિયાણું છે આ ભાવનાને પણ અન્યત્ર આ પ્રમાણે વર્ણવી છે—

“ હમ્મગ્ગદેસઝો ” ઇત્યાદિ—આ ચાર કારણોને લીધે જીવ (સંયત જીવ) દેવકિલ્લિખિકોમાં ઉત્પન્ન થવાને યોગ્ય કર્મોનો બન્ધ કરે છે—(કિલ્લિખિક દેવો હલકી કોટિના દેવો ગણાય છે. દેવોમાં તેમનું સ્થાન ચાંડાલ જેવું છે.) (૧) જિનેન્દ્ર દેવનો અવર્ણવાદ કરવાથી, અહિંત પ્રજ્ઞ સ્વર્ગનો અવર્ણવાદ કરવાથી, (૩) આચાર્ય ઉપાધ્યાયનો અવર્ણવાદ કરવાથી, અને (૪) ચતુર્વિધ સંઘનો અવર્ણવાદ કરવાથી.

જે વ્યક્તિમાં જે દોષ ન હોય તે દોષનું આરોપણ કરવું તેનું નામ અવર્ણવાદ છે. જિનેન્દ્ર દેવના વિષયમાં કદાચ કોઈ આ પ્રમાણે કહે કે “તેઓ કેવળજ્ઞાની હતા જ નહીં. જો તેઓ સર્વજ્ઞ હોય તો મોક્ષપ્રાપ્તિનો સરળ માર્ગ બતાવવાને બદલે જેનું આચરણ શક્ય જ ન હોય એવા દુર્ગમ કઠિન ઉપાય તેમણે શા કારણે બતાવ્યા હશે !” આ પ્રમાણે કહેનાર જિનેન્દ્ર દેવનો અવર્ણવાદ કરનારો ગણાય છે. એ જ પ્રમાણે અહિંત પ્રજ્ઞ સ્વર્ગના વિષયમાં, આચાર્ય અને ઉપાધ્યાયના વિષયમાં, તથા ચતુર્વિધ સંઘના વિષયમાં પણ અવર્ણવાદ વિષેનું કથન સમજવું. કહ્યું પણ છે કે—

“ નાણસ્સ કેવલીણ ” ઇત્યાદિ—

આ ગાથાનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે—માયી અવર્ણવાદી અહિંત લગવાનનો, કેવલીપ્રજ્ઞસ્વર્ગનો અને આચાર્ય આદિનો અવર્ણવાદ કરવાને લીધે કિલ્લિખિકી ભાવનાથી યુક્ત થાય છે. તેથી તે કિલ્લિખિક દેવોમાં ઉત્પન્ન થવા યોગ્ય કર્મોનો બન્ધ કરે છે. જો કે અહીં ચાર સ્થાનોનો અધિકાર આલી રહ્યો છે તેથી પાંચમી કંદર્પ ભાવનાનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું નથી. છતાં ભાવનાઓનું પ્રતિપાદન ચાલતું હોવાથી અહીં પ્રસંગ સાથે અનુરૂપ હોવાથી કંદર્પ ભાવનાનું કેવું સ્વરૂપ હોય છે તે ટીકાકાર પ્રકટ કરે છે.

“ કંદર્પે કુક્કુરુ ” ઇત્યાદિ—

જે કંદર્પની કથા કરનારો હોય છે, ભાંડની જેમ શરીર વડે કુચેષ્ટાઓ કરનારો હોય છે, અહંકારને અધીન થઈને શીઘ્ર ગમનકારી હોય છે, ભાષણાદિ કરનાર હોય છે, પોતના વેષ અને વચનથી જે સ્વને અને અન્યને હસાવનારો હોય છે, તથા જે અનેક પ્રકારે અન્ય લોકોમાં વિસ્મય (આશ્ચર્ય) ઉત્પન્ન કરનારો હોય છે, એવા પુરુષને કાન્દર્પી ભાવનાવાળો કહે છે. સૂ. ૧૮

આ અપદ્ધ્યંસનો સદ્ભાવ પ્રવ્રજ્યા સંપન્ન મનુષ્યોમાંજ હોય છે. તેથી હવે સૂત્રકાર પ્રવ્રજ્યાના સ્વરૂપનું આઠ સૂત્રો દ્વારા નિરૂપણ કરે છે—

ટીકાર્થ—“ ચત્ત્વિહા પવ્વજ્ઞા પણ્ણત્તા ” ઇત્યાદિ—

પ્રવ્રજ્યા ચાર પ્રકારની કહી છે—(૧) ઇલ્લલોક પ્રતિબદ્ધા, (૨) પરલોક પ્રતિબદ્ધા, (૩) ઉલ્લયલોક પ્રતિબદ્ધા, (૪) અપ્રતિબદ્ધા.

પાંચ મહાવ્રતોને ગ્રહણ કરવા તેનું નામ પ્રવ્રજ્યા છે. જે પ્રવ્રજ્યા આ લોકમાં જીવનનિર્વાહ આદિ રૂપ પ્રયોજનથી પ્રતિબદ્ધ હોય છે, એટલે કે આ લોકના સુખની આકાંક્ષાપૂર્વક લેવામાં આવી હોય છે, તે પ્રવ્રજ્યાને ઇલ્લલોક પ્રતિબદ્ધા કહે છે. જે પ્રવ્રજ્યા પરલોક સંબંધી કામાદિક લોગરૂપ પ્રયોજનથી પ્રતિબદ્ધ હોય છે, તે પ્રવ્રજ્યાને પરલોકપ્રતિબદ્ધપ્રવ્રજ્યા કહે છે. પરલોકમાં (દેવલોક આદિમાં) કામલોગો લોગવવાની અભિલાષાવાળાની પ્રવ્રજ્યા આ પ્રકારની હોય છે. જે પ્રવ્રજ્યા આલોક સંબંધી અને પરલોક-સંબંધી કામાદિક લોગવવાની ઇચ્છાથી પ્રતિબદ્ધ હોય છે તે પ્રવ્રજ્યાને ઉલ્લયલોક પ્રતિબદ્ધા પ્રવ્રજ્યા કહે છે. આલોક અને પરલોકના સુખની અભિલાષાવાળા જીવોની પ્રવ્રજ્યા આ પ્રકારની હોય છે. જે પ્રવ્રજ્યા આલોક અને પરલોકના સુખોને લોગવવાની આશંસાથી રહિત હોય છે, તે પ્રવ્રજ્યાને અપ્રતિબદ્ધા પ્રવ્રજ્યા કહે છે એવી પ્રવ્રજ્યા વિશિષ્ટ સામાયિકવાળા મોક્ષાભિલાષી જીવોની હોય છે. ૧ ૧ ।

વળી પ્રવ્રજ્યાના નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર પણ કહ્યા છે—(૧) પુરતઃ પ્રતિબદ્ધ, (૨) માર્ગતઃ પ્રતિબદ્ધ, (૩) ઉલ્લયતઃ પ્રતિબદ્ધ, (૪) અપ્રતિબદ્ધ. જે પ્રવ્રજ્યા સાધુપર્યાયમાં પ્રાપ્ત થનારી વસ્તુઓની આકાંક્ષાથી પ્રતિબદ્ધ હોય છે એવી પ્રવ્રજ્યાનું નામ પુરતઃ પ્રતિબદ્ધા પ્રવ્રજ્યા છે. જેમકે પ્રવ્રજ્યા અંગીકાર કરવાથી મને સારા સારા આહારની પ્રાપ્તિ થશે, શિષ્યોની પ્રાપ્તિ થશે. આ રીતે આગામી ભૌતિક લાભોની આકાંક્ષાપૂર્વક જે પ્રવ્રજ્યા ગ્રહણ કરાય છે તેને ‘પુરતઃ પ્રતિબદ્ધા પ્રવ્રજ્યા’ કહે છે. ૧ જે પ્રવ્રજ્યા પાછળથી (પૂર્વકાલિન) વસ્તુઓમાં પ્રતિબદ્ધ હોય છે, તે પ્રવ્રજ્યાને “ માર્ગતઃ પ્રતિબદ્ધા પ્રવ્રજ્યા ” કહે છે. જેમકે દીક્ષા અંગીકાર કર્યા બાદ પણ પોતાના સાંસારિક સગાસંબંધીઓના સ્નેહપાશમાં બંધાયેલા રહેવું તેનું નામ માર્ગતઃ પ્રતિબદ્ધા પ્રવ્રજ્યા છે. તે પ્રવ્રજ્યાને માર્ગતઃ પ્રતિબદ્ધા કહેવાનું કારણ નીચે પ્રમાણે છે—પ્રવ્રજ્યા લીધા પછી તો સગાસંબંધીઓના મોહથી રહિત થઈ જવું જોઈએ અને સમસ્ત જીવો પ્રત્યે સમભાવ રાખવો જોઈએ. પણ પ્રવ્રજ્યા

લઈને પણ જે માણસ પોતાના સગાંસંબંધીઓના મોહમાં જકડાયેલો રહે છે તેવી પ્રવ્રજ્યાને આ કારણે જ માર્ગતઃ પ્રતિબદ્ધ કહી છે, કારણ કે માર્ગતઃ (પૂર્વકાલિન) મોહ આદિ બંધનો તેમાં ચાલુ જ રહે છે. ૨ જે પ્રવ્રજ્યા શ્રમણ પર્યાયમાં પ્રાપ્ત થનારા ભાવી લાભોની ચાહનાથી અને પૂર્વકાલિન ત્યજ્ય વસ્તુઓની ચાહનાથી પ્રતિબદ્ધ હોય છે તે દીક્ષાને ઉભયતઃ પ્રતિબદ્ધ કહે છે. ૩ જે પ્રવ્રજ્યા સકળ આશંસાઓથી (ધ્વંષાઓથી) રહિત હોય છે. એટલે કે માત્ર મોક્ષપ્રાપ્તિની અભિલાષાવાળી જે પ્રવ્રજ્યા હોય છે તેને અપ્રતિબદ્ધ પ્રવ્રજ્યા કહે છે. ૪ । ૨ ।

પ્રવ્રજ્યાના નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર પણ પડે છે—(૧) અવપાત પ્રવ્રજ્યા આખ્યાત પ્રવ્રજ્યા, (૩) સંગર પ્રવ્રજ્યા, (૪) વિહગગતિ પ્રવ્રજ્યા. જે પ્રવ્રજ્યા અવપાતને લીધે (સદ્ગુરુની સેવાને લીધે) પ્રાપ્ત થાય છે, તેને અવપાત પ્રવ્રજ્યા કહે છે. જે પ્રવ્રજ્યા આખ્યાનથી-ધર્મોપદેશના શ્રવણથી પ્રાપ્ત થાય છે તેને અથવા—“ પ્રવ્રજ્યા ” શબ્દ સાંભળવાથી પ્રાપ્ત થાય છે તેને આખ્યાત પ્રવ્રજ્યા કહે છે. જેમકે આર્યરક્ષિતના ભાઈ ક્લેશુરક્ષિતને પ્રાપ્ત થયેલી પ્રવ્રજ્યાને આખ્યાત પ્રવ્રજ્યા કહી છે. મેતાર્ય આદિની જેમ જે પ્રવ્રજ્યા સંકેતથી પ્રાપ્ત થાય છે તેને સંગર પ્રવ્રજ્યા કહે છે. અથવા તમે પ્રવ્રજ્યા અંગીકાર કરો તો હું પણ પ્રવ્રજ્યા અંગીકાર કરીશ. આ પ્રકારના સંકેતપૂર્વક જે પ્રવ્રજ્યા લેવામાં આવે છે તેને ‘ સંગર પ્રવ્રજ્યા ’ કહે છે. પરિવાર આદિની અનુપસ્થિતિમાં અથવા તેના વિયોગ રૂપ એકાકી અવસ્થામાં જે પ્રવ્રજ્યા લેવામાં આવે છે તેને વિહગગતિ પ્રવ્રજ્યા કહે છે, કારણ કે પક્ષીની જેવી ગતિ હોય છે એવી ગતિને કારણે એવી પ્રવ્રજ્યા લેવામાં આવી હોય છે. અથવા ઘર છોડીને પરદેશમાં જઈને જે પ્રવ્રજ્યા લેવામાં આવે છે તેને વિહગગતિ પ્રવ્રજ્યા કહે છે. અથવા પિતા આદિ દ્વારા પ્રવ્રજ્યા લેવામાં આવી હોય અને ત્યારબાદ પુત્રાદિકો દ્વારા જે પ્રવ્રજ્યા લેવામાં આવે છે તેનું નામ વિહગગતિ પ્રવ્રજ્યા છે. ૧ ૩ ।

વળી પ્રવ્રજ્યાના નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર પણ કહ્યા છે—(૧) તોદયિત્વા (૨) પ્લાવયિત્વા, (૩) મોચયિત્વા, (૪) પરિહુતયિત્વા. વ્યથા ઉત્પન્ન કરા-

વીને જે પ્રવ્રજ્યા આપવામાં આવે છે તેનું નામ તોદયિત્વા પ્રવ્રજ્યા કહે છે. સુનિચન્દ્ર પુત્રને સાગરચન્દ્રે આ પ્રકારની પ્રવ્રજ્યા આપી હતી. દીક્ષાર્થીને ખીજી જગ્યાએ લઈ જઈને જે પ્રવ્રજ્યા આપવામાં આવે છે તે પ્રવ્રજ્યાને ખલાવયિત્વા પ્રવ્રજ્યા કહે છે. આ પ્રકારની પ્રવ્રજ્યા આર્યરક્ષિતને દેવામાં આપી હતી. અથવા “પુયાવૃત્તા” આ પદની સંસ્કૃત છાયા “પૂતયિત્વા” થાય છે. તેનો અર્થ એ પ્રમાણે થાય છે—પ્રાયશ્ચિત્ત આદિ દ્વારા દોષોની શુદ્ધિ કરીને જે પ્રવ્રજ્યા આપવામાં આવે છે તેનું નામ ‘પૂતયિત્વા પ્રવ્રજ્યા’ છે.

“વુયાવૃત્તા” આ પ્રકારનો પાઠ ગૃહીત કરવામાં આવે તો કહીને જે પ્રવ્રજ્યા આપવામાં આવે છે તેને “ઉક્ત્વા” “ઉકત્વા પ્રવ્રજ્યા” કહે છે. આ પ્રકારની પ્રવ્રજ્યા ગૌતમે ખેડુતને દીધી હતી. અથવા—પૂર્વપક્ષ ૩૫ વચન કરાવીને જે પ્રવ્રજ્યા અપાય છે તેનું નામ ઉકત્વા પ્રવ્રજ્યા છે. અથવા નિગૃહીત કરીને પ્રતિજાબદ્ધ કરીને પોતે દીક્ષા લેશે એવા વચનથી બાંધી લઈને જે પ્રવ્રજ્યા અપાય છે તેને ઉકત્વા પ્રવ્રજ્યા કહે છે. ‘મોચયિત્વા પ્રવ્રજ્યા’ કોઈને ગુલામી, દાસત્વ આદિમાંથી મુક્ત કરાવીને જે પ્રવ્રજ્યા અપાય છે તેનું નામ “મોચયિત્વા પ્રવ્રજ્યા” છે. જેમકે તેલને બહાને દાસ બનેલી ભગિનીને અપાયેલી દીક્ષા. ઘી આદિથી પરિપૂર્ણ કરીને—ઘી આદિના લોજન જમાડીને જે પ્રવ્રજ્યા આપવામાં આવે છે તેને ‘પરિપૂતયિત્વા પ્રવ્રજ્યા’ કહે છે. આ પ્રકારની પ્રવ્રજ્યા સુહસ્તીએ રંકને દીધી હતી. ૧૪ ।

“ચચન્નિવ્હો પવ્વજ્જા” પ્રવ્રજ્યાના નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર પશુ કહ્યા છે—(૧) નખખાદિતા, (૨) લટખાદિતા, (૩) સિંહખાદિતા, (૪) શૂગાલ-ખાદિતા. જે પ્રવ્રજ્યામાં નટની જેમ સંયોગ રહિત—વૈરાગ્ય રહિત ધર્મકથા કરીને જે લોજન પ્રાપ્ત થાય તેનું સેવન કરવામાં આવે છે, તે પ્રવ્રજ્યાને ‘નખખાદિતા પ્રવ્રજ્યા’ કહે છે. જે કથામાં વીરની જેમ તથાવિધ (તે પ્રકારનું) બલ દર્શાવીને પ્રાપ્ત થતાં લોજનાદિકનું સેવન થાય છે તે પ્રવ્રજ્યાને ‘લટખાદિતા પ્રવ્રજ્યા’ કહે છે. જે લિક્ષામાં સિંહની જેમ શૌર્યાતિશયથી

અવજ્ઞાપૂર્વક પ્રાપ્ત થયેલા લોજનનું સેવન થાય છે તે પ્રવ્રજ્યાને ‘સિંહખાદિતા પ્રવ્રજ્યા’ કહે છે. જે ભિક્ષામાં શિયાળની જેમ નીચ વૃત્તિથી પ્રાપ્ત થયેલા લોજનનું સેવન કરાય છે, અથવા-અન્ય અન્ય સ્થાનમાં સેવન કરાય છે, તેનું નામ ‘શૂંગાલખાદિતા પ્રવ્રજ્યા’ કહે છે. ॥ ૫ ॥

“ચઙ્ચિવિહા કિમી” ઇત્યાદિ—કૃષિ ખેતી ચાર પ્રકારની કહી છે. ધાન્યાદિને નિમિત્તે ખેતરને જે ખેડવાની ક્રિયા થાય છે તેને કૃષિ કહે છે. (૧) ઉત્તા, (૨) પયુર્ત્તા, (૩) નિન્દિતા અને (૪) પરિનિન્દિતા.

ઘઉં આદિની જેમ જેનું વાવેતર કરવામાં આવે છે તેનું નામ ‘ઉત્તા-કૃષિ’ છે. (૨) ડાંગરના છોડને (ધરુને) ઉખાડીને જેમ ફરીથી રોપવામાં આવે છે, તે પ્રમાણે ધાન્યના રોપને ખે કે ત્રણુવાર ઉખાડીને બીજી જગ્યાએ રોપીને જે ખેતી કરવામાં આવે છે તેને “પરિવપનવતી-પયુર્ત્તા કૃષિ કહે છે.

વિખતીય છોડ, ઘાસ આદિને ઉખાડી નાખીને જે કૃષિ થાય છે તેને “નિન્દિતા કૃષિ” કહે છે. જે ખેતીમાં નકામા ઘાસ આદિને ખે ત્રણુવાર ખેંચી કાઢીને ખેતરની શુદ્ધિ કરવામાં આવે છે, એવી ખેતીને “પરિનિન્દિતા કૃષિ કહે છે. ૧ ૬ ૧

“एवामेव चङ्चिविहा पव्वज्जा” ઇત્યાદિ—કૃષિના જેવા જ પ્રવ્રજ્યાના પણુ ચાર પ્રકાર પડે છે—(૧) જે પ્રવ્રજ્યામાં સામાયિકનું આરોપણ કરવામાં આવે છે તેને ‘ઉત્તા પ્રવ્રજ્યા’ કહે છે. (૨) જે પ્રવ્રજ્યામાં મહાવ્રતોનું આરોપણ કરવામાં આવે છે તે પ્રવ્રજ્યાને પયુર્ત્તા પ્રવ્રજ્યા કહે છે. (૩) જે પ્રવ્રજ્યામાં સાતિચાર અથવા નિરતિચાર જીવને મૂળ પ્રાયશ્ચિત્ત દ્વંદ્વને મહાવ્રતોનું આરોપણ કરવામાં આવે છે, અથવા જે પ્રવ્રજ્યામાં એક જ વાર અતિચારોની આલોચના કરાય છે તે પ્રવ્રજ્યાને “નિન્દિતા પ્રવ્રજ્યા” કહે છે. તે પ્રવ્રજ્યામાં વારંવાર અતિચારોની આલોચના કરાય છે, તે પ્રવ્રજ્યાને “પરિનિન્દિતા પ્રવ્રજ્યા કહે છે. ૧ ૭ ૧

“ચઙ્ચિવિહા પવ્વજ્જા” પ્રવ્રજ્યાના ત્રીજે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર પણુ કહ્યા છે—(૧) ધાન્યપુન્જિત સમાન, (૨) ધાન્યવિરેદિલત સમાન, (૩) ધાન્યવિક્ષિપ્ત

સમાન, (૪) ધાન્યકર્ષિત સમાન. જે પ્રવ્રજ્યા ધાન્યના ઢગલા જેવી હોય છે એટલે કે ધાન્યની કાપણી કરીને તેમાંથી નકામાં તણખલાં, કાંકરા વગેરે પદાર્થો દૂર કરીને તે ધાન્યનો જેમ ઢગલો કરવામાં આવે છે, એ જ પ્રમાણે સમસ્ત અતિચાર રૂપ કચરાની શુદ્ધિ થઈ જવાને કારણે બિલકુલ શુદ્ધ સ્વભાવવાળી જે પ્રવ્રજ્યા હોય છે તેને ધાન્યપુન્જિત સમાન પ્રવ્રજ્યા કહે છે. જે ધાન્યને પવનમાં ઉપણીને તેમાંથી ઘાસ, ફેાતરાં વગેરે દૂર કરી નાખીને જમીનપર ઢગલો કર્યા વિના વિસ્તૃત રૂપે પથરાયેલી સ્થિતિમાં પડ્યું રહેવા દેવામાં આવ્યું હોય એવા ધાન્યને વિરેલિત ધાન્ય કહે છે. તેના સમાન જે પ્રવ્રજ્યા હોય છે. તેને ધાન્યવિરેલિતસમાન પ્રવ્રજ્યા કહે છે. આ સમાનતા કેવી રીતે યોગ્ય છે તે હવે સ્પષ્ટ કરવામાં આવે છે. જેમ તૃણાદિથી યુક્ત વિસ્તૃત ધાન્ય થોડા પવનથી પણ શુદ્ધ થઈ જાય છે. તેમાંથી તૃણાદિ ભીડી જઈને ધાન્યને શુદ્ધ કરી નાખે છે, એ જ પ્રમાણે જે પ્રવ્રજ્યા અતિચારથી દૂષિત હોવા છતાં પણ થોડા સરખા પ્રાયશ્ચિત્ત આદિ દ્વારા પણ ફરીથી શુદ્ધ થઈ જાય છે, એવી પ્રવ્રજ્યાને “ ધાન્યવિરેલિત સમાન ” પ્રવ્રજ્યા કહી છે.

જ્યારે અનાજની કાપણી કરીને તેના ડૂંડાંઓ ઉપર બળદોને ચલાવવામાં આવે છે ત્યારે અનાજના ફેાતરાં જુદા પડી જાય છે અને તે અનાજ એક રાશિ-ઢગલા રૂપે રહેવાને બદલે પથરાઈ જાય છે, તે વખતે તે ધાન્ય સાથે જે તણખલાં, ફેાતરાં વગેરે લખેલા હોય છે તેમને પવનમાં સૂપડા વગેરે વડે ઉપણીને અલગ કરવામાં આવે છે. આ રીતે તેને સાફ કરવામાં સૂપડા આદિ સામગ્રીની આવશ્યકતા રહે છે, તે કારણે તેની સાફસૂકીમાં વિલંબ થાય છે. એ જ પ્રમાણે જે પ્રવ્રજ્યા સ્વાભાવિક અતિચારથી યુક્ત હોવાથી પ્રાયશ્ચિત્ત આદિ સામગ્રીની અપેક્ષાવાળી હોવાને કારણે પોતાના સ્વભાવને પ્રાપ્ત કરવામાં વિલંબ કરે છે, તે પ્રવ્રજ્યાને ધાન્યવિક્ષિત સમાન કહી છે. જેમ ખેતરમાંથી ખજામાં લાવવામાં આવેલું ધાન્ય ઘણાં જ તણખલાં, કાંકરા આદિથી યુક્ત હોવાને કારણે ઘણા સમય સુધી સાફસૂકી કર્યા બાદ પોતાની મૂળ પ્રકૃતિમાં આવી જાય છે, એ જ પ્રમાણે જે પ્રવ્રજ્યા ઘણા જ અતિચારથી યુક્ત હોવાને કારણે દીર્ઘ કાળે પોતાના સ્વભાવને પ્રાપ્ત કરનારી હોય છે તે પ્રવ્રજ્યાને ધાન્ય સંકર્ષિત સમાન કહી છે. ૧૮ ૧ ॥ સૂ૦ ૧૯ ॥

ઉપયુક્ત પ્રવચ્ચા સંજ્ઞાને અધીન થઈને આ પ્રકારની વિચિત્રતાવાળી થાય છે, તેથી હવે સૂત્રકાર સંજ્ઞાનું નિરૂપણ કરવા નિમિત્તે પંચસૂત્રીનું કથન કરે છે. “ચત્તારિ સન્નાઓ પળ્લત્તાઓ” ઇત્યાદિ—

સંજ્ઞાના નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) આહાર સંજ્ઞા, (૨) લય સંજ્ઞા, (૩) મૈથુન સંજ્ઞા અને (૪) પરિશ્રદ્ધ સંજ્ઞા. ચેષ્ટા અથવા અભિલાષાને સંજ્ઞા કહે છે. તે જ્યારે અસાતા વેદનીય મોહનીય કર્મના ઉદયથી જન્ય વિકાર યુક્ત થઈ જાય છે, ત્યારે આહારાદિ સંજ્ઞા રૂપતાને પ્રાપ્ત કરે છે. આહારની અભિલાષા રૂપ સંજ્ઞાને આહાર સંજ્ઞા કહે છે. લયમોહનીય જન્ય જે જીવપરિણામ છે તેનું નામ લયસંજ્ઞા છે. વેદના ઉદયથી જન્ય જે મૈથુનાભિલાષા રૂપ પરિણામ છે તેનું નામ મૈથુન સંજ્ઞા છે, અને ચારિત્ર મોહનીયના ઉદયથી જે પરિશ્રદ્ધાભિલાષા છે તેને પરિશ્રદ્ધ સંજ્ઞા કહે છે. ૧૧।

“ચર્ચહિ ઠાણેહિ” ઇત્યાદિ—નીચેના ચાર કારણોને લીધે આહાર સંજ્ઞા ઉત્પન્ન થાય છે—(૧) જ્યારે પેટ ખાલી થઈ જાય છે ત્યારે આહારાભિલાષા ઉત્પન્ન થાય છે. (૨) ક્ષુધા વેદનીય કર્મનો જ્યારે ઉદય થાય છે ત્યારે આહારાભિલાષા થાય છે. (૩) આહાર કથાનું શ્રવણ કરવાથી આહારાભિલાષા ઉત્પન્ન થાય છે. (૪) સદા આહાર વિષયક વિચારો કર્યા કરવાથી આહારાભિલાષા ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૨।

નીચેના ચાર કારણોથી લયસંજ્ઞા ઉત્પન્ન થાય છે—(૧) બલહીન હોવાથી લયસંજ્ઞા ઉત્પન્ન થાય છે. (૨) લયવેદનીય કર્મના ઉદયથી લયસંજ્ઞા ઉત્પન્ન થાય છે. (૩) લય લાગે એવી વાત સાંભળવાથી અને લયંકર પદાર્થ આદિ દેખવાથી લયસંજ્ઞા ઉત્પન્ન થાય છે. (૪) આલોક આદિ વિષયક લયરૂપ અર્થનો વિચાર કરવાથી લયસંજ્ઞા ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૩।

નીચેના ચાર કારણોથી મૈથુન સંજ્ઞા ઉત્પન્ન થાય છે—(૧) શરીરમાં માંસ અને રક્તની વૃદ્ધિ થવાથી, (૨) મોહનીય કર્મના ઉદયથી, (૩) મૈથુન વિષયક કથા શ્રવણ કરવાથી અને (૪) મૈથુન રૂપ અર્થનું ચિન્તન કર્યા કરવાથી મૈથુન સંજ્ઞા ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૪।

આ ચાર કારણોને લીધે પરિશ્રદ્ધ સંજ્ઞા ઉત્પન્ન થાય છે—(૧) પદાર્થોનો સંગ્રહ કરવામાં લીન રહેવાથી, રાતદિન પદાર્થોનો સંગ્રહ કર્યા કરવાથી, (૨) લોભ વેદનીય કર્મના ઉદયથી, (૩) સચેતન પરિશ્રદ્ધને દેખવાને લીધે જનિત

મતિથી અને (૪) પરિચ્છેદ રૂપ અર્થનું વારંવાર ચિન્તન કર્યા કરવાથી પરિચ્છેદ સંજ્ઞા ઉત્પન્ન થાય છે. ॥ સૂ. ૨૦ ॥

કામ કે સ્વરૂપ કે નિરૂપણ

ઉપર્યુક્ત સંજ્ઞાઓ શબ્દાદિ રૂપ કામ વિષયવાળી હોય છે, તેથી હવે સૂત્રકાર કામો (વિષયો) નું નિરૂપણ કરે છે. “ચત્ત્વિહા કામા પળ્લસા” ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ—કામ ચાર પ્રકારનાં કહ્યા છે—(૧) શૃંગાર, (૨) કરુણા, (૩) ખીલત્સ અને (૪) રૌદ્ર. ચાહના (અભિલાષા) ના વિષય રૂપ જે હોય છે તેમને ‘કામ’ કહે છે. તે કામ શબ્દાદિ રૂપ હોય છે તેના શૃંગાર આદિ જે ચાર પ્રકાર કહ્યા છે તેનું સ્પષ્ટીકરણ નીચે પ્રમાણે છે—શૃંગાર રૂપ કામનો સદ્ભાવ દેવોમાં હોય છે, કારણ કે શૃંગાર રતિરૂપ હોય છે અને દેવો એકાન્તિક રૂપે (સંપૂર્ણતઃ) મનોજ્ઞ હોય છે, તેથી તેઓ પ્રકૃષ્ટ રતિરસથી સંપન્ન હોય છે. કહ્યું પણ છે કે—“વ્યવહારઃ પુન્નાયોરન્યોન્યં રક્તયોરતિપ્રકૃતિઃશૃંગારઃ” પરસ્પરમાં રક્ત (આસક્ત) સ્ત્રી પુરુષોનો જે વ્યવહાર છે તેનું નામ રતિ છે, અને તે રતિ જ શૃંગાર રૂપ છે.

કરુણારૂપ કામનો સદ્ભાવ મનુષ્યોમાં હોય છે, કારણ કે તેઓ દેવોના જેવા મનોજ્ઞ હોતા નથી, તેઓ જોતજોતામાં એક ક્ષણ માત્રમાં જ નષ્ટ થઈ જાય છે, અને શોચનરૂપ હોય છે.

કરુણ રસ શોક સ્વભાવવાળો હોય છે. કહ્યું પણ છે કે—“કરુણઃ શોકપ્રકૃતિરિતિ” ખીલત્સ કામનો સદ્ભાવ તિર્યંચ યોનિમાં ઉત્પન્ન થયેલાં પક્ષીઓ, પ્રાણીઓ આદિમાં હોય છે ખીલત્સ કામ નિંદનીય હોય છે, કારણ કે ખીલત્સ રસ જુગુપ્સાજનક હોય છે. કહ્યું પણ છે કે—“મવતિ જુગુપ્સા પ્રકૃતિઃ વીમત્સરસઃ” જુગુપ્સા પ્રકૃતિવાળો ખીલત્સરસ હોય છે.

રૌદ્ર અત્યંત દારુણ હોય છે. તે અત્યંત અનિષ્ટ હોવાથી ક્રોધોત્પાદક હોય છે. તેથી નારક જીવોમાં રૌદ્ર કામનો સદ્ભાવ હોય છે. રૌદ્ર રસ ક્રોધ રૂપ હોય છે. કહ્યું પણ છે કે—“ રૌદ્રાઃ ક્રોધપ્રકૃતિઃ ” ॥ સૂ. ૨૧ ॥

ઉપર્યુક્ત કામ તુચ્છ અને ગંભીરના બાધક અને અબાધક હોય છે, તેથી તેમનું પ્રતિપાદન કરવા નિમિત્તે સૂત્રકાર દષ્ટાંત સહિતની અષ્ટસૂત્રી કહે છે. “ ચત્તારિ ઉદગા વળ્લતા ” ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ—જળના ચાર પ્રકાર કહ્યાં છે—(૧) કોઈ જળ એવું હોય છે કે જે ઉત્તાન-તુચ્છ હોવાથી પ્રતલ (પાતળું) હોય છે અને સ્વચ્છ હોવાથી જેનું મધ્ય સ્વરૂપ ઉપલબ્ધ થઈ શકે એવું હોય છે. (૨) કોઈ જળ એવું હોય છે કે જે ઉત્તાન હોવા છતાં ગંભીર હોય છે—અગાધ હોવાથી જેનું મધ્ય સ્વરૂપ ઉપલબ્ધ ન થઈ શકે એવું હોય છે. (૩) કોઈ ઉદક ખૂબ ગંભીર હોવાથી અગાધ હોય છે, અને સ્વચ્છ હોવાને કારણે જેનું મધ્ય સ્વરૂપ ઉપલબ્ધ થઈ શકે એવું હોય છે. (૪) કોઈ ઉદક એવું હોય છે કે ગંભીર-ગંભીરોદક વાળું હોય છે, અગાધ હોવાથી તેનું સ્વરૂપ જાણી શકાતું નથી અને સ્વચ્છ હોવા છતાં પણ તેનો મધ્યભાગ દેખાતો નથી.

“ एवामेव चत्तारि पुरिसजाया ” ઇત્યાદિ—

જેવાં જળના ચાર પ્રકાર કહ્યાં છે એવા જ મનુષ્યના પણ ચાર પ્રકાર કહ્યાં છે—(૧) કોઈ એક પુરુષ એવો હોય છે કે જે ઉત્તાન હોય છે. ગંભીરતાથી રહિત હોય છે અને મદ અને દૈન્ય આદિ જન્ય કાય અને વચનની વિકૃત ચેષ્ટા બતાવનારો હોવાથી બહારથી ઉત્તાન હૃદયવાળો હોય છે—દૈન્યાદિથી યુક્ત પોતાની ગોપનીય (છુપાવવા લાયક) સ્થિતિને છુપાવવાને બિલકુલ અસમર્થ હોય છે. (૨) કોઈ એક પુરુષ એવો હોય છે કે જે ઉત્તાન અને ગંભીર હૃદયવાળો હોય છે—કારણવશ દર્શિત ચેષ્ટાવાળો હોવાથી ઉત્તાન હોય છે અને સ્વભાવે ગાંભીર્ય શુભસંપન્ન ચિત્તવાળો હોવાથી ગંભીર હૃદયવાળો હોય છે. કોઈ એક પુરુષ એવો હોય છે જે દૈન્યાદિથી યુક્ત હોવા છતાં ગાંભીર્ય શુભથી યુક્ત હોય છે અને કારણવશ એ જ પોતાની ચેષ્ટાઓને છુપાવી શકનારો હોવાથી ઉત્તાન હૃદયવાળો હોય છે. (૪) કોઈ પુરુષ ગંભીર પણ હોય છે અને ગંભીર હૃદયવાળો પણ હોય છે. ૧ ૨ ।

વળી “ ચત્તારિ ઉદગા ” ઇત્યાદિ—ઉદક (પાણી) નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકારનું પણ હોય છે—(૧) ઉત્તાન-ઉત્તાનાવભાસી, (૨) ઉત્તાન-ગંભીરાવભાસી (૩) ગંભીર-ઉત્તાનાવભાસી અને (૪) ગંભીર-ગંભીરાવભાસી (૧) જે ઉદક

છાછરું હોય અને સ્થાનવિશેષમાં રહેવાને કારણે ઉત્તાન (છાછરું) દેખાતું હોય તે ઉદકને પહેલા ભાગમાં મૂકી શકાય છે. (૧) જે ઉદક પ્રતલ હોય પણ સંકીર્ણ સ્થાનમાં રહેવાને કારણે અગાધ જેવું લાગતું હોય તેને બીજા પ્રકારનું ગણી શકાય. (૨) જે ઉદક ગંભીર (અગાધ) હોવા છતાં પણ વિસ્તીર્ણ સ્થાનમાં રહેતું હોવાથી ઉત્તાન જેવું લાગતું હોય તેને ત્રીજા પ્રકારમાં મૂકી શકાય છે. (૩) જે ઉદક અગાધ હોય અને સંકીર્ણ સ્થાનવિશેષમાં રહેતું હોવાને કારણે અગાધ લાગતું હોય તેને ચોથા પ્રકારમાં મૂકી શકાય છે. (૪) । ૩ ।

“एवमेव चत्वारि पुरिसजाया ” ઇત્યાદિ—પુરુષોના પણ એવા જ ચાર પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) કોઈ પુરુષ ઉત્તાન (તુચ્છ) હોય છે અને પોતાની તુચ્છતાને ચેષ્ટાઓ દ્વારા પ્રકટ કરતો હોવાથી ઉત્તાનાવભાસી પણ હોય છે. (૨) કોઈ પુરુષ ઉત્તાન (તુચ્છ) તો હોય છે, પણ પોતાની તુચ્છતાને છુપાવનારો હોવાથી ગંભીર લાગે છે. (૩) કોઈ પુરુષ એવો હોય છે કે જે ગંભીર હોવા છતાં પણ કોઈ કારણે પોતાના મનોભાવોને છુપાવી શકતો નથી તેથી ઉત્તાન જેવો લાગે છે. (૪) કોઈ પુરુષ ગંભીર હોય છે અને પોતાના મનોભાવોને મુખપર પ્રકટ નહીં થવા દેવાને કારણે ગંભીર જ લાગે છે. । ૪ ।

“ चत्वारि उद्दही ” ઇત્યાદિ—સમુદ્ર ચાર પ્રકારનો કહ્યો છે—(૧) ઉત્તાન ઉત્તાનોદધિ, (૨) ઉત્તાન-ગંભીરોદધિ, ઇત્યાદિ ચારે પ્રકાર ઉદક સૂત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે સમજવા. અથવા—કોઈ એક ઉદધિ (સમુદ્ર) એવો હોય છે કે જે પહેલાં પણ ઉત્તાન (તુચ્છ) હોય છે અને પછી પણ મોજાંઓનું સમુદ્રની ખહાર અસ્તિત્વ નહીં હોવાથી ઉત્તાનોદધિ પ્રદેશવાળો હોય છે. (૨) કોઈ એક સમુદ્ર એવો હોય છે કે જે પહેલાં ઉત્તાન હોય છે અને પાછળથી પણ તરંગોનું આગમન થવાથી ગંભીરોદધિ પ્રદેશવાળો થઈ જાય છે. (૩) કોઈ એક સમુદ્ર એવો હોય છે કે જે ગંભીર હોય છે પણ ત્યારબાદ તેમાંથી તરંગોનું અપસરણ થવાને કારણે ઉત્તાનોદધિ પ્રદેશવાળો બની જાય છે. (૪) કોઈ સમુદ્ર એવો હોય છે કે જે પહેલાં પણ ગંભીર હોય છે અને પછી પણ અગાધ જ રહેવાને કારણે ગંભીરોદધિ પ્રદેશવાળો રહે છે. એ જ પ્રમાણે દાર્શનિક પુરુષના ચાર પ્રકારો પણ સમજી લેવા. આ બંને સૂત્ર સુગમ હોવાથી વધુ સ્પષ્ટીકરણ કયું નથી. ॥ સૂ. ૨૨ ॥

હવે સૂત્રકાર તે સમુદ્રને તરી જવાનો પ્રયત્ન કરનાર તરવૈયાઓનું ચાર સૂત્રો દ્વારા નિરૂપણ કરે છે. “ચત્તારિ તરગા પળ્લતા” ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ—તરકના (તરવૈયાઓના) નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) કોઈ એક તરક “હું સમુદ્રમાં તરીશ,” એવો વિચાર કરીને સમુદ્રમાં તરે છે. કોઈ એક તરક એવો વિચાર કરે છે કે “હું સમુદ્રમાં તરીશ, ધારે છે” પણ તે ગોળ્પદમાં તરે છે. (૩) કોઈ તરવૈયો “હું ગોળ્પદમાં તરીશ” આ પ્રકારનો વિચાર કરીને સમુદ્રમાં તરે છે. અને (૪) કોઈ પુરુષ “હું ગોળ્પદમાં તરીશ” આ પ્રકારનો વિચાર કરીને ગોળ્પદમાં જ તરે છે.

ગોળ્પર પરિમિત જળશી યુક્ત જળાશયને ગોળ્પદ કહે છે. પહેલા અને ચોથા પ્રકારના પુરુષો જેવો વિચાર કરે છે એવું જ કાર્ય કરી બતાવે છે બીજા અને ત્રીજા પ્રકારના પુરુષો જેવો વિચાર કરે છે એવું કરી શકતા નથી. સમુદ્રમાં તરવાનો વિચાર કરીને તેમાં નહીં તરનાર માણસમાં તેની શક્તિનો અભાવ સમજવો. ગોળ્પદમાં તરવાનો વિચાર કરીને તેમાં નહીં તરનારમાં તરવાની શક્તિની અધિકતા સમજવી. જે માણસ એવો વિચાર કરે છે કે “હું સમુદ્રમાં તરું,” પણ સમુદ્રમાં તરવાને બદલે ગોળ્પર પરિમિત જલયુક્ત જળાશયમાં તરે છે—નાનકડા જળાશયમાં તરે છે, તેનું કારણ એ છે કે સમુદ્રમાં તરવાને તે અસમર્થ છે. કોઈ માણસ એવો વિચાર કરે છે કે “હું ગોળ્પર પરિમિત જળાશયમાં તરું,” પરંતુ એવા જળાશયમાં તરવાને બદલે તે સમુદ્રમાં તરે છે, તેનું કારણ એ છે કે તેનામાં તરવાની

શક્તિ અપાર છે. સમુદ્રમાં તરવાનો વિચાર કરીને સમુદ્રમાં જ તરનાર માણસમાં પણ શક્તિનું આહુત્ય સમજવું. ગોબ્પદમાં તરવાનો વિચાર કરીને ગોબ્પદમાં જ તરનાર માણસમાં તરવાની શક્તિનો અભાવ અથવા તેની શક્તિની અલ્પતા છે એમ સમજવું.

હવે સૂત્રકાર આ ચાર પુરુષ પ્રકારોનું ખીણ રીતે સ્પષ્ટીકરણ કરે છે—
 (૧) કોઈ એક પુરુષ એવો હોય છે કે જે સમુદ્રના જેવી દુસ્તર સર્વવિરતિ ધારણ કરવાનો નિશ્ચય કરે છે અને સર્વવિરતિ રૂપ ચારિત્રની આરાધના કરે છે. આ પ્રકારનો પુરુષ “સમુદ્રં તરમિ” ઇત્યાદિ પહેલા ભાંગામાં ગણાવી શકાય છે. “તરમિ” આ પદનો અર્થ જે “કરોમિ” લેવામાં આવ્યો છે તે ધાતુની અનેકાર્થતાની અપેક્ષાએ લેવામાં આવ્યો છે. સંકલ્પ અનુસાર જે માણસ કામ કરે છે તે માણસ તે કામ કરવાને સમર્થ હોવાને કારણે તે કામ કરી શકે છે. (૨) કોઈ એક પુરુષ એવો વિચાર કરે છે કે “હું સમુદ્રના જેવું દુસ્તર એવું સર્વવિરતિ રૂપ ચારિત્ર ધારણ કરું,” પણ સર્વ વિરતિ રૂપ ચારિત્રને ધારણ કરવામાં પોતાને અસમર્થ સમજીને તે ગોબ્પદ સમાન સરળ એવા દેશવિરતિ રૂપ અલ્પતમ ચારિત્રનું પાલન કરે છે. (૩) કોઈ પુરુષ એવો વિચાર કરે છે કે “હું ગોબ્પદના સમાન સરળ એવા દેશવિરતિ રૂપ ચારિત્રનું પાલન કરું,” પરંતુ તેને એમ લાગે છે કે સર્વ વિરતિ આદિ રૂપ ચારિત્રનું પાલન કરવાને પણ પોતે સમર્થ છે, તેથી તે સમુદ્રના જેવા દુસ્તર સર્વવિરતિ આદિ રૂપ ચારિત્રને ધારણ કરી લે છે. (૪) કોઈ એક પુરુષ એવો વિચાર કરે છે કે “ગોબ્પદ સમાન સુસાધ્ય દેશવિરતિ આદિ રૂપ ચારિત્રનું હું પાલન કરું,” આ પ્રમાણે તે વિચાર કરીને તે દેશવિરતિ રૂપ ચારિત્રને જ ધારણ કરે છે, કારણ કે તે પોતે એમ માને છે કે સર્વવિરતિ રૂપ ચારિત્રનું પાલન કરવાને પોતે સમર્થ નથી.

“ચત્તારિ તરમા” ઇત્યાદિ—ચાર પ્રકારના તરવૈયા કહ્યા છે—(૧) કોઈ એક તરવૈયો એવો હોય છે કે જે પહેલાં તો સમુદ્રને તરી ભય છે, પણ પાછળથી તેની શક્તિનો હાસ થઈ જવાથી તે સમુદ્રમાં દુઃખી થઈ ભય છે તેને ફરી તરીને પાર કરવાને અસમર્થ બની ભય છે. (૨) કોઈ એક તરવૈયો ગોખુર પરિમિત જળયુક્ત જળાશયને તરવાનો પ્રયત્ન કરે છે પણ એમ કરતાં કરતાં તેની શક્તિનો હાસ થઈ જવાથી તે જળાશયને પાર કરતાં કરતાં દુઃખી થાય છે. (૩) કોઈ એક તરવૈયો ગોબ્પદને તર્યા બાદ પ્રચુર શક્તિના પ્રભાવથી સમુદ્રને

પણ તરી જાય છે. (૪) કોઈ એક તરવૈયા એવો હોય છે કે જે અદ્ય શક્તિવાળો હોવાથી ગોળ્પદને તરીને ગોળ્પદમાં જ દુઃખી દુઃખી થઈ જાય છે. તરવૈયાની જેમ પુરુષોના પણ ચાર પ્રકાર કહ્યા છે—કોઈ એક પુરુષ એવો હોય છે કે જે સમુદ્રને તરવા જેવું દુસ્તર-દુઃસાધ્ય કાર્ય પૂર્ણ કરે છે, પણ ક્ષયોપશમની વિલક્ષણતાને લીધે એવાં જ કોઈ બીજા દુઃસાધ્ય કાર્યમાં પડતો નથી. એ જ પ્રમાણે બાકીના ત્રણ ભાંગા પણ સમજી લેવા. ॥ સૂ. ૨૩ ॥

કુમ્ભ કે દષ્ટાંત સે પુરુષજાત કા નિરૂપણ

અહીં જે તરકો (તરવૈયા) નું કથન કર્યું, તેઓ વિશિષ્ટ પુરુષો રૂપ જ હોય છે, આ સંબંધને અનુલક્ષીને હવે સૂત્રકાર કુંભના દષ્ટાંત દ્વારા પુરુષ વિશેષોનું નિરૂપણ કરે છે. “ચત્તારિ કુંભા પળ્પન્ના” ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ—કુંભના ચાર પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) કોઈ એક કુંભ એવો હોય છે કે જે પૂર્ણ (સર્વાંગ સંપન્ન અથવા પ્રમાણ સંપન્ન) હોય છે, અને ઘી, મધ આદિથી ભરેલો હોય છે. (૨) કોઈ એક કુંભ પૂર્ણ (સમસ્ત અવયવોથી યુક્ત) હોય છે, પરંતુ મધ, ઘી આદિ દ્રવ્યો તેમાં ભરેલાં ન હોવાને કારણે ખાલી હોય છે. (૩) કોઈ એક કુંભ એવો હોય છે કે જે અપૂર્ણ (અપૂર્ણ અંગોવાળો અથવા નાનો) હોવા છતાં પણ મધ, ઘી આદિથી પૂર્ણ હોય છે. (૪) કોઈ એક કુંભ એવો હોય છે કે જે અપૂર્ણ અંગોવાળો અથવા તુચ્છ) હોય છે અને તેમાં ઘી, મધ આદિ દ્રવ્યો ભરેલાં નહીં હોવાને કારણે પણ અપૂર્ણ જ હોય છે.

અથવા આ રીતે પણ ચાર ભાંગા બને છે—(૧) કોઈ એક કુંભ પહેલાં પણ મધ આદિથી ભરેલો હોવાને કારણે પૂર્ણ હોય છે અને પછી પણ તે દ્રવ્યોથી ભરેલો હોવાને કારણે પૂર્ણ જ હોય છે. એ જ પ્રમાણે બાકીના ત્રણ ભાંગા પણ સમજી લેવા.

“एवमेव चत्तारि पुरिसजाया” ઇત્યાદિ—એ જ પ્રમાણે પુરુષોના પણ ચાર પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) કોઈ એક પુરુષ એવો હોય છે કે જે જાત્યાદિ શુભોથી પૂર્ણ હોય છે અને જ્ઞાનાદિ શુભોથી પણ પૂર્ણ હોય છે. અથવા તે પહેલાં ધન અથવા શુભોથી પૂર્ણ હોય છે, અને પછી પણ તેનાથી પૂર્ણ જ રહે છે. એ જ પ્રમાણે બાકીના ત્રણ ભાંગા પણ સમજી લેવા.

“ ચત્તારિ કુંભા ” ઇત્યાદિ—કુંભના નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર પણ પડે છે. (૧) કોઈ એક કુંભ એવો હોય છે કે જે સમસ્ત અવયવોથી સંપન્ન હોય છે અથવા દહીં આદિથી પૂર્ણ હોય છે અને પૂર્ણાવભાસી પણ હોય છે એટલે કે દર્શકોની દૃષ્ટિએ પણ તે પૂર્ણ જ લાગે છે. (૨) કોઈ એક કુંભ પૂર્ણ હોવા છતાં પણ તુચ્છાવભાસી હોય છે, એટલે કે તેમાં ભરેલું દ્રવ્ય કોઈ કારણે નજરે નહીં પડતું હોવાથી તે કુંભ ખાલી જ હોવાનો ભાસ થાય છે. એ જ પ્રમાણે બાકીના બે ભાંગા પણ સમજી લેવા.

“ एवं चत्तारि पुरिसजाया ” ઇત્યાદિ—એ જ પ્રમાણે ચાર પ્રકારના પુરુષો કહ્યા છે—(૧) કોઈ પુરુષ એવા પ્રકારના હોય છે કે તેઓ ધનશ્રુત આદિથી પૂર્ણ (સંપન્ન) હોય છે અને ધનશ્રુત આદિના વિનિયોગથી પૂર્ણાવભાસી-પૂર્ણ જ છે એવું દર્શકોને લાગે છે. (૨) કોઈ એક પુરુષ એવો હોય છે કે જે ધનશ્રુત આદિથી પૂર્ણ હોવા છતાં પણ તુચ્છાવભાસી-ધનશ્રુત આદિથી રહિત જ હોય એવો લાગે છે. (૩) કોઈ એક પુરુષ ધનશ્રુત આદિથી રહિત હોવાને કારણે તુચ્છ હોય છે, પરંતુ પ્રસંગોચિત પ્રવૃત્તિને કારણે પૂર્ણાવભાસી લાગે છે એટલે કે ધનશ્રુત આદિથી સંપન્ન લાગે છે. (૪) કોઈ એક પુરુષ તુચ્છ (ધનશ્રુત આદિથી રહિત) હોય છે અને તુચ્છાવભાસી જ લાગે છે એટલે કે લોકો પણ તેને ધનશ્રુત આદિથી રહિત જ લાગે છે.

“ ચત્તારિ કુંભા ” કુંભના આ પ્રમાણે પણ ચાર પ્રકાર પડે છે—(૧) કોઈ એક કુંભ જહાદિથી પણ પૂર્ણ હોય છે અને પૂર્ણ રૂપવાળો સંપૂર્ણ (અધિકલ-અખંડિત) સંસ્થાનવાળો હોય છે. અથવા પુણ્ય રૂપવાળો સુંદર આકારવાળો હોય છે. (૨) કોઈ એક કુંભ દહીં આદિથી પૂર્ણ હોવા છતાં પણ તુચ્છ રૂપવાળો અસુંદર આકારવાળો હોય છે. એ જ પ્રમાણે બાકીના બે ભાંગા પણ સમજી લેવા.

एवामेव चत्वारि पुरिसजाया ” धर्त्यादि—એ જ પ્રમાણે ચાર પ્રકારના પુરુષો કહ્યા છે—(૧) કોઈ પુરુષ એવો હોય છે કે જે જ્ઞાનાદિથી સંપન્ન પણ હોય છે અને પૂર્ણ રૂપવાળો અથવા પુણ્ય રૂપવાળો હોય છે, એટલે કે રજોહરણ, મુખપશ્ચિમ આદિ રૂપ દ્રવ્યલિંગથી પણ સંપન્ન હોવાને કારણે પુણ્ય રૂપવાળો હોય છે. એવા પુરુષમાં સાધુને ગણાવી શકાય છે. (૨) કોઈ એક પુરુષ એવો હોય છે કે જે જ્ઞાનાદિથી પૂર્ણ તો હોય છે પણ પુણ્યરૂપ હોતો નથી—તુચ્છ રૂપ હોય છે. એટલે કે રાજાદિના લયને કારણે જેણે પોતાના સાધુ વેષનો પરિત્યાગ કર્યો છે એવા પુરુષને અહીં તુચ્છ રૂપવાળો કહ્યો છે. (૩) કોઈ એક પુરુષ એવો હોય છે કે જે જ્ઞાનાદિથી રહિત હોવા છતાં પણ પૂર્ણરૂપ હોય છે અથવા સાધુના વેષથી યુક્ત હોવાને કારણે પુણ્ય રૂપ હોય છે. નિહવાદિને આ પ્રકારમાં મૂકી શકાય છે. (૪) કોઈ એક પુરુષ તુચ્છ અને તુચ્છરૂપ હોય છે, એટલે કે જ્ઞાનાદિથી રહિત હોવાને કારણે તુચ્છ હોય છે અને દ્રવ્યલિંગ (રજોહરણ આદિ સાધુની ઉપધિ) થી રહિત હોવાથી તુચ્છરૂપ હોય છે. ગૃહસ્થને આ પ્રકારમાં મૂકી શકાય છે.

“ ચત્તારિ કુંભા ” ધર્ત્યાદિ—કુંભના આ પ્રમાણે ચાર પ્રકાર પણ પડે છે—(૧) કોઈ એક કુંભ પૂર્ણ (જલાદિથી ભરેલો) હોય છે અને પ્રિયાર્થ (પ્રીતિજનક) હોય છે. એટલે કે સુવર્ણ આદિથી નિર્મિત હોવાથી અને સારસંપન્ન હોવાથી પ્રિય લાગે તેવો હોય છે. અહીં “પ્રિય” શબ્દ ભાવ-પ્રધાન નિર્દેશવાળો છે. (૨) કોઈ એક કુંભ પૂર્ણ હોવા છતાં પણ અપદલ હોય છે—ખરાબ માટી આદિમાંથી બનેલો હોય છે, અથવા અપદલ હોય છે એટલે કે પૂરેપૂરો પાકેલો નહીં હોવાથી અસાર હોય છે. (૩) કોઈ એક કુંભ પૂર્ણ નહીં હોવાને કારણે તુચ્છ હોય છે, પણ સુવર્ણ આદિનો બનાવેલો હોવાને કારણે સારયુક્ત હોવાથી પ્રીતિજનક હોય છે. (૪) કોઈ એક કુંભ તુચ્છ પણ હોય છે અને અપદલ અથવા અવદલ પણ હોય છે.

“ एवामेव चत्वारि पुरिसजाया ” ધર્ત્યાદિ—એ જ પ્રમાણે પુરુષોના પણ

ચાર પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) કોઈ એક પુરુષ એવો હોય છે કે જે ધનશ્રુત આદિથી પૂર્ણ હોય છે અને પ્રિયાર્થ પણ હોય છે એટલે કે પ્રિયવચન આદિને લીધે પ્રીતિજનક પણ હોય છે. (૨) કોઈ એક પુરુષ ધનશ્રુત આદિથી પૂર્ણ હોય છે પણ પરોપકારી નહીં હોવાથી પ્રિયાર્થ હોતો નથી. (૩) કોઈ એક પુરુષ ધન આદિથી પૂર્ણ હોતો નથી પણ પ્રીત્યર્થ—પરોપકાર પરાયણ હોય છે. (૪) કોઈ એક પુરુષ તુચ્છ (જ્ઞાનાદિથી રહિત) પણ હોય છે અને અપદલ (પરોપકારી વૃત્તિથી રહિત) પણ હોય છે.

“તદેવ ચત્તારિ કુંભા” ઇત્યાદિ—કુંભના આ પ્રમાણે ચાર પ્રકાર પણ પડે છે—(૧) કોઈ એક કુંભ જલાદિથી પૂર્ણ હોય છે પણ તેમાં છિદ્ર પડેલું હોવાથી તેમાંથી પાણી જલાદિ ઝમતું હોય છે. (૨) કોઈ એક કુંભ જલાદિથી પૂર્ણ હોય છે અને છિદ્રરહિત હોય છે તેથી તેમાંથી પાણી ટપકતું નથી. (૩) કોઈ એક કુંભ તુચ્છ—થોડા જલાદિથી ભરેલો હોય છે, છતાં છેદયુક્ત હોવાથી તેમાંથી પાણી ટપકતું હોય છે. (૪) કોઈ એક કુંભ એવો હોય છે કે જે થોડા પાણીથી ભરેલો હોય છે પણ છેદ વિનાનો હોય છે, તેથી તેમાંથી પાણી ટપકતું નથી.

“एवमेव चत्तारि पुरिसजाया” ઇત્યાદિ—એ જ પ્રમાણે પુરુષોના પણ ચાર પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) કોઈ પુરુષ એવો હોય છે કે જે ધનશ્રુત આદિથી પૂર્ણ હોય છે અને તેના ધન, જ્ઞાન આદિનો અન્યના હિત માટે ઉપયોગ કરે છે. (૨) કોઈ એક પુરુષ ધનાદિથી પૂર્ણ હોય છે પણ અન્યના હિતને માટે તેના તે ધન આદિનો ઉપયોગ કરતો નથી. (૩) કોઈ એક પુરુષ એવો હોય છે કે જે તુચ્છ હોય છે. અદ્ય ધન કે શ્રુતવાળો હોય છે, પણ અન્યના હિતને માટે તેનો ઉપયોગ કરે છે. (૪) કોઈ એક પુરુષ અદ્ય ધન, શ્રુત આદિથી સંપન્ન હોવાને કારણે તુચ્છ હોય છે અને તે ધનાદિનો અન્યના હિતને માટે ઉપયોગ કરનારો હોતો નથી.

“तदेव चत्तारि कुम्भा” ઇત્યાદિ—એ જ પ્રમાણે કુંભના આ ચાર પ્રકાર પણ કહ્યા છે—(૧) કોઈ એક કુંભ એવો હોય છે કે ફૂટેલો હોય છે. (૨) કોઈ એક કુંભ એવો જર્જરિત અને પુરાણો થઈ ગયો હોય છે કે તેને સ્થળે સ્થળે લાપી, લાખ આદિ વડે સાંધીને ઉપયોગમાં લેવા યોગ્ય કયો હોય છે. (૩) કોઈ એક કુંભ પરિસ્ત્રાવી હોય છે એટલે કે બરાબર પકવેલો ન હોવાથી તેમાંથી પાણી ઝમતું હોય છે. (૪) કોઈ એક કુંભ અપરિસ્ત્રાવી હોય છે એટલે કે સારી રીતે પકવેલો અને રીઠો હોવાથી તેમાંથી પાણી ઝમતું નથી.

“एवमेव चउव्विहे चरित्ते” ઇત્યાદિ—એ જ પ્રમાણે ચારિત્ર પણ ચાર પ્રકારનું હોય છે. (૧) ભક્ષ ઘડા જેવું—કોઈ ચારિત્ર એવું હોય છે કે જે ભિન્ન થાય છે—મૂળ પ્રાયશ્ચિત્તની પ્રાપ્તિથી ખંડિત થાય છે. (૨) કોઈ એક ચારિત્ર

એવું હોય છે કે જે છેદાદિની પ્રાપ્તિથી જર્જરિત થાય છે. (૩) કોઈ એક ચારિત્ર એવું હોય છે કે જે સૂક્ષ્મ અતિચાર વડે પરિસ્ત્રાવી હોય છે. (૪) કોઈ એક ચારિત્ર અપરિસ્ત્રાવી હોય છે એટલે કે નિરતિચારવાળું હોવાથી પરિસ્ત્રાવી હોતું નથી. અહીં પુરુષને અધિકાર આવી રહ્યો છે, છતાં પણ અહીં ચારિત્ર રૂપ ધર્મનું જે પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે તે ધર્મ અને ધર્મીમાં અલેદ્ધ માનીને કરવામાં આવ્યું છે, એમ સમજવું.

“ચત્તારિ કુંભા” ઇત્યાદિ—કુંભના નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર પણ પડે છે—(૧) કોઈ એક કુંભ એવો હોય છે કે જેમાં મધ ભરવામાં આવતું હોવાથી તેને મધુકુંભ કહેવામાં આવે છે, અને તેનું ઢાંકણ પણ મધનું જ હોય છે એટલે કે મધથી ભરેલું પાત્ર તેના ઢાંકણા રૂપ હોય છે. (૨) કોઈ એક કુંભમાં મધ ભરેલું હોય છે પણ તેના ઢાંકણા રૂપે વિષથી ભરેલું પાત્ર મૂકેલું હોય છે. (૩) કોઈ એક કુંભ એવો હોય છે કે જે વિષથી પૂર્ણ હોય છે, પણ મધથી ભરેલું પાત્ર તેના પર ઢાંકણા રૂપે રહેલું હોય છે. (૪) કોઈ એક કુંભ વિષથી ભરેલો હોય છે, અને તેનું ઢાંકણું પણ વિષપૂર્ણ પાત્ર જ હોય છે.

“एवमेव चत्तारि पुरिस्त्राया” ઇત્યાદિ—એ જ પ્રમાણે પુરુષોના પણ ચાર પ્રકાર કહ્યા છે. (૧) કોઈ એક પુરુષ મધુકુંભ સમાન હોય છે અને મધુપિધાન (મધુયુક્ત ઢાંકણાવાળો) વાળો હોય છે. જે પુરુષનું હૃદય પાપહીન અને કલુષતાહીન હોય છે અને જેની જીભ મધુરભાષિણી હોય છે એવા પુરુષને મધુપિધાનયુક્ત મધુકુંભ સમાન ગણવામાં આવે છે.

(૨) કોઈ એક પુરુષ એવો હોય છે કે જે મધુકુંભ સમાન હોવા છતાં પણ વિષપિધાનવાળો હોય છે. જે માણસનું હૃદય પાપહીન અને કલુષતાહીન હોય છે, પણ જેની વાણી કડવી અથવા અપ્રિય લાગે છે એવા પુરુષને વિષપિધાનવાળો મધુકુંભ સમાન કહ્યો છે.

(૩) કોઈ એક પુરુષ વિષકુંભ સમાન હોય છે, પણ મધુપિધાનવાળો હોય છે. જે માણસનું હૃદય કલુષતાથી પૂર્ણ હોય છે પણ જેની વાણી મીઠી હોય છે એવા પુરુષને મધુપિધાનવાળા વિષકુંભ સમાન કહ્યો છે.

(૪) કોઈ એક પુરુષ વિષકુંભ સમાન હોય છે અને વિષપિધાનવાળો હોય છે. એટલે કે જેનું હૃદય પણ કલુષતાથી ભરેલું હોય છે અને જેની જીભ પણ કડવી વાણી બોલનારી હોય છે એવા પુરુષને વિષપિધાનવાળા વિષકુંભ સમાન કહેવામાં આવ્યો છે ॥ સૂ. ૨૪ ॥

“ ચત્રવિહા ઉવસગ્મા પળ્લતા ” ઇત્યાદિ—

ટીકાથ—ઉપસર્ગના ચાર પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) દિવ્ય-દેવકૃત, (૨) માનુષી-મનુષ્ય-કૃત, (૩) તિર્યગ્ચેતનિક (તિર્યંચ કૃત) (૪) આત્મ સંચેતનીય (સ્વકૃત) જીવ જેના દ્વારા શ્રુત ચારિત્ર રૂપ ધર્મમાંથી ચલાયમાન કરાય છે તેને ઉપસર્ગ ઉપદ્રવ વિશેષ રૂપ હોય છે. અહીં કર્તાના ભેદની અપેક્ષાએ તેમના ચાર પ્રકાર કહ્યા છે. કહ્યું પણ છે કે—“ “ ઉવસજ્જળમુવસગ્મો ” ઇત્યાદિ. તેનો અર્થ સ્પષ્ટ છે. જે ઉપસર્ગ દેવના દ્વારા કરવામાં આવે છે, તેને દિવ્ય ઉપસર્ગ કહે છે. જે ઉપસર્ગ મનુષ્યો દ્વારા કરવામાં આવે છે તેને માનુષી ઉપદ્રવ-ઉપસર્ગ કહે છે જે ઉપસર્ગ તિર્યંચ જીવો દ્વારા કરવામાં આવે છે તેને તિર્યંચ સંબંધી ઉપસર્ગ કહે છે. જે ઉપસર્ગ પોતાના દ્વારા જ કરવામાં આવે છે તેને આત્મસંચેતનીય ઉપસર્ગ કહે છે.

દિવ્ય ઉપસર્ગના નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) હાસ, (૨) પ્રાદ્રેષ, (૩) વૈમર્શ અને (૪) પૃથગ્વિમાત્ર. જે ઉપસર્ગ હાસ્ય વડે નિર્વર્તિત હોય છે તેમને અથવા હાસ્ય દ્વારા જે ઉપસર્ગ ઉત્પન્ન થાય છે તેમને હાસ-સર્ગ કહે છે. જે ઉપસર્ગ પ્રદ્રેષ દ્વારા ઉત્પન્ન થાય છે તેમને પ્રાદ્રેષ ઉપસર્ગ કહે છે. જે ઉપસર્ગ વૈમર્શની કસોટી કરવા માટે કરાય છે તે ઉપસર્ગને વૈમર્શ ઉપસર્ગ કહે છે.

જે ઉપસર્ગમાં ઉપહાસ આદિ રૂપ માત્ર અલગ અલગ રહે છે તેને પૃથગ્વિમાત્રા ઉપસર્ગ કહે છે. “ હાસ ઉપસર્ગ ” તો જાણીતો હોવાથી તેનું વધુ સ્પષ્ટીકરણ અહીં કર્યું નથી. સંગમ દેવે ભગવાન મહાવીર પર જે ઉપસર્ગો કર્યા હતા તેમને પ્રાદ્રેષ ઉપસર્ગો કહી શકાય. વૈમર્શ ઉપસર્ગનું સ્વરૂપ

આ પ્રકારનું છે. ધારો કે કોઈ મુનિ પોતાના કર્મોની નિર્જરા કરવા માટે કોઈ વ્યન્તરના સ્થાનમાં કાયોત્સર્ગ કરીને બેસી જાય છે. ત્યારબાદ તેના ધૈર્યની કસોટી કરવા માટે વ્યન્તર દેવ જુદી જુદી રીતે હેરાન કરીને ચલાયમાન કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આ પ્રકારે તે મુનિને જે ઉપસર્ગો સહન કરવા પડે છે, તે ઉપસર્ગોને વૈમર્શ ઉપસર્ગો કહે છે. પૃથગ્વિમાત્રા ઉપસર્ગનું સ્વરૂપ આ પ્રકારનું હોય છે—

સંગમ દેવે પહેલાં હાસ દ્વારા મહાવીર પ્રભુને પરેશાન કર્યા, ત્યારબાદ પ્રદ્વેષથી ઉપસર્ગ કર્યા, ત્યારબાદ વિમર્શથી ઉપસર્ગો કર્યા વળી પ્રદ્વેષથી કરવા શરૂ કર્યા. આ પ્રકારે જે ઉપસર્ગો કરવામાં આવે છે તેમને પૃથગ્વિમાત્ર ઉપસર્ગ કહે છે. આ પ્રકારના ચારે પ્રકારના દૈવી ઉપસર્ગોના દષ્ટાન્તો અહીં આપવામાં આવ્યા છે.

મનુષ્યકૃત ઉપસર્ગોના પણ આ પ્રમાણે ચાર પ્રકાર છે—(૧) હાસ, (૨) પ્રદ્વેષ, (૩) વૈમર્શ અને (૪) કુશીલ પ્રતિસેવનક.

હાસ ઉપસર્ગનું દષ્ટાન્ત—કોઈ વેશ્યાની પુત્રીએ કોઈ ક્ષુલ્લક ઉપર ઉપસર્ગ કર્યો. ત્યારે તે ક્ષુલ્લકે તેને લાકડી વડે મારી. તેથી મોટો ઝગડો થયો અને રાજા પાસે ફરિયાદ કરાઈ. ત્યારે ક્ષુલ્લકે રાજાની સમક્ષ શ્રીગૃહનું દષ્ટાન્ત કહ્યું.

પ્રદ્વેષ ઉપસર્ગ—સોમિલ્લ બ્રાહ્મણે જે પ્રકારના ઉપસર્ગ વડે ગજસુક મારને મારી નાખ્યો, તે પ્રકારના ઉપસર્ગને પ્રદ્વેષ ઉપસર્ગ કહે છે.

વૈમર્શ ઉપસર્ગનું દષ્ટાન્ત—ચાણાકયની પ્રેરણાથી એક વળત ચન્દ્રગુપ્તે સર્વમતના અનુયાયીઓની કસોટી કરી. તેણે તેમને પોતાના અંતઃપુરમાં બોલાવ્યા. ત્યારબાદ તેમની પાસે ધર્મોપદેશ આપાવ્યો. ત્યારબાદ તેણે કેટલાક સાધુઓને ક્ષુભિત કરાવ્યાં. પણ જૈન સાધુઓને ક્ષુભિત કરાવવાને તે સમર્થ થયો નહીં. જે ઉપસર્ગો દ્વારા સંયમી આત્માને કુશીલ પ્રતિસેવી બનાવવાનો પ્રયત્ન કરાય છે, તે ઉપસર્ગને કુશીલ પ્રતિસેવનક ઉપસર્ગો કહે છે જેમકેકોઈ એક સાધુ સાયંકાળે કોઈ એક ગામમાં આવી પહોંચ્યો અને કોઈ એક બહારગામ ગયેલા ઈર્ષ્યાળુ પુરુષના ઘરમાં તેમણે આશ્રય લીધો. તે ઘર માલિકને ચાર સ્ત્રીઓ હતી.

તેમણે તેને ઘરનો અમુક ભાગ ઉતરવા માટે આપ્યો તે સાધુ તે ભાગમાં ઉતર્યો. તે ચારે સિઓ તે સાધુને ચારિત્રબ્રષ્ટ કરવા માટે આખી રાત ઉપસર્ગ કરતી રહી. છતાં તે સાધુ ચલાયમાન થયો નહીં. આ પ્રકારના ઉપસર્ગને કુશીલ પ્રતિસેવનક ઉપસર્ગો કહે છે.

“ તિરિક્કવ્વજોનિયા ઉવસર્ગા ” તિર્યંચો દ્વારા જે ઉપસર્ગો કરાય છે તેમના ચાર પ્રકાર છે—(૧) ભાય ઉપસર્ગ, (૨) પ્રાદ્રેષ ઉપસર્ગ, (૩) આહાર ઉતુક ઉપસર્ગ અને (૪) અપત્યલયન સંરક્ષણક ઉપસર્ગ. જે ઉપસર્ગો લયને લીધે ઉત્પન્ન થાય છે, તેમને ભાય ઉપસર્ગ કહે છે. જેમકે કૂતરા આદિ કરડવાના લયથી જે ઉપસર્ગ ઉત્પન્ન થાય છે તેમને ભાય ઉપસર્ગ કહે છે. પ્રાદ્રેષ ઉપસર્ગ—જે ઉપસર્ગ પ્રદ્રેષથી ઉત્પન્ન થાય છે તેને પ્રાદ્રેષ ઉપસર્ગ કહે છે. જેમકે ચંડકૌશિક નાગે મહાવીર પ્રભુને ડંસ દેવા રૂપ જે ઉપસર્ગ કર્યો હતો તેને પ્રાદ્રેષ ઉપસર્ગ કહી શકાય. જે ઉપસર્ગોમાં આહાર જ કારણ રૂપ હોય છે—એટલે કે આહારને નિમિત્તે સિંહાદિક હિંસક પશુઓ જે ઉપદ્રવ કરે છે તેને આહારઉતુક ઉપસર્ગ કહે છે. જે ઉપસર્ગ કરવા પાછળ સંતાનોનું રક્ષણ અથવા માળા આદિ રહેઠાણનું સંરક્ષણ કારણભૂત હોય છે, તે ઉપસર્ગને અપત્યલયન સંરક્ષણક ઉપસર્ગ કહે છે. જેમકે ચીખરી, કાગડી આદિ પક્ષીઓ તેમનાં બચ્ચાઓ અને માળાઓના રક્ષણને માટે આ પ્રકારના ઉપસર્ગો કરે છે.

“ આયસંવેયણિજ્ઞા ઉવસર્ગા ” ઇત્યાદિ—આત્મસંચેતનીય ઉપસર્ગો પણ ચાર પ્રકારના કહ્યા છે—(૧) ઘટ્ટનક, (૨) પ્રપતનક, (૩) સ્તંભતક અને (૪) પ્રલેષણક. જે ઉપસર્ગોનું કારણ સંઘટ્ટન હોય છે, તે ઉપસર્ગોને ઘટ્ટનક કહે છે. જેમકે આંખમાં પડેલ કણને સંઘટ્ટિત કરવાથી—એટલે કે તેને કાઢવા માટે હાથ વડે આંખ ચોળવાથી નેત્રમાં પીડા થાય છે. આ પ્રકારના ઉપસર્ગને ઘટ્ટનક ઉપસર્ગ કહે છે. જે ઉપસર્ગ પ્રપતનને કારણે થાય છે. જેમકે બેઠર-કારીથી ચાલતાં ચાલતાં પડી જવાથી હાથ પગ ભાંગે છે કે મચકોડાય છે, આ પ્રકારના ઉપસર્ગોને પ્રપતનક ઉપસર્ગ કહે છે.

જે ઉપસર્ગોને કારણે શરીરના અવયવો કામ કરતાં અટકી જાય છે, તે ઉપસર્ગોને સ્તંભનક ઉપસર્ગો કહે છે. જેમકે વાતાદિકને કારણે હાથ પગ અકડાઈ જવાં, પક્ષધાતને કારણે અધુરું અંગ ખોટું પડી જવું. આ પ્રકારના ઉપસર્ગોને સ્તંભનક ઉપસર્ગો કહે છે. આવા ઉપસર્ગોને કારણે માણસ જાતે હલનચલન કરી શકતો નથી.

શ્લેષણક ઉપસર્ગ—કોઈ વખત હાથ, પગ આદિ અંગોને અમુક સ્થિતિમાં ગોઠવ્યા બાદ એ જ સ્થિતિમાં રહે છે, દા. ત. પગને સંકોચીને બેસી ગયા બાદ પગ એ જ સ્થિતિમાં રહે, ત્યાંથી ખસેડી શકાય નહીં કે લાંબો દૂર કોઈ શકાય નહીં, આ પ્રકારના ઉપદ્રવને શ્લેષણક ઉપસર્ગ કહે છે. આ ઉપસર્ગમાં એક અંગ સાથે જાણે કે બીજું અંગ ભેડાઈ ગયું હોય એવું લાગે છે. ॥ સૂ. ૨૫ ॥

કર્મ વિશેષકા નિરૂપણ

ઉપર્યુક્ત ઉપસર્ગોને સહન કરવાથી કર્મોનો ક્ષય થાય છે, તેથી હવે સૂત્રકાર કર્મવિશેષોનું નિરૂપણ કરે છે—“ચરવિવહે કમ્મે પળ્લત્તે ” ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ—કર્મ ચાર પ્રકારનાં કહ્યાં છે—(૧) શુભ-શુભ, (૨) શુભ-અશુભ, (૩) અશુભ-શુભ, અને (૪) અશુભ-અશુભ. આત્મા દ્વારા જે કરવામા આવે છે તેનું નામ કર્મ છે. એવાં તે કર્મ જ્ઞાનાવરણીય આદિ રૂપ હોય છે. તે જ્ઞાનાવરણીય આદિમાં કોઈ કર્મ એવું હોય છે કે જે પુણ્ય પ્રકૃતિરૂપ હોય છે અને શુભ (કલ્યાણકારક) હોય છે. એવું તે કર્મ શુભાનુબન્ધી હોય છે, અને તેથી જ તે જીવોના કલ્યાણનું કારણ બને છે. જેમકે ભરતાદિનું કર્મ તેમના કલ્યાણનું કારક બન્યું હતું. કોઈ એક કર્મ એવું હોય છે કે જે પુણ્ય પ્રકૃતિરૂપ હોવા છતાં પણ અશુભાનુબન્ધી હોવાથી કલ્યાણકારક હોતું નથી. જેમકે બ્રહ્મદત્ત ચક્રવર્તી આદિકોનું કર્મ તેમના કલ્યાણનું કારક બન્યું હતું. કોઈ એક કર્મ એવું હોય છે કે જે અશુભ પ્રકૃતિરૂપ હોવા છતાં પણ શુભાનુબન્ધી હોવાથી શુભ કલ્યાણકારક હોય છે. જેમકે કષ્ટપતિત (કષ્ટ સહન કરતી) ગાય આદિ જાનવરોનું કર્મ અશુભ હોવા છતાં પણ તે તેમના કલ્યાણનું કારક બને છે, કારણ કે તે સમયે તે જીવો કર્મની નિર્જરા કરવાની અભિલાષાવાળાં હોતાં નથી, છતાં પણ આપોઆપ તેમનાં કર્મોની નિર્જરા થતી રહે છે.

કોઈ એક કર્મ એવું હોય છે કે જે અશુભ પાપપ્રકૃતિ રૂપ હોય છે અને અશુભાનુબન્ધી હોવાથી અશુભ-અકલ્યાણકારક હોય છે. જેમકે માછીમારોનું કર્મ અશુભ હોય છે, અશુભાનુબન્ધી હોય છે અને અશુભકારકજ હોય છે.

“ચરવિવહે કમ્મે ” કર્મના આ પ્રમાણે ચાર પ્રકાર પણ કહ્યા છે—

(૧) શુભ-શુભ વિપાકવાળું, (૨) શુભ-અશુભ વિપાકવાળું, (૩) અશુભ-શુભ વિપાકવાળું અને (૪) અશુભ-અશુભ વિપાકવાળું.

જે કર્મ શુભ હોય છે, તે સાતાવેદનીય રૂપ હોય છે, અને સાતાવેદનીય રૂપે બદ્ધ થઈને સાતાવેદનીય રૂપે જ ઉદયમાં આવે છે તે કર્મને શુભ-શુભ વિપાકવાળું કહે છે.

જે કર્મ શુભ રૂપે બદ્ધ થવા છતાં પણ અશુભ વિપાકવાળું હોય છે. સંક્રમણ નામના કરણને લીધે અશુભ રૂપે ઉદયમાં આવે છે-એવા કર્મને શુભ-અશુભ વિપાકવાળું કહ્યું છે. એક કર્મમાં બીજા કર્મનો પ્રવેશ થઈ જવો અથવા એક કર્મનું બીજા કર્મ રૂપે પરિવર્તન થઈ જવું તેનું નામ સંક્રમણ છે. સંક્રમણ કરણને લીધે કર્મોમાં એવું પરિવર્તન થાય છે. કહ્યું પણ છે કે—

“મૂલપ્રકૃત્યભિન્ના” ઇત્યાદિ. આ શ્લોકનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે—આઠ મૂળ કર્મ પ્રકૃતિઓનું પરસ્પરમાં સંક્રમણ થતું નથી, એટલે કે એક મૂળ પ્રકૃતિ બીજી મૂળ પ્રકૃતિ રૂપે બદલાતી નથી—તે સ્વમુખે જ નિર્જરા પામતી રહે છે પરંતુ ઉત્તરપ્રકૃતિઓમાં આ પ્રકારનો નિયમ નથી. બીજીય ઉત્તર પ્રકૃતિઓનું પરસ્પરમાં સંક્રમણ થાય છે ખરું એટલે કે એક પ્રકૃતિનું બીજી પ્રકૃતિ રૂપે પરિવર્તન થતું જોવામાં આવે છે પણ ખરું. જેમકે મતિજ્ઞાનાવરણ બદલાઈને શ્રુતજ્ઞાનાવરણ રૂપ થઈ જાય છે, અને આવું પરિવર્તન થાય ત્યારે ઉદયકાળે તે તેનું ફળ તે રૂપે આપે છે. આ પ્રમાણે સઘળી ઉત્તર પ્રકૃતિઓ વિષે પણ સમજવું. કોઈ કોઈ એવી ઉત્તર પ્રકૃતિઓ પણ છે કે જેમનું પરસ્પરમાં સંક્રમણ થતું નથી. જેમકે દર્શન મોહનીયનું ચારિત્ર મોહનીય રૂપે અને ચારિત્રમોહનીયનું દર્શન મોહનીય રૂપે સંક્રમણ થતું નથી. હા, દર્શન મોહનીયના અવાન્તર લેહોનું પરસ્પરમાં સંક્રમણ અવશ્ય થઈ શકે છે, અને ચારિત્રમોહનીયના અવાન્તર લેહોનું પણ પરસ્પરમાં સંક્રમણ સંભવી શકે છે.

એ જ પ્રમાણે ચારે આયુઓનું પણ પરસ્પરમાં સંક્રમણ થતું નથી, એટલે કે એક આયુના પરમાણુઓ બદલાઈ જઈને બીજા આયુના પરમાણુઓ રૂપે કદી પણ પરિણમિત થતાં નથી, પરંતુ પ્રત્યેક આયુ સ્વમુખે જ ફળ

દહને નિર્જરા પામતું રહે છે. આત્માના અધ્યવસાય દ્વારા જ આવું બન્યા કરે છે એ જ વિષયને સૂત્રકારે “ મોત્તુળ આરયં સ્વલ ” ઇત્યાદિ ગાથા દ્વારા પ્રકટ કર્યો છે. આ રીતે બીજા ભાંગાનું સ્પષ્ટીકરણ કરીને હવે સૂત્રકાર બાકીના ભાંગાઓનું સ્પષ્ટીકરણ કરે છે—

જે કર્મ અશુભ રૂપે બદ્ધ થવા છતાં પણ શુભ રૂપે ઉદયમાં આવીને શુભવિપાક આપે છે તેને અશુભ-શુભ વિપાકવાળું કહે છે. જે કર્મ અશુભ રૂપે જ બદ્ધ થઇને અશુભ વિપાક આપનારું હોય છે, તે કર્મને અશુભ-અશુભ વિપાકવાળું કહે છે.

“ ચરન્નિવહે કર્મો ” ઇત્યાદિ—કર્મના આ પ્રમાણે ચાર પ્રકાર પણ કહ્યા છે—(૧) પ્રકૃતિ કર્મ, (૨) સ્થિતિ કર્મ, (૩) અનુભાવ કર્મ અને (૪) પ્રદેશ કર્મ એથા સ્થાનના બીજા ઉદેશમાં જે બન્ધસૂત્ર આપવામાં આવ્યું છે તેને આધારે આ ચારે પ્રકારના કર્મોની વ્યાખ્યા સમજી લેવી. ॥ સૂ. ૨૬॥

ચાર પ્રકાર કે સંધકે સ્વરૂપ કા નિરૂપણ

આ ચારે પ્રકારના કર્મોનું સ્વરૂપ સંધમાં જ બાણી શકાય છે. તેથી હવે સૂત્રકાર સંધના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે છે. “ ચરન્નિવહે સંધે પળ્લવતે ” ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ—સંધ ચાર પ્રકારનો કહ્યો છે—(૧) શ્રમણ (સાધુ), (૨) શ્રમણી (સાધવી) (૩) શ્રાવક અને (૪) શ્રાવિકા. શુભને પાત્ર એવા જીવોનો જે સમૂહ છે તેનું નામ સંધ છે. શ્રમણનો અર્થ નીચે પ્રમાણે છે—“ શ્રમ્યન્તિ ઇતિ શ્રમણાઃ ” જેઓ વિવિધ પ્રકારની તપશ્ચર્યા કરે છે તેમને શ્રમણ કહે છે. અથવા “ સમણા ” આ પદની સંસ્કૃત છાયા “ સમનસઃ ” લેવામાં આવે, તો તેનો અર્થ આ પ્રમાણે થાય છે—શોભન મનથી—નિદાન પરિણામ રૂપ પાપથી રહિત ચિત્તવાળા જીવને “ સમનસઃ ” કહે છે—અથવા સ્વજનો અને અન્ય લોકો પ્રત્યે સમભાવ રાખનાર માણસને સમનસ કહે છે. અથવા “ સં અળન્તિ

इति समणाः ” शत्रु અને મિત્ર પ્રત્યે સમાન વર્તીવ રાખનારને શ્રમણ કહે છે. એ જ પ્રમાણે શ્રમણીનો અર્થ પણ સમજવો. જેઓ જિનચર્યનોનું શ્રમણ કરે છે તેમને શ્રાવક કહે છે. કહ્યું પણ છે કે—“ અવાપ્તદૃષ્ટ્યાદિવિશુદ્ધ સમ્પત્ત ” ઇત્યાદિ—આ શ્લોકનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે—

સમ્યગ્ દર્શન આદિ રૂપ વિશુદ્ધ સંપત્તિશાળી જે મનુષ્ય હંમેશા પ્રમાદનો ત્યાગ કરીને પ્રાતઃકાળે સાધુઓ પાસે ધર્મોપદેશનું શ્રવણ કરે છે એવા પુરુષને જ જિનેન્દ્ર ભગવાને શ્રાવકની કોટિમાં મૂક્યો છે. અથવા તત્ત્વાર્થ શ્રદ્ધાન રૂપ સમ્યક્ત્વનું જે પૂર્ણ રૂપે નિર્દોષ રૂપે પાલન કરે છે તથા ચતુર્વિધ સંઘ રૂપ જે ક્ષેત્રમાં જે પોતાના ધનરૂપ ખીજતું વાવેતર કરે—છે, વાપરે છે, અને કિલ્લ કર્મરૂપ રજને દૂર કરે છે એવા પુરુષોને શ્રાવક કહે છે. પાકાર્થક ‘શ્રા’ ધાતુ, વપનાર્થક ‘વપ્’ ધાતુ અને વિશ્લેષાર્થક ‘કૃ’ ધાતુમાંથી આ ‘શ્રાવક’ પદની ઉત્પત્તિ થઈ છે તેની વ્યુત્પત્તિ આ પ્રમાણે થાય છે. “ શ્રાશ્ચ તે વાશ્ચ તે કાશ્ચ તે શ્રાવકાઃ ” આ પદ કર્મધારય સમાસ રૂપ છે. એ જ વાત નીચેના સૂત્રપાઠ દ્વારા પ્રકટ કરી છે—“ શ્રદ્ધાલુતાં શ્રાતિ પદાર્થચિન્તનાત્ ” ઇત્યાદિ. જિનેન્દ્ર દેવ દ્વારા પ્રતિપાદિત જીવાદિ રૂપ તત્ત્વોનું જેઓ ગિન્તન કરે છે અને તેમના વચનો પ્રત્યે શ્રદ્ધા રાખે છે તેનાપર દઢ આસ્થા (વિશ્વાસ) રાખે છે અને સુપાત્રને દાન આપીને પોતાના ધનનો નિરંતર સદુપયોગ કરે છે, અને નિબંધિત સાધુઓની સેવા દ્વારા જેઓ પોતાની પાપપ્રકૃતિઓને વિખેરતા રહે છે, તેમને શ્રાવક કહે છે. આ પ્રકારનું કથન શ્રાવિકા વિષે પણ સમજવું. ॥ સૂ. ૨૭ ॥

ચાર પ્રકાર કી બુદ્ધિ કે સ્વરૂપ કા નિરૂપણ

ઉપર્યુક્ત સંઘ સર્વજ્ઞના વચનથી વિશુદ્ધ બુદ્ધિવાળો થાય છે. તેથી હવે સૂત્રકાર બુદ્ધિનું નિરૂપણ કરે છે. “ ચત્તવિહા બુદ્ધી પણ્ણત્તા ” ઇત્યાદિ—

રીકાર્થ—બુદ્ધિના નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) ઔત્પાતિકી, (૨) પૈતથિકી, (૩) કાર્મિકા, અને (૪) પારિણામિકા. જે બુદ્ધિનું પ્રયોજન ઉત્પત્તિ જ હોય છે, તે બુદ્ધિને ઔત્પાતિકી બુદ્ધિ કહે છે. આ ઔત્પાતિકી બુદ્ધિમાં જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો વિશિષ્ટ ક્ષયોપશમ થતો હોય છે.

શંકા—જો ઔત્પત્તિકી બુદ્ધિની ઉત્પત્તિનું કારણ ક્ષયોપશમ હોય, તો તેને ક્ષયોપશમિકી બુદ્ધિ કેમ કહી નથી ? જેનું કારણ ક્ષયોપશમ હોય એવી બુદ્ધિને ઔત્પત્તિકી શા માટે કહી છે ?

ઉત્તર—કેવળ ઔત્પત્તિકી બુદ્ધિની જ ઉત્પત્તિમાં ક્ષયોપશમ કારણભૂત બને છે, એવી કંઈ વાત નથી. પરન્તુ તે તો સમસ્ત બુદ્ધિઓની ઉત્પત્તિમાં મુખ્ય કારણરૂપ બને છે. પરન્તુ અહીં જે તેનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું નથી તેનું કારણ એ છે કે તેમાં ઉત્પત્તિ માત્ર રૂપ પ્રયોજનની જ વિવક્ષા થઈ છે. તે ઔત્પત્તિકી બુદ્ધિ ક્ષયોપશમિકી બુદ્ધિના જ એક ભેદ રૂપ છે. ઔત્પત્તિકી બુદ્ધિ જેટલા પ્રમાણમાં ક્ષયોપશમની અપેક્ષા રાખે છે એટલા જ પ્રમાણમાં અન્ય શાસ્ત્રની કે અભ્યાસ આદિ રૂપ કર્મની અપેક્ષા રાખતી નથી. અથવા આ ઔત્પત્તિકી બુદ્ધિ બંને લોકમાં (આલોક અને પરલોકમાં) અવિરુદ્ધ અને ઐકાન્તિક ફલ આપનારી હોય છે. આ બુદ્ધિ અદ્વૈત, અશ્રુત અને અચિન્તિત વિષયોને પણ યથાર્થ રૂપે જાણી લે છે. કહ્યું છે કે—

“ પુવ્વમદ્વિદ્વમસુચા ” ઇત્યાદિ—પૂર્વે કંઈ નહીં દેખેલા, કાનથી નહીં સાંભળેલા અને મનથી કંઈ નહીં વિચારેલા પદાર્થને પણ આ બુદ્ધિ વિશુદ્ધ રૂપે ગ્રહણ કરી લે છે અને અવ્યાહત (સફલ) ફલવાળી હોય છે. નટપુત્ર રોહકમાં આ પ્રકારની બુદ્ધિને સદ્ભાવ હતો. તે રોહકની ઔત્પત્તિકી બુદ્ધિના કેટલાક દેશાન્તો નન્દીસૂત્રમાં આપવામાં આવ્યાં છે.

ગુરુની શુશ્રૂષા કરવી તેનું નામ વિનય છે. તે વિનયને લીધે જે બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે તે બુદ્ધિને વૈનયિકી બુદ્ધિ કહે છે. તે બુદ્ધિ વિનયરૂપ કારણથી ઉત્પન્ન થતી હોય છે. અથવા વિનય જ વૈનયિક છે. વિનયને “ ઇક ” પ્રત્યય લગાડવાથી “ વૈનયિક ” શબ્દ બને છે. તે વિનય જ જેમાં મુખ્ય રૂપે હોય છે તેને વૈનયિકી બુદ્ધિ કહે છે. એટલે કે વૈનયિક પ્રધાન બુદ્ધિ જ વૈનયિકી છે. અથવા કાર્યમાત્રને સાધવામાં સમર્થ એવી અને ધર્મશાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર અને કામ શાસ્ત્રનાં સૂત્રોના અર્થ રૂપ સારને ગ્રહણ કરનારી અને બંને લોકમાં ફલદાયી એવી જે બુદ્ધિ હોય છે તેને વૈનયિકી બુદ્ધિ કહે છે. કહ્યું પણ છે કે—

“ ભરનિત્થરણસમત્થા ” ઇત્યાદિ—આ પ્રકારની બુદ્ધિ નૈમિત્તિકના સિદ્ધિપુત્ર અને તેના શિષ્ય વગેરેમાં હતી, એવું શાસ્ત્રોમાં કહેવામાં આવ્યું છે. જે બુદ્ધિ કર્મ દ્વારા ઉત્પન્ન થાય છે, તે બુદ્ધિને કાર્મિકા બુદ્ધિ કહે છે. અહીં અનાચાર્યક (વિના આચાર્યના) અથવા ક્યારેક સાચાર્યક (આચાર્ય યુક્તતા) અથવા નિત્યવ્યાપાર આ પદોને કર્મ શબ્દથી ગ્રહણ કરવામાં આવેલ છે. જેમકે શિક્ષકના એ સાચાર્યક કર્મ ગણાય છે, કારણ કે ગુરુની સહાયતા વિના તે કળા શીખી શકાતી નથી. અથવા આ કાર્મિકા બુદ્ધિ એવી હોય છે કે કોઈ કર્મને શીખવાને માટે આગ્રહવાળી હોય છે તેથી સ્વપ્રયત્નથી પણ તે પ્રાપ્ત થઈ જાય છે એટલે કે ગુરુની સહાયતા વિના જાતે જ અભ્યાસ કર્યા કરવાથી અને તે વિષે વિચાર કરવાથી પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. આ પ્રકારની બુદ્ધિથી સંપન્ન વ્યક્તિની બધે પ્રશંસા થાય છે. કહ્યું પણ છે કે—

“ ઉવઓગદિદુસારા ” ઇત્યાદિ—આ શ્લોકનો ભાવાર્થ એ છે કે કાર્મિકા બુદ્ધિવાળો મનુષ્ય દરેક કાર્યમાં વિશેષ પદ્ધતિ (પ્રવિણ) હોય છે તે તે ગુરુની સહાયતાથી પુણી શીખી શકે છે અને ક્યારેક ગુરુની સહાયતા વિના પણ શીખી લે છે. તે કાર્યમાં સદા ઉપયુક્ત રહેવાથી તેનો જ સદા વિચાર કર્યા કરવાથી, અને તેનો અભ્યાસ કરતા રહેવાથી તે કાર્ય કરવાની તેને ક્ષમતા આવી જાય છે. આ પ્રકારની બુદ્ધિનો સદ્ભાવ સુવર્ણકારો, ખેડૂતો આદિ કારીગરોમાં હોય છે.

જે બુદ્ધિ ઘણા દિનો સુધી પૂર્વાપર પદાર્થોને દેખવા આદિથી પ્રાપ્ત અનુભવ રૂપ આત્મધર્મ વિશેષથી ઉત્પન્ન થાય છે, અથવા ઉમર આદિની વૃદ્ધિ થવાને કારણે વિશેષ અનુભવ રૂપ પરિણામ-પ્રધાનતાવાળી હોય છે, તે બુદ્ધિને પારિણામિકી બુદ્ધિ કહે છે. અથવા—અનુમાન, હેતુ અને દષ્ટાન્ત દ્વારા સાધ્યને સાધનારી અને પરિપક્વ ઉમરને કારણે પુષ્ટિયુક્ત બનેલી જે બુદ્ધિ હોય છે

તેને પરિણામિકી બુદ્ધિ કહે છે. તે બુદ્ધિ અભ્યુદય રૂપ અથવા નિઃશ્રેયસ (મોક્ષ) રૂપ ફલથી વિભૂષિત હોય છે. કહ્યું પણ છે કે—

“અણુમાણ દ્વેડ વિદ્વંત” ઇત્યાદિ—અનુમાન દ્વારા, હેતુ દ્વારા, અને દષ્ટાન્ત દ્વારા અભીષ્ટ અર્થને સિદ્ધ કરનારી અને ધીરે ધીરે ઉભરતી વૃદ્ધિ સાથે પરિપક્વ અનુભવથી પુષ્ટ થયેલી એવી, આત્મહિતના સાધનોમાં પ્રવૃત્ત કરનારી જે બુદ્ધિ હોય છે, તેને પરિણામિકી બુદ્ધિ કહે છે. આ પ્રકારની બુદ્ધિનો સદ્ભાવ અભયકુમાર વગેરેમાં હોતો.

ઉપર્યુક્ત બુદ્ધિ મતવિશેષ રૂપ હોય છે, તેથી હવે સૂત્રકાર મતિનું નિરૂપણ કરે છે. “ચત્ત્વિહા મર્દ” ઇત્યાદિ—

મનન કરવું તેનું નામ મતિ છે. તે મતિના નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) અવગ્રહ મતિ, (૨) ઇહા મતિ, (૩) અવાય મતિ અને (૪) ધારણા મતિ. જે જ્ઞાન વડે સમસ્ત પ્રકારના વિશેષોની અપેક્ષાથી રહિત એટલે કે શબ્દાદિ દ્વારા અનિર્દેશ્ય એવા સામાન્ય રૂપે રૂપાદિકોનું સર્વ પ્રથમ ગ્રહણ (જ્ઞાન) થાય છે, તે મતિનું નામ અવગ્રહ મતિ છે. અવગ્રહ મતિ દ્વારા જે પદાર્થને જાણવામાં આવ્યો હોય તેને ક્ષયોપશમની વિશેષતા અનુસાર વિશેષ રૂપે જાણનારી જે મતિ છે, તેને ઇહામતિ કહે છે. ઇહામતિ દ્વારા જાણેલા પદાર્થને ક્ષયોપશમની વિશેષતા અનુસાર વિશેષ રૂપે નિશ્ચય રૂપે જાણનારી જે મતિ છે તેને અવાયરૂપ મતિ કહે છે. અવાય માત્ર વડે જાણેલા પદાર્થને ક્ષયોપશમની વિશેષતા અનુસાર અવિસ્મરણ રૂપે ધારણ કરનારી જે મતિ છે તેને ધારણા મતિ કહે છે. કહ્યું પણ છે—

“સામન્તથાવગ્ગહણ” ઇત્યાદિ. આ ગાથાનો અર્થ સ્પષ્ટ છે. આ બુદ્ધિ અને મતિવિષયક સૂત્રોનું વિશેષ કથન નન્દીસૂત્રની ટીકા જ્ઞાનચન્દ્રિકામાં કરવામાં આવ્યું છે, તો ત્યાંથી વાંચી લેવું

“અહવા ચઙ્ગિવહા મર્દ” ઇત્યાદિ—અથવા મતિના નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર પણ કહ્યા છે—(૧) અરંજોદક સમાન, (૨) વિદરોદક સમાન (૩) સરોદક સમાન અને (૪) સાગરોદક સમાન.

‘અરંજર’ એટલે ઘડો—તેને અલિજર પણ કહે છે. તેના પાણીના જેવી જે બુદ્ધિ હોય છે, તેને અરંજરોદક સમાન બુદ્ધિ કહે છે. ઘડાના પાણીમાં જેવી અદ્યતા અને અસ્થિરતા હોય છે એવી અદ્યતા અને અસ્થિરતાવાળી બુદ્ધિને અરંજરોદક સમાન કહે છે. આ પ્રકારની બુદ્ધિ બહુ અર્થને ગ્રહણ કરતી નથી, તેનું ઉત્પ્રેક્ષણ અને તેની ધારણા પણ કરતી નથી. જેમ ઘડાનું પાણી સ્વદ્ય પ્રમાણવાળું હોય છે અને જલ્દી વપરાઈ જાય એવું હોય છે, એ જ પ્રમાણે એવી મતિ પણ સ્વદ્ય અર્થને જ ગ્રહણ કરે છે, એટલા જ અર્થનો તે વિચાર કરે છે અને એટલા જ અર્થની તે ધારણા કરે છે, અને શીઘ્રતાથી નષ્ટ થઈ જાય છે. આ પ્રકારનું અરંજોદક સમાન બુદ્ધિનું અહીં સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવ્યું છે.

હવે વિદરોદક સમાન બુદ્ધિનું સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવે છે—‘વિદર’ એટલે નદીના પટમાં ગાળેલો વિરડો (ખાડો) અથવા કૂવો. જેમ નદીમાં અથવા નદીના કિનારે ગાળેલો ખાડો નદીની સાથે ઘસડાઈ આવતી રેતીને લીધે પૂરાઈ પૂરાઈને નાનો બનતો જાય છે પણ તેમાં પાણીની આય તો આણુ જ રહે છે, અને તે શીઘ્ર નષ્ટ થઈ જતો નથી, એ જ પ્રમાણે જે મતિ સ્વદ્ય હોવા છતાં પણ અન્ય અન્ય અર્થના (વિષયના) તક માત્રથી પુષ્ટ થતી જાય છે, પણ જલ્દી નાશ પામતી નથી. એવી મતિને વિદરોદક સમાન કહી છે. આ વિદરોદક સમાન બુદ્ધિ પણ જે કે અદ્ય માત્રાવાળી હોય છે, પરંતુ અન્ય અન્ય અર્થ વિષયક ઉહાપોહ (તક) થી દક્ષ થઈ જાય છે. તે વિષયમાં તક, ગવેષણા આદિ કરતા રહેવાથી અદ્ય હોવા છતાં પણ વિસ્તૃત હોય એવી લાગે છે અને શીઘ્ર નાશ પામતી નથી. તેથી તેને વિદરના પાણી જેવી કહી છે.

સરઉદક સમાન બુદ્ધિ--સરૌવર અથવા તળાવ જેમ ખૂબ પાણીથી યુક્ત હોય છે, અને તેનું પાણી અનેક જીવોને ઉપકારક થઈ પડે છે અને તેનો જલ્દી નાશ પણ થતો નથી, એ જ પ્રમાણે જે મતિ વિપુલ હોય છે--જ્ઞાનાવરણીય કર્મના અધિકતર ક્ષયોપશમથી યુક્ત હોય છે, અનેક જનોને માટે ઉપકારક હોય છે અને શીઘ્ર નષ્ટ પણ થતી નથી, એવી વિપુલ પ્રમાણવાળી, બહુજનોપકારિણી અને શીઘ્રતાથી નષ્ટ નહીં થનારી બુદ્ધિને સરઉદક સમાન કહી છે. અરંજોદક સમાન બુદ્ધિમાં જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો ક્ષયોપશમ અલ્પ પ્રમાણમાં થયેલો હોય છે. વિદરોદક સમાન મતિમાં જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો ક્ષયોપશમ અધિક પ્રમાણમાં થયો હોય છે. સરઉદક સમાન મતિમાં તેનો ક્ષયોપશમ અધિકતર માત્રામાં થયો હોય છે, અને જે સાગરોદક સમાન મતિ હોય છે તેમાં જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો અધિકતમ અથવા સંપૂર્ણતઃ વિનાશ થયેલો હોય છે. જેમ સમુદ્રનું જળ વિપુલ, અગાધ, ક્ષયરહિત અને સમસ્ત રત્નોથી યુક્ત હોય છે, એ જ પ્રમાણે જે મતિ સમસ્ત પદાર્થોમાં અવગાહિની હોય છે, તેમને જાણનારી હોય છે, વિપુલતમ હોય છે, અક્ષીણ અને અગાધ હોય છે, આ રીતે અનેક પદાર્થોના બોધ કરાવનારી તે બુદ્ધિ અનેક અતિશયોવાળી, અક્ષય અને અગાધ હોવાથી એવી બુદ્ધિને સાગરોદક સમાન કહી છે. ॥ સુ. ૨૮ ॥

જીવ કે સ્વરૂપ કે નિરૂપણ

ઉપર્યુક્ત ચાર મતિનો સફલાવ જીવોમાં જ હોય છે, તેથી હવે સૂત્રકાર જીવોની પ્રરૂપણા કરે છે “ચડવિહા સંસારસમાવન્નગા” ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ—એક ભવમાંથી બીજા ભવમાં ગમન કરવું—નરક, તિર્યંચ આદિ ચાર પ્રકારની ગતિઓમાં ભ્રમણ કરવું તેનું નામ સંસાર છે. તે સંસાર રૂપ સ્થાનને જે જીવોએ પ્રાપ્ત કર્યું છે તે જીવોને સંસાર સમાપન્નક જીવો અથવા સંસારી જીવો કહે છે. તે સંસારી જીવોનાં ચાર પ્રકાર કહ્યાં છે—(૧) નૈરયિક, (૨) તિર્યંગ્યોનિક, (૩) મનુષ્ય, અને (૪) દેવ આ સમસ્ત સંસારી જીવો પોતપોતાના કર્મ રૂપી ચક્ર વડે ભમાવતાં ભમાવતાં નિરયાદિ ભવોમાં ઉત્પન્ન થાય છે.

“ચડવિહા સત્ત્વજીવા” ઇત્યાદિ—સમસ્ત જીવોના નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર પડે છે—(૧) મનોયોગી-મનોયોગવાળા સમનસ્ક જીવો, (૨) વાગ્યોગી—

વાગ્ધ્યોગવાળા ક્ષીન્દ્રિયાદિક જીવો, (૩) કાયયોગી-કાયયોગવાળા એકેન્દ્રિય જીવો અને (૪) અયોગી જીવો-નિરુદ્ધ યોગવાળા સિદ્ધ જીવો.

જે જીવો મનોયોગવાળા હોય છે, તેઓ વાગ્ધ્યોગ અને કાયયોગવાળા પણ હોય છે. એટલે કે જે સમનસ્ક પંચેન્દ્રિય પર્યાપ્ત જીવો છે, તેઓ ત્રણે યોગવાળા હોય છે, અને જે અમનસ્ક-અસંજી જીવો છે તેમાંના એકેન્દ્રિયોને તો માત્ર કાયનો જ સદ્ભાવ હોવાથી તેઓ કાયયોગી જ હોય છે, અને ક્ષીન્દ્રિયો, ત્રીન્દ્રિયો, ચતુરિન્દ્રિયો અને અસંજી પંચેન્દ્રિય જીવો કાયયોગી અને વચનયોગી હોય છે, પણ મનયોગી હોતા નથી. સિદ્ધ જીવોમાં યોગોનો સદ્ભાવ હોતો નથી. આ રીતે યોગને આધારે જીવોના ચાર પ્રકાર પડે છે.

“ અહ્વા-ચડન્વિહા સન્વજીવા ” અથવા સમસ્ત જીવોના આ પ્રમાણે ચાર પ્રકાર પણ પડે છે—(૧) સ્ત્રી વેદવાળા, (૨) પુરુષ વેદવાળા, (૩) નપું-સક વેદવાળા અને અવેદક સિદ્ધ જીવો ત્રણે વેદોથી રહિત હોય છે.

“ અહ્વા ચડન્વિહા સન્વજીવા ” અથવા સમસ્ત જીવોના આ પ્રમાણે પણ ચાર પ્રકાર પડે છે—(૧) ચક્ષુદર્શનવાળા-ચતુરિન્દ્રિય આદિ જીવો. (૨) અચક્ષુદર્શનવાળા જીવો-સ્પર્શેન્દ્રિય આદિથી યુક્ત પણ ચક્ષુદર્શનથી રહિત એવા એકેન્દ્રિયાદિક જીવો. (૩) અવધિદર્શનવાળા શકેન્દ્ર આદિ જીવો અને કેવલદર્શનવાળા ઋષભ લગવાનું આદિ

“ અહ્વા ચડન્વિહા સન્વજીવા ” અથવા સમસ્ત જીવોના આ પ્રમાણે ચાર પ્રકાર પણ પડે છે—સંયત-પંચ મહાવ્રતધારી સર્વ વિરતિવાળા જીવો, (૨) અસંયત જીવો એટલે કે અવિરત જીવો, (૩) સંયતાસંયત જીવો એટલે કે ઉપરના ત્રણે પ્રકારોથી લિપ્ત એવા સિદ્ધ જીવો. ॥ સૂ. ૨૯ ॥

જીવ કે અન્તર્ગત પુરુષવિશેષકા નિરૂપણ

ઉપર્યુક્ત જીવોમાં જેમનો સમાવેશ થાય છે એવા પુરુષ વિશેષોનું હવે સૂત્રકાર ચાર સૂત્રો દ્વારા નિરૂપણ કરે છે. “ચત્તારિ પુરિસજાયા પળ્લત્તા” ઇત્યાદિ-ટીકાર્થ-પુરુષોના નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) મિત્ર-મિત્ર, (૨) મિત્ર-અમિત્ર, (૩) અમિત્ર-મિત્ર અને (૪) અમિત્ર-અમિત્ર.

પહેલા પ્રકારનું સ્પષ્ટીકરણ—જે જીવો આ લોકમાં પણ આપણું કલ્યાણ કરે છે અને પરલોકમાં પણ આપણું કલ્યાણ કરે છે, એટલે કે પોતાના સદ્-પદેશ દ્વારા આલોકમાં આપણું કલ્યાણ કેવી રીતે થઈ શકે છે એ પણ બતાવે

છે, અને પરલોકમાં પણ આપણું કલ્યાણ કેવી રીતે થાય તે બતાવે છે, તેવા જીવોને આ પહેલા પ્રકારમાં ગણાવી શકાય છે. સદ્ગુરુ જ આ પ્રકારના હોય છે.

બીજા પ્રકારનું સ્પષ્ટીકરણ—જે જીવો આલોકમાં તો આપણે સ્નેહી બનીને આપણું હિત કરનારા હોય છે, પણ પરલોકના હિતના વિદ્વાતક હોય એવાં જીવોને મિત્ર અમિત્ર રૂપ બીજા પ્રકારમાં ગણાવી શકાય છે. જેમકે પુત્ર, સ્ત્રી આદિને આ ભાંગામાં મૂકી શકાય.

ત્રીજા પ્રકારનું સ્પષ્ટીકરણ—જે જીવો પહેલાં પ્રતિકૂળ હોવાને કારણે અમિત્ર રૂપ હોય છે, પણ તેમને કારણે જ આપણને સંસાર પ્રત્યે વૈરાગ્યભાવ ઉત્પન્ન થતો હોવાને કારણે, આપણા પરભવ સુધારવામાં જેઓ કારણભૂત બને છે, એવા જીવોને ત્રીજા પ્રકારમાં મૂકી શકાય છે. જેમકે અવિનીત પત્ની, પુત્ર આદિને આ પ્રકારના જીવો ગણી શકાય છે.

ચોથા ભાંગાનું સ્પષ્ટીકરણ—જે જીવો પહેલાં પણ પ્રતિકૂળ હોવાથી અમિત્ર રૂપ હોય છે, અને પાછળથી પણ સંકલેશ પરિણામોના ઉત્પાદક હોવાને કારણે દુર્ગતિના નિમિત્ત રૂપ હોવાને કારણે અમિત્ર રૂપ જ રહે છે, એવાં અવિનીત પુત્ર, પત્ની આદિને આ ચોથા પ્રકારમાં મૂકી શકાય છે.

“ ચત્તારિ પુરિસજાયા ” ઇત્યાદિ—આ પ્રમાણે પણ ચાર પુરુષ પ્રકારો કહ્યા છે—મિત્ર-મિત્રરૂપ, (૨) મિત્ર-અમિત્રરૂપ, (૩) અમિત્ર-મિત્રરૂપ અને (૪) અમિત્ર-અમિત્રરૂપ.

હવે આ ચારે ભાંગાઓનું સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવે છે—(૧) કોઈ એક મનુષ્ય એવો હોય છે કે જેના હૃદયમાં આપણા પ્રત્યે સાચો પ્રેમ હોય છે અને તેનો બાહ્ય વ્યવહાર, હાવભાવ આદિ પ્રવૃત્તિ પણ સ્નેહપૂર્ણ જ હોય છે. એવા મનુષ્યને મિત્ર-મિત્રરૂપ કહી શકાય છે. (૨) કોઈ માણસ એવો હોય છે કે જેના હૃદયમાં તો આપણા પ્રત્યે સ્નેહ હોય છે, પણ તેનું બાહ્ય વર્તન મિત્રને યોગ્ય નહીં હોવાથી તે અમિત્રરૂપ લાગે છે. (૩) કોઈ એક મનુષ્ય એવો હોય છે કે જેનું હૃદય વાસ્તવિક સ્નેહ વિનાનું હોય છે, પણ તેના બાહ્ય વર્તનને કારણે-સ્નેહના દંભને કારણે તે આપણને મિત્રરૂપ લાગે છે. (૪) કોઈ એક મનુષ્ય આંતરિક અને બાહ્ય બન્ને રૂપે સ્નેહ

વિહીન જ હોવાને કારણે અમિત્ર-અમિત્ર રૂપ લાગે છે. આ સમસ્ત કથન આપેક્ષિક છે.

“ ચત્તારિ પુરિસજાયા ” ઇત્યાદિ—આ પ્રમાણે પણ ચાર પુરુષ પ્રકારો કહ્યા છે—(૧) કોઈ એક પુરુષ એવો હોય છે કે જે બંને રૂપે દ્રવ્યની અને ભાવની અપેક્ષાએ પરિગ્રહનો ત્યાગી હોય છે. જેમકે સુસાધુ ચારિત્રસંપન્ન મુનિ આ પ્રકારના હોય છે. એવા પુરુષને અહીં મુક્ત-મુક્ત કહ્યો છે, કારણ કે એવો પુરુષ દ્રવ્યની અપેક્ષાએ પણ સંગનો (પરિગ્રહનો) ત્યાગી હોય છે અને ભાવની અપેક્ષાએ પણ આસક્તિ રૂપ મૂર્છાભાવથી રહિત હોય છે. “ આ માં છે ” એવો ભાવ તે જીવમાં હોતો નથી.

(૨) કોઈ એક પુરુષ એવો હોય છે કે જે દ્રવ્યની અપેક્ષાએ પરિગ્રહનો ત્યાગી હોય છે, પણ ભાવની અપેક્ષાએ પરિગ્રહનો ત્યાગી હોતો નથી. જેમકે ગરીબ માણસ.

(૩) કોઈ એક પુરુષ દ્રવ્યની અપેક્ષાએ પરિગ્રહનો ત્યાગી હોતો નથી, પણ ભાવની અપેક્ષાએ પરિગ્રહનો ત્યાગી હોય છે. જેમકે જેમને રાજ્યકાળ દરમિયાન કેવળજ્ઞાન થયું હતું એવો ભરત ચક્રવર્તી

(૪) કોઈ એક પુરુષ દ્રવ્યની અપેક્ષાએ પણ પરિગ્રહનો ત્યાગી હોતો નથી અને ભાવની અપેક્ષાએ પણ પરિગ્રહનો ત્યાગી હોતો નથી. જેમકે રંકજન.

આ સૂત્રને પૂર્વાપર કાળની અપેક્ષાએ પણ આ પ્રમાણે સમજાવી શકાય.

(૧) કોઈ એક પુરુષ પહેલાં પણ દ્રવ્યની અપેક્ષાએ મુક્ત (અપરિગ્રહી-મૂર્છાભાવ રહિત) રહે છે, અને પછી પણ દ્રવ્યની અપેક્ષાએ મુક્ત જ રહે છે. બાકીના ત્રણ પ્રકારો પણ એ જ પ્રમાણે સમજી લેવા.

“ ચત્તારિ પુરિસજાયા ” ઇત્યાદિ—આ પ્રમાણે ચાર પુરુષ પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) કોઈ એક પુરુષ એવો હોય છે કે જે આસક્તિથી રહિત હોવાને કારણે મુક્ત હોય છે, અને વૈરાગ્ય સૂચક આકાર, વેષ આદિને કારણે મુક્તતા જેવા રૂપવાળો (લક્ષણવાળો) હોય છે, પણ વાસ્તવિક રીતે તે મુક્ત હોતો

નથી. જેમકે યતિજન તેઓ પુત્રાદિ રૂપ સંગથી રહિત હોવાને કારણે માત્ર બાહ્ય દષ્ટિએ જ સાધુરૂપના ધારક હોય છે પણ વાસ્તવિક રીતે મુક્તરૂપ હોતા નથી.

(૨) કોઈ પુરુષ એવો હોય છે કે જે ત્યક્ત સંગવાળો હોવા છતાં પણ અમુક્ત રૂપવાળો—અમુક્તના જેવા આકારવાળો હોય છે. જેમકે ગૃહસ્થાવસ્થામાં મહાવીર સ્વામી આ પ્રકારના પુરુષ હતા.

(૩) કોઈ પુરુષ એવો હોય છે કે જે આસક્તિવાળો હોવાથી મુક્ત તો હોતો નથી, પણ મુક્ત જેવો દેખાતો હોય છે. જેમકે કોઈ કપટી યતિ.

(૪) કોઈ એક મનુષ્ય એવો હોય છે કે જે અમુક્ત હોય છે અને અમુક્ત જેવો જ દેખાય છે. જેમકે ગૃહસ્થજન. ॥ સૂ. ૩૦ ॥

દ્વીન્દ્રિય જીવોંકો અસમારમમાણ ઔર સમારમમાણ કે સંયમાસંયમ કા નિરૂપણ

જીવનો અધિકાર ચાલી રહ્યો છે, તેથી હવે સૂત્રકાર પંચેન્દ્રિય તિયંચો અને મનુષ્યોનું નિરૂપણ કરવા નિમિત્તે બે સૂત્રો કહે છે.

“ પંચિંદિયતિરિક્તજોણિયા ” ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ—પંચેન્દ્રિય તિયંચો ચારે ગતિઓમાં ગમન કરનારા હોય છે અને ચારે ગતિઓમાંથી આવીને પંચેન્દ્રિય તિયંચોમાં ઉત્પન્ન થનારા હોય છે. આ સૂત્રની બ્યાખ્યા સુગમ હોવાથી અહીં વધુ વિવેચન કરવાની જરૂર નથી. ॥ સૂ. ૩૧ ॥

જીવનો અધિકાર ચાલુ છે. તેથી હવે સૂત્રકાર દ્વીન્દ્રિય જીવોની વિરાધના નહીં કરનારા સંયમી જીવના સંયમનું અને તેમની વિરાધના કરનારા અસંયમી જીવોના અસંયમનું બે સૂત્રો દ્વારા નિરૂપણ કરે છે—

“ બે ઈન્દિયાર્ણ જીવા અસમારમમાણસ ” ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ—દ્વીન્દ્રિય જીવોની વિરાધના નહીં કરનારો જીવ ચાર પ્રકારનો સંયમ કરે છે—(૧) તે તેમના જિહ્વા સંબંધી સુખનો વિયોગ કરનારો હોતો નથી. એટલે કે જીવ દ્વીન્દ્રિય જીવોની વિરાધના કરતો નથી, તે તેમને રસ-નેન્દ્રિય જન્ય સુખથી (રસાસ્વાદથી પ્રાપ્ત થતાં સુખથી) વંચિત કરતો નથી.

એથી બદલું તેમને આ પ્રકારના સુખથી વંચિત કરનાર જીવ તેમનો વિરાધક ગણાય છે. (૨) તે જિહ્વાના દુઃખથી તેમને સંયોજીત કરતો નથી એટલે કે તેમને જિહ્વાથી રહિત કરીને દુઃખી કરતો નથી. (૩) તે તેમના સ્પર્શેન્દ્રિયના સુખનો અવિયોગ કરનારો હોય છે એટલે કે તેમને સ્પર્શેન્દ્રિયજન્ય સુખથી વંચિત કરનારો હોતો નથી. (૪) તે તેમને સ્પર્શેન્દ્રિયના દુઃખથી યુક્ત કરનારો પણ હોતો નથી. આ પ્રકારે તે તેમના સ્પર્શેન્દ્રિય અને રસ-નેન્દ્રિયજન્ય સુખનો અવિધ્વંસક હોવાથી તેમના દુઃખનો સંયોજક નહીં હોવાથી સંયમી ગણવાને યોગ્ય બને છે.

દ્વીન્દ્રિય જીવોની વિરાધના કરનારો જીવ ચાર પ્રકારનો અસંયમ સેવે છે—(૧) તે તેમની જિહ્વા સંખંધી સુખથી તેમને વંચિત કરનારો હોય છે. (૨) તે તેમને જિહ્વાના દુઃખથી સંયોજીત (યુક્ત) કરે છે. (૩) તે તેમને સ્પર્શ સંખંધી સુખથી વંચિત કરનારો હોય છે. (૪) અને તેમને સ્પર્શેન્દ્રિય સંખંધી દુઃખથી સંયોજીત કરનારો હોય છે. આ ચાર પ્રકારે તેમની વિરાધના કરનારો જીવ ચાર પ્રકારના અસંયમથી યુક્ત થવાને કારણે અસંયમી ગણાય છે. આ કથનનો લાવાર્થ આ પ્રમાણે છે—દ્વીન્દ્રિય જીવોને જીલ અને સ્પર્શેન્દ્રિય, આ બે ઇન્દ્રિયો જ હોય છે. તેમની આ બે ઇન્દ્રિયોને કોઈ પણ પ્રકારે કબટ ન પહોંચે અને તેમને આરામ જ મળે એવી પ્રવૃત્તિ કરનાર જીવને ચાર પ્રકારના સંયમને પાત્ર ગણ્યો છે અને એમને પ્રતિકૂળ થઈ પડે એવી પ્રવૃત્તિ કરનાર જીવને ચાર પ્રકારના અસંયમને પાત્ર કહ્યો છે. સૂ. ૩૨

જીવનો અધિકાર આહુ હોવાથી હવે સૂત્રકાર સમ્યગ્દષ્ટિ નૈરયિક જીવોની ક્રિયાનું નિરૂપણ કરે છે. “ સમ્મદિદ્ધિયાણં નૈરજ્યાણં ” ઇત્યાદિ—

નૈરયિક જીવોંકી ક્રિયાકા નિરૂપણ

ટીકાર્થ—સમ્યગ્દષ્ટિ નારકોમાં ચાર પ્રકારની ક્રિયાઓનો સદ્ભાવ હોય છે, તે ચાર પ્રકારો નીચે પ્રમાણે છે—(૧) આરમ્ભિકી, (૨) પારિત્રિકી, (૩) માયા પ્રત્યયિકી અને અપ્રત્યાખ્યાન ક્રિયા. તેમનામાં મિથ્યાત્વ ક્રિયાનો સદ્ભાવ હોતો નથી. સમ્યગ્દષ્ટિ અસુરકુમારોમાં પણ ઉપર્યુક્ત ચાર ક્રિયાઓનો જ સદ્ભાવ હોય છે. તેમનામાં પણ મિથ્યાત્વ ક્રિયાનો અભાવ હોય છે તથા આ ક્રિયાઓનો સદ્ભાવ એકેન્દ્રિય, દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય અને ચતુરિન્દ્રિય સિવાયના વૈમાનિક પર્યાન્તના જીવોમાં પણ હોય છે. વિકલેન્દ્રિય જીવો મિથ્યાદષ્ટિ જ હોય છે, તે કારણે તેમનામાં પૂર્વોક્ત ચાર ક્રિયાઓનો તો સદ્ભાવ હોય છે જ, પણ તે ઉપરાંત મિથ્યાદર્શન પ્રત્યયિકી ક્રિયાનો પણ સદ્ભાવ હોય છે. ॥ સૂ. ૩૩ ॥

ક્રિયાવાન્ જીવકા વિદ્યમાન ગુણોંકા નાશ ઔર અવિદ્યમાન્ ગુણોંકા પ્રકટ હોને કા કથન

પૂર્વોક્ત ક્રિયાશાલી જીવો વિદ્યમાન ગુણોનો નાશ કરી નાખે છે અને અન્ય જીવોમાં જે ગુણો વિદ્યમાન ન હોય તેનું તેમનામાં આરોપણ કરે છે. એ જ વાત સૂત્રકાર હવે પ્રકટ કરે છે.

“ ચત્વર્હિ ઠાણેહિં સંતે ગુણે નાસેજ્જા ” ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ—નીચેના ચાર ગુણોને લીધે જીવ વિદ્યમાન ગુણોનો નાશ કરે છે—
(૧) ક્રોધને કારણે, પ્રતિનિવેશને કારણે, (૩) અકૃતજ્ઞતાને કારણે, (૪) મિથ્યાત્વ અભિનિવેશને કારણે.

ક્રોધ કષાયરૂપ છે, ક્ષમાથી વિપરીત એવી આત્માની જે વિકૃતિરૂપ પરિણતિ છે તેને ક્રોધ કહે છે. પ્રતિનિવેશ એટલે અહંકાર. કોઈને માન મળતું જોઈને મનમાં આ પ્રકારની વૃત્તિ ઉત્પન્ન થવી કે “ આ માણસ વિના કારણ માનનીય બની રહ્યો છે, ” તેનું નામ અહંકાર છે. આ અહંકારને લીધે અન્યનો સત્કાર આદિ સહન થતું નથી. અન્ય દ્વારા કરવામાં આવેલા ઉપકારોને ભૂલી જવાં, તેનું નામ અકૃતજ્ઞતા છે. મિથ્યાદર્શનના ઉદયથી જે અભિનિવેશ—દુરાગ્રહ ઉત્પન્ન થાય છે તેને મિથ્યાત્વાભિનિવેશ કહે છે. આ મિથ્યાત્વાભિનિવેશ બોધથી ઉલ્ટો હોય છે. કહ્યું પણ છે કે—

“ રોસેણં પઢિનિવેસેણ ” ઇત્યાદિ “ જીવ ક્રોધથી, અહંકારથી, અકૃતજ્ઞતાથી અને મિથ્યાત્વભાવથી વિદ્યમાન ગુણોને નષ્ટ કરીને અન્યના અવિદ્યમાન દુર્ગુણોને પ્રકટ કરે છે. જીવ ચાર કારણોથી અન્યના અવિદ્યમાન ગુણોને પ્રકટ કરે છે અથવા તેમને વધારી વધારીને કહ્યા કરે છે.

તે ચાર કારણો નીચે પ્રમાણે કહ્યાં છે—(૧) અભ્યાસ પ્રત્યય, (૨) પરમ્છન્દાનુવૃત્તિક, (૩) કાર્યહેતુ અને (૪) કૃતપ્રતિકૃતિતા.

જે ગુણવર્ણનમાં ગુણવર્ણન કરવાનો સ્વભાવ કારણભૂત હોય છે, તે ગુણપ્રકાશનને અભ્યાસપ્રત્યય (અભ્યાસ રૂપ કારણથી યુક્ત) ગુણપ્રકાશન કહે છે, કારણ કે દેવને કારણે પ્રયોજન વિના પણ લોકમાં આવી પ્રવૃત્તિ થતી

જોવામાં આવે છે. એટલે કે જે લોકોમાં જે ગુણોનો સદ્ભાવ ન હોય તે ગુણોનું આરોપણ કરવાનું કાર્ય અભ્યાસથી પણ થઈ શકે છે. ચારણ વગેરેમાં આ પ્રકારનો અભ્યાસ જોવામાં આવે છે. તેમનો સ્વભાવ જ એવો હોય છે કે અવિદ્યમાન ગુણોનું વ્યક્તિમાં આરોપણ કરીને તેની અતિશયોક્તિ ભરી પ્રશંસા કરવાની તેમને ફાવટ આવી ગઈ હોય છે. જે ગુણકથનમાં અન્યના અભિપ્રાયને જ અનુસરવામાં આવે છે એવા ગુણકથનને પરચ્છન્દાનુવૃત્તિક કહે છે. આ પ્રકારે અન્યના ગુણોને પ્રકટ કરનારની વૃત્તિ એવી હોય છે કે બીજા લોકો તેના ગુણોની પ્રશંસા કરે છે, તો મારે પણ એમ જ કરવું જોઈએ. (૩) કેઈ વખત પોતાના ઇચ્છિત કાર્યને પાર પાડવા માટે પણ અન્યના અવિદ્યમાન ગુણોને પ્રકટ કરવામાં આવે છે. આ પ્રકારે તે વ્યક્તિને પોતાને અનુકૂળ બનાવી દેઈને ધાતું કાર્ય તેની પાસે કરાવી લેવાય છે. (૪) પોતાનો ઉપકાર કરનાર પ્રત્યે કૃતજ્ઞતાનો ભાવ પ્રકટ કરવા માટે પણ તેના અવિદ્યમાન ગુણોને પ્રકટ કરવામાં આવે છે. તેનું નામ જ પ્રતિકૃતિતા છે. ॥ સૂ. ૩૪ ॥

સદ્ગુણોનો નાશ અને અસદ્ગુણોનું (અવિદ્યમાન ગુણોનું) પ્રકાશન, આ બે વાત જ્યાં સુધી જીવના શરીરની ઉત્પત્તિ અથવા તેની નિવૃત્તિ થઈ ન જાય ત્યાં સુધી સંભવતી નથી. તેથી હવે સૂત્રકાર શરીરની ઉત્પત્તિ અને નિવૃત્તિના જે કારણો છે તેનું નિરૂપણ કરે છે.

“ જેરહ્યાર્ણં ચરહિં ઠાણેહિ ” ઇત્યાદિ—

નારકોને ચાર કારણોને લીધે શરીરની ઉત્પત્તિ થાય છે. (૧) ક્રોધથી, (૨) માનથી, (૩) માયાથી અને (૪) લોભથી.

આ પ્રકારનું કથન વૈમાનિક પર્યન્તના જીવો વિષે પણ સમજવું. અહીં જે ક્રોધ આદિને શરીરોત્પત્તિમાં કારણરૂપ ગણ્યા છે, તેનું કારણ એ છે કે ક્રોધાદિક કર્મબન્ધનના હેતુરૂપ હોય છે અને કર્મ શરીરોત્પત્તિમાં નિમિત્ત રૂપ હોય છે. તેથી શરીરની ઉત્પત્તિના કારણભૂત જે કર્મ છે તે કાર્યભૂત કર્મના કારણરૂપ ક્રોધાદિક ચારેમાં શરીરોત્પત્તિના કારણત્વનો ઉપચાર કરીને તેમને જ (ક્રોધ, માન, માયા અને લોભને) જ શરીરોત્પત્તિનાં કારણરૂપ કહેવામાં આવેલ છે. “ ચરહિં ઠાણેહિ નિવૃત્તિષ્વ ” ઇત્યાદિ—

શરીરને ચાર કારણોથી નિર્વર્તિત (નિષ્પાદિત) કહ્યું છે. તે ચાર કારણોનીચે પ્રમાણે છે—(૧) ક્રોધથી નિર્વર્તિત, (૨) માનથી નિર્વર્તિત, (૩) માયાથી નિર્વર્તિત અને (૪) લોભથી નિર્વર્તિત. આ પ્રકારનું કથન વૈમાનિકો પર્યન્તના સમસ્ત જીવો વિષે પણ સમજવું. જે કે ક્રોધાદિકો વડે નિર્વર્તિત કર્મ હોય છે અને કર્મ વડે નિર્વર્તિત શરીર હોય છે, છતાં પણ અહીં શરીરને ક્રોધાદિકોથી નિર્વર્તિત (નિષ્પાદિત) કહેવાનું કારણ એ છે કે શરીર નિર્વતનના કારણભૂત જે કર્મો છે તે કર્મોના કારણભૂત જે ક્રોધાદિકો છે, તેમાં શરીર

નિર્વતન પ્રત્યે કારણતાનો ઉપયોગ કરીને તે ક્રોધાદિકોને કારણ રૂપે ગ્રહણ કરવામાં આવેલ છે.

ધર્મદ્વાર કા નિરૂપણ

શંકા—પહેલાં જે શરીરાત્પત્તિનું કથન કર્યું છે, તે કથન દ્વારા જ ક્રોધ નિર્વર્તિત આદિ શરીરનું કથન તો થઈ જાય છે, છતાં અહીં તેનું સ્વતંત્ર રૂપે કથન કરવાની શી આવશ્યકતા છે ?

ઉત્તર—પહેલાં જે ઉત્પત્તિનું કથન કર્યું છે, તથા ઉત્પત્તિ શરીર વડે માત્ર આરંભ જ ગૃહીત થયો છે, અને અહીં નિર્વર્તિત શબ્દ વડે નિષ્પત્તિ ગૃહીત થઈ છે. તેથી બન્નેનું અલગ અલગ રૂપે કથન કરવામાં આવ્યું છે. સૂ. ૩૫

ક્રોધાદિકોને જ શરીરાત્પત્તિના કારણભૂત બતાવીને હવે સૂત્રકાર એ પ્રકટ કરવા માગે છે કે ક્રોધાદિકોનો નિગ્રહ જ ધર્મના હેતુ રૂપ છે. તેથી હવે સૂત્રધારધર્મદ્વારેનું નિરૂપણ કરે છે. ‘ચત્તારિ ધર્મદ્વારા પળગ્તા’ ઇત્યાદિ ટીકાર્થ—ધર્મના ચાર દ્વાર કયાં છે—(૧) ક્ષાન્તિ, (૨) મુક્તિ, (૩) આર્જવ અને માર્દવ. શ્રુતચારિત્રરૂપ ધર્મ છે, એ વાત તો આગળ પ્રકટ થઈ ચુકી છે. તે ધર્મનાં દ્વાર સમાન ક્ષાન્તિ આદિને બતાવ્યાં છે.

આક્રોશ આદિ સાંભળવા પડે ત્યારે ક્રોધ ન કરવો પણ શાન્ત રહેવું તેનું નામ ક્ષાન્તિ છે. બાહ્ય અને આભ્યન્તર વસ્તુઓની તૃષ્ણાનો ત્યાગ કરવો, તૃષ્ણાનો વિચ્છેદ કરવો તેનું નામ મુક્તિ છે. માયાપૂર્ણ વ્યવહારનો કપટચુક્ત વ્યવહારનો ત્યાગ કરવો એટલે કે આત્મા ઋગ્મતા (સરળતા) ના ગુણથી ચુક્ત થવો તેનું નામ આર્જવ છે, માનનો પરિત્યાગ કરીને મૃદુતા ધારણ કરવી તેનું નામ માર્દવ છે. ॥ સૂ. ૩૬ ॥

જેમ ક્ષાન્તિ આદિ ધર્મના દ્વાર છે, એ જ પ્રમાણે આરંભ આદિ નારકત્વના સાધનભૂત કર્મોનાં દ્વાર છે. એ જ વાતનું હવે સૂત્રકાર નીચેના સૂત્ર દ્વારા પ્રકટ કરે છે—“ચઙ્ગિં ઠાણેહિં જીવા ણેરહ્યત્તાણ” ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ—જીવો આર કારણોને લીધે નારકાયુનો અન્ધ કરે છે. તે કારણો નીચે પ્રમાણે છે—(૧) મહા આરંભતા, (૨) મહા પરિગ્રહતા, (૩) પંચેન્દ્રિય વધથી, અને (૪) કુણ્ણિમાહારથી (માંસાહાર)

જેણે પરિગ્રહનું પ્રમાણ ઇચ્છા પરિમાણ કયું નથી અને એજ કારણે જેનો આરંભ (પૃથ્વીકાય આદિ જીવોના વધરૂપ આરંભ) વિશેષ પ્રમાણ-વાળો છે એવા ચક્રવર્તી આદિને મહા આરંભ કરનારા સમજવા. તે મહા-રંભનો જે ભાવ છે તેને મહારંભતા કહે છે. એ જ પ્રમાણે જેની પાસે સોનું, ચાંદી, દ્રીપદ, ચતુષ્પદ આદિ પદાર્થો અધિક પ્રમાણમાં હોય છે એવા મનુષ્યને મહાપરિગ્રહવાળો કહ્યો છે. મહાપરિગ્રહનો જે ભાવ છે તેને મહા પરિગ્રહતા કહે છે. પંચેન્દ્રિય જીવોની હત્યા કરવી તેનું નામ પંચેન્દ્રિય વધ છે અને માંસાહારને કુણ્ણિમાહાર કહે છે. આ ચારે કારણોને લીધે જીવ નર-કાયુનો અન્ધ કરે છે.

“ચઙ્ગિં ઠાણેહિં તિરિક્ખજોણિયત્તાણ” ઇત્યાદિ—

જીવ નીચેના ચાર કારણોને લીધે તિર્યંચાયુનો અન્ધ કરે છે. (૧) માયાવી હોવાથી, (૨) નિકૃતિવાળો હોવાથી, (૩) અસત્ય વચનથી અને (૪)

જોટાં તોલમાપ કરવાથી. મનની કુટિલતાને માયા કહે છે. તે માયાથી યુક્ત જીવને માયી કહે છે. તે માયીને જે ભાવ છે તેને માયિતા કહે છે. અન્યને ઠગવાને માટે જે વિકૃત શરીર ચેષ્ટા આદિ કરવામાં આવે છે તેને નિકૃતિ કહે છે. તે નિકૃતિ જેમાં હોય છે તેને નિકૃતિમાન કહે છે. આ નિકૃતિમાનનો જે ભાવ છે તેને નિકૃતિમત્તા કહે છે. મિથ્યા લાષણુ કરવું અથવા અસત્ય વચન બોલવા તેનું નામ અલીકવચન છે. તોલવા અને માપવા માટે જોટાં ત્રાજવાં, કાટલાં કે ગજ આદિ વાપરવા તેનું નામ “ ફૂટ તુલા ફૂટ માન ” છે. આ પ્રકારના ચાર કારણોને લીધે જીવ તિયંગાયુનો બન્ધ કરે છે.

“ચઢહિં ઠણેહિં જીવા મણુસ્રત્તાણ” ઇત્યાદિ—ચાર કારણોને લીધે જીવ મનુષ્યાયુનો બન્ધ કરે છે—(૧) પ્રકૃતિ ભદ્રતાથી, (૨) પ્રકૃતિ વિનીતતાથી, (૩) સાનુકોશતાથી અને (૪) અમત્સરિકતાથી.

અન્ય જીવોને પીડા ઉત્પન્ન કરવાની પરિણતિનો સ્વભાવતઃ જ અભાવ હોવો તેનું નામ પ્રકૃતિ ભદ્રતા છે. સ્વભાવતઃ વિનય, શીલતા અથવા સુશીલતાનો સદ્ભાવ હોવો તેનું નામ પ્રકૃતિવિનીતતા છે. દયાથી યુક્ત પરિણતિ હોવી તેનું નામ સાનુકોશતા છે. અન્યના ગુણોને સહન કરવાની ક્ષમતા નહીં હોવી તેનું નામ મત્સરિકતા છે અને તેના કરતાં વિપરીત વૃત્તિનો સદ્ભાવ હોવો, અન્યના ગુણોને સહન કરવાની ક્ષમતા હોવી તેનું નામ અમત્સરિકતા છે. ઉપયુક્ત ચાર કારણોને લીધે જીવ મનુષ્યાયુનો બન્ધ કરે છે.

“ચઢહિં ઠણેહિં જીવા દેવાઝત્તાણ” ઇત્યાદિ—આચાર કારણોને લીધે જીવ દેવાયુનો બન્ધ કરે છે. સરાગસંયમના પાલનથી (૧) સંયમાસંયમના પાલનથી, (૨) ખાલતાપની આરાધનાથી, (૩) અકામ નિર્જરાથી અને (૪) રાગ સહિત સંયમની આરાધના કરવાથી, (૫) રાગ રહિત સંયમની આરાધનાથી દેવાયુનો બન્ધ થતો નથી, પણ રાગસહિત, કષાય સહિત સંયમના પાલનથી દેવાયુનો બન્ધ થાય

છે.) દેશસંયમના પાલનથી પણ જીવ દેવાયુનો બન્ધ કરે છે સરાગસંયમનો સદ્ભાવ ૧૦ દસમાં ગુણસ્થાન સુધી અને સંયમાસંયમનો સદ્ભાવ પાંચમાં ગુણસ્થાન સુધી હોય છે. ‘બાલ’ શબ્દ અહીં મિથ્યાદૃષ્ટિઓ માટે વપરાયો છે તેમના તપને બાલતપ કહે છે. નિર્જરા કરવાની ઇચ્છા કર્યા વિના જે નિર્જરા થાય છે તેને અકામ નિર્જરા કહે છે. જેમકે ભૂખ આદિ જન્ય કષ્ટોને સહન કરવાથી અકામનિર્જરા થાય છે. બાલતપ અને અકામનિર્જરા વડે પણ દેવાયુનો બન્ધ થાય છે. આ સૂત્રનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે—સરાગસંયમ અને સંયમાસંયમ આ બન્ને સમ્યગ્દર્શનના સદ્ભાવમાં જ સંભવી શકે છે, તેથી તે બન્ને તો વૈમાનિક દેવોમાં જ ઉત્પત્તિ કરાવે છે, અન્ય દેવાયુઓના કારણભૂત બનતાં નથી. પરંતુ બાલતપ અને અકામનિર્જરા આદિને લીધે જીવ ભવનવાસી, વ્યન્તર, અને જ્યોતિષી દેવોના આયુનો બન્ધ કરે છે. અહીં કદાચ એવી શંકા કરવામાં આવે કે દેવ અને નારકી સમ્યગ્દર્શનના સદ્ભાવમાં મનુષ્યાયુનો જ બન્ધ કરે છે અને મનુષ્ય અને તિર્યંચ દેવાયુનો જ બન્ધ કરે છે, તો આ કથનનું કારણ શું છે ? તે શંકાનું સમાધાન કરતાં સૂત્રકાર કહે છે કે—સમ્યગ્દર્શન આત્માનું એક નિર્મળ પરિણામ છે. તેથી તે તો કર્મબન્ધનું કારણ બનતું નથી, પરંતુ તેના સદ્ભાવમાં પણ જે આયુનો બન્ધ થતો હોય તો નિયમથી જ વૈમાનિક દેવાયુનો જ બન્ધ થાય છે.

શંકા—જો સમ્યગ્દર્શનના સદ્ભાવમાં વૈમાનિક દેવાયુનો જ બન્ધ થતો હોય, તો તેના સદ્ભાવમાં (સમ્યગ્દર્શનના સદ્ભાવમાં) દેવ અને નારકીયોને મનુષ્યાયુનો બન્ધ થવાની જે વાત આપે હમણાં જ કહી છે તે કેવી રીતે ટકી શકે છે ?

ઉત્તર—અહીં જે એવું કહેવામાં આવ્યું છે, તે તો મરીને ચારે ગતિઓમાં જન્મ લઈ શકનારા જીવોની અપેક્ષાએ કહ્યું છે. એવા જન્મવાળા તો મનુષ્ય અને તિર્યંચ હોય છે. દેવનારકી એવાં જન્મવાળાં હોતા નથી. ॥સૂ. ૩૭॥

આ પ્રકારે દેવગતિમાં ઉત્પત્તિના કારણોનું નિરૂપણ કરીને હવે સૂત્રકાર વાઘોના ભેદોનું નિરૂપણ કરે છે. દેવો વાઘ અને નાટક આદિમાં રતિવાળા હોય છે, તે સંબંધને લીધે હવે છ સૂત્રો દ્વારા નિરૂપણ કરવામાં આવે છે.

“ચત્ત્વિઘે વજ્જે પણ્ણતે” ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ—વાઘના નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) તત, (૨) વિતત, (૩) ધન અને (૪) શુષિર. ચામડાથી મઢેલાં ઢોલ, વીણા આદિ તત વાઘો છે. પટહ આદિ વિતત છે. ઝાલર ઘંટ આદિ ધનવાઘો છે. અને છિદ્રોવાળાં શંખ વાંસળી આદિ શુષિર વાઘો છે.

“ચત્ત્વિઘે નટ્ટે” નાટ્ય ચાર પ્રકારનાં કહ્યાં છે નટની સાથે સંબંધ ધરાવનારાં નૃત્ય, ગીત, વાઘ અને કર ચરણ આદિની વિશિષ્ટ યેષ્ટાઓને અહીં નાટ્યપદથી ગ્રહણ કરવામાં આવેલ છે. તે નાટ્યના ચાર પ્રકારો નીચે પ્રમાણે છે—(૧) અંચિત, (૨) રિલિત, (૩) આરભટ અને ભસોલ. આ ચારે ભેદોનું વર્ણન ભરતાદિ નાટ્યગ્રન્થોમાંથી વાંચી લેવું.

“ચત્ત્વિઘે ગેય” ઇત્યાદિ—ગેય (ગીત) ચાર પ્રકારના હોય છે. ગાવાને યોગ્ય જે હોય છે તેને ગેય કહે છે. ગેયમાં—ગીત ગાવામાં સ્વરનો સંચાર આદિ થાય છે. તેના નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) ઉત્ક્રિષ્ઠક (૨) પત્રક, (૩) મન્દક અને (૪) રોવિન્દ્ય. તેમાં ‘રોવિન્દ્ય’ આ ગામઠી શબ્દ છે. ગેયના આઠ ગુણ નીચે પ્રમાણે કહ્યાં છે. “પુણં રત્તં ચ અલંકિતં ચ” ઇત્યાદિ. આ શ્લોકોનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે.

(૧) જે ગેય સમસ્ત સ્વરો અને કલાઓથી યુક્ત હોય છે, તે ગેયને પૂર્ણ કહેવાય છે. (૨) ગેય રાગથી યુક્ત જે ગેય હોય છે તેને રક્ત કહે છે (૩) અન્ય અન્ય સ્ફુટ સ્વર વિશેષોથી શોભાયમાન જે ગેય હોય છે તેને વ્યક્ત કહે છે. (૪) જે ગેય અક્ષર અને સ્વરની સ્પષ્ટતાથી યુક્ત હોય છે તેને વ્યક્ત કહે છે. (૫) જે ગેયમાં સ્વર તૂટતો નથી—સૂર ફાટી જતો નથી તે ગેયને અવિદ્યુષ્ટ કહે છે. (૬) વર્ષાકાળે મત્ત એવી કોયલના સ્વરના જેવો જે મધુર સ્વર હોય છે તે ગેયને મધુર કહે છે. (૭) જેમાં સ્વરોનો (સૂરોનો) સંચાર રમત રમાતી હોય—સૂરોની રમત જામી હોય એવી પ્રતીતિ થાય છે તે ગેયને સુકુમાર કહે છે. (૮) જે ગેયમાં તાલની અને વાંસળી

આદિ વાદ્યોના સૂરોની સમાનતા હોય છે તે ગેયને સામ્ય કહે છે. ગીતમાં આ પ્રકારના આઠ ગુણ હોય છે, તે આઠ ગુણોથી રહિત જે ગીત હોય તે વિડમ્બના રૂપ જ હોય છે. ઉપલક્ષણથી ગીતના અન્ય ગુણો પણ કહ્યા છે, જે નીચે પ્રમાણે છે. “ચરકંઠસિરો વિસુદ્ધં” ઇત્યાદિ—

આ શ્લોકમાંના પ્રત્યેક પદની સાથે વિશુદ્ધ શબ્દને લગાડીને આ પ્રમાણે કથન થવું જોઈએ—જે સ્વર છાતીના ઊડાણમાંથી નીકળતો હોય છે તેને ઉરવિશુદ્ધ સ્વર કહે છે. જે સ્વર કંઠમાંથી સ્ફુટ રૂપ ઉચ્ચારિત થતો હોય છે તેને કંઠવિશુદ્ધ સ્વર કહે છે. જે સ્વર શિરમાંથી પ્રાપ્ત થતો હોય છે એવા અનુનાસિક સ્વરને શિરવિશુદ્ધ સ્વર કહે છે. અથવા ઉરોવિશુદ્ધ, કંઠવિશુદ્ધ અને શિરોવિશુદ્ધ ગેય તેને કહે છે કે જે શ્લેષમાંથી રહિત એવા ઉરોભાગ, કંઠ અને શિરોભાગ વિશુદ્ધ થઈ જતાં ગવાય છે. જે ગીત ગાવામાં આવે તે મૃદુક, રિભિત અને પદ્મજ હોવું જોઈએ. જે ગીત કઠોરતાથી રહિત એટલે કે મૃદુ સ્વરથી ગવાય છે તેને મૃદુક કહે છે. જ્યાં અક્ષરોને ઘુંટવાથી સ્વરને સંચાર થાય એવી તે અક્ષરોને ઘુંટવાની ક્રિયાને ‘રિભિત કહે છે.

ગેય પદોની વિશિષ્ટ રચનાથી યોજિત જે ગાવાની ક્રિયા છે તેને પદ્મજ ગીત કહે છે. હાથ વડે ઉત્પન્ન થયેલા અવાજને તાલ કહે છે. મૃદંગ, મંજીરા આદિ ગીતોપકારક વાદ્યોના જે અવાજ છે તેને પ્રત્યુત્ક્રેપ કહે છે. અથવા નતંકીના પગનો જે પ્રક્ષેપ થાય છે તેને પ્રત્યુત્ક્રેપ કહે છે. તાલ અને પ્રત્યુત્ક્રેપ જ્યારે ગીતના સૂરની સાથે સુમેળપૂર્વક ચાલી રહ્યાં હોય, ત્યારે તે ગીતને સમતાલ પ્રત્યુત્ક્રેપવાળું કહેવાય છે. અક્ષરાદિકોની સાથે જે ગીત સાત સ્વરોથી યુક્ત હોય છે તેને સપ્તસ્વરસીલર કહે છે. જે ગીતમાં દીર્ઘ અક્ષરની સાથે દીર્ઘ સ્વર ગવાતો હોય, હ્રસ્વ અક્ષર આવે ત્યારે હ્રસ્વ સ્વર ગવાતો હોય, પ્લુત અક્ષર આવે ત્યારે પ્લુત સ્વર ગવાતો હોય અને સાનુનાસિક અક્ષર આવે ત્યારે સાનુનાસિક સ્વર ગવાતો હોય તે ગીતને અક્ષર સમગીત કહે છે. જે સ્વરમાં જે ગીતપદ ચાલતું હોય એજ સ્વરથી તે ગીતપદને ગાવું તેનું નામ પદસમ ગીત છે. પરસ્પરમાં અભિહત હાથના તાલના સ્વરને અનુસરીને જે ગીત ગવાય છે તેને તાલસમ ગીત કહે છે. શૃંગ અથવા લાકડીમાંથી બનાવેલી અને અંગુલિકોશથી સમાહત તંત્રીના સ્વરના અનુસાર નીકળતા સ્વરથી જે ગીત ગાવામાં આવે છે તેને લયસમગાન કહે છે. જે ગીતમાં પહેલાં બંસરી આદિના સ્વરની સાથે સૂરનો મેળ મેળવવામાં આવે અને ત્યારબાદ તેના સ્વરની સાથે જ જે ગીત ગાવામાં આવે છે તેને નિશ્ચય-સિતોચ્છ્વસિતસમ ગીત કહે છે. જે ગીત સારંગી આદિ પર આંગળીઓના સંચાર કરીને સારંગી આદિના અવાજની સાથે સાથે ગાવામાં આવે છે તે ગીતને સંચાર સમગાન કહે છે.

“ ચડવિઘ્ને મલ્લે ” ઇત્યાદિ—કૂલોમાંથી બનાવેલી માળાને માલ્ય કહે છે. તે માલ્યના ચાર પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) અન્થિમ, (૨) વેષ્ટિમ, (૩) પૂરિમ અને (૪) સંઘાતિમ.

જે માળા સૂત્રથી (દોરાથી) ગૂંથીને બનાવવામાં આવે છે, તે માળાને અન્થિમ માલ્ય કહે છે. જે માળા વેળટનથી નિવૃત હોય છે તેને વેષ્ટિમ માલ્ય કહે છે, જેમકે મુકુટ.

જે માળા માટી આદિ વડે બનાવવામાં આવે છે—તે માટીમાં અનેક છિદ્રો હોય છે અને તે છિદ્રોને કૂલોથી ભરી દેવામાં આવ્યાં હોય છે, એવી માળાને પૂરિમ માલ્ય કહે છે.

જે માળાને નાલ આદિના પારસ્પરિક સંયોજનથી બનાવવામાં આવે છે તે માળાને સંઘાતિમ માલ્ય કહે છે.

“ ચડવિઘ્ને અલંકારે ” ઇત્યાદિ—જેના વડે શરીરને વિભૂષિત કરવામાં આવે છે તેનું નામ અલંકાર છે. તે અલંકાર ચાર પ્રકારના કહ્યાં છે—(૧) કેશાલંકાર, (૨) વસ્ત્રાલંકાર, (૩) માલ્યાલંકાર અને (૪) આભરણાલંકાર. કેશ જ ન્યાં અલંકાર રૂપ હોય તે અલંકારને કેશાલંકાર કહે છે. વસ્ત્રો જ ન્યાં અલંકાર રૂપ હોય તે અલંકારને વસ્ત્રાલંકાર કહે છે. એ જ પ્રમાણે માલ્યાલંકાર અને આભરણાલંકાર વિષે પણ સમજી લેવું.

“ ચડવિઘ્ને અભિનય ” અભિનય ચાર પ્રકારનો કહ્યો છે. મનોગત ભાવોને વ્યક્ત કરવા માટે હસ્તાદિની જે ચેષ્ટાઓ કરવામાં આવે છે તેને અભિનય કહે છે. તેના ચાર પ્રકારો નીચે પ્રમાણે છે—(૧) દાર્ષ્ટાન્તિક, (૨) પાંડુસુત, (૩) સામન્તોપનિપાતિક, અને (૪) લોકમધ્યાવસિત. આ ભેદો વિષે ભરતાદિ નાટ્ય શાસ્ત્રજ્ઞો પાસેથી વિશેષ માહિતી મેળવી લેવી. ॥ સૂ. ૩૮ ॥

સનતકુમારાદિકોં કે વિમાનોં કે સ્વરૂપકા નિરૂપણ

દેવોનો અધિકાર ચાલુ છે. તેથી સૂત્રકાર હવે સનતકુમાર આદિ દેવ-વિશેષોનાં વિમાનોનાં વર્ણુ આદિનું નિરૂપણ કરે છે.

ટીકાર્થ—“ સર્ણકુમાર માહિંદેસુ ” ઇત્યાદિ—

સનતકુમાર અને માહેન્દ્ર, આ બે કલ્પોમાં ચાર વર્ણુવાળાં વિમાન હોય છે—તે ચાર વર્ણુ નીચે પ્રમાણે છે—(૧) નીલ, (૨) લોહિત (લાલ), (૩) હારિદ્ર (પીળો) અને (૪) શુકલ. બાકીના કલ્પોમાં અન્ય પ્રકારનાં વિમાનો છે. કહ્યું પણ છે કે “ સોહમ્મે પંચ વર્ણા ” ઇત્યાદિ—

આ ગાથાનો અર્થ નીચે પ્રમાણે છે—સૌધર્મ અને ઇશાન દેવલોકમાં પાંચે વર્ણનાં વિમાનો છે. સનતકુમાર અને માહેન્દ્ર કદ્યોમાં ચાર વર્ણવાળાં વિમાનો છે. બ્રહ્મલોક અને લાન્તકમાં ત્રણ વર્ણવાળાં વિમાનો છે. શુક અને સહસ્રારમાં બે વર્ણવાળાં વિમાનો છે. આનત, પ્રાણુત, આરણ અને અચ્યુત આ કદ્યોમાં કેવળ શુકલ વર્ણવાળાં વિમાનો છે.

“ મહાસુક સહસ્રારેસુ ણ ” ઇત્યાદિ—મહાશુક અને સહસ્રાર કદ્યોના દેવોનું ભવધારણીય શરીર અધિકમાં અધિક ચાર રત્નપ્રમાણુ ઉંચાઈવાળું હોય છે. જે શરીર જન્મથી લઈને મરણ પર્યન્ત રહે છે, તે શરીરને ભવધારણીય શરીર કહે છે ચાર રત્નપ્રમાણુ ઉંચાઈ એટલે ચાર હાથની ઉંચાઈ સમજવી. જો કે કેટલાક શાસ્ત્રોમાં મુઠ્ઠી વાળેલા હાથ જેટલા પ્રમાણુને એક રત્નપ્રમાણુ કહ્યું છે, પણ અહીં ખુલ્લી મુઠ્ઠીવાળા હાથ પ્રમાણુ માપને એક રત્નપ્રમાણુ કહ્યું છે. આ પ્રકારે અહીં એવું સમજવાનું છે કે શુક અને સહસ્રાર કદ્યના દેવોના ભવધારણીય શરીરની ઉંચાઈ ચાર હાથપ્રમાણુ હોય છે, અન્ય કદ્યોના દેવોની ઉંચાઈ એટલી હોતી નથી. કહ્યું પણ છે કે—

“ મવળવળજોદ્ધસ ” ઇત્યાદિ—ભવનપતિ, વ્યન્તર, જ્યેષ્ઠિષ્ઠક, સૌધર્મ કદ્યવાસી અને ઇશાન કદ્યવાસી દેવોના શરીરની ઉંચાઈ સાત રત્નપ્રમાણુ (સાત હાથ) હોય છે. સનતકુમાર અને માહેન્દ્ર કદ્યના દેવોની ઉંચાઈ છ રત્નપ્રમાણુ હોય છે. બ્રહ્મલોક અને લાન્તક કદ્યના દેવોની ઉંચાઈ પાંચ રત્નપ્રમાણુ હોય છે, શુક અને સહસ્રાર કદ્યના દેવોના શરીરની ઉંચાઈ ચાર રત્નપ્રમાણુ હોય છે. આનત, પ્રાણુત, આદ્ય અને અચ્યુત, આ ચાર દેવલોકના દેવોનાં શરીરની ઉંચાઈ ત્રણ રત્નપ્રમાણુ હોય છે. ઐવેયકનિવાસી દેવોની ઉંચાઈ બે રત્નપ્રમાણુ હોય છે. સર્વાર્થસિદ્ધ સિવાયના ચાર અનુત્તર વિમાનોના દેવોની ઉંચાઈ એક રત્નપ્રમાણુ હોય છે, પરન્તુ સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનના દેવોની ઉંચાઈ મુઠ્ઠી વાળેલા એક હાથપ્રમાણુ હોય છે. અહીં જે ઉંચાઈ કહી છે તે ભવધારણીય શરીરની જ ઉંચાઈ સમજવી. ઉત્તર વૈક્રિય શરીરોની ઉંચાઈ તો વધારેમાં વધારે એક લાખ યોજન મુધીની હોઈ શકે છે, અને ઓછામાં ઓછી ઉંચાઈ ઉપપાદ કાળે અંગુલના અસંખ્યાતમાં ભાગ પ્રમાણુ હોઈ શકે છે, અને ઉત્તર વૈક્રિય શરીરની જઘન્ય ઉંચાઈ પણ અંગુલના અસંખ્યાતમાં ભાગપ્રમાણુ હોય છે. ॥ સૂ. ૩૬ ॥

દેવ અપૂકાય રૂપે પણ ઉત્પન્ન થઈ જાય છે, તેથી સૂત્રકારે બે સૂત્રો દ્વારા જલગર્ભોનું નિરૂપણ કરે છે. “ ચત્તારિ હૃદયગમ્ભા પળ્લવતા ” ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ—હૃદય ગર્ભ ચાર પ્રકારના કહ્યા છે, તે પ્રકારો નીચે પ્રમાણે છે— (૧) અવશ્યાય, (૨) મિહિકાર, (૩) શીતા, (૪) ઉષ્ણ. જે પ્રકારે ગર્ભજન્તુની ઉત્પત્તિનું કારણ હોય છે, એ જ પ્રમાણે જે ગર્ભ કાલાન્તરે જલવર્ષણનું નિમિત્ત બને છે તેનું નામ જલગર્ભ છે. જે રાત્રે પડેલાં જલકરણરૂપ હોય છે તેને અવશ્યાય રૂપ જલગર્ભ કહે છે. ધૂમિકા રૂપ જે જલકરણ હોય છે તેને મિહિકા રૂપ (ધુમસ રૂપ) જલગર્ભ કહે છે. અત્યંત હિમકણ રૂપ જે જલકણો હોય છે તેમને શીત રૂપ જલગર્ભ કહે છે. અત્યંત ઉષ્ણ રૂપ જે જલકણો હોય છે તેમને ઉષ્ણગર્ભ કહે છે. આ અવશ્યાદિક ચાર જે દિવસે હોય છે તે દિવસે જો તેઓ વિચ્છિન્ન ન થાય તો તે દિવસથી શરૂ કરીને ૬૫ માસ સુધી જલવૃદ્ધિ કરે છે. “ ચત્તારિ હૃદયગમ્ભા ” હૃદય ગર્ભના આ પ્રમાણે ચાર પ્રકાર પણ કહ્યા છે—(૧) હૈમક, (૨) અબ્રસંસ્તૃત, (૩) શીતોષ્ણ અને (૪) પંચરૂપિક.

હૈમક જલગર્ભ તુષાર (ઝાકળ) પડવા રૂપ હોય છે. અબ્રસંસ્તૃત જલગર્ભ મેઘોના આડંબર રૂપ હોય છે. શીતોષ્ણ જલગર્ભ શીત અને ઉષ્ણ બન્ને રૂપે હોય છે. જે પંચરૂપિક જલગર્ભ છે તે ગર્ભના વિદ્યુત, જલ, વાત અને મેઘ આ પાંચ રૂપવાળો હોય છે.

“ માહે ઉ હેમગા ” આ શ્લોક દ્વારા સૂત્રકારે હૈમક આદિ જલગર્ભોનું માસલેદની અપેક્ષાએ પ્રકટ કર્યાં છે—હૈમક જલગર્ભનું અસ્તિત્વ માઘ (મહા) માસમાં હોય છે, ફાગણ માસમાં અબ્રસંસ્તૃત જલગર્ભનું, ચૈત્રમાં શીતોષ્ણ જલગર્ભનું અને વૈશાખમાં પંચરૂપિક જલગર્ભનું અસ્તિત્વ હોય છે. આ વિષયમાં અન્ય માન્યતા આ પ્રમાણે છે. “ પૌષે સમાર્ગશીષે ” ઇત્યાદિ—સૂ. ૪૦

ગર્ભની પ્રરૂપણા ચાલી રહી છે, તેથી હવે સૂત્રકાર માનુષી ગર્ભોની પ્રરૂપણા કરે છે. “ ચત્તારિ માંણુસ્સી ગમ્મા ” ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ—માનુષી ગર્ભના નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) સ્ત્રીવાળો ગર્ભ, (૨) પુરુષવાળો ગર્ભ, (૩) નપુંસકવાળો ગર્ભ અને (૪) બિમ્બવાળો ગર્ભ.

જે ગર્ભમાંથી કન્યાની ઉત્પત્તિ થાય છે, તે ગર્ભને સ્ત્રીવાળો ગર્ભ કહે છે. જે ગર્ભમાંથી પુત્રની ઉત્પત્તિ થાય છે, તે ગર્ભને પુરુષવાળો ગર્ભ કહે છે. જે ગર્ભમાંથી નપુંસકની ઉત્પત્તિ થાય છે તે ગર્ભને નપુંસકવાળો ગર્ભ કહે છે. જ્યારે આર્તાંવ પરિણામ ગર્ભના જેવો આકાર માત્ર જ ધારણ કરે છે, ત્યારે તે ગર્ભને બિમ્બવાળો ગર્ભ કહે છે. ખરી રીતે તો તે ગર્ભ જ હોતો નથી, પણ રુધિર જ આ પ્રકારના પિંડ રૂપે એકદું થઇ જાય છે, કહું પણ છે કે “ અવસ્થિતં લોહિતમજ્જનાયા ” ઇત્યાદિ—

આ કથનનો લાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે—સ્ત્રીના પેટમાં વાયુના કારણે શોષિત જ્યારે ગર્ભના આકારમાં—પિંડના આકારમાં આવી જાય છે, ત્યારે તેનો ગર્ભના જેવો આકાર હોવાથી અબુધ લોકો તેને ગર્ભ માની લે છે. જ્યારે તે રક્ત ગરમ, કડવા આદિ પદાર્થોના સેવનને લીધે બહાર નીકળે છે ત્યારે મૂઠ જનો એવું કહે છે કે કોઈ ભૂત પ્રેતાદિએ ગર્ભનું હરણ કર્યું છે.

ગર્ભમાં કારણના ભેદને લીધે જે વિલક્ષણતા હોય છે તે હવે સૂત્રકાર પ્રકટ કરે છે—“ અપ્પં સુક્કં બહું ઓયં ”

જ્યારે પુરુષનું વીર્ય અલ્પ હોય છે અને સ્ત્રીનું રજ વીર્ય કરતાં અધિક પ્રમાણમાં હોય છે, ત્યારે ગર્ભાશયમાં કન્યા ઉત્પન્ન થાય છે. જ્યારે આના કરતાં વિપરીત વાત બને છે—એટલે કે જ્યારે પુરુષનું વીર્ય સ્ત્રીના રજ કરતાં અધિક પ્રમાણમાં હોય છે, ત્યારે ગર્ભાશયમાં પુત્ર ઉત્પન્ન થાય છે. જ્યારે શુક્ર અને રજ બંને સપ્રમાણ હોય છે, ત્યારે ગર્ભાશયમાં નપુંસક પેદા થાય છે. જ્યારે સ્ત્રીનું ઓજ વાયુના પ્રકોપને કારણે સ્થિર થઇ જાય છે, ત્યારે ગર્ભાશયમાં માંસપિંડ રૂપ બિમ્બ ઉત્પન્ન થઇ જાય છે. આ વિષયને અનુલક્ષીને અન્યજનો એવું કહે છે કે—

“અતएव च शुक्रस्य ” આ કથનનો ભાવાર્થ આગળ કહ્યા પ્રમાણે જ છે. જ્યારે શુક્ર (વીર્ય) અને આત્મવ (રજ) વાયુને કારણે અનેક રૂપે ભિન્ન ભિન્ન થઈ જાય છે, ત્યારે વિકૃત થયેલા મળો દ્વારા વિચિત્ર યોની અને આકારવાળા અનેક સંતાનો ઉત્પન્ન થાય છે, અહીં પણ વીર્યની અધિકતા હોય તો પુત્ર ઉત્પન્ન થાય છે, રજની અધિકતા હોય તો કન્યા ઉત્પન્ન થાય છે અને શુક્ર અને રજની સમાનતા હોય ત્યારે નપુંસક સંતાન પેદા થાય છે, એવું જ પ્રકટ કરવામાં આવ્યું છે. ॥ સૂ. ૪૧ ॥

પૂર્વોક્ત ગર્ભ જ જીવોની ઉત્પત્તિમાં કારણભૂત બને છે. આ વિષયનું કથન ‘ઉત્પાદપૂર્વમાં’ વિસ્તારપૂર્વક કરવામાં આવ્યું છે. તેથી હવે સૂત્રકાર તે ઉત્પાદપૂર્વના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે છે.

“उत्पायपुवस्स णं चत्तारि ” ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ—ઉત્પાદ પૂર્વની ચાર ચૂલિકા કહી છે. ઉત્પાદનું પ્રતિપાદન કરનારું જે પૂર્વ છે તેનું નામ ઉત્પાદપૂર્વ છે. બધાં પૂર્વોમાં તે પ્રથમ પૂર્વ છે. જેમ કોઈ પણ અન્યના પ્રકરણો (અધ્યયન) હોય છે તેમ ઉત્પાદપૂર્વના પણ જે અધ્યયન જેવાં પરિચ્છેદો (પ્રકરણો, વિભાગો) છે તેમને ચૂલિકા કહે છે. ઉત્પાદપૂર્વની એવી ચૂલિકા ચાર છે. ॥ સૂ. ૪૨ ॥

ચાર પ્રકાર કે કાવ્યોકિ સ્વરૂપ કા નિરૂપણ

ઉત્પાદ પૂર્વમાં કાવ્યનો પણ સમાવેશ થાય છે. તેથી હવે સૂત્રકાર કાવ્યના વિભાગોનું કથન કરે છે. “चउव्विहे कववे पणण्ठे ” ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ—કાવ્ય ચાર પ્રકારનાં કહ્યાં છે—(૧) ગદ્ય, (૨) પદ્ય, (૩) કથ્ય અને (૪) ગેય. જે વર્ણન કરે છે તેને કવિ કહે છે. કવિનો જે ભાવ અથવા તેનું જે કર્મ તે કાવ્યઅન્ય છે. જે કાવ્યો છન્દોબદ્ધથી રહિત હોય છે તે ગદ્ય-કાવ્ય કહે છે, જેમકે શસ્ત્રપરિજ્ઞાધ્યયન. જે વાક્ય અથવા કાવ્ય છન્દોબદ્ધ હોય છે, તેને પદ્યકાવ્ય કહે છે, જેમકે આચારાંગ સૂત્રનું આઠમું વિમુક્ત્યધ્યયન. જે કાવ્યમાં (સાહિત્યમાં) કથાઓનો સદ્ભાવ હોય છે, તેને કથ્ય કાવ્ય કહે છે, જેમકે જ્ઞાતાધ્યયન. જે કાવ્ય ગાઈ શકાય એવું હોય છે તેને

ગેયકાવ્ય કહે છે, જેમકે “અધુવે અજ્ઞાસયમ્મિ” એવા ધ્રુવપદ રાગથી પ્રતિ-
બદ્ધ કાપિલીય ઉત્તરાધ્યયનનું આઠમું અધ્યયન.

જો કે ગદ્ય અને પદ્ય કાવ્યોમાં જ કથ્ય અને ગેય કાવ્યોનો પણ સમા-
વેશ થઈ જાય છે, છતાં પણ અહીં તેમનું અલગ અલગ રૂપે પ્રતિપાદન
કરવાનું કારણ એ છે કે કથા અને ગાનધર્મથી રહિત હોય તો તે બંને હીન
બની જાય છે, એવું સૂચન કરવા નિમિત્તે સૂત્રકારે તેમને અલગ અલગ
વિભાગ રૂપે પ્રકટ કર્યા છે. ॥ સૂ. ૪૩ ॥

ગેયનું નિરૂપણ કર્યું. તે ગેય ભાષાસ્વભાવ હોવાથી દંડ, મન્થાન આદિ
ક્રમે લોકના એકદેશ આદિને પૂરિત કરે છે, તેના દ્વારા સમુદ્ઘાત થાય છે.
તેથી હવે સૂત્રકાર સમુદ્ઘાતનું નિરૂપણ કરે છે.

સમુદ્ઘાત્ કે સ્વરૂપ કા નિરૂપણ

“જેરહ્યાણં ચત્તારિ સમુગ્રાયા” ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ—નારકોમાં ચાર સમુદ્ઘાતને સફભાવ હોય છે—(૧) વેદના સમુદ્ઘાત,
(૨) કષાય સમુદ્ઘાત, (૩) મારણાન્તિક સમુદ્ઘાત અને (૪) વૈક્રિય સમુદ્ઘાત
યથા સ્વભાવે રહેલા આત્મપ્રદેશોનું વેદના આદિ સાત કારણોથી જે અન્ય
સ્વભાવ રૂપે પરિણમન થાય છે તેનું નામ સમુદ્ઘાત છે. એટલે કે શરીરની
બહાર જીવપ્રદેશોનો જે પ્રક્ષેપ થાય છે તેનું નામ સમુદ્ઘાત છે તેમાં વેદ-
નાથી જે સમુદ્ઘાત થાય છે તેને વેદના સમુદ્ઘાત કહે છે. કષાયોથી જે
સમુદ્ઘાત થાય છે તેને કષાય સમુદ્ઘાત કહે છે. મરણ રૂપ અન્ત સમયમાં
જે સમુદ્ઘાત થાય છે તેને મારણાન્તિકસમુદ્ઘાત કહે છે. વિક્રિયાને માટે
જે સમુદ્ઘાત થાય છે તેને વૈક્રિય સમુદ્ઘાત કહે છે. ॥ સૂ. ૪૪ ॥

આ વૈક્રિય સમુદ્ઘાત લઙ્ઘિરૂપ હોય છે, આ લઙ્ઘિના સંબંધને અનુ-
લક્ષીને હવે સૂત્રકાર વિશિષ્ટ શ્રુતલઙ્ઘિથી યુક્ત જીવોનું નિરૂપણ કરે છે.

“ અરિહો નં અરિદુનેમિસ્સ ” ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ—અહંત અરિષ્ટ નેમિના ૪૦૦ ચારસો ચૌદ પૂર્વધર હતા. તે ચૌદ પૂર્વધર શિષ્યો અજિન હતા, એટલે કે તેઓ સર્વજ્ઞ નહિં હોવાને લીધે જિનથી ભિન્ન હતા એટલે કે તેઓ જિનરૂપ ન હતા. પરન્તુ તેઓ અસંવાદી વચનવાળા હોવાને લીધે તથા પ્રશ્નને અનુરૂપ ઉત્તર દેનારા હોવાને લીધે જિનના જેવા હતા. તેઓ સર્વાક્ષર સંયોગોના વેત્તા હતા અને સર્વજ્ઞ જિનના જેવી યથાર્થ પ્રરૂપણ કરનારા હતા. તેમના તે શિષ્યો ચૌદ પૂર્વરૂપ સંપત્તી યુક્ત હતા. ॥ સૂ. ૪૫ ॥

ભગવાન્ મહાવીર કે પૂર્વધરોંકા નિરૂપણ

આ રીતે અરિષ્ટનેમિના ચૌદ પૂર્વધારીઓની સંખ્યા પ્રકટ કરીને હવે સૂત્રકાર મહાવીર પ્રભુના ચૌદ પૂર્વધારીઓની સંખ્યા પ્રકટ કરે છે

“ સમણસ્સ નં ભગવઓ મહાવીરસ્સ ” ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ—શ્રમણ ભગવાન મહાવીરની દેવ, અસુર અને મનુષ્યોથી યુક્ત સભામાં અપરાજિત વાદીઓની ઉત્કૃષ્ટ સંપત્તિ ૪૦૦ ચારસોની હતી. એટલે કે તેમના ૪૦૦ ચારસો શિષ્યો એવી શ્રુતલઙ્ઘિક સંપન્ન હતા કે તેમને વાદવિવાદમાં પરાજિત કરવાને કોઈ સમર્થ ન હતું. ॥ સૂ. ૪૬ ॥

ચૌદ પૂર્વધારિઓ કલ્પોમાં ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી હવે સૂત્રકાર કલ્પોની પ્રરૂપણા કરે છે. “દેવિલ્લા ચત્તારિ કળ્પા” ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ—સૌધર્મ, ઇશાન, સનતકુમાર અને માહેન્દ્ર, આ નીચેના ચાર કલ્પો અર્ધ ચન્દ્રાકારના છે, કારણ કે તેમની સીમાનો સદ્ભાવ પૂર્વથી પશ્ચિમ સુધી મધ્યભાગમાં છે. આ રીતે તેમનો આકાર અર્ધચન્દ્રમાના આકાર જેવો છે.

“મઙ્ગિલ્લા ચત્તારિ” ઇત્યાદિ—મધ્યના ચાર કલ્પો પૂર્ણ ચન્દ્રમાના જેવા આકારવાળાં છે. તે ચાર કલ્પોનાં નામ આ પ્રમાણે છે. બ્રહ્મલોક, લાન્તક, મહાશુક, અને સહસાર.

“ઉપરિલ્લા ચત્તારિ” ઇત્યાદિ—સૌથી ઉપરના ચાર કલ્પો અર્ધ ચન્દ્રમાના જેવા આકારવાળાં છે. તેમના નામ આ પ્રમાણે છે—આનત, પ્રાણત, આરણ અને અચ્યુત. ॥ સૂ. ૪૭ ॥

સમુદ્રરૂપ ક્ષેત્રકા નિરૂપણ

પૂર્વોક્ત કલ્પ દેવલોક રૂપ હોય છે અને દેવલોક ક્ષેત્રભૂત હોય છે, તેથી હવે સૂત્રકાર ક્ષેત્રના સંબંધને લીધે સમુદ્રરૂપ ક્ષેત્રનું નિરૂપણ કરે છે.

ટીકાર્થ—“ચત્તારિ સમુદ્ધા પળ્ળત્તા” ઇત્યાદિ—

ચાર સમુદ્ર જુદા જુદા રસવાળા કહ્યા છે, તે ચાર સમુદ્રોનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે—(૧) લવણોદ, (૨) વારુણોદ, (૩) ક્ષીરોદ અને (૪) ધૃતોદ. લવણ સમુદ્રના જળનો સ્વાદ લવણ-મીઠાના સ્વાદ જેવો હોય છે. વારુણોદના જળનો સ્વાદ મદિરાના સ્વાદ જેવો હોય છે. એટલે કે તે મદિરા સમાન જળવાળો સમુદ્ર છે. ક્ષીરોદનું જળ ક્ષીરના (દૂધના) જેવું હોય છે, અને ધૃતોદ સમુદ્રનું જળ ઘીના જેવા રસવાળું હોય છે—એટલે કે ઘીના જેવા પાણીથી તે સમુદ્ર ભરપૂર છે. કાલોદ, પુષ્કરોદ અને સ્વયંભૂરણુ, આ ત્રણ સમુદ્રો જેવો પાણીનો રસ હોય છે એવા રસયુક્ત પાણીવાળા છે. બાકીના બંધા સમુદ્રો ઇક્ષુ (શેરડી) ના જેવા રસથી યુક્ત પાણીવાળા છે. કહ્યું પણ છે કે “વારુણિવરસ્તીરવરો” ઇત્યાદિ. ॥ સૂ. ૪૮ ॥

ઉપર્યુક્ત સમુદ્રો આવર્ત સહિત હોય છે, તેથી હવે સૂત્રકાર દષ્ટાન્તભૂત આવર્તોને પ્રકટ કરીને હાઈપોથેટિક રૂપ કષાયોના નિરૂપણ કરે છે.

સૂત્રાર્થ—“ ચત્તારિ આવૃત્તા પળ્લવ્તા ” ઇત્યાદિ—

આવર્ત ચાર પ્રકારના કહ્યા છે—(૧) ખરાવર્ત, (૨) ઉન્નતાવર્ત, (૩) ગૂઢાવર્ત, અને (૪) આમિષાવર્ત. એ જ પ્રમાણે કષાયોના પણ ચાર પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) ખરાવર્તસમાન ક્રોધ, (૨) ઉન્નતાવર્તસમાન માન, (૩) ગૂઢાવર્તસમાન માયા અને (૪) આમિષાવર્તસમાન લોભ.

ખરાવર્તસમાન ક્રોધથી યુક્ત બનેલો જીવ જો મરણ પામે છે, તો નૈર-ચિકોમાં ઉત્પન્ન થાય છે. એ જ પ્રમાણે ઉન્નતાવર્તસમાન માનમાં, ગૂઢાવર્તસમાન માયામાં અને આમિષાવર્તસમાન લોભમાં અનુપ્રવિષ્ટ થયેલો જીવ જો કાળધર્મ પામી જાય છે, તો તે પણ નૈરચિકોમાં જ ઉત્પન્ન થાય છે.

ટીકાર્થ—પાણીમાં જે ભમરીઓ (વમળો) પેદા થાય છે તેને આવર્ત કહે છે. હવે ખરાવર્ત આદિ ચાર ભેદોનો ભાવાર્થ સમજાવવામાં આવે છે જ્યારે પાણીનો વેગ અતિ પ્રબળ હોય છે ત્યારે પાણીમાં વમળો ઉઠે છે જ્યાં આ પ્રકારની વમળો ઉઠે ત્યાં પાણી પ્રબળ વેગથી ચક્કર ચક્કર ફરે છે. તે જગ્યાએ ચતુરમાં ચતુર તરવૈયો પણ તરી શકતો નથી. આ પ્રકારના વમળમાં ફસાયેલો માણસ કે હોડી બહાર નીકળી શકતા નથી, એવો તે આવર્ત નિબુર હોય છે. આ ખરાવર્ત સમુદ્ર નદીઆદિના જળમાં થાય છે. ગિરિના શિખરના આરોહણવાળા માર્ગ પર ઉન્નતાવર્તનો સહુલાવ હોય છે અથવા જ્યારે ધૂળ પવન થાય છે ત્યારે ધૂળ, પર્ણ—પાન આદિ ચક્કર ચક્કર ફરતાં ફરતાં આગળ વધે છે તેને ચક્રવાત, વંટોળીઓ અથવા ડમરી કહે છે, આ પ્રકારના આવર્તને ઉન્નતાવર્ત કહે છે. જે આવર્ત પ્રચ્છન્ન હોય છે તેને ગૂઢાવર્ત કહે છે. તે આવર્ત દડાના દોરનો અથવા લાકડાની ગાંઠ આદિનો હોય છે. માંસ પ્રાપ્ત કરવાને માટે જે આવર્ત હોય છે તેને આમિષાવર્ત કહે છે. આ પ્રકારનો આવર્ત બાજ, સમડી આદિ શિકારી પક્ષીઓની ચાંચનો હોય છે.

“ एवमेव चत्वारि कसाया ” એ જ પ્રકારના કોધાદિક ચાર કષાયોને બતાવ્યા છે. કોધકષાય ખરાવત્ સમાન હોય છે. કોધકષાયને ખરાવત્ સમાન કહેવાનું કારણ એ છે કે તે ખરાવત્ સમાન કઠોર અને અપકાર કરનારો હોય છે. માનકષાયને ઉન્નતાવત્ સમાન કહેવાનું કારણ એ છે કે જેમ ઉન્નતાવત્ પત્ર, તૃણાદિને ઉન્નત સ્થાને ચડાવે છે, તેમ આ કષાય પણ મનનું ઉન્નત રૂપે સ્થાપક હોવાથી તેને ઉન્નતાવત્ સમાન કહ્યું છે. માનથી યુક્ત બનેલો જીવ અભિમાનથી યુક્ત મનવાળો બને છે. માયા કષાયને ગૂઢાવત્ સમાન કહેવાનું કારણ એ છે કે માયા એ પરમ દુર્લક્ષ્ય હોય છે. માયાયુક્ત માણસના મનોભાવને પારખવાનું કાર્ય દુષ્કર હોય છે. લોભને આભિષાવત્ સમાન કહેવાનું કારણ એ છે કે અનર્થની પરસ્પરા આવવા છતાં પણ જીવ ફરી ફરીને લોભકષાયમાં પડ્યા જ કરે છે, તેને છોડવાને સમર્થ બની શકતો નથી. ક્રોધાદિકોમાં જે ખરાવત્ આદિ સાથે સમાનતા પ્રકટ કરવામાં આવી છે. તે સામાન્ય ક્રોધાદિકોમાં ગ્રહણ કરવાની નથી, પરંતુ ઉત્કૃષ્ટ ક્રોધાદિકોમાં જ આ સમાનતા સમજવી જોઈએ.

ખરાવત્ આદિ સમાન કોધાદિક કષાયોથી યુક્ત થયેલો જીવ જો એજ અવસ્થામાં કાળધર્મ પામી જાય છે, તો નૈરયિકોમાં જ ઉત્પન્ન થાય છે, કારણ કે તેનું જે અશુભ પરિણામ હોય છે. તે અશુભબન્ધનું કારણ બને છે અને અશુભબન્ધ દુર્ગતિનું કારણ બને છે. ॥ સૂ. ૪૯ ॥

નારકોનું કથન કર્યું. તેમના જેવા જ વૈકિય આદિ ધર્મોવાળા દેવવિશેષોનું-નક્ષત્ર દેવોનું હવે સૂત્રકાર ચાર સ્થાનોની અપેક્ષાએ નિરૂપણ કરે છે.

“ અણુરાહા નક્ષત્રે ચચ્ચારે ” ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ—અનુરાધા નક્ષત્ર, પૂર્વાષાઢા નક્ષત્ર અને ઉત્તર ષાઢા નક્ષત્ર, આ ત્રણ નક્ષત્રો ચાર ચાર તારાવાળાં હોય છે. ॥ સૂ. ૫૦ ॥

કર્મપુદ્ગલોકે ચયનાદિ નિમિત્તોંકા નિરૂપણ

દેવવિશેષોનું કથન કર્યું. દેવવિશેષતા જીવોના કર્મપુદ્ગલોના ચયન આદિને કારણે પેદા થાય છે. તેથી હવે સૂત્રકાર કર્મપુદ્ગલોના ચયનાદિ નિમિત્તોને બતાવવાને માટે નીચેનું સૂત્ર કહે છે.

“ જીવાણં ચઙ્ગાણં ણિવત્તિણ ” ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ—જીવોને ચાર સ્થાન નિવર્તિત-નારકાદિ ચાર પર્યાય રૂપ કારણોથી કર્મરૂપ પરિણામને પ્રાપ્ત કરાવવામાં આવેલ તથાવિધ (તે પ્રકારના) અશુભ પરિણામને કારણે બાંધેલા પુદ્ગલોનું પાપકર્મ રૂપે અશુભ જ્ઞાનાવરણીય આદિ

રૂપે ચયન કર્યું છે એટલે કે ભૂતકાળમાં તથાવિધ અપાર પુદ્ગલોથી અદ્ય પ્રદેશવાળી પાપકૃતિયોને બહુપ્રદેશવાળી બતાવી છે, વર્તમાનકાળમાં પણ તેઓ તેમને આ પ્રકારની જ બતાવી રહ્યા છે, અને ભવિષ્યમાં પણ તેઓ તેમને એ જ પ્રકારની બતાવશે. આ ચયનસૂત્રનું જે પ્રકારે કથન કરવામાં આવ્યું છે, એ જ પ્રમાણે ઉપચયન સૂત્રનું પણ કથન સમજી લેવું જોઈએ એટલે કે જે પ્રમાણે જીવોએ પૂર્વોક્ત રૂપે અશુભ કર્મપ્રકૃતિયોનું ત્રિકાળમાં ચયન કર્યું છે, એ જ પ્રમાણે તેમણે અશુભ કર્મપ્રકૃતિયોનો ત્રિકાળમાં ઉપચય કર્યો છે. વારંવાર પુદ્ગલોને ઝડપી કરવા તેનું નામ ઉપચય છે. એ જ પ્રમાણે જીવોએ ભૂતકાળમાં કર્મપુદ્ગલોનો બન્ધ કર્યો છે, વર્તમાનકાળમાં પણ તેઓ તે કર્મપુદ્ગલોનો બન્ધ કરે છે, અને ભવિષ્યમાં પણ તેઓ તે કર્મપુદ્ગલોનો બન્ધ કરશે. એ જ પ્રકારનું ત્રણે કાળ સંબંધી કથન ઉદીરણ, વેદન અને નિર્જ્ઞા કરવા વિષે પણ સમજી લેવું જોઈએ. ॥ સૂ. ૫૧ ॥

પુદ્ગલોનું કથન ચાલી રહ્યું છે, તેથી હવે સૂત્રકાર દ્રવ્ય. ક્ષેત્ર આદિની અપેક્ષાએ પુદ્ગલોની જ પ્રરૂપણા કરે છે.

“ ચત્તપણ્ણિયા સ્વંચા અણંતા ” ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ—ચાર પ્રદેશવાળા સ્કન્ધ અનંત કહ્યા છે. ચાર પ્રદેશોમાં અવગાહિત થયેલા (રહેલા) સ્કન્ધ અનંત કહ્યા છે. ચાર સમયની સ્થિતિવાળા સ્કન્ધ અનંત કહ્યા છે. ચતુર્ગુણ (ચાર ગણાં) કૃણ્ણ ગુણવાળાં પુદ્ગલ અનંત કહ્યાં છે, યાવત્ ચતુર્ગુણ રુક્ષગુણવાળા પુદ્ગલો અનંત કહ્યા છે. અહીં (યાવત્) પદ્ધતી બધાં વર્ણ, રૂપરસ આદિ ઝડપી કરવા જોઈએ. ॥ સૂ. ૫૨ ॥

શ્રી નૈનાચાર્ય શ્રી ઘાસીલાલજી મહારાજે રચેલા “ સ્થાનાંગસૂત્ર ” ની સુધા નામની વ્યાખ્યાના ચોથા સ્થાનનો ચોથો ઉદ્દેશો સમાપ્ત ॥ ૪-૪ ॥

ચોથું સ્થાન સંપૂર્ણ

પાંચમાં સ્થાનનો પહેલો ઉદ્દેશો

ચાર સ્થાનનું કથન પૂરું થયું. હવે પાંચ સ્થાનનું કથન શરૂ થાય છે. તેનો પૂર્વસ્થાન સાથે આ પ્રકારનો સંબંધ છે—ચતુર્થ સ્થાનમાં જીવ અને અજીવના ધર્મ ઇત્યાદિની પ્રરૂપણા ચાર સ્થાન રૂપે કરી છે. હવે અહિં પાંચ સ્થાન રૂપે તેમની પ્રરૂપણા કરાશે. આ પંચમ સ્થાનના પહેલા ઉદ્દેશાનું પ્રથમ સૂત્ર આ પ્રમાણે છે—“ પંચ મહત્વયા પળ્ળતા ” ઇત્યાદિ—

વ્રતોમાં મહાન અને અણુના કથન વિષયક વિચાર આ પ્રમાણે છે— “ મહાન્તિ વ્રતાનિ મહાવ્રતાનિ ” આ વ્યુત્પત્તિ અનુસાર જે વ્રતો મહાન છે, સર્વજીવ રક્ષણ આદિના વિષયવાળાં હોવાથી અણુવ્રતો કરતાં મહાન છે, તે વ્રતોને મહાવ્રત કહે છે. અથવા—“ મહતઃ વ્રતાનિ મહાવ્રતાનિ ” આ વ્યુત્પત્તિ અનુસાર દેશવિરતની અપેક્ષાએ મહાગુણીજનોનાં સાધુઓનાં જે વ્રત છે તેમને મહાવ્રત કહે છે. ત્રસ સ્થાવર જીવોનો પ્રાણાતિપાત થાય છે, અને સૂક્ષ્મબાદર જીવોનો પ્રાણાતિપાત પણ થાય છે તે પ્રાણાતિપાત જીવ પોતે કરે છે, બીજા પાસે કરાવે છે અને કરનારની અનુમોદના કરે છે. આ ત્રણ પ્રકારે—કૃત, કારિત અને અનુમોદના રૂપ ત્રણ પ્રકારે ત્રસ, સ્થાવર, સૂક્ષ્મ અને બાદર જીવોના પ્રાણાતિપાતથી (ઘાતથી) જે વિરક્ત થવાનું બને છે તેનું નામ જ “ સર્વસ્માત્ પ્રાણાતિપાતાત્ વિરમણ ” ‘સમસ્ત પ્રાણાતિપાતથી વિરમણ’ છે. અથવા દ્રવ્યની અપેક્ષાએ છકાયના જીવોની હિંસાનો સર્વથા ત્યાગ કરવો, ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ

ત્રિલોકમાં સંભવિત પ્રાણાતિપાતનો ત્યાગ કરવો, કાળની અપેક્ષાએ અતીતાદિ કાળમાં થઈ ગયેલા પ્રાણાતિપાતથી અથવા રાત્રિ આદિ કાળે થઈ જતા પ્રાણાતિ-પાતથી વિરમણ થવું, અને લાવની અપેક્ષાએ રાગ દ્વેષ આદિ ઉત્પન્ન થવા રૂપ પ્રાણાતિપાતનો ત્યાગ કરવો, તેનું નામ “સર્વસ્માત્ પ્રાણાતિપાતાત્ વિરમણમ્” છે. વ્યવહાર નયની દૃષ્ટિએ નીચે પ્રમાણે ૧૦ દસ પ્રાણ કહ્યાં છે—પાંચ ઇન્દ્રિય રૂપ પાંચ પ્રાણ, ત્રણ બલ રૂપ ત્રણ પ્રાણ, આયુ રૂપ એક પ્રાણ અને શ્વેદવાસ રૂપ એક પ્રાણ, એકેન્દ્રિય, દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય ચતુરિન્દ્રિય, અસંશ્લિષ્ટેન્દ્રિય અને સંશ્લિષ્ટેન્દ્રિય જીવોમાં પોતપોતાની યોગ્યતા અનુસાર ચારથી લઈને ૧૦ પ્રાણ સુધીનો સદ્ભાવ હોય છે. જેમકે એકેન્દ્રિયોમાં સ્પર્શેન્દ્રિયબલ પ્રાણ, કાયબલ પ્રાણ, શ્વાસોચ્છવાસબલ પ્રાણ અને આયુષ્યબલ પ્રાણનો, આ રીતે ચાર પ્રાણનો સદ્ભાવ હોય છે દ્વીન્દ્રિયોમાં નીચેનાં છ પ્રાણોનો સદ્ભાવ હોય છે—ચાર પ્રાણ એકેન્દ્રિયો પ્રમાણે, રસનેન્દ્રિયબલ પ્રાણ અને વચનબલ પ્રાણ, ત્રીન્દ્રિયોમાં ઘ્રાણેન્દ્રિય પ્રાણ અને ઉપર્યુક્ત છ પ્રાણ, ચતુરિન્દ્રિયોમાં આઠ પ્રાણનો સદ્ભાવ હોય છે. ઉપર્યુક્ત સાત પ્રાણ અને ચક્ષુરિન્દ્રિયબલ પ્રાણ, અસંશ્લિષ્ટેન્દ્રિયમાં નવ પ્રાણનો સદ્ભાવ હોય છે. ઉપર્યુક્ત આઠ પ્રાણ અને શ્રોત્રેન્દ્રિયબલ પ્રાણ. સંશ્લિષ્ટેન્દ્રિયમાં દસ પ્રાણનો સદ્ભાવ હોય છે, અસંશ્લિષ્ટેન્દ્રિય જેવા નવ પ્રાણ અને મનબલ પ્રાણ આ પ્રાણોનો અતિપાત (નાશ) કરવો તેનું નામ પ્રાણ તિપાત છે. સમ્યગ્જ્ઞાન અને શ્રદ્ધાપૂર્વક આ પ્રાણાતિપાતથી સર્વથા નિવૃત્ત થવું તેનું નામ જ સમસ્ત પ્રાણાતિપાત વિરમણ છે. આ પ્રથમ મહાવ્રત છે. સમસ્ત મૃષાવાદથી સર્વથા નિવૃત્ત થવું તેનું નામ સમસ્ત મૃષાવાદ વિરમણ છે. આ બીજું મહાવ્રત છે, તેનું સ્વરૂપ આ પ્રકારનું છે—સદ્ભાવના પ્રતિષેધથી (જેનો સદ્ભાવ હોય તેનો સદ્ભાવ નથી એમ કહેવાથી) અસદ્ભાવ હોય તેનો સદ્ભાવ પ્રકટ કરવાથી, વિપરીત અર્થનું કથન કરવાથી, અસત્ય લાષણથી, અથવા દ્રવ્યની અપેક્ષાએ સમસ્ત ધર્માસ્તિકાય આદિ દ્રવ્યવિષયક અસત્ય લાષણથી, ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ સમસ્ત લોકાલોક વિષયક અસત્ય લાષણથી, કાળની અપેક્ષાએ અતીત આદિ કાળવિષયક અસત્ય લાષણથી, અથવા રાત્રી આદિ સંબંધી અસત્ય લાષણથી, લાવની અપેક્ષાએ કષાય, નો કષાય આદિ વડે જાયમાન અસત્ય લાષણથી—આ પ્રકારે સમસ્ત

અસત્ય ભાષણથી જે સર્વથા નિવૃત્ત થવાય છે તેનું નામ જ સમસ્ત મૃષાવાદ વિરમણ મહાવ્રત છે. આ ણીજી મહાવ્રત છે. સમસ્ત અદત્તાદાનથી નિવૃત્ત થવું તેનું નામ સમસ્ત અદત્તાદાન વિરમણ છે. આ ત્રીજું મહાવ્રત છે, તેનું સ્વરૂપ આ પ્રકારનું છે. દ્રવ્યની અપેક્ષાએ સચેતન અચેતન દ્રવ્ય સંબંધી અદત્તાદાનથી નિવૃત્ત થવું, ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ ગ્રામ, નગર, અરણ્ય આદિ વડે ઉદ્ભૂત અદત્તાદાનથી વિરમણ થવું, કાળની અપેક્ષાએ અતીતાદિ કાળ સંબંધી અથવા રાત્રિદિવસ સંબંધી અદત્તાદાનથી વિરમણ થવું, ભાવની અપેક્ષાએ રાગ, દ્વેષ અને મોહ વડે ઉદ્ભૂત અદત્તાદાનથી વિરમણ થવું, ત્રણે કારણ દ્વારા (કૃત, કારિત અને અનુમોદના) અદત્તાદાનથી વિરમણ થવું તેનું નામ જ સમસ્ત અદત્તાદાન વિરમણ રૂપ ત્રીજું મહાવ્રત છે.

કૃત, કારિત આદિ ભેદોની અપેક્ષાએ ત્રિવિધ રૂપે મૈથુનનો પરિત્યાગ કરવો તેનું નામ સમસ્ત મૈથુન વિરમણ વ્રત છે. એટલે કે દ્રવ્યની અપેક્ષાએ મનુષ્ય, તિર્યંચ અને દેવસંબંધી મૈથુનનો પરિત્યાગ કરવો, અથવા રૂપ રૂપ-સહગત સંબંધી મૈથુનનો-વસ્ત્ર, પાટિયા આદિ પર ચિત્રાદિ રૂપે પરિકલ્પિત કરાયેલ નિર્જીવ ચિત્રાદિકો સાથે અપ્રદક્ષના સેવનનો પરિત્યાગ કરવો, અથવા રૂપ સહગત સજીવોની સાથે મૈથુનનો પરિત્યાગ કરવો, ભૂષણ વિહીન રૂપોની સાથે અને ભૂષણ સહિત રૂપોની સાથે મૈથુનનો ત્યાગ કરવો ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ ત્રણે લોક સંબંધી મૈથુનનો પરિત્યાગ કરવો, કાળની અપેક્ષાએ અતીત મૈથુનનો અથવા રાત્રી આદિ સંબંધી મૈથુનનો પરિત્યાગ કરવો, ભાવની અપેક્ષાએ રાગદ્વેષથી ઉદ્ભૂત મૈથુનનો પરિત્યાગ કરવો-આ પ્રકારે સમસ્ત પ્રકારના મૈથુનથી નિવૃત્ત થવું તેનું નામ સમસ્ત મૈથુન વિરમણ મહાવ્રત છે. હવે પાંચમાં મહાવ્રતનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કરવામાં આવે છે—કૃત, કારિત અને અનુમોદિત રૂપ ત્રણે પ્રકારના પરિગ્રહનો, દ્રવ્યની અપેક્ષાએ સર્વ ધન, ધાન્ય આદિના પરિગ્રહનો, ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ લોક સંબંધી પરિગ્રહનો, કાળની અપેક્ષાએ અતી-તાદિ કાળ સંબંધી પરિગ્રહનો અથવા રાત્રી આદિમાં સંભવિત પરિગ્રહનો, ભાવની અપેક્ષાએ રાગદ્વેષ સંબંધી પરિગ્રહનો, આ રીતે સમસ્ત પ્રકારના પરિગ્રહનો પરિત્યાગ કરવો તેનું નામ સમસ્ત પરિગ્રહ વિરમણ મહાવ્રત છે.

જે ગ્રંથણ કરાય છે-અથવા જેનો સંગ્રહ કરાય છે તેનું નામ પરિગ્રહ છે. તે પરિગ્રહના ધન, ધાન્ય આદિના લેદથી નવ પ્રકાર કહ્યા છે. તે પરિગ્રહથી વિરમણ થવું-નિવૃત્ત થવું, તેનું નામ પરિગ્રહ વિરમણ મહાવ્રત છે. આ રીતે પાંચ મહાવ્રતોનું નિરૂપણ કરીને હવે સૂત્રકાર પાંચ અણુવ્રતોનું નિરૂપણ કરે છે-

“વંશાણુવ્રત્યા” ઇત્યાદિ—જે વ્રતો લઘુ છે-પાંચ મહાવ્રતોની અપેક્ષાએ જે વ્રતો અદ્ય વિષયવાળા હોવાને કારણે અણુરૂપ છે, તે વ્રતોને અણુવ્રતો કહે છે. તેમના કરતાં મહાવ્રતોનો વિષય મહાન છે, મહાવ્રતો કરતાં અણુવ્રતોનો વિષય અદ્ય છે. તેથી તે વ્રતોને અણુવ્રત કહ્યાં છે.

અથવા—લઘુ જીવના થોડા સરખા ગુણસંપન્ન જીવનના જે વ્રતો છે તેમને અણુવ્રતો કહે છે. અથવા “અણુવ્રત” આ પદની સંસ્કૃત છાયા “અનુવ્રત” દેવામાં આવે, તો તેનો અર્થ આ પ્રમાણે થાય છે. મહાવ્રતોના પાલનનો ઉપદેશ કરવામાં આવે, પણ તેમનું પાલન કરવાને અસમર્થ એવા મનુષ્યોને જોઈને તેમને લક્ષ્ય કરીને જે વ્રતો પાળવાનો ઉપદેશ આપવામાં આવે છે, તે વ્રતોને અનુવ્રતો (અણુવ્રતો) કહે છે. આ કથનનો લાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે—સૌથી પહેલાં જીવોને મુનિધર્મનો જ ઉપદેશ આપવો જોઈએ, એવી જિન પ્રવચનની આજ્ઞા છે. આ ઉપદેશથી વિપરીત ઉપદેશ કરવો જોઈએ નહીં પણ જો ઉપદેશને એમ લાગે કે શ્રોતા મહાવ્રતો ગ્રંથણ કરવાને સમર્થ નથી, તો તેણે તેમને અણુવ્રતોનો ઉપદેશ આપવો જોઈએ. આ રીતે મહાવ્રતોનો ઉપદેશ આપ્યા બાદ જેનો ઉપદેશ અપાય છે, એવાં વ્રતોને અણુવ્રતો કહે છે. તેમનાં નીચે પ્રમાણે પાંચ પ્રકાર છે—(૧) સ્થૂલ પ્રાણાતિપાત વિરમણ દ્વીન્દ્રિયાદિક જીવોને સ્થૂલ કહ્યાં છે, તેમને સ્થૂલ કહેવાનું કારણ એ છે કે સકળ લૌકિકજન તેમને જીવરૂપ માને છે. સ્થૂલ જીવ વિષયક જે પ્રાણાતિપાત થાય છે તે પણ સ્થૂલ હોય છે. આ સ્થૂલ પ્રાણાતિપાતથી જે વિરમણ થાય છે જીવ હિંસાનો જે ત્યાગ થાય છે તેને સ્થૂલ પ્રાણાતિપાત વિરમણ વ્રત કહે છે. આ પહેલું અણુવ્રત સમજવું (૨) સ્થૂલ મૃધાવાદ વિરમણ વ્રત-સ્થૂલ મૃધાવાદ (વધુ પડતું જૂઠું બોલવું તે) મહા અનર્થનું કારણ બને છે. જે વચનથી બોલનાર જૂઠા માણસ તરીકે ખ્યાતિ પામે, જે વચનને કારણે

ખીજીનેા વિશ્વાસ તે ગુમાવી બેસે, જે વચનને કારણે અન્ય જીવેા મુશ્કેલીમાં મૂકાઈ જાય, એવાં વચનોને સ્થૂલ મૃષાવાદ રૂપ ગણવામાં આવે છે. આ પ્રકારના સ્થૂલ મૃષાવાદનો ત્યાગ કરવો તેનું નામ સ્થૂલ મૃષાવાદ વિરમણ છે. આ પ્રકારનું ખીજું અણુવ્રત કહ્યું છે. (૩) સ્થૂલ અદત્તાદાનને ગ્રહણ ન કરવું તેનું નામ સ્થૂલ અદત્તાદાન વિરમણ છે. સ્થૂલ (મોટી) વસ્તુની ચોરી કરવાને કારણે તે સ્થૂલ અદત્તાદાન રૂપ માનવામાં આવેલ છે. તે અતિ દુષ્ટ અધ્ય- વસાય રૂપ હોય છે. તેને લોકો “ ચોરી ” ને નામે ઓળખે છે. તે ચોરી કરવાને કારણે અપરાધી કરીને રાજદંડને પાત્ર થવું પડે છે. એવી ચોરી કરવાનો ત્યાગ કરવો તેનું નામ સ્થૂલઅદત્તાદાન વિરમણ છે. તેને ત્રીજું અણુવ્રત કહ્યું છે. (૪) પોતાની પત્ની સિવાય અન્ય કોઈ પણ સ્ત્રી સાથે મૈથુનનું સેવન કરવાનો ત્યાગ કરવો તેને બ્રહ્મચર્ય વ્રત કહે છે. આ વ્રત લેનારે સ્પદારામાં જ સંતોષ માનીને પરસ્ત્રી સેવનનો સર્વથા ત્યાગ કરવો પડે છે, આ પ્રકારનું ચોથું અણુવ્રત કહ્યું છે. (૫) ધન, ધાન્ય આદિના સંગ્રહ કરવા વિષે મર્યાદા નક્કી કરવી, અમુક પ્રમાણ કરતાં વધારે પરિગ્રહ ન રાખવો એટલે કે પરિગ્રહનો અંશતઃ ત્યાગ કરવો તેનું નામ પરિગ્રહ વિરમણ અથવા ઇન્ધ્રિય પરિમાણ વ્રત છે. આ પાંચમું અણુવ્રત સમજવું. આ સમસ્ત કથનનો સારાંશ નીચે પ્રમાણે છે—મન, વચન અને કાયથી, કૃત, કારિત અને અનુ- મોદના રૂપ ત્રણ કરણથી, દ્રવ્યક્ષેત્રકાળ અને ભાવસંબંધી હિસાદિક પાંચ પાપોનો જે પરિત્યાગ છે તેને મહાવ્રત કહે છે. તે મહાવ્રત સર્વવિરતિ રૂપ હોય છે. હિસાદિક પાંચ પાપોનો એક દેશની અપેક્ષાએ (અંશતઃ) ત્યાગ કરવો તે અણુવ્રત છે. તે દેશવિરતિ રૂપ હોય છે. મહાવ્રતો પાંચ છે અને અણુવ્રતો પણ પાંચ છે.

વર્ણાદિકા નિરૂપણ

હવે સૂત્રકાર ઇન્દ્રિયાર્થોની વક્તવ્યતાને નિમિત્તે “ પંચવજ્રા ” ઇત્યાદિ ૧૩ અવાન્તર સૂત્રેનું કથન કરે છે. ‘ પંચવજ્રા પણક્તા ’ ઇત્યાદિ—
 ટીકાર્થ—વર્ણ પાંચ હોય છે—(૧) કૃષ્ણ, (૨) નીલ, (૩) લોહિત (લાલ), (૪) હારિદ્ર (પીળો) અને (૫) શુકલ. રસ પણ પાંચ કહ્યા છે—તિક્ત

(તીખા) થી લઇને મધુર પર્યન્તના પાંચ રસ અહીં ગ્રહણ કરવા. કામગુણ પાંચ હોય છે—(૧) શબ્દ, (૨) રૂપ, (૩) ગન્ધ, (૪) રસ અને (૫) સ્પર્શ. જીવો પાંચ સ્થાનોમાં આસક્ત થાય છે—શબ્દથી લઇને સ્પર્શ પર્યન્તના પાંચ સ્થાનો અહીં સમજ લેવા. જીવ શબ્દાદિક પાંચ સ્થાનો પ્રત્યે રાગ કરે છે, તેમના પ્રત્યે મોહિત થાય છે, તેમના પ્રત્યે ગૃહ (હોલુપ) થાય છે, અને તે પાંચમાં જ જીવ એકચિત્ત થાય છે. આ પાંચ સ્થાનોની તરફ આકર્ષિત રહેલા જીવ અન્તે વિનિઘાત (મૃત્યુ) પ્રાપ્ત કરે છે. આ સમસ્ત કથનનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે—જો કે વર્ણોમાં અને રસોમાં સંયોગજન્ય વર્ણોની અપેક્ષાએ અને સંયોગી રસોની અપેક્ષાએ પાંચ કરતાં પણ અધિક પ્રકારો સંભવી શકે છે, પરંતુ અહીં પાંચ સ્થાનનું કથન આલતું હોવાથી પાંચ મુખ્ય વર્ણો અને પાંચ મુખ્ય રસોનું જ કથન કર્યું છે.

“કામ્યતે ઇતિ કામાઃ તે ચ તે ગુણાશ્ચ ઇતિ કામગુણાઃ” આ કર્મધારય સમાસ અનુસાર જે ગુણ કામનાના વિષયભૂત બને છે, તેમને કામગુણ કહે છે. અથવા મદનાભિલાષાના અગર અભિલાષા માત્રના જે ઉત્પાદક હોય છે, એવાં પુદ્ગલધર્મ કામગુણ છે. તે શબ્દાદિ સ્વરૂપ હોય છે, અને તેમની સંખ્યા પાંચની છે. જીવો શબ્દથી લઇને સ્પર્શ પર્યન્તના પાંચ સ્થાનોમાં આસક્ત થાય છે. આ પક્ષે અહીં એવો અર્થ થાય છે કે પાંચ ઇન્દ્રિયો વડે જીવ રાગાદિકોના કારણરૂપ શબ્દાદિકોમાં આસક્ત થાય છે. (૪) આ રીતે જીવ શબ્દાદિક પાંચ સ્થાનોમાં આસક્તિના કારણભૂત રાગથી યુક્ત બને છે. તે શબ્દાદિક રૂપ વિષયોમાં અનેક દોષો જોવા છતાં પણ જીવ પોતાની અશક્તિને કારણે તેમાંથી છૂટવાને બદલે તેમાં વધારેને વધારે મૂર્છિત (આસક્ત) થતો રહે છે. અચેતન જેવી અવસ્થાને પ્રાપ્ત કરે છે. અથવા તેમનું રક્ષણ કરવાને માટે આગ્રહવાળા બને છે. (૬) “ગૃહ્યન્તિ” તેઓ પ્રાપ્ત વસ્તુઓથી સંતોષ પામતાં નથી અને અપ્રાપ્ત વસ્તુઓની અધિકમાં અધિક લાલસાથી બંધાયેલા રહે છે. (૭) “અધ્યુપગચન્તે” તેઓ તેમાં એકચિત્ત બની ગયા હોય છે, અથવા તેની પ્રાપ્તિને માટે અધિકમાં અધિક પ્રયત્નશીલ રહે છે. (૮) જેવી રીતે મૃગાદિ જીવો શબ્દાદિક વિષયોમાં લુબ્ધ થઇને પોતાના પ્રિય

પ્રાણોથી પણ રહિત થઈ જાય છે, એ જ પ્રમાણે રાગાદિકના આશ્રયભૂત શબ્દથી લઈને સ્પર્શ પર્યન્તના પાંચ વિષયોમાં પોતાની પાંચ ઇન્દ્રિયો દ્વારા આકર્ષિત થયેલા જીવો પણ અન્તે મૃત્યુ પામે છે. એટલું જ નહીં પણ તેમને અધીન બનેલા જીવો આ સંસારમાં વારંવાર જન્મ-મરણ રૂપ આવાગમન કર્યા કરે છે. કહ્યું પણ છે કે—‘ રક્તઃ શબ્દે હરિણઃ ’ ઇત્યાદિ.

શબ્દ કે જે કણ્ઠેન્દ્રિયનો વિષય છે તેમાં અનુરાગી બનીને હરણ પોતાના પ્રાણોને ગુમાવી દે છે. સ્પર્શેન્દ્રિયના વિષયભૂત સ્પર્શમાં અધિક અનુરાગયુક્ત બનીને હાથી પોતાનાં પ્રાણોને ગુમાવી બેસે છે, પ્રાણી, કે જે સ્વાદેન્દ્રિયનો વિષય છે, તેમાં આસક્ત બનીને માછલી પોતાનાં પ્રાણોને ગુમાવે છે. તથા ચક્ષુઇન્દ્રિયના વિષયરૂપ રૂપમાં આસક્ત થવાથી પતંગિયું પોતાનો જન ગુમાવી બેસે છે. શ્રાવણેન્દ્રિયના વિષયભૂત ગન્ધમાં અધિક અનુરાગયુક્ત બનીને સર્પ પોતાનાં પ્રાણ ગુમાવે છે. આ રીતે એક જ ઇન્દ્રિયના વિષયમાં આસક્ત થયેલા જીવ જો પોતાનું જીવન ગુમાવી બેસે છે, તો પાંચે ઇન્દ્રિયોના વિષયના ગુલામ બનેલા જે જીવો છે, તેમની હૃદયશાંતિ તો વાત જ શી કરવી !

શબ્દથી લઈને સ્પર્શ પર્યન્તના આ પાંચ સ્થાનના સ્વરૂપથી અજ્ઞાત હોય એવા અથવા અપ્રત્યાખ્યાન પરિજ્ઞાથી અપ્રત્યાખ્યાત હોય એવાં જીવોને માટે તે પાંચ સ્થાન અહિત, અનુપકાર, અસુખ (દુઃખ), અક્ષમ (અસામર્થ્ય) અનિશ્ચેય (અકલ્યાણ) અથવા અમોક્ષને માટે કારણરૂપ બને છે, અને અનુગામિતા-પરલયમાં સાથે જવાને માટે કારણભૂત બનતાં નથી (૧૦). આ શબ્દથી લઈને સ્પર્શ પર્યન્તના પાંચ સ્થાન જ્યારે સુપરિજ્ઞાત થઈ જાય છે, ત્યારે તે જીવોના હિત, ઉપકાર આદિ કરવામાં કારણભૂત બને છે (૧૧).

એ જ પાંચ સ્થાનો અપરિજ્ઞાત જ રહે તેા જીવોને દુર્ગતિમાં જવાના કારણ-ભૂત બને છે. એટલે કે નારકાદિ ભવોની પ્રાપ્તિ કરાવે છે, તથા જ્યારે તે પાંચે સ્થાન સુપરિજ્ઞાત થઈ જાય છે, અર્થાત્ સપરિજ્ઞાથી તેને અનર્થના કારણરૂપ જાણી પ્રત્યાખ્યાન પરિજ્ઞાથી શબ્દાદિક કામભોગોનો ત્યાગ કરી દે છે. ત્યારે જીવને સુગતિની સિદ્ધિ આદિની પ્રાપ્તિ કરાવે છે. (૧૨-૧૩) ॥ સૂ. ૨ ॥

બીજા કારણોને લીધે પણ જીવ દુર્ગતિ અને સુગતિની પ્રાપ્તિ કરે છે. એ જ વાતનું હવે સૂત્રકાર નીચેના સૂત્ર દ્વારા પ્રતિપાદન કરે છે.

“ પંચહિં ઠાણેહિં જીવા ” ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ—પ્રાણપ્રતિપાતથી લઈને પરિશ્રદ્ધિ પર્યન્તના પાંચ કારણોને લીધે જીવ દુર્ગતિમાં જાય છે. પ્રાણપ્રતિપાત વિરમણથી લઈને પરિશ્રદ્ધિ વિરમણ પર્યન્તના પાંચ કારણોને લીધે જીવ સુગતિ પ્રાપ્ત કરે છે. ॥ સૂ. ૩ ॥

સંવર અને તપને મોક્ષના સાધનરૂપ કહ્યાં છે. આસ્રવનો નિરોધ કરવો તેનું નામ સંવર છે, એ વાતનું તેા આગળ પ્રતિપાદન થઈ ગયું છે. તેથી હવે સૂત્રકાર તપના ભેદ રૂપ પ્રતિમાનું કથન કરે છે.

“ પંચ પઢિમાઓ વણ્ણત્તાઓ ” ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ—પ્રતિમાઓ નીચે પ્રમાણે પાંચ કહી છે—(૧) ભદ્રા, (૨) સુભદ્રા, (૩) મહા ભદ્રા, (૪) સર્વતો ભદ્રા અને (૫) ભદ્રોત્તર પ્રતિમા. આ પ્રતિમાઓનું સ્વરૂપ અન્ય શાસ્ત્રગ્રંથોમાંથી જાણી લેવું. ॥ સૂ. ૪ ॥

સંયમકે વિષયભૂત એકેન્દ્રિય જીવોંકા નિરૂપણ

આ પ્રકારે કર્મનિર્જરણના હેતુરૂપ તથોવિશેષનું નિરૂપણ કરીને હવે સૂત્રકાર કર્મોના અનુત્પાદના હેતુભૂત જે સંયમ છે, તે સંયમને વિષયભૂત જે એકેન્દ્રિય જીવો છે તેમનું કથન કરે છે.

સૂત્રાર્થ—“ પંચ સ્થાવરકાયા વણ્ણત્તા ” ઇત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ—સ્થાવરકાયનાનીચે પ્રમાણે પાંચ પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) ઇન્દ્ર સ્થાવરકાય (૨) બ્રહ્મા સ્થાવરકાય, (૩) શિલ્પ સ્થાવરકાય, (૪) સમ્મતિ સ્થાવરકાય, અને (૫) પ્રાણપત્ય સ્થાવરકાય પાંચ સ્થાવર કાયોધિપતિ કહ્યા છે—(૧) ઇન્દ્ર સ્થાવર કાયોધિપતિ થી લઈને પ્રાણપત્ય સ્થાવરકાયોધિપતિ પર્યન્તના પાંચ સ્થાવર કાયોધિપતિ સમજવા.

ટીકાર્થ—સ્થાવર નામકર્મના ઉદયથી સ્થાવર જીવોની ઉત્પત્તિ થાય છે. તે જીવો પૃથ્વી આદિ રૂપ હોય છે. તેમની જે રાશિ છે તેને સ્થાવરકાય કહે છે. અથવા સ્થાવર નામકર્મના ઉદયથી જનિત જેમની કાયા (શરીર) છે, તે

જીવોને સ્થાવરકાય કહે છે. તેના ઉપર્યુક્ત પાંચ પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) ઈન્દ્ર સ્થાવરકાય પૃથ્વિકાયને કહ્યાં છે, કારણ કે તેનો અધિપતિ ઈન્દ્ર છે. (૨) અપ્સરાયને બ્રહ્મા સ્થાવરકાય કહે છે, કારણ કે તેનો અધિપતિ બ્રહ્મા છે. (૩) તેજસ્કાયને શિશ્વ સ્થાવરકાય કહેલ છે, કારણ કે તેનો અધિપતિ શિશ્વદેવ છે. (૪) વાયુકાયને સમ્મતિ સ્થાવરકાય કહેલ છે, કારણ કે તેનો અધિપતિ સમ્મતિદેવ છે. (૫) વનસ્પતિકાયને પ્રાણપત્ય સ્થાવરકાય કહેવામાં આવે છે, કારણ કે તેનો અધિપતિ પ્રાણપતિ દેવ છે.

ઉપર્યુક્ત પાંચ સ્થાવરકાયોના અધિપતિ ઈન્દ્ર આદિ દેવો છે. એ જ વાત સૂત્રકારે “ પંચ સ્થાવરકાયોઃ પચ્ચત્ત્વરિત્ત્વે ” ઇત્યાદિ સૂત્રો દ્વારા પ્રકટ કરી છે. અહીં એમ સમજવું જોઈએ કે જેમ નક્ષત્રોના અધિપતિ અશ્વિ યમ આદિ હોય છે, લોકના દક્ષિણાર્ધ અને ઉત્તરાર્ધના અધિપતિ શુક્ર અને ઇશાન નામના ઈન્દ્રો હોય છે, એ જ પ્રમાણે પૃથ્વી આદિ સ્થાવરકાયોના અધિપતિ બ્રહ્મા આદિ પાંચ છે તેથી ઈન્દ્રાદિક પાંચ દેવોને સ્થાવરકાયોના અધિપતિ રૂપે પ્રકટ કરવામાં આવેલ છે. સૂ. ૫ ॥

અવધિદર્શનકે ક્ષોભકે કારણોંકા નિરૂપણ

તેઓ અવધિવાળા હોય છે, પણ ક્યારેક તેમના અવધિદર્શનનો ક્ષોભ પણ થતો હોય છે. એ જ વાત હવે સૂત્રકાર હવે પ્રકટ કરે છે.

ટીકાર્થ—“ પંચ હિં ઠાણેહિં ઓહિંદંસ ” ઇત્યાદિ—

ઉત્પન્ન થવાની ઈચ્છાવાળું હોવા છતાં પણ ચેતાની ઉત્પત્તિના પ્રથમ સમયમાં નીચેના પાંચ કારણોને લીધે અવધિદર્શન ચલાયમાન થઈ શકે છે. અવધિજ્ઞાન થયા પહેલાં રૂપી પદાર્થોને સામાન્ય રૂપે ગ્રહણ કરનારું જે તેનું દર્શન છે તેને અવધિદર્શન કહે છે. તે અવધિદર્શન ઉત્પન્ન થવાને યોગ્ય હોવાથી

ઉત્પન્ન થાય છે પણ ખરૂં, પરન્તુ જો તે પોતાની ઉત્પત્તિના પ્રથમ સમયમાં ક્ષણિત થઈ જાય છે અથવા જે જીવ અવધિદર્શનની પ્રાપ્તિને પાત્ર હોય છે તેને અવધિદર્શન ઉત્પન્ન થઈ પણ જાય છે, પરન્તુ ક્યારેક તેની ઉત્પત્તિના પ્રથમ સમયમાં અવધિજ્ઞાનવાળો જીવ ક્ષુભિત થઈ જાય છે, તે ક્ષુભિત થવાના કારણો નીચે પ્રમાણે હોય છે—(અહીં અવધિજ્ઞાન અને અવધિજ્ઞાનીમાં ધર્મ અને ધર્મીની અપેક્ષાએ અલેદ્ધ માનવામાં આવ્યો છે.)

(૧) જ્યારે અવધિજ્ઞાની અદ્યસંખ્યક પ્રાણીઓવાળી ભૂમિને દેખે છે, ત્યારે તેમને જોવાથી તેનું અવધિજ્ઞાન ઉત્પત્તિના પ્રથમ સમયે ક્ષુભિત થઈ જાય છે—અલાયમાન થઈ જાય છે. આ કથનનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે—

આ ભૂમિ અનેક સંખ્યાવાળા પ્રાણીઓથી વ્યાપ્ત છે એવી સંભાવનામાં માનનારો તે અવધિજ્ઞાની અકસ્માત્ અદ્ય સંખ્યક પ્રાણીઓવાળી ભૂમિને અવધિદર્શનની ઉત્પત્તિના પ્રથમ સમયે જ્યારે દેખે છે, ત્યારે તેને એવું આશ્ચર્ય થાય છે કે “શું આ ભૂમિ આટલા જ પ્રાણીઓવાળી છે !” આ પ્રકારે તે અવધિજ્ઞાની સંક્ષુબ્ધ થઈ જાય છે, કારણ કે તે અક્ષીણ મોહવાળો હોય છે (૨) અથવા કુન્થુ રાશિ રૂપ અથવા કુન્થુ રાશિ વડે વ્યાપ્ત પૃથ્વીને જોઈને અત્યંત વિસ્મય અને દયાથી તે સંક્ષુબ્ધ અવધિદર્શનવાળો થઈ જાય છે. (૩) અથવા જ્યારે તે બાહ્ય દ્વીપમાં યોજન સહસ્ર પ્રમાણવાળા મહા-સર્પકાયને જોવે છે, ત્યારે તેને જોઈને વિસ્મય અને ભય, આ બંને કારણે સંક્ષુબ્ધ અવધિદર્શનવાળો થઈ જાય છે. (૪) અથવા જ્યારે તે અવધિદર્શનથી મહદ્ધિક, મહાદ્યુતિક, મહા પ્રભાવયુક્ત, મહા બલયુક્ત, મહા સુખસંપન્ન એવાં દેવને દેખે છે, ત્યારે તે અવધિદર્શનવાળો જીવ અવધિદર્શનની ઉત્પત્તિના પ્રથમ સમયમાં વિસ્મયને લીધે સંક્ષુબ્ધ અવધિદર્શનવાળો બની જાય છે. (૫) અથવા નગરાદિમાં મહાતિમહાન્ પ્રાચીનતમ જમીનમાં દાટી રાખેલા કે ભૂગર્ભમાં ખનીજ રૂપે રહેલા ભંડારોને જ્યારે તે અવધિદર્શનના પ્રથમ સમયે જોવે છે, ત્યારે વિસ્મયને કારણે તેનું અવધિદર્શન સંક્ષુબ્ધ થઈ જાય છે.

અહીં જે નિધાન (ધન ભંડાર) પદ વપરાયું છે, તેના વિશેષણોનો અર્થ આ પ્રમાણે છે—તે નિધાનો પ્રાચીનકાળથી જમીનમાં રહેલા હોવાથી તેમને પુરાણ કહ્યા છે. તે નિધાનો ઘણુંજ વિશાળ હોવાથી તેમને મહાતિ-મહાન્ કહ્યા છે. તે ભંડારોમાં અપાર દ્રવ્યરાશિ રહેલી છે તે ભંડારોના માલિકો નષ્ટ થઈ ચુક્યા છે, એટલુંજ નહીં પણ તે ધનભંડારોની વૃદ્ધિ કરનારા પુરુષોના પુત્ર, પૌત્ર આદિ કોઈ બચ્યું નથી તેના એકે એક વારસ કાલધર્મ પામી ચુક્યા છે. આ કારણે તેમને ‘ પ્રહીણ સેકતૃક ’ કહ્યા છે. અથવા તે નિધાનો ‘ પ્રહીણ સેતુક ’ છે—એટલે કે તે નિધાનોના અસ્તિત્વને જાણનાર પણ કોઈ વિદ્યમાન નથી, તથા જે પ્રહીણ ગેધાગારવાળા છે, એટલે તે ભંડારોના સ્વામીના ગોત્ર (કુળ) ની કોઈ પણ વ્યક્તિના ઘર પણ મોજૂદ નથી, એવાં ઉચ્છિન્ન સ્વામી આદિ વિશેષણોથી યુક્ત મહામૂલ્યવાન રત્નાદિ કોથી યુક્ત ખજાનાઓને ગ્રામ, નગર આદિના ભૂગર્ભમાં રહેલા જોઈને તેનું અવધિર્દર્શન ક્ષુબ્ધ થઈ જાય છે.

અહીં જે ગ્રામાદિ સ્થાન બતાવ્યાં છે, તેમનો અર્થ હવે સ્પષ્ટ કરવામાં આવે છે—

જ્યાં આવતા જતા માલ પર કર વસૂલ કરાય છે એવા સ્થળને ગામ કહે છે, રત્નાદિકોની ઉત્પત્તિ જ્યાં થાય છે એવી ખાણોને ‘ આકર ’ કહે છે. માટીના કિલ્લાથી રક્ષિત ગામને ખેટ કહે છે, કુત્સિત નગરને કર્ખટ કહે છે, જેની ચારે તરફ અર્ધા ચોજનના વિસ્તારમાં વસ્તી ન હોય એવાં સ્થાનને ‘ મહમ્મ ’ કહે છે. જ્યાં જળમાર્ગે અને જમીન માર્ગે જઈ શકાય છે, એવા સ્થળને ‘ દ્રોણમુખ ’ કહે છે જ્યાં માત્ર જળમાર્ગેજ અથવા માત્ર જમીન માર્ગેજ જઈ શકાતું હોય એવા સ્થળને ‘ પટ્ટન ’ કહે છે. તપસ્વી જનોના સ્થાનને આશ્રમ કહે છે. પરચકના ભયથી મનુષ્ય પોતાના ધનધાન્યને પર્વ-તાદિની વચ્ચે આવેલા જે સુરક્ષિત સ્થાનોમાં રાખે છે તે સ્થાનને સંનિવેશ કહે છે. ત્રણ ખૂણાવાળા માર્ગને શ્રંગાટક (શિંગોડાના આકારનો માર્ગ) કહે છે, ત્રણ રસ્તા જ્યાં મળતા હોય તે જગ્યાને ત્રિક કહે છે. જ્યાં ચાર માર્ગો

લેગાં થતાં હેય તે સ્થાનને ચતુષ્ક (ચોક) કહે છે, અનેક માર્ગોના સંગમ સ્થાનોને ચત્વર કહે છે. રાજમાર્ગને મહાપથ કહે છે. સામાન્ય માર્ગને પથ કહે છે. નગરમાંથી પાણી બહાર કાઢવાની ગટરને નિર્દમ્બન કહે છે. આ પ્રકારનાં સ્થાનોમાં તથા સ્મશાનોમાં, શૂન્યાગારોમાં (નિર્જન સ્થળોમાં), ગિરિકન્દરાઓમાં આવેલાં શાન્તિગૃહોમાં (ત્યાં રાજાઓના અનિષ્ટને શાન્ત કરવાને માટે શાન્તિકર્મ રૂપ હોમ હવન આદિ જ્યાં કરવામાં આવે છે એવા સ્થાનોમાં), પર્વતોને કોતરીને બનાવેલાં શૈલગૃહોમાં, ઉપસ્થાનગૃહમાં, આસ્થાનમંડપમાં અથવા શૈલોપસ્થાન ગૃહમાં-શૈલનિર્મિત આસ્થાન મંડપમાં અને લવનગૃહોમાં (કુટુંબીઓ જ્યાં નિવાસ કરે છે એવા લવનોમાં) દારેલા પ્રહીણસ્વામિક આદિ પૂર્વોક્ત વિશેષણોવાળા, પુરાણા મહાતિમહાલય નિધાનોને જોઈને અવધિદર્શનની ઉત્પત્તિના પ્રથમ સમયમાં અવધિદર્શનવાળો જીવ સંક્ષુબ્ધ અવધિજ્ઞાનવાળો થઈ જાય છે-તે પ્રકારના ભંડારો તેણે પહેલાં કદી પણ જોયાં નથી, તેથી વિસ્મયને લીધે અથવા તે પ્રાપ્ત કરવાના લોભને લીધે તે સંક્ષુબ્ધ અવધિદર્શનવાળો થઈ જાય છે.

આ પ્રકારના ઉપયુક્ત પાંચ કારણોને લીધે ઉત્પત્તિને યોગ્ય એવું અવધિદર્શન પણ ઉત્પત્તિના પ્રથમ સમયમાં ક્ષુભિત (ચલાયમાન) થઈ જાય છે અથવા ચલાયમાન થઈ શકે છે. આ કથનનો લાવાર્થ એ છે કે અવધિજ્ઞાનીને અવધિદર્શન થાય છે ખરું, પણ ઉપયુક્ત પાંચ કારણોને લીધે ઉત્પન્ન થયા બાદ પ્રથમ સમયમાં જ તેનું અવધિદર્શન ક્ષુભિત પણ થઈ શકે છે, અને એજ રીતે અવધિજ્ઞાન પણ ક્ષુભિત થઈ શકે છે. ॥ સૂ. ૬ ॥

કેવલજ્ઞાન દર્શનમેં ક્ષીમ ન હોનેકા નિરૂપણ

હવે સૂત્રકાર એ વાત પ્રકટ કરે છે કે કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શન ક્ષુભિત (ચલાયમાન) થતાં નથી.

ટીકાર્થ-“ પંચર્હિ ઠાણેર્હિ કેવલવરનાણદંસણે ” ઇત્યાદિ—

કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શન ઉત્પન્ન થવાને યોગ્ય હોય ત્યારે ઉત્પન્ન થાય છે. પણ અવધિદર્શનની જેમ પૂર્વોક્ત પાંચ કારણોને લીધે ઉત્પત્તિના પ્રથમ સમયમાં તે ક્ષુભિત થતાં નથી અને કેવલી પણ ક્ષુભિત થતા નથી, કારણ કે તેમના દ્વારા વસ્તુનું યથાર્થ સ્વરૂપ જાણી લેવામાં આવે છે અને મોહનીય કર્મનો સર્વથા ક્ષય થઈ જવાથી તેમનામાં ભય, વિસ્મય, લોભ આદિનો સર્વથા અભાવ રહે છે, તેથી તેઓ અત્યંત ગંભીર હોય છે. આ સૂત્રમાં જે પાંચ કારણોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, તેનું છઠ્ઠા સૂત્રમાં સ્પષ્ટીકરણ થઈ ગયું છે. સૂ. ૭.

કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શન નારકાદિના બીભત્સ આદિ રૂપ શરીરને જોઈને પણ હ્રુલિત થતાં નથી. આ પ્રકારના પૂર્વસૂત્ર સાથેના સંબંધને લઈને હવે સૂત્રકાર શરીરોની પ્રરૂપણા કરે છે.

ટીકાર્થ—“ ગેરદયાળું સરીરગા પંચવત્ત્રા ” ઇત્યાદિ—

નારકોનાં શરીર કૃષ્ણાથી લઈને શુક્લ પર્યન્તના પાંચ વર્ણવાળાં અને તિક્ત (તીખા) થી લઈને મધુર પર્યન્તના પાંચ રસવાળાં કહ્યાં છે. એ જ પ્રમાણે વૈમાનિક પર્યન્તના ૨૪ દંડકોના જીવોના શરીરો વિષે પણ સમજવું. એટલે કે ૨૪ દંડકોના સમસ્ત જીવોના શરીર પણ પાંચ વર્ણવાળાં અને પાંચ રસવાળાં કહ્યાં છે, એમ સમજવું. અહીં નૈરયિકોથી લઈને વૈમાનિક પર્યન્તના સમસ્ત જીવોનાં શરીરને જે પાંચ વર્ણવાળાં અને પાંચ રસવાળાં કહ્યાં છે, તે નિશ્ચયનયને આધારે કહેવામાં આવેલ છે, તેમ સમજવું. વ્યવહારનયની માન્યતા અનુસાર તો આ ૨૪ દંડકના જીવોમાંના પ્રત્યેક દંડકના જીવોના શરીરમાં એક વર્ણની પ્રચુરતા હોય છે, તે કારણે તેમને કૃષ્ણાદિ પ્રતિનિયત વર્ણવાળા કહેવામાં આવે છે.

જીવોનાં શરીર પાંચ પ્રકારનાં હોય છે—(૧) ઔદારિક (૨) વૈક્રિય, (૩) આહારક, (૪) કાર્મણ અને (૫) તૈજસ.

પ્રધાન (મુખ્ય) શરીરને ઔદારિક શરીર કહે છે. ઔદારિક શરીરમાં જે પ્રધાનતા કહી છે તે તિર્થંકર આદિના શરીરની અપેક્ષાએ કહી છે.

અથવા—“ ઓરાલિય ” ની સંસ્કૃત છાયા “ ઔરાલિક ” પણ થાય છે. “ ઉરાલ ” એટલે વિશાળ, જે શરીર વિશાળ હોય છે તેને ઔદારિક

કહે છે. તેની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના એક હજાર યોજન કરતાં પણ અધિક કહી છે. આ રીતે આ શરીર બીજા શરીરો કરતાં અધિક અવગાહનાવાળું હોવાથી તેને ઔરાલિક કહ્યું છે. કહ્યું પણ છે કે—“ જોયણસહસ્રમહિયં ” ઇત્યાદિ—

જો કે વૈક્રિય શરીર એક લાખ યોજનની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહનાવાળું હોઈ શકે છે, પરંતુ એવી સ્થિતિમાં તે સદા અવસ્થિત રહેતું નથી, તેથી તેને અહીં અહણ કરવામાં આવ્યું નથી—અથવા “ ડરાલમેવ ઔરાલિકમ્ ” આ વ્યુત્પત્તિ અનુસાર અદ્ય પ્રદેશોથી ઉપચિત હોવાથી અને વિશાળ હોવાથી ભિંડની જેમ તેને ઔરાલિક કહેવામાં આવ્યું છે. “ ઔરાલિક ” આ પદની સિદ્ધિ નિપાતનથી થઈ છે. અથવા—ઔરાલમેવઔરાલિકમ્ ” આ વ્યુત્પત્તિ અનુસાર જે શરીર ઔરાલ હોય છે, માંસ, અસ્થિ, સ્નાયુ આદિ વડે બંધાયેલું હોય છે તેને ઔરાલિક કહેવામાં આવે છે. પાંચ શરીરોમાંનું માત્ર ઔદારિક શરીર જ માંસ, અસ્થિ આદિથી યુક્ત હોય છે—અન્ય શરીરો માંસાદિથી યુક્ત હોતાં નથી. કહ્યું પણ છે કે—“ તત્થોદારમુરાલં ” ઇત્યાદિ. આ ગાથાઓનો અર્થ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે જ સમજવો.

વિવિધ અથવા વિશિષ્ટ ક્રિયાનું નામ વિક્રિયા છે. આ ક્રિયા વડે જે શરીરનું નિર્માણ થાય છે તેને વૈક્રિય શરીર કહે છે. કહ્યું પણ છે કે—“ વિવિહા વ વિસાદ્ઘા વા ” આ વૈક્રિય શરીરનો સદ્ભાવ નારકો અને દેવોમાં હોય છે.

ચૌદ પૂર્વાધારીઓ દ્વારા વિશિષ્ટ લબ્ધિના પ્રભાવથી, કોઈ ખાસ પ્રયોજન ઉદ્દેશ્યવાથી તીર્થંકર આદિની સમીપે જવાને માટે જે શરીરનું નિર્માણ કરવામાં આવે છે તે શરીરને આહારક શરીર કહે છે. કહ્યું પણ છે કે—“ કજ્જમ્મિ સમુપ્પણ્ણે ” ઇત્યાદિ આ ગાથાનો અર્થ પહેલા પ્રમાણે જ છે. આહારક શરીર થવામાં આ ચાર કારણો છે. “ વાણિદ્ય-રિદ્ધિવરિસણં ” ઇત્યાદિ—પ્રાણીઓ પર દયા કરવાને નિમિત્તે, ઋદ્ધિ દર્શનને માટે, છદ્મસ્થો પર અનુગ્રહ કરવાને માટે, અને શંકા નિવારણ કરવા ભગવાનની પાસે જવાને માટે તેઓ આહારક શરીરનું નિર્માણ કરે છે. જ્યારે તેમનું તે કાર્ય સિદ્ધ થઈ જાય છે ત્યારે તે આહારક શરીર જેના શરીરમાંથી પ્રકટ થયું હોય છે તેના જ શરીરમાં સમાઈ જાય છે. ક્યારેક તો લોકમાં

આહારક શરીરનો બિલકુલ સદ્ભાવ હોતો નથી. તેનો વિરહકાળ ઓછામાં ઓછો એક સમયનો અને વધારેમાં વધારે ૬ માસનો કહ્યો છે. આહારક શરીરની લઘિ ચાર વાર પ્રકટ કરીને જીવ મોક્ષમાં જાય છે. સમસ્ત ચૌદ પૂર્વધારી આહારક શરીરનું નિર્માણ કરતા નથી, પણ કોઈ કોઈ ચૌદ પૂર્વ-ધારી જ તેનું નિર્માણ કરે છે.

તેજનો જે ભાવ છે તે તૈજસ શરીર છે. ઉબાદિ રૂપ ચિહ્ન વડે તેનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ થાય છે. કહ્યું પણ છે કે—“ સવ્વસ્સ ઉમ્હસિદ્ધં ” ઇત્યાદિ— તૈજસ લઘિના નિમિત્તથી આ તૈજસ શરીરનું નિર્માણ થાય છે, તથા આહારાદિના પરિપાકમાં તે શરીર કારણભૂત બને છે. અન્ય શરીરોની સાથે રહેનારું તે એક સૂક્ષ્મ શરીર વિશેષ જ છે. જ્ઞાનાવરણીય આદિ કર્મોના સમૂહ રૂપ કાર્મણ શરીર હોય છે. કહ્યું પણ છે કે “ કમ્મવિગારો કમ્મણ ” ઇત્યાદિ— કર્મોના જે વિકાર છે તે કાર્મણ છે. તે કાર્મણનું આઠ પ્રકારના વિચિત્ર કર્મો વડે નિર્માણ થાય છે. તે કાર્મણ શરીર સમસ્ત શરીરોના કારણભૂત હોય છે. આ કથનનો ભાવાર્થ એ છે કે જે શરીર કર્મપુદ્ગલો વડે નિર્વર્તિત થઈને સમસ્ત શરીરોની ઉત્પત્તિમાં કારણભૂત બને છે, તે શરીરને કાર્મણ શરીર કહે છે. ઔદારિક આદિ શરીરોનું આ પ્રકારના કર્મથી જે નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે તેનું કારણ આ પ્રમાણે છે—

ઔદારિક શરીર કરતાં વૈક્રિય શરીર સૂક્ષ્મ છે. વૈક્રિય શરીર કરતાં આહારક શરીર સૂક્ષ્મ છે અને આહારક કરતાં તૈજસ શરીર સૂક્ષ્મ છે પ્રદેશની અપેક્ષાએ વિચાર કરવામાં આવે તો ઔદારિક કરતાં વૈક્રિય શરીરના પ્રદેશ અસંખ્યાગણાં હોય છે, વૈક્રિય શરીર કરતાં આહારક શરીરના પ્રદેશ અસંખ્યાતગણાં હોય છે, આહારક શરીર કરતાં તૈજસ શરીરના પ્રદેશ અનંતગણાં હોય છે અને તૈજસ શરીર કરતાં કાર્મણ શરીરના પ્રદેશ અનંતગણાં હોય છે.

આ ઔદારિક આદિ શરીરો પાંચ વર્ણવાળાં અને પાંચ રસવાળાં છે, આ વાતનું પ્રતિપાદન કરવાને માટે હવે સૂત્રકાર આ સૂત્ર કહે છે—“ ઔદારિકિયસરીરે પંચવન્ને પણ્ણત્તે ” આ કથનનો ભાવાર્થ એ છે કે ઔદારિક શરીરમાં પાંચ વર્ણ અને પાંચ રસનો સદ્ભાવ હોય છે. બાહર રૂપને ધારણ કરનારા પર્યાપ્તક હોવાથી સ્થૂલાકારને ધારણ કરનારા સમસ્ત શરીરો પાંચ વર્ણવાળા મનુષ્યાદિકોના શરીરના વર્ણોના ભેદથી ભિન્ન ભિન્ન એવાં કૃણ્ણથી લઈને શુક્લ પર્યાન્તના વર્ણવાળાં હોય છે. અક્ષિગોલક વગેરેમાં એવું જોવામાં આવે છે, તથા તેમના શરીરો એ ગન્ધોવાળાં—સુરભિ અને દુરભિ ગન્ધોવાળાં હોય છે, અને કઠિન, મૃદુ, શીત, ઉષ્ણ, ગુરુ, લઘુ, સ્નિગ્ધ અને રૂક્ષ, આ આઠ સ્પર્શોવાળાં હોય છે. પરન્તુ જે અબાહર રૂપને ધારણ કરનારાં શરીરો છે, તેઓ નિયત વર્ણ, રસ, ગન્ધ અને સ્પર્શોવાળાં હોતાં નથી, કારણ કે તેઓ અપર્યાપ્તક હોય છે. તેથી તેઓમાં અવયવ વિભાગનો અભાવ રહે છે. સૂ. ૮

આ પ્રકારે શરીરોનું પ્રતિપાદન કરીને હવે સૂત્રકાર શરીરગત ધર્મ-વિશેષોનું “ પંચહિં ઠાળેહિં ” આ સૂત્રથી લઈને “ પંચ અઙ્ગવદ્વાળા ” આ સૂત્ર પર્યન્તના સૂત્રો દ્વારા પ્રતિપાદન કરે છે—

“ પંચહિં ઠાળેહિં પુરિમપચ્છિમગાળં ” ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ—ભરતક્ષેત્ર અને ઐરવત ક્ષેત્રના જે ૨૪ તીર્થંકરો થયા છે, તેમાંના પહેલા અને છેલ્લા તીર્થંકરોને નીચેના પાંચ કારણોને લીધે ઉપદેશ આપવામાં કઠિનતા—મુશ્કેલી પડી હતી—(૧) દુરાખ્યેય, (૨) દુર્વિભાજ્ય, (૩) દુર્દર્શ (૪) દુસ્તિતિક્ષ અને (૫) દુરનુચર.

(૧) જે વસ્તુતત્ત્વને દુઃખપૂર્વક—ઘણી મુશ્કેલીથી પ્રતિપાદિત કરી શકાય છે, તેને દુરાખ્યેય કહેવાય છે. તે આસેવનશિક્ષા અને ગ્રહણશિક્ષા રૂપ હોય છે. આ કથનનું તાત્પર્ય એ છે કે પહેલા અને છેલ્લા તીર્થંકરના શિષ્યો ઋગ્વેદ અને વક્રજ હોવાથી વસ્તુતત્ત્વનું કથન કરવામાં પહેલા અને છેલ્લા તીર્થંકરને ઘણી જ કઠિનતાનો અનુભવ કરવો પડ્યો હતો. (૨) “ દુર્વિભાજ્ય ”—શિષ્યોની બુદ્ધિમાં જે વસ્તુતત્ત્વનું વિભાગશઃ સંસ્થાપન કરવાનું કાર્ય દુઃશક્ય હોય છે, તેનું નામ દુર્વિભાજ્ય છે. (૩) જે વસ્તુતત્ત્વ શિષ્યોને ઘણી મુશ્કેલીથી દેખાડી શકાય છે—એટલે કે જે વસ્તુતત્ત્વ શિષ્યોને સમજાવવામાં તેમને કઠિનતાનો અનુભવ કર્યો હતો, તેને દુર્દર્શ કહેવામાં આવેલ છે. (૪) ઉત્પન્ન થયેલા જે પરીષ્કોણે શિષ્યો દ્વારા સહન કરાવવામાં તેમને કઠિનાઈનો અનુભવ કરવો પડ્યો હતો, તે પરીષ્કોણે અહીં દુસ્તિતિક્ષ કહ્યાં છે. (૫) તેમણે શિષ્યો પાસે જે અચારોનું પાલન ઘણી મુશ્કેલીથી કરાવ્યું હતું તે આચારોને અહીં દુરનુચર કહ્યાં છે.

જો કે આ પાંચ સ્થાનોને અહીં દુરાખ્યાન આદિ રૂપે કહેવા જોઈતાં હતાં, દુરાખ્યેય આદિ રૂપે કહેવા જોઈતાં ન હતાં, પરંતુ અહીં આશ્રય અને

આશ્રયીમાં અલેદના ઉપચારથી તેમને દુરાખ્યેય આદિ રૂપે કહેવામાં આવેલ છે. એટલે કે જે સ્થાનોમાં કૃચ્છ્ર (દુઃખ) વૃત્તિ હોય છે તે સ્થાનોને પણ કૃચ્છ્રવૃત્તિના યોગથી કૃચ્છ્રવૃત્તિ રૂપ (દુઃખરૂપ) માનવામાં આવ્યાં છે. એ જ કારણે અહીં તે સ્થાનોને દુરાખ્યેય આદિ રૂપ અહીં કહ્યાં છે. અથવા-પહેલાં અને છેલ્લા તીર્થકરોના તીર્થમાં આચાર્ય આદિકોને માટે શિષ્યોને વસ્તુતત્ત્વ કહેવાનું દુરાખ્યેય હતું અને તેમની ખુદ્ધિમાં વસ્તુતત્ત્વની વિભાગશઃ સ્થાપના કરવાનું કાર્ય પણ મુશ્કેલ હતું. અને પોતાને માટે પણ તે દુર્દર્શ, દુસ્તિતિક્ષ અને દુરનુચર હતું. આ પ્રમાણે અર્થ પણ અહીં ગ્રહણ કરી શકાય છે. જે વચ્ચેના ૨૨ તીર્થકરો થઈ ગયા તેમની આખ્યાન આદિ પાંચ સ્થાનોમાં અકૃચ્છ્રવૃત્તિ (સુખરૂપ વૃત્તિ) હતી. તેમને આખ્યાન આદિમાં કઠિનતાનો અનુભવ કરવો પડ્યો ન હતો. તેઓ આ પાંચ સ્થાનોમાં અકૃચ્છ્ર વૃત્તિવાળા (સુખરૂપ વૃત્તિવાળા) હતા.

(૧) સુ આખ્યેય, (૨) સુ વિભાજન, (૩) સુદર્શ, (૪) સુતિતિક્ષ અને (૫) સુ અનુચર. અકૃચ્છ્રવૃત્તિના યોગથી આ સ્થાનોને અકૃચ્છ્રવૃત્તિરૂપ કહ્યાં છે. તેથી તે સ્થાનોને સુ આખ્યેય આદિ રૂપે અહીં ખતાવવામાં આવ્યાં છે. વચ્ચેના ૨૨ તીર્થકરોના શિષ્યો ઋગ્પ્રાગ્ય હતા તેથી તેમને વસ્તુતત્ત્વ કહેવામાં-સમજાવવામાં લગવાનો કઠિનતાનો અનુભવ થતો નહીં. અહીં પણ ઉપર મુજબના પાંચ સ્થાનોનું કથન થવું જોઈએ. અથવા વચ્ચેના ૨૨ તીર્થકરોના તીર્થમાં આચાર્યોને આખ્યાન આદિ પાંચ સ્થાનોમાં કઠિનતા અનુભવવી પડતી નથી. આ પક્ષે આગળ પ્રમાણે જ અહીં વ્યાખ્યા સમજાવેલી.

હવે મહાવીર પ્રભુએ શ્રમણ નિર્ગ્રંથોના જે કર્તવ્યો ખતાવ્યાં છે, તેને સૂત્રકાર પ્રકટ કરે છે—શ્રમણ લગવાન મહાવીરે નીચેનાં પાંચ સ્થાન શ્રમણોને માટે સર્વદા ફલદાયી વર્ણિત કર્યાં છે, નામની અપેક્ષાએ કીર્તિત કહ્યાં છે, સ્વરૂપની અપેક્ષાએ સ્પષ્ટવાણીથી કહ્યાં છે, નિત્ય પ્રશંસાને યોગ્ય કહ્યાં છે,

છે અને કર્તૃવ્ય રૂપ (કરવા યોગ્ય) બતાવ્યાં છે. તે પાંચ સ્થાન નીચે પ્રમાણે છે—(૧) ક્ષાન્તિ, (૨) મુક્તિ, (૩) આર્જવ, (૪) માર્દવ અને (૫) લાઘવ. ક્ષમાને ક્ષાન્તિ કહે છે, તે ક્રોધના ત્યાગથી ઉદ્ભવે છે, લોભના ત્યાગનું નામ મુક્તિ છે, ઋણતાનું નામ આર્જવ છે, માયાના ત્યાગથી ઋણતા આવે છે. મૃદુતાનું નામ માર્દવ છે, તે માનના ત્યાગથી ઉત્પન્ન થાય છે. લઘુતાનું નામ લાઘવ છે, અથવા અદ્ય ઉપકરણ અને ઋદ્ધિ રસ અને ગૌરવના ત્યાગથી આ ગુણ ઉત્પન્ન થાય છે.

હવે પછીના વૈયાવૃત્ય સુધીના પ્રત્યેક સૂત્રમાં પણ “ પંચ હિં ઠાણેહિં સમણેણં મગવયા મહાવીરેણ ” ઇત્યાદિ સૂત્રપાઠ આગળ જે પ્રમાણે કહ્યાં છે તે પ્રમાણે કહેવો જોઈએ. એટલે કે જે પ્રકારે પૂર્વોક્ત સ્થાનોમાં એવું કહેવામાં આવ્યું છે કે શ્રમણોને માટે આ સ્થાનો શ્રમણુ લગવાન મહાવીર દ્વારા વર્ણિત, કીર્તિત, ઉક્ત, પ્રશંસિત અને કર્તૃવ્ય (કરવા યોગ્ય) મનાયા છે, એ જ પ્રમાણે સત્ય, સંયમ, તપ, ત્યાગ અને બ્રહ્મચર્યવાસ રૂપ આ પાંચ સ્થાનોને પણ વર્ણિત, કીર્તિત આદિ રૂપ માનવામાં આવેલ છે યથાર્થ લાપણુ અથવા વચનનું નામ સત્ય છે. આ સત્ય ચાર પ્રકારનું કહ્યું છે—“ અવિસંવાદનયોગઃ ” ઇત્યાદિ. અંગીકૃતનું પાલન કરવું તેનું નામ અવિસંવાદન યોગ છે. અને મન, વચન અને કાયાની અકુટિલતા રૂપ બીજા ત્રણ ભેદો મળીને સત્યના કુલ ચાર ભેદ પડે છે. પૃથ્વીકાય આદિનું રક્ષણ કરવા રૂપ સંયમ હોય છે. એટલે કે છકાયના જીવોની રક્ષા કરવી તેનું નામ સંયમ છે. તે સંયમના ૧૭ સત્તર પ્રકાર કહ્યા છે. જેમકે “ પુઢવિદગગ્ગણિ ” ઇત્યાદિ. આસ્ત્રવોથી વિરક્ત થવા રૂપ જે આત્મપરિણતિ છે, તેને સંયમ કહે છે. આ પ્રકારના સંયમના પણ ૧૭ સત્તર પ્રકાર કહ્યા છે. જેમકે “ પ સ્ત્રવાદ્વિરમણ ” ઇત્યાદિ—સંયમના ૧૭ પ્રકારો નીચે પ્રમાણે છે—પૃથ્વીકાય આદિ પાંચ સ્થાવર જીવોના વિષયમાં યતના રાખવી, ચાર પ્રકારના ત્રસ જીવોની યતના કરવી, આ પ્રકારે નવ ભેદ સમજવા. બાકીના આઠ ભેદ નીચે પ્રમાણે છે—પ્રેક્ષા સંયમ, ઉપ્રેક્ષા સંયમ, પ્રમાર્જન સંયમ, પરિષ્ઠાપન સંયમ, મન સંયમ, વચન સંયમ, કાય સંયમ અજીવના વિષયમાં સંયમ. “ પુઢવિદગ ” ઇત્યાદિ ગાથા દ્વારા સંયમના સત્તર ભેદ અહીં પ્રકટ કરવામાં આવ્યા છે. તથા પાંચ આસ્ત્રવોથી વિરક્ત થવું, પાંચ ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ કરવો—તેમને વશ રાખવી, ચાર કષાયોને જીતવા અને મન, વચન અને કાયાની અશુભ ક્રિયાઓથી વિરક્ત થવું, એ પ્રકારેના આસ્ત્રવોથી વિરક્ત થવા રૂપ જે સંયમ છે તેના પણ ૧૭ સત્તર ભેદ પ્રકટ કરવામાં આવ્યા છે. જેના દ્વારા શરીરમાં રહેલા રક્ત, રુધિર આદિને અથવા અશુભ કર્મને તપાવવામાં આવે છે, તેને તપ કહે છે. કહ્યું પણ છે કે “ રસરુચિર-

માંસમેદો ” ઈત્યાદિ-તેનો અર્થ સ્પષ્ટ છે. આ તપના મુખ્ય બે ભેદ છે—
બાહ્ય તપ અને આત્મ્યન્તર તપ બાહ્ય તપના નીચે પ્રમાણે છ ભેદ કહ્યા છે
“ અણસનમૂળોચરિયા ” ઈત્યાદિ—

(૧) અનશન, (૨) જીજ્ઞાસરી, (૩) વૃત્તિસંક્ષેપ, (૪) રસત્યાગ (૫)
કાયકલેશ અને (૬) સંલીનતા.

આત્મ્યન્તર તપના નીચે પ્રમાણે છ ભેદ કહ્યા છે—(૧) પ્રાયશ્ચિત્ત, (૨)
વિનય, (૩) વૈયાવૃત્ય, (૪) સ્વાધ્યાય, (૫) ધ્યાન અને (૬) ઉત્સર્ગ.

સાંભોગિક સાધુઓને માટે આહાર પાણી લાવી દેવાં અને સાંભોગિક
ન હોય એવા સાધુઓને શ્રાદ્ધ (શ્રાવક) આદિકોનાં ઘર બતાવવા તેનું નામ
ત્યાગ છે. કહ્યું પણ છે કે “ તોકયપચ્ચક્ષાણો ” ઈત્યાદિ. આ શ્લોકનો ભાવાર્થ
એવો છે કે જેણે પ્રત્યાખ્યાન કરી લીધાં છે એવો સાધુ આચાર્ય, ગ્લાન
અને વૃદ્ધ સાધુઓને માટે ભિક્ષા વહોરી લાવીને તેમને આપી દે. તથા
પોતાના સાંભોગિક સાધુઓને, અન્ય સાંભોગિક સાધુઓ માટે
આહાર પાણી પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય શ્રાવકના ઘરો બતાવે અને જો પોતે અશક્ત
હોય, તો સાંભોગિકને પોતાની સમાધિ અનુસાર શ્રાવકોનાં ઘરો બતાવે. તેને
તથા બ્રહ્મચર્યમાં-મૈથુન વિરમણ રૂપ વ્રતમાં જે વાસ (અવસ્થા) છે તેને
બ્રહ્મચર્યવાસ કહે છે. એટલે કે બ્રહ્મચર્યના પાલનપૂર્વક રહેવું તેનું નામ
બ્રહ્મચર્યવાસ છે. આ પ્રકારના ક્ષાન્તિથી લઈને બ્રહ્મચર્ય પર્યન્તના દસ પ્રકારના
શ્રમણ ધર્મ કહ્યા છે.

હવે સૂત્રકાર સાધુના ધર્મરૂપ જે વૃત્તિસંક્ષેપ નામનું બાહ્યતપ છે, તેના
ભેદોનું કથન કરે છે—“ વક્ષિત્તચરણ ” ઈત્યાદિ—શ્રમણ ભગવાન મહાવીર
દ્વારા નીચેના પાંચ સ્થાન વર્ણિત, કીર્તિત આદિ રૂપ ગણાવ્યા છે—(૧) ઉત્ક્ષિપ્ત
ચરક, (૨) નિક્ષિપ્ત ચરક, (૩) અન્ત ચરક, (૪) પ્રાન્ત ચરક અને (૫) રૂક્ષ ચરક

ગૃહસ્થે પાક લોજનમાંથી (જેમાં કોઈ લોજન બનાવ્યું હોય તે
પાત્રમાંથી) બીજા લોજનમાં જે લોજન મૂકી રાખ્યું હોય એવાં લોજનની
ગવેષણાને માટે વિચરણ કરતા સાધુને ઉત્ક્ષિપ્ત ચરક કહે છે. આ પ્રકારનું
લોજન ગ્રહણ કરવાનો તેણે અભિગ્રહ કર્યો હોય છે.

પાક લોજનમાંથી લઈને અન્ય પાત્રમાં સ્થાપિત કરી નાખવામાં આવેલા
લોજનને નિક્ષિપ્ત કહે છે. એવા લોજનને ગ્રહણ કરવાના અભિગ્રહપૂર્વક જે
સાધુ વિચરણ કરે છે, આહારની ગવેષણા કરે છે, તેને નિક્ષિપ્ત ચરક કહે
છે. જે સાધુ અભિગ્રહ વિશેષને લીધે કોદરા આદિ નિઃસાર ધાન્યરૂપ અહાર
ની ગવેષણા કરવાને માટે વિચરણ કરે છે, તે સાધુને અન્તચરક કહે છે.
જે ભિક્ષુ અભિગ્રહપૂર્વક પર્યુષિત ઠંડા (વાસી) છાશમિશ્રિત, વાલ, ચણા
આદિ અન્નરૂપ લોજનની ગવેષણા કરવાને માટે વિચરણ કરે છે, તેને પ્રાન્ત-

ચરક કહે છે. જે સાધુ અભિગ્રહપૂર્વક નિઃસ્નેહ-ધી, તેલ આદિ સિન્ધતાથી રહિત-આહારની ગવેષણાને માટે વિચરણ કરે છે તેને રૂક્ષચરક કહે છે. તે માત્ર રૂક્ષ (લૂખા) આહારને જ ગ્રહણ કરે છે.

તથા અજ્ઞાત ચરક આદિ જે પાંચ સ્થાન છે તેનું સૂત્રકાર હવે સ્પષ્ટીકરણ કરે છે—જે સાધુ પોતાના સૌજન્ય આદિ લાવેને દેખાડયા વિના જ અભિગ્રહ ધારણ કરીને લિક્ષાને માટે ભ્રમણ કરે છે તેને અજ્ઞાતચરક કહે છે, અથવા અજ્ઞાત ઘરોમાંથી જે લિક્ષા પ્રાપ્ત કરવાનો અભિગ્રહ ધારણ કરીને લિક્ષાને માટે ભ્રમણ કરે છે તેને અજ્ઞાતચરક કહે છે.

અન્ન વિના જે સાધુ મ્હાનમુખ થઈ જાય છે, જેનું મુખ જાણે કે કરમાઈ જાય છે, એવા લિક્ષુને અન્નગ્લાયક કહે છે. એવો તે અન્નગ્લાયક લિક્ષુ અભિગ્રહ વિશેષને અધીન રહીને તે પ્રકારની સ્થિતિ થવા છતાં પણ ભ્રમણ કર્યા કરે છે, એવા લિક્ષુને અન્નગ્લાયકચર કહે છે. તે અન્નગ્લાયક ચાર રાત્રિ-પર્યુષિત (વાસી) અન્નનો લોગી હોય છે. એટલે કે ખાટી છાશ આદિ વડે મિશ્રિત વાલ, ચણા આદિ વાસી અન્નની ગવેષણા કરે છે. જે સાધુ અભિગ્રહ વિશેષ ધારણ કરીને મૌનપૂર્વક લિક્ષાને માટે ભ્રમણ કરે છે, તેને મૌનચરક કહે છે. જેણે સંસૃષ્ટ અન્નાદિ ભરેલા હસ્તભાજન આદિ વડે દેવામાં આવેલ આહાર આદિને ગ્રહણ કરવાનો કલ્પ (નિયમ) કરેલો છે, એવા પ્રકારના અભિગ્રહધારી સાધુને સંસૃષ્ટ કલ્પિક કહે છે. અર્પણ કરવા યોગ્ય દ્રવ્યથી જ સંસૃષ્ટ એવા હસ્ત ભાજનાદિ વડે આપવામાં આવતા આહારાદિને જ ગ્રહણ કરવાનો જેણે અભિગ્રહ ધારણ કરેલો છે એવા સાધુને ‘તજ્જાત સંસૃષ્ટ કલ્પિક કહે છે. તથા ઔપનિધિક આદિ પાંચ સ્થાન આ પ્રમાણે છે—

(૧) ઔપનિધિક, (૨) શુદ્ધૈષનિક, (૩) સંખ્યાદત્તિક, (૪) દૃષ્ટલા ભક અને (૫) પુષ્ટલાભિક. દાતાએ લોજન કરતી વખતે જે અન્નાદિને પોતાની પાસે રાખેલ હોય તે અન્નાદિને જ ગ્રહણ કરવાના નિયમવાળો જે સાધુ હોય છે તેને અથવા તેણે જે પ્રકારનો અભિગ્રહ કર્યો હોય તે પ્રકારે આહાર

આદિને ગ્રહણ કરવાના નિયમવાળો હોય છે, તેને ઔપનિધિક અથવા ઔપ-
નિધિત લિક્ષુ કહે છે. જે સાધુનો એવો અભિગ્રહ હોય છે કે હું નિવ્યંજન
આહારને જ ગ્રહણ કરીશ, અને તે પ્રકારની આહારની તે ગવેષણા કરતો
હોય, તો તેને શુદ્ધેષણિક કહે છે. જે સાધુએ એવો અભિગ્રહ કર્યો હોય કે
હું અવિચ્છિન્ન રૂપે પાત્રમાં નંખાયેલી આહારની એક, બે, ત્રણ એમ અમુક
દત્તિયો જ ગ્રહણ કરીશ, એવા અભિગ્રહધારી સાધુને સંખ્યાદત્તિક કહે છે.
દત્તિનું સ્વરૂપ નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે—

“ વત્તી ઉ જત્તિણ વારે ” ઇત્યાદિ. કોઈ પણ જાતના વ્યવધાન વિના
(આંતરા વિના) દાતા અન્નપાણી આદિને સાધુના પાત્રમાં નાખે તો એક
દત્તી ગણાય. આંતરો પડે ત્યારે બીજી દત્તી ગણાય. જે લિક્ષુનો એવો નિયમ
હોય કે હું મારી નજરે દેખાય એવી જગ્યાએથી લાવવામાં આવેલા આહાર-
ને જ ગ્રહણ કરીશ અથવા જે દાતા પ્રથમ નજરે પડશે તેને ત્યાંથી જ
આહાર ગ્રહણ કરીશ એવા અભિગ્રહધારી લિક્ષુને દૃષ્ટલાલિક કહે છે. જ્યારે
કોઈ લિક્ષુ એવો નિયમ કરે છે કે કોઈ દાતા જ્યારે મને એવું પૂછશે કે
“ હે લિક્ષો ! હું આપને માટે શું અર્પણ કરું ? ” ત્યારે જ હું તેને ત્યાંથી
આહાર ગ્રહણ કરીશ, આ પ્રકારના અભિગ્રહપૂર્વક તેની ગવેષણા કરતા સાધુને
પૃષ્ટલાલિક કહે છે. હવે આચાર્યમામ્લિક આદિ વિષયક જે પાંચ સ્થાન કહ્યાં
છે, તેમનું સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવે છે—

વિકૃતિ રહિત એટલે કે લુખાં અન્ન આદિનું અથવા શેકેલા ચણાને
અચિત્ત પાણીમાં પલાળી રાખીને બે પ્રહરમાં એક વાર ભોજન કરવું તેનું
નામ આચાર્યમામ્લ છે. એવું આચાર્યમામ્લ બે કરે છે તેને આચાર્યમામ્લિક કહે
છે. જે આહારમાં ધી આદિ રૂપ વિકૃતિનો અભાવ છે તે આહારને નિર્વિકૃતિક
કહે છે. આ પ્રકારના અભિગ્રહપૂર્વક જે લિક્ષુ આહારની ગવેષણા કરવાને
માટે વિચરણ કરે છે, તેને નિર્વિકૃતિક લિક્ષુ કહે છે. પૂર્વાહ્નિકાળ-

માં જ શિક્ષા પ્રાપ્તિ માટે હું નીકળીશ, આ પ્રકારના નિયમપૂર્વક જે શિક્ષા પૂર્વાદ્ધુણકાળે જ શિક્ષા પ્રાપ્તિ માટે ઉપાશ્રયમાંથી નીકળે છે, તેને પૌષ્ઠાત્મિક સાધુ કહે છે. જે સાધુને એવો નિયમ છે કે હું પરિમિત પિંડ જ (અમુક પ્રમાણમાં જ) આહાર ગ્રહણ કરીશ, આ પ્રકારના નિયમપૂર્વક ગોચરીને માટે વિચરણ કરતા સાધુને પરિમિતપિંડપાતિક કહે છે. જે સાધુને એવો નિયમ છે કે હું લાડુ આદિ આહારના કકડા કર્યા બાદ જ તેને ગ્રહણ કરીશ, તો તે પ્રકારના નિયમપૂર્વક તે પ્રકારના આહારની ગવેષણા કરતા સાધુને ભિન્નપિંડપાતિક કહે છે.

અરસ આહારાદિ વિષયક જે પાંચ સ્થાન કહ્યાં છે તે નીચે મુજબ છે—
હિંગ આદિથી રહિત આહારને જ હું ગ્રહણ કરીશ, આ પ્રકારના નિયમપૂર્વક જે સાધુ આ પ્રકારના આહારની ગવેષણા કરવા નિમિત્તે દાતાઓને ઘેર જાય છે, તે સાધુને અરસાહારી શિક્ષુ કહે છે. જે સાધુ વિરસ (રસ રહિત) -કળથી આદિ જુના ધાન્યમાંથી નિર્મિત (બનાવેલ) આહારને જ ગ્રહણ કરવાના નિયમપૂર્વક તે પ્રકારના આહારની ગવેષણા કરતો વિચરે છે, તેને વિરસાહારી સાધુ કહે છે જે સાધુ કોદરા આદિ નિસ્સાર ધાન્યમાંથી તૈયાર કરેલા આહારને જ ગ્રહણ કરે છે, તેને અન્તાહારી કહે છે. જે સાધુ વાસી છાશમિશ્રિત વાલ, ચણા આદિનો જ આહાર કરે છે તેને પ્રાન્તાહારી કહે છે. જે સાધુ ઘી આદિ સ્નિગ્ધ પદાર્થોથી રહિત વસ્તુઓનો જ આહાર ગ્રહણ કરે છે તેને રૂક્ષાહારી કહે છે.

અરસજીવી આદિ પાંચ સ્થાન નીચે પ્રમાણે છે—જેણે એવો નિયમ કર્યો છે કે હું જીવનપર્યન્ત રસવિહીન આહાર જ લઈશ, એવા સાધુને અરસ-જીવી કહે છે. એ જ પ્રમાણે વિરસજીવી આદિ ચાર સ્થાનો વિષે પણ સમજ લેવું જોઈએ.

સ્થાનાતિગ આદિ પાંચ સ્થાન નીચે પ્રમાણે છે—જે સાધુ કાર્યોત્સર્ગ કરે છે, તે સ્થાનાતિગ સાધુ છે. સ્થાનાતિગની સંસ્કૃત છાયા “સ્થાનાતિદ”

લેવામાં આવે તો, “સ્થાનં અતિ દદાતિ ઇતિ સ્થાનાતિદઃ” એવો વિગ્રહ થાય છે. તેનો અર્થ પણ સ્થાનાતિગ જેવો જ થાય છે “ઉત્કૃષ્ટકાસનિક” જે આસને બેસવાથી બાણે જમીન પર બેઠક જ ન જમણી હોય એવું લાગે છે, એવા આસને જે સાધુ બેઠો હોય છે તેને ઉત્કૃષ્ટકાસનિક કહે છે આ આસનમાં ઉભડક બેસવું પડે છે.

“પ્રતિમાસ્થાયી” — એક રાત્રિક આદિ કાર્યોત્સર્ગ વિશેષરૂપ પ્રતિમા ધારણ કરીને રહેવાનો જેનો નિયમ છે એવા કાર્યોત્સર્ગ વિશેષમાં સ્થિત સાધુને પ્રતિમાસ્થાયી કહે છે.

“વીરાસનિક” — વીરના આસન જેવું જેનું આસન હોય છે, તેને વીરાસનિક કહે છે. સિંહાસન પર બેઠેલી વ્યક્તિના નીચેથી સિંહાસનને ખસેડી દેવાથી શરીરનો જેવો આકાર-સિંહાસન પર જ બેઠો હોય એવો આકાર જે આસનમાં થઈ જાય છે, તે આસનને વીરાસન કહે છે. તે આસન ઘણું જ કઠણ છે, વીર પુરુષ જ તે આસન કરી શકે છે. એવું આસન જેનું હોય છે તેને વીરાસનિક કહે છે. આ આસને બેઠેલ માણસનો આકાર ખુરસી જેવો થઈ જાય છે. ખુરસીના પાછલા બે પાયા ખસેડી દેવાથી અને આગલા બે પાયા રહેવા દેવાથી તેનો જેવો આકાર થઈ જાય છે, તેવો જ આકાર આ આસને બેઠેલી વ્યક્તિનો થઈ જાય છે. તેથી જ આ આસને બેસવું ઘણું જ મુશ્કેલ ગણાય છે.

નૈષધિક-નિષધા આસન વિશેષરૂપ હોય છે, તે પાંચ પ્રકારની છે— (૧) જે આસનમાં બન્ને ચરણોનો અને હસ્તોનો સ્પર્શ સમાનરૂપે થાય છે. તેનું નામ ‘સમપાદપૂતા નિષધા’ છે. (૨) જે આસનમાં ગાયને દોતી વખતે બેસે તેમ બેસવામાં આવે છે, તે આસનને “ગોનિષધિકા” કહે છે. (૩) જે આસનમાં બન્ને ચરણોને જમીન પર રાખીને બેસવું પડે છે અને ત્યારબાદ એક પગને ઊંચો કરવામાં આવે છે—ધુટણને ઊંચો કરવામાં આવે છે, તે આસનને હસ્તિશુડિકાનિષધા કહે છે. (૪) પર્યાંકાસન અને અર્ધ પર્યાંકાસન, આ બે આસન તો બાણીતાં છે. આ પ્રકારની નિષધા (આસન) જેમની હોય છે, તેમને નૈષધિક કહે છે. દંડાયતિક આદિ પાંચ આસન નીચે પ્રમાણે છે— (૧) દંડાયતિક, (૨) લગંડશાયી, (૩) આતપક, (૪) અપાવૃતક અને (૫) અકંડૂયક

જે પ્રકારના આસનમાં પગ પહોળા કરવાથી દંડના જેવી દીર્ઘતા થાય છે, તે આસનવાળાને દંડાયતિક કહે છે. વક્ર કાષ્ટને લગંડ આસન કહે છે. આ વક્ર કાષ્ટના જેવું જે આસન હોય છે તેને લગંડ આસન કહે છે. આ લગંડાસને શયન કરનારને લગંડશાયી કહે છે. આ આસનમાં મસ્તક અને એડી આદિ ભાગો તો જમીનનો સ્પર્શ કરે છે, પરંતુ પૃથ્થભાગ જમીનને અડકતો નથી, તે તો જમીનથી અદ્ધર જ રહે છે. આ પ્રકારના આસને શયન કરનારને લગંડશાયી કહે છે. એટલે કે જેમ વક્ર કાષ્ટના બંને છેડા તો જમીનને ટેકવીને રહેલા હોય છે, પણ વચ્ચેનો ભાગ જમીનથી અદ્ધર રહેલો હોય છે, આ પ્રકારે શયન કરનાર વ્યક્તિને લગંડશાયી કહે છે.

જે સાધુ શીત, ઉષ્ણતા આદિ સહન કરવા રૂપ આતાપના કરે છે તેને આતાપક કહે છે. જે સાધુને પ્રાવરણ હોતું નથી તેને અપ્રાવૃતક કહે છે. ખંજવાળ આવવા છતાં પણ જે શરીરને ખંજવાળતો નથી, તે સાધુને અકંડ્યક કહે છે. સ્થાનાતિગથી લઇને અકંડ્યક પર્યંતના સમસ્ત સાધુઓ અભિગ્રહધારી હોય છે, એમ સમજવું. જો કે સ્થાનાતિગ આદિ સાધુજનોના આતાપકમાં સમાવેશ કરી શકાય છે, છતાં પણ પ્રધાન અપ્રધાનના ભેદની વિવક્ષાની અપેક્ષાએ અહીં તેમનું અલગ ભેદ રૂપે કથન કર્યું છે. તેથી આમાં પુનરુક્તિ દોષની સંભાવના રહેતી નથી. ॥ સૂ. ૯ ॥

નિર્ઘંથોકો મહાનિર્જરાદિકી પ્રાપ્તિકે કારણકા નિરૂપણ

હવે સૂત્રકાર એ સ્થાનો (કારણો) ને પ્રકટ કરે છે કે જે સ્થાનો દ્વારા શ્રમણ નિર્ઘંથો મહાનિર્જરાવાળા અને મહાપર્યાવસનવાળા (તે ભવમાં જ મોક્ષગામી થનારા) થાય છે.

ટીકાકર્તા—“પંચહિં ઠણેહિં સમણે નિગંથે મહાનિજ્જરે મહાપજ્જવસાણ” ઇત્યાદિ—

નીચેના પાંચ કારણોને લીધે શ્રમણ નિર્ઘંથ મહાનિર્જરાવાળા અને મહાપર્યાવસનવાળો થાય છે. સમસ્ત કર્મોનો સર્વથા ક્ષય થવો તેનું નામ જ મોક્ષ છે, તેમનો અંશતઃ ક્ષય થવો તેનું નામ નિર્જરા છે. આ રીતે નિર્જરા મોક્ષનું પૂર્વગામી અંગ છે. મોટા પ્રમાણમાં કર્મોનો ક્ષય કરનારને મહાનિર્જરાવાળો કહે છે. આ પ્રકારનો મહાનિર્જરાવાળો જીવ જ મહાપર્યાવસનવાળો—એ જ ભવમાં મોક્ષ પ્રાપ્ત કરનારો અપુનર્જન્મ હોઇ શકે છે. હવે તે પાંચ કારણો પ્રકટ કરવામાં આવે છે—
(૧) અગ્લાન ભાવે (ખિન્નતા અથવા ખેદના પરિત્યાગપૂર્વક) આચાર્યનું વૈયાવૃત્ય કરવાથી તે મહાનિર્જરાવાળો અને મહાપર્યાવસાનવાળો બની શકે છે.

આચાર્યની વૈયાવૃત્ય કરનાર એટલે કે ધર્મોપગ્રહ કરનારી વસ્તુઓ દ્વારા આહાર પાણી આદિ દ્વારા ઉપગ્રહ કરનાર શ્રમણુ નિર્ઘંથ મહાનિર્જરાવાળો અને મહાપર્યવસાનવાળો બને છે એ જ પ્રમાણે સૂત્ર પ્રદાન કરનાર ઉપાધ્યાયની અગ્જ્ઞાન ભાવે સેવા કરનાર, સંયમ માર્ગેથી ચલાયમાન થયેલા સાધુઓને ઉપદેશ દ્વારા ફરી સંયમ માર્ગે સ્થિર કરનાર સ્થવિરોનું અગ્જ્ઞાનભાવે વૈયાવૃત્ય કરનાર, અથવા ૬૦ વર્ષની ઉંમર જેણે વ્યતીત કરી નાખી છે એવા સ્થવિરોનું વૈયાવૃત્ય કરનાર અથવા સ્થાનાંગ, સમવાયાંગ આદિ શ્રુતધારી સ્થવિરોનું વૈયાવૃત્ય કરનાર શ્રમણુ નિર્ઘંથ મહાનિર્જરાવાળો અને મહાપર્યવસાનવાળો બને છે. માસખમણુ અર્થે તપસ્યા કરનારનું અથવા આજીવન એકાન્તર તપ કરનારનું તથા ગ્લાન-બીમાર સાધુનું વૈયાવૃત્ય કરનાર શ્રમણુ નિર્ઘંથ પણ મહાનિર્જરાવાળો અને મહાપર્યવસાનવાળો હોય છે. આ કથનનો સારાંશ એ છે કે—(૧) આચાર્યનું, (૨) ઉપાધ્યાયનું, (૩) સ્થવિરનું, (૪) તપસ્વીનું, અને (૫) વ્યાધિગ્રસ્ત સાધુનું અગ્જ્ઞાનભાવે વૈયાવૃત્ય કરનાર શ્રમણુ નિર્ઘંથ મહાનિર્જરાવાળો અને મહાપર્યવસાનવાળો (અપુનર્જન્મા) બને છે.

નીચેનાં પાંચ સ્થાનરૂપ કારણોને લીધે પણ શ્રમણુ નિર્ઘંથ મહાનિર્જરાવાળો અને મહાપર્યવસાનવાળો થાય છે—(૧) અગ્જ્ઞાન ભાવે શૈક્ષનું (નવ દીક્ષિતનું) વૈયાવૃત્ય કરવાથી, (૨) અગ્જ્ઞાન ભાવે કુલનું (એક જ ગુરુના શિષ્ય સમૂહનું) વૈયાવૃત્ય કરવાથી, (૩) અગ્જ્ઞાન ભાવે ગણનું (કુલસમુદાયનું) વૈયાવૃત્ય કરવાથી, (૪) અગ્જ્ઞાન ભાવે સંઘનું (ગણસમુદાયનું) વૈયાવૃત્ય કરવાથી, (૫) અગ્જ્ઞાન ભાવે મુખનિમદ્ધ સરોરક મુખવસ્ત્રિકાદિ લિંગથી અને સમાન શ્રદ્ધા તથા પ્રરૂપણા આદિ રૂપ પ્રવચનથી સમાન ધર્મોવાળા મુનિજનોનું વૈયાવૃત્ય કરનાર શ્રમણુ નિર્ઘંથ મહાનિર્જરાવાળો અને મહાપર્યવસાનવાળો (અપુનર્જન્મા) બને છે.

આ બે અવાન્તર સૂત્રો દ્વારા આખ્યન્તર તપના બે લેહ રૂપ જો વૈયાવૃત્ય તપ છે, તેના ૧૦ લેહોનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. કહ્યું પણ છે કે—

“ આચરિય ઉચ્ચજ્ઞાય ” ઇત્યાદિ—વૈયાવૃત્ય તપના ૧૦ ભેદ નીચે પ્રમાણે છે—(૧) આચાર્યનું, (૨) ઉપાધ્યાયનું, (૩) સ્થવિરનું, (૪) તપસ્વીનું, (૫) ગ્લાનનું (વ્યાધિગ્રસ્તનું), (૬) શૈક્ષનું (નવદીક્ષિતનું), (૭) સાધર્મિકનું, (૮) કુલનું, (૯) ગણનું અને (૧૦) સંઘનું, આ દસ પ્રકારનું વૈયાવૃત્ય કહ્યું છે. અહીં સ્થાન અને સ્થાયી વચ્ચે અભેદ માની લઈને સ્થાનીને જ સ્થાનરૂપે કહેવામાં આવેલ છે. ॥ સૂ. ૧૦ ॥

જે કારણોને લીધે શ્રમણ નિર્ઐશ સાંભોગિક સાધર્મિક સાધુઓને વિસાંભોગિક (સંભોગથી અલગ કરવો તે) જાહેર કરવામાં આવે છે, તે કારણોનું હવે સૂત્રકાર નિરૂપણ કરે છે—

“ પંચ હિં ઠાણેહિં સમણે ણિગંથે સાહમ્મિયં સંમોહયં ” ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ—નીચેના પાંચ કારણોને લીધે કેાઇ પણ સાધર્મિક સાંભોગિક સાધુને વિસાંભોગિક જાહેર કરવામાં આવે, તે એવું કરનાર જિનાજ્ઞાનો વિરાધક ગણ્યોતો નથી એટલે કે એક જ મંડળમાં—ગણમાં રહેલા સમાન સમાચારી યુક્ત જે સાધુઓ છે તેમને સાધર્મિક સાંભોગિક કહે છે. નીચેના પાંચ કારણોને લીધે કેાઇ પણ સાંભોગિક સાધુને વિસાંભોગિક જાહેર કરી શકાય છે, એટલે કે મંડળ અથવા ગણમાંથી કાઢી મૂકી શકાય છે. આ પ્રકારે તેને વિસાંભોગિક જાહેર કરનાર જિનાજ્ઞાનો વિરાધક ગણ્યોતો નથી. તે પાંચ કારણો નીચે પ્રમાણે છે—(૧) જો તે સાધુએ “ સક્રિયસ્થાન” પ્રતિસેવિતા મવતિ ” જે કારણે અશુભ કર્મનો બન્ધ થતો હોય એવા કારણનું એટલે કે દુષ્કૃત્યનું પ્રતિસેવન કર્યું હોય, તો તેને વિસાંભોગિક જાહેર કરી શકાય છે. (૨) “ પ્રતિસેવ્ય નો આલોચયતિ ” સક્રિય સ્થાનનું—દુષ્કૃત્યનું સેવન કરીને પણ જો તે તેની આલોચના ન કરે, તો તેને વિસાંભોગિક જાહેર કરી શકાય છે. કૃત પાપકર્મને ગુરુ સમક્ષ જાહેર કરવું તેનું નામ આલોચના છે. (૩) “ આલોચ્ય નો પ્રસ્થાવ ” ગુરુની પાસે આલોચના તો કરી હોય પણ ગુરુ દ્વારા જે પ્રાયશ્ચિત્ત આપવામાં આવ્યું હોય તે પ્રાયશ્ચિત્ત લેવાનો પ્રારંભ ન કરનાર સાધર્મિક સાંભોગિક સાધુને પણ વિસાંભોગિક જાહેર કરી શકાય છે. (૪) “ પ્રસ્થાવ્ય નો નિર્વિં ” ગુરુ દ્વારા જે જે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાનું સૂચન કરાયું હોય, તે પ્રાયશ્ચિત્તનો પ્રારંભ તો કરવામાં આવે, પણ જો તેનું પૂર્ણ રૂપે પાલન કરવામાં ન આવે, તો પ્રાયશ્ચિત્તનું પૂર્ણ રૂપે પાલન નહીં કરનાર સાધુને વિસાંભોગિક જાહેર કરી શકાય છે.

હવે પાંચમું કારણ પ્રકટ કરવામાં આવે છે—“ યાનિ ઇમાનિ સ્થવિ-
રાણાં સ્થિતિકલ્પ્યાનિ ” ગચ્છપ્રસિદ્ધ સ્થવિર કલ્પિક સાધુઓના સ્થિતિપ્રકલ્પ્યોનું
જો તે વારંવાર ઉલ્લંઘન કરે છે-એટલે કે સાધુઓને માટે જો અકલ્પ્ય
ગણાય એવા આચારનુ વારંવાર સેવન કરે છે, તો તેને વિસાંભોગિક
ભાંડેર કરી શકાય છે.

આ કથનનો ભાવાર્થ એ છે કે જે કારણે તેને પ્રાયશ્ચિત્ત લેવું પડે
એવા પ્રાયશ્ચિત્તના કારણભૂત સ્થાનનું (હુષ્કૃત્યનું) જો કોઈ સાધુ પ્રતિસેવન
કરનારો હોય છે, સક્રિય સ્થાનનું પ્રતિસેવન કરવા છતાં પણ જો ગુરુ પાસે
તેની આલોચના કરતો નથી, આલોચના કરવા છતાં પણ જો ગુરુ દ્વારા
પ્રદત્ત પ્રાયશ્ચિત્તનું સેવન કરવાનો પ્રારંભ કરીને જો તેનું પૂર્ણરૂપે પાલન
કરતો નથી, અને ગચ્છપ્રસિદ્ધ સ્થવિરકલ્પિક સાધુઓની સ્થિતિમાં-સમા-
ચારીમાં આસેવનીય વિશુદ્ધ પિંડશય્યા આસન વગેરેનું અથવા માસકલ્પાદિ
રૂપ સ્થિતિનું અને વિશુદ્ધ પિંડ, શય્યા, આસન આદિકોનું જે વારંવાર
ઉલ્લંઘન કરીને સાધુઓને માટે અકલ્પ્ય ગણાય એવા આચારોનું સેવન કરે
છે, તેને વિસાંભોગિક ભાંડેર કરી શકાય છે, એટલે કે તેને ગણમાંથી કાઢી
મૂકવામાં આવે છે. તે સાધુ જ્યારે સમાચારીને માટે અયોગ્ય ગણી શકાય
એવા આચારોનું સેવન કરે છે. ત્યારે તેના મનમાં એવો વિચાર થાય છે
કે “ સે હંદ ડ હં પલિસેવામિ ” ઇત્યાદિ-હું સાધુઓને માટે અયોગ્ય ગણાય
એવા આચારોનું સેવન કરું છું, પણ મારા ગુરુ મને શું કરી શકવાના છે ?

નીચેના પાંચ કારણોને લીધે કોઈ સાધર્મિક સાધુને પારાંચિત કરી
દેવામાં આવે-તેનો સાધુ વેષ છોડાવી દેવામાં આવે, તો એમ કરનાર જિના-
સાનો વિરાધક ગણાતો નથી. સાધુને પારાંચિત કરવા યોગ્ય કારણો નીચે
પ્રમાણે કહ્યાં છે-(૧) સ્વકુલેવસતિ સ્વકુલસ્ય ભેદાય અભ્યુત્પાતા ભવતિ ”
એક જ ગુરુના સમુદાય રૂપ પોતાના કુળમાં રહેવા છતાં પણ જો સાધુ તે
કુળને છિન્નભિન્ન કરાવવાની પ્રવૃત્તિ કરતો હોય-પરસ્પરમાં કલહના બીજ

રૂપતો હોય, તેને પારાંચિત કરી શકાય છે. (૨) “ ગણે વસતિ ગણસ્ય ભેદાય અમ્યુત્થાતા મવતિ ” (કુલના સમૂહને ગણ કહે છે.) જે સાધુ ગણમાં રહીને, ગણને જ છિન્નભિન્ન કરવામાં પ્રયત્નશીલ રહે છે, તેને પણ પારાંચિત કરી શકાય છે. (૩) “ હિંસાપ્રેક્ષી ” જે સાધુ પોતાના આચાર્ય આદિનો વધ કરવાના અવસરની પ્રતીક્ષામાં રહે છે, તેને પણ પારાંચિત (સાધુના લિંગથી રહિત) કરી શકાય છે. (૪) “ હિંદ્રેક્ષી ” જે સાધુ આચાર્ય આદિને અપમાનિત કરવાને માટે તેમના છિદ્રો જ-પ્રમત્તતા આદિ દોષો જ શોધ્યા કરે છે, તેને પણ પારાંચિત કરી શકાય છે. (૫) “ અમીક્ષ્ણં ૨ પ્રશ્નાયતનાનિ પ્રયોક્તા મવતિ ” જે સાધુ વારંવાર અંગુષ્ઠકુડય પ્રશ્નાદિ રૂપ અથવા સાવધ અનુષ્ઠાન પૃચ્છારૂપ અસંયમ સ્થાનોનો અનુષ્ઠાતા હોય છે, તેને પણ પારાંચિત કરી શકાય છે. આ પાંચ કારણોને લીધે સાધર્મિક સાધુને પારાંચિત કરનારો શ્રમણ નિર્ઐથ જિનાજ્ઞાનો વિરાધક બનતો નથી. ॥ સૂ. ૧૧ ॥

પાંચ પ્રકારકે વિગ્રહસ્થાનકા નિરૂપણ

આચાર્ય અને ઉપાધ્યાયના ગણમાં વ્યુદ્ગ્રહના (કલેશના) જેમ પાંચ સ્થાન હોય છે, એ જ પ્રમાણે અવ્યુદ્ગ્રહના (અકલેશના) પણ પાંચ સ્થાન હોય છે, એ જ વાતને હવે સૂત્રકાર પ્રકટ કરે છે.

ટીકાર્થ—“ આચરિયત્તવજ્ઞાયસ્સ ણં ગણંસિ ” ઇત્યાદિ—

આચાર્ય ઉપાધ્યાય અહીં સમાહાર દ્વન્દ્વસમાસ રૂપે વપરાયેલ છે. આચાર્ય અને ઉપાધ્યાયના ગણમાં પાંચ વ્યુદ્ગ્રહસ્થાન એટલે કે કલહ ઉત્પન્ન કરનારા કારણો કહ્યાં છે. તેમાંનું પહેલું કારણ નીચે પ્રમાણે છે—
“ આચર્યોપાધ્યાયં સ્વલુ ગણે આજ્ઞાં વા ધારણાં વા નો સમ્યક્ પ્રયોક્તુ મવતિ ”

પૃથક્ પૃથક્ જે આચાર્ય અને ઉપાધ્યાય અથવા સમુદિત જે આચાર્ય ઉપાધ્યાય ગણુમાં ગણુના વિષયમાં આજ્ઞાનું અથવા ધારણાનું પાલન કરાવનારા હોતા નથી, તે આચાર્ય અને ઉપાધ્યાયના ગણુમાં કલહ થવાની સંભાવના રહે છે. આ રીતે આચાર્ય અને ઉપાધ્યાયની તેમની આજ્ઞા અથવા ધારણાનું પાલન કરાવવાની અશક્તિ તેમના ગણુમાં કલહ ઉત્પન્ન કરવામાં કારણભૂત બને છે. “ હે મુનિ ! તમારે આ પ્રમાણે કરવું જોઈએ, ” તેનું નામ આજ્ઞા છે. અથવા દેશાન્તરસ્થ કોઈ ગીતાર્થ સાધુ સમક્ષ નિવેદન કરવાને માટે “ અગીતાર્થની સમક્ષ ગીતાર્થ ગૂઢાર્થ પદો દ્વારા જે અતિચારનું નિવેદન કરે છે, ” તેનું નામ આજ્ઞા છે.

“ આ તમારે ન કરવું જોઈએ, ” તેનું નામ ધારણા છે. અથવા વારંવાર આલોચના દેવાથી જે પ્રાયશ્ચિત્ત વિશેષનું અવધારણુ ધાય છે તેનું નામ ધારણા છે. આ પ્રકારની આજ્ઞા અને ધારણાનું પોતાના ગણુના સાધુઓ પાસે પાલન ન કરાવી શકનાર આચાર્ય અને ઉપાધ્યાયના ગણુમાં કલહ ઉત્પન્ન થાય છે.

બીજું કારણ નીચે પ્રમાણે છે—“ આચાર્યોપાધ્યાયં સ્વલુ ગણે ચથારત્નિકતયા કૃતિકર્મ નો સમ્યક્ પ્રયોક્તુ મવતિ ” જે આચાર્ય અથવા ઉપાધ્યાય પોતાના ગણુમાં દીક્ષાપર્યાયની અપેક્ષાએ જ્યેષ્ઠતા અનુસાર વંદણા આદિ કૃતિકર્મનું સારી રીતે પાલન કરાવનારા હોતા નથી, તેમના ગણુમાં કલહ ઉત્પન્ન થવાને સંભવ રહે છે.

ત્રીજું કારણ—“ આચાર્યોપાધ્યાયં ગણે યાનિ શ્રુતપર્યવજાતાનિ ધારયતિ તાનિ કાલે કાલે નો સમ્યક્ અનુપ્રવાચયિતા મવતિ ” જે આચાર્ય અને ઉપાધ્યાય જે શ્રુત પર્યાવજતોને-જે સૂત્રાર્થ પ્રકારોને-જે સૂત્ર ભેદોને જાણે છે, પણ પોતાના શિષ્યોને યોગ્ય સમયે તેનો સારી રીતે અભ્યાસ કરાવતા નથી, તે આચાર્ય અને ઉપાધ્યાયના ગણુમાં પણ કલહ ઉત્પન્ન થવાને સંભવ રહે છે.

હવે સૂત્રકાર એ વાત પ્રકટ કરે છે કે આચાર્ય અથવા ઉપાધ્યાયે કયા શિષ્યને કયારે કયા સૂત્રની અનુપ્રવાચના દેવી જોઈએ, એટલે કે કયા શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરાવવો જોઈએ—

જે શિષ્યની દીક્ષાપર્યાય ત્રણ વર્ષની હોય, એવા શિષ્યને આચાર કદ્ય નામના અધ્યયનનો અભ્યાસ કરાવેલો જોઈએ. ચાર વર્ષની દીક્ષાપર્યાયવાળા શિષ્યને સૂત્રકૃતાંગની અનુપ્રવાચના દેવી જોઈએ. પાંચ વર્ષની દીક્ષાપર્યાયવાળા સાધુને દશાકદ્ય વ્યવહારની અનુપ્રવાચના દેવી જોઈએ. આઠ વર્ષની દીક્ષાપર્યાયવાળા સાધુને સ્થાનાંગ સૂત્રની અને સમવાયાંગ સૂત્રની અનુપ્રવાચના દેવી જોઈએ. દસ વર્ષની દીક્ષાપર્યાયવાળા સાધુને ક્ષુદ્ધ વિમાન આદિ અધ્યયનોની અનુપ્રવાચના દેવી જોઈએ. બાર વર્ષની દીક્ષા પર્યાયવાળા સાધુને અરુણોપપાત આદિ પાંચ અધ્યયનોની અનુપ્રવાચના દેવી જોઈએ. અને તેર વર્ષની દીક્ષા પર્યાયવાળા સાધુને ઉત્થાન શ્રુત સમુત્થાન સૂત્ર, દેવિદેપાપાત નાગપરિચાર આ ચારે અધ્યયનોની અનુપ્રવાચના દેવી જોઈએ. જે સાધુને પ્રવ્રજ્યા અંગીકાર કર્યાને ૧૪ વર્ષનો સમય વ્યતીત થઈ ગયો હોય, તે સાધુને સ્વપ્ન ભાવનાની અનુપ્રવાચના દેવી જોઈએ. ૧૫ વર્ષની દીક્ષા પર્યાયવાળા સાધુને લગવતી સૂત્રની અને અગિયાર વર્ષની દીક્ષા પર્યાયવાળા સાધુને ચરણ ભાવનાની અનુપ્રવાચના દેવી જોઈએ. ૧૬ વર્ષની દીક્ષા પર્યાયવાળા સાધુને તેમણે નિસર્ગની અનુપ્રવાચના દેવી જોઈએ. ૧૭ વર્ષની દીક્ષા પર્યાયવાળા સાધુને તેમણે આશી-વિષ ભાવનાની અનુપ્રવાચના દેવી જોઈએ. ૧૮ વર્ષની દીક્ષા પર્યાયવાળા સાધુને તેમણે દષ્ટિવિષ ભાવનાની અનુપ્રવાચના દેવી જોઈએ. ૧૯ વર્ષની દીક્ષા પર્યાયવાળા સાધુને દ્વાદશાંગ દષ્ટિવાદની અનુપ્રવાચના દેવી જોઈએ. જે સાધુને દીક્ષા અંગીકાર કર્યાને ૨૦ વર્ષનો સમય થઈ ગયો હોય તેમને સમસ્ત સૂત્રોની અનુપ્રવાચના દેવી જોઈએ. આ વિષયનું વ્યવહાર સૂત્રના ૧૦ માં ઉદ્દેશામાં પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે.

હવે ગણમાં કલેશ થવાનું ચોથું કારણ પ્રકટ કરવામાં આવે છે—
 “ આચાર્યોવાધ્યાયં ગણે ગ્લાનશૈક્ષવૈયાવૃત્યં નો સમ્યક્ અભ્યુત્થાતા ભવતિ ”

જે આચાર્ય અથવા ઉપાધ્યાય ગણુનો ગ્લાન (વ્યાધિગ્રસ્ત) અને શૈક્ષ (ખાલદીક્ષિત) ના વૈયાવૃત્ય માટે જાતે જ સારી રીતે પ્રયત્નશીલ હોતા નથી, તે આચાર્ય અથવા ઉપાધ્યાયના ગણુમાં કલહ ઉત્પન્ન થવાની સંભાવના રહે છે.

કલહનું પાંચમું કારણ—“ આચાર્યોપાધ્યાયં ગણે અનાવૃચ્છયચારિ ચાપિ ભવતિ નો આવૃચ્છયચારિ ” આચાર્ય અથવા ઉપાધ્યાય જો ગણુને પૂછ્યા વિના ક્ષેત્રાન્તરમાં ગમનશીલ રહે છે. ગણુના અન્ય સાધુઓને પૂછીને ગમનશીલ થતા નથી, તો એવી પરિસ્થિતિમાં પણ તેમના ગણુમાં કલહ ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ રહે છે.

આ પાંચ કારણોથી વિપરીત કારણોને લીધે ગણુમાં અકલેશનું વાતાવરણ રહે છે. એટલે કે ગણુમાં શાન્તિ ટકી રહે છે. “ આચરિય ઉવજ્ઞાય. રક્ષણં ગર્ણસિ પંચ અવુગ્ગહટ્ટાણા પળ્લત્તા ” ઇત્યાદિ સૂત્રોની વ્યાખ્યા સુગમ છે ઉપર્યુક્ત પાંચ કારણોથી ઉલટાં પાંચ કારણોને લીધે ગણુમાં શાન્તિ જળવાઈ રહે છે, એમ સમજવું. ॥ સૂ. ૧૨ ॥

વિષદ્યાદિ સ્થાનોંકા નિરૂપણ

હવે સૂત્રકાર નિષદ્યા આદિ સ્થાનોંકાનું નિરૂપણ કરે છે.

સૂત્રાર્થ—“ પંચ નિસિજ્ઞાઓ પળ્લત્તાઓ ” ઇત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ—આસનવિશેષ ૩૫ જે નિષદ્યા છે, તેના નીચે પ્રમાણે પાંચ પ્રકાર કહ્યાં છે—(૧) ઉત્કુટુક, (૨) ગોદોહિકા, (૩) સમપાદપૂતા, (૪) પર્યંકા અને (૫) અર્ધપર્યંકા.

નીચે પ્રમાણે પાંચ આજ્ઞવસ્થાન કહ્યાં છે—(૧) સાધ્વાજ્ઞવ, (૨) સાધુ માદ્ઞવ, (૩) સાધુ લાઘવ, (૪) સાધુ ક્ષાન્તિ અને (૫) સાધુ મુક્તિ.

ટીકાર્થ—જે આસનમાં જમીન પર પુતને (કુલાને) રાખવામાં આવતા નથી તે આસનને “ ઉત્કુટુકાસન ” કહે છે. આ આસનમાં ઉલકક બેસવું પડે છે.

જે આસને બેસીને ગાયને દોહવાની ક્રિયા થાય છે, તે પ્રકારના આસનનું નામ ‘ગોદોહિકા આસન’ છે. જે આસનમાં બંને પગ અને બંને પુત જમીનનો સમાન રૂપે સ્પર્શ કરે છે, એવા આસનનું નામ ‘સમપાદપુતા આસન’ છે. પદ્માસનને પર્યાકાસન પણ કહે છે. જંઘા પર એક પગ ગોઠવીને જે બેઠક જમાવવામાં આવે છે, તે આસનને ‘અર્ધપર્યાકાસન’ કહે છે.

રાગદ્વેષ રૂપ વક્રતાથી રહિત સામાયિકવાળાનો જે ભાવ છે, તેનું નામ આર્જવ છે. તે આર્જવ સંવર રૂપ હોય છે. આ આર્જવ રૂપ સંવરના પાંચ સ્થાન છે. જે આર્જવ સમ્યગ્દર્શનપૂર્વક ઉદ્ભવે છે, તે શોભન આર્જવને સાધ્વાર્જવ કહે છે. તે આર્જવ માયા કષાયના નિગ્રહ રૂપ હોય છે—એટલે કે માયા કષાયના અભાવમાં જ સંભવી શકે છે. અથવા સાધુનું જે આર્જવ છે તેનું નામ સાધ્વાર્જવ છે. એ પ્રકારનું કથન સાધુમાર્ગવ આદિ વિષે પણ સમજવું. માનકષાયના નિગ્રહથી માર્ગવ આવે છે, ઉપકરણ અને ગૌરવત્રયના લાઘવ ઉદ્ભવે છે, ક્રોધકષાયના નિગ્રહથી ક્ષાન્તિ ઉદ્ભવે છે અને લોભના નિગ્રહથી મુક્તિ ઉદ્ભવે છે. ॥ સૂ. ૧૩ ॥

દેવોકિ પાંચ પ્રકારકા નિરૂપણ

આર્જવ યુક્ત જીવ સામાન્ય રીતે દેવની પર્યાયે ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી હવે સૂત્રકાર “પંચવિદ્યા જોઈસિયા” આ સૂત્રથી લઈને “ઈસાણસ્સ ણં” આ સૂત્ર પર્યન્તના પાંચ સૂત્રો દ્વારા દેવોની પંચવિધતા પ્રકટ કરે છે—

ટીકાર્થ—“પંચવિદ્યા જોઈસિયા પળ્લત્તા” ઇત્યાદિ—

વિમાન લેહનું નામ જ્યોતિ છે. તે જ્યોતિમાં જે દેવો હોય છે તેમને જ્યોતિષ્ક દેવો કહે છે. તે જ્યોતિષ્ક દેવોના નીચે પ્રમાણે પાંચ પ્રકાર કહ્યા છે.

(૧) ચન્દ્ર, (૨) સૂર્ય, (૩) શ્રહ, (૪) નક્ષત્ર અને (૫) તારા.

દેવોના નીચે પ્રમાણે પાંચ પ્રકારો પણ કહ્યા છે—(૧) ભવ્ય દ્રવ્યદેવ, (૨) નરદેવ, (૩) ધર્મદેવ, (૪) દેવાધિદેવ અને (૫) ભાવદેવ. જે વિવિધ પ્રકારની કીડાઓ કરે છે, અથવા જેની સ્તુતિ કરાય છે, તે દેવ છે. જે જીવ ભવિષ્યમાં દેવની પર્યાયે ઉત્પન્ન થવાનો હોય છે—વર્તમાન સમયે તો દેવપર્યાય-વાળો નથી, એવા જીવને ભવ્ય દ્રવ્યદેવ કહે છે. ચક્રવર્તી આદિને નરદેવ કહે છે, કારણ કે તેમને મનુષ્યોમાં દેવતુલ્ય માનવામાં આવે છે. ધર્મની દૃષ્ટિએ શ્રુતાદિની અપેક્ષાએ જે દેવ છે અથવા ધર્મપ્રધાન જે દેવ છે તેમને ધર્મદેવ કહે છે. ચારિત્રધારી શ્રમણ નિર્ગ્રંથો જ એવાં ધર્મદેવ રૂપ છે. જેઓ દેવો કરતાં પણ શ્રેષ્ઠ છે અને દેવો પણ જેમને પૂજનીય અને વન્દનીય ગણે છે, એવા દેવોને દેવાધિદેવ કહે છે. એવા દેવાધિદેવ અહંતો છે. દેવગતિ નામ-કર્મના ઉદયથી જેમની દેવપર્યાયમાં સ્થિતિ છે, તેમને ભાવદેવ કહે છે. દેવ સંબંધી આયુષો અનુભવ કરી રહેલા વૈમાનિક આદિ દેવો આ પ્રકારના ભાવદેવો રૂપ છે. ॥ સૂ. ૧૪ ॥

દેવોકે પરિચારણાકા નિરૂપણ

દેવનો અધિકાર ચાલી રહ્યો છે, તેથી હવે સૂત્રકાર દેવપરિચારણાનું કથન કરે છે. “પંચવિદ્યા પરિચારણા પળ્લન્તા” ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ—દેવોની મૈથુન ક્રિયામાં જે પ્રવૃત્તિ છે, તેનું નામ પરિચારણા છે. તે પરિચારણાના નીચે પ્રમાણે પાંચ પ્રકારો છે—(૧) કાયપરિચારણા, (૨) સ્પર્શ પરિચારણા, (૩) રૂપપરિચારણા, (૪) શબ્દપરિચારણા, (૫) મનઃપરિચારણા.

માનવ સ્ત્રીપુરુષની જેમ શરીરથી દેવદેવીની મૈથુન ક્રિયામાં જે પ્રવૃત્તિ રહે છે, તે પ્રવૃત્તિને કાયપરિચારણા કહે છે. ભવનપતિ, વ્યન્તર, જ્યોતિષ્ક, સૌધર્મ અને ઇશાન લોકસ્થિત દેવોમાં કાયપરિચારણાનો સદ્ભાવ હોય છે,

કારણ કે સંકલિષ્ટ ઉદયવાળા પુરુષવેદના પ્રભાવથી તેઓ મનુષ્યોની જેમજ કાયા વડે મૈથુન ક્રિયામાં પ્રવૃત્ત રહેતા હોય છે. જે પરિચારણા માત્ર સ્પર્શ. શરીરના સ્પર્શ દ્વારા જ થાય છે, તે પરિચારણાને કાયપરિચારણા કહે છે. સનતકુમાર અને માહેન્દ્ર નામના ત્રીજા અને ચોથા દેવલોકમાં જે દેવ-દેવીઓ રહે છે, તેમનામાં કાયપરિચારણાનો સદ્ભાવ હોય છે. માત્ર રૂપ જોઇને જે પરિચારણા થાય છે, તેને રૂપપરિચારણા કહે છે. પાંચમાં બ્રહ્મલોક અને છઠ્ઠા લાન્તક દેવલોકના દેવોમાં આ પ્રકારની પરિચારણાનો સદ્ભાવ હોય છે. શબ્દ દ્વારા જ એટલે કે દેવાંગનાઓના શબ્દને શ્રવણ કરવા માત્રથી જ જે પરિચારણા થાય છે તેને શબ્દ પરિચારણા કહે છે. સાતમાં અને આઠમાં દેવ-દેવલોકમાં રહેલા દેવોમાં શબ્દ પરિચારણાનો સદ્ભાવ હોય છે. જે પરિચારણા કેવળ સંકલ્પ દ્વારા જ થાય છે તે પરિચારણાને મનઃ પરિચારણા કહે છે. નવથી લઇને ૧૨ માં દેવલોકના દેવોમાં મનઃ પરિચારણાનો સદ્ભાવ હોય છે. ઐવેયક આદિ વિમાનોમાં તો પરિચારણાનો સદ્ભાવ જ હોતો નથી. ॥ સૂ. ૧૫ ॥

દેવોં કે અગ્રમહિષિયોંકા નિરૂપણ

હવે સૂત્રકાર દેવોની અગ્રમહિષીઓની પ્રરૂપણા કરે છે—

“ ચમસ્સ ણં અસુરિંદસ્સ અસુરકુમારરણ્ણો ” ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ—અસુરોના ઇન્દ્ર, અસુરકુમાર રાય ચમરને પાંચ અગ્રમહિષીઓ છે. તેમનાં નામ આ પ્રમાણે છે—(૧) કાલી, (૨) રાત્રી, (૩) રજની, (૪) વિદ્યુત અને (૫) મેઘા. આ ચમર દક્ષિણનિકાયનો ઇન્દ્ર છે. ઉત્તરનિકાયનો જે બલિ નામનો ઇન્દ્ર છે તેની પાંચ અગ્રમહિષીઓનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે—(૧) શુભ્લા, (૨) નિશુભ્લા, (૩) રંભા, (૪) નિરંભા અને (૫) મદના. સૂ. ૧૬

હવે સૂત્રકાર ચમરેન્દ્ર આદિકોના સાંઘામિક અનીકો (સેનાઓ) ની અને અનીકાધિપતિઓની પ્રરૂપણા કરે છે.

સૂત્રાર્થ—“ ચમસ્ત્ત ણં અસુરિંદસ્ત્ત અસુરકુમારરણ્ણો ” ઇત્યાદિ—

અસુરકુમારોના ઇન્દ્ર અસુરકુમારરાય ચમરની પાંચ સાંઘામિક સેનાઓ છે અને તેમના અધિપતિ (સેનાપતિ) પણ પાંચ કહ્યા છે. પાંચ અનીકો (સેનાઓ) નીચે પ્રમાણે છે—(૧) પાદાતાનીક, (૨) પીઠાનીક, (૩) કુંજરાનીક, (૪) મહીષાનીક અને (૫) રથાનિક.

પાદાતાનીક (પાયદળ સેના) નો અધિપતિ દ્રુમ છે. પીઠાનીક (હયદળ) નો અધિપતિ હસ્તિરાજ કુન્થુ છે. મહીષાનીક (પાડાઓ પર સવાર થનાર સૈન્ય) નો અધિપતિ લોહિતાક્ષ છે, અને રથાનિકનો અધિપતિ કિન્નર છે.

વૈરોચનેન્દ્ર વૈરોચનરાય બલિની પણ ચમરની સેનાઓ જેવી જ પાંચ સેનાઓ છે, અને તે સાંઘામિક સેનાઓના પાંચ અધિપતિ છે. તેની પાયદળ સેનાનો અધિપતિ મહાદ્રુમ છે. હયદળનો અધિપતિ અશ્વરાજ મહાસૌદામ હસ્તિદળનો અધિપતિ હસ્તિરાજ માલંકાર છે. મહીષાનીકનો અધિપતિ મહાલોહિતાક્ષ છે, અને રથાનિકનો અધિપતિ કિંપુરુષ છે.

નાગકુમારેન્દ્ર નાગકુમારરાય ધરણીની પાંચ સાંઘામિક સેનાઓ છે, તેમનાં નામો પણ પાદાતાનીક (પાયદળ સૈન્ય) આદિ છે. તે સેનાઓના પણ પાંચ અધિપતિ છે. તેમનાં નામ અનુક્રમે ભદ્રસેન, યશોધર, સુદર્શન, નીલકંઠ અને આનંદ છે. એટલે કે તેની પાયદળ સેનાનો અધિપતિ ભદ્રસેન હયદળનો અધિપતિ અશ્વરાજ યશોધર, કુંજરાનીકનો અધિપતિ હસ્તિરાજ સુદર્શન, મહીષાનીકનો અધિપતિ નીલકંઠ અને રથાનિકનો અધિપતિ આનંદ છે. નાગકુમારેન્દ્ર નાગકુમારરાય ભૂતાનન્દની પાસે પણ અસુરેન્દ્ર ચમરના

જેવી જ પાંચ સાંઘ્રામિક સેનાઓ (અનીકા) છે. અને પાંચ સાંઘ્રામિક અનીકા-ધિપતિયો છે. તેના નામ પાદાન્તાનીક યાવત્ રથાનીક તેના પાદાતાનીક (પાયદળ સૈન્ય) નો અધિપતિ દક્ષ છે, પીઠાનીકનો (હયદળનો) અધિપતિ અશ્વ-રાજ સુગ્રીવ છે, કુંજરાનીકનો અધિપતિ હસ્તિરાજ સુવિક્રમ છે, મહિષાનીકનો અધિપતિ નીલકંઠ છે અને રથાનીકનો અધિપતિ નન્દોત્તર છે.

સુપર્ણેન્દ્ર સુપર્ણ કુમારરાય વેણુદેવની પણ એવી જ પાંચ સાંઘ્રામિક સેનાઓ છે. તેની સેનાના અધિપતિઓનાં નામ ધરણુની સેનાના અધિપતિ-ઓનાં નામ પ્રમાણે જ સમજવા.

વેણુદાસિકની સેનાઓ અને સેનાધિપતિઓના નામોનું કથન ભૂતાનંદની સેનાઓ અને સેનાધિપતિયોની અનુસાર જ સમજવું. જેવું ધરણુની સાંઘ્રામિક સેનાઓનું અને તે સેનાઓના અધિપતિઓના નામોનું કથન કરવામાં આવ્યું છે, એવું જ કથન ઘોષ પર્યન્તના સમસ્ત દક્ષિણના ઇન્દ્રોની સેનાઓ અને સેનાધિપતિઓ વિષે પણ સમજવું. જેવાં ભૂતાનન્દની સાંઘ્રામિક સેનાઓના નામ કહેવામાં આવ્યાં છે, એવાં જ મહા-ઘોષ પર્યન્તના ઉત્તરનિકાયના ઇન્દ્રોની સેનાઓ અને સેનાધિપતિઓનાં નામ સમજી લેવાં.

દેવેન્દ્ર દેવરાજ શુકની પણ પાંચ જ સાંઘ્રામિક સેનાઓ કહી છે. તે સેનાઓના અધિપતિ પણ પાંચ જ કહ્યાં છે.

તેમની પાંચ સેનાઓનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે—(૧) પાદાતાનીક, (૨) પીઠાનીક, (૩) કુંજરાનીક, (૪) વૃષભાનીક અને (૫) રથાનીક.

તેમનો પાદાતાનીકાધિપતિ હરિણૌગમૈષી છે, પીઠાનિકાધિપતિ અશ્વરાજ વાયુ છે, કુંજરાનીકાધિપતિ હસ્તિરાજ ઐરાવણ છે, વૃષભાનીકાધિપતિ દામર્દિ છે અને રથાનીકાધિપતિ માઠર છે. દેવેન્દ્ર દેવરાજ ઇશાનની પણ શકના જેવી જ પાંચ સાંઘ્રામિક સેનાઓ છે. તે સેનાઓના અધિપતિઓનાં નામ

નીચે પ્રમાણે છે—પાદાનીકનો અધિપતિ લઘુપરાક્રમ છે, પીઠાનીકનો અધિપતિ અશ્વરાજ મહાવાયુ છે, કુંજરાનીકનો અધિપતિ હસ્તિરાજ પુષ્પદન્ત છે.

શકની સાંગ્રામિક સેનાઓ અને સેનાપતિઓનાં જેવા નામ આપવામાં આવ્યાં છે, એવાં જ આરણ્ય પર્યન્તના દક્ષિણના ઇન્દ્રોત્તી સેનાઓ અને સેનાધિપતિઓનાં નામ સમજી લેવા. ઇશાનેન્દ્રની સેનાઓ અને સેનાધિપતિઓના જેવા નામ આપવામાં આવ્યાં છે. એવો જ અચ્યુત પર્યન્તના ઉત્તરના ઇન્દ્રોત્તી સેનાઓ અને સેનાધિપતિઓના નામ સમજવા બેઠાં.

ટીકાર્થ—આ સૂત્રમાં અનીકોની આગળ જે સાંગ્રામિક વિશેષણોનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે, તે ગાન્ધર્વાનીક અને નાટ્યાનીકનો વ્યવચ્છેદ કરવા નિમિત્તે કરવામાં આવેલ છે. પાદાતિ અથવા પાયદળ સેનાને પાદાતાનીક કહે છે. તે પાદાતાનીકનો જે અધિપતિ હોય છે તેને પાદાતાનીકાધિપતિ કહે છે. તે પાદાતાનીકાધિપતિ પણ પદાતિ જ હોય છે. અશ્વદળને પીઠાનીક કહે છે. તે અશ્વદળના અધિપતિને પીઠાનીકાધિપતિ કહે છે. તે પીઠાનીકાધિપતિ અશ્વરૂપ જ હોય છે. હસ્તિદળને કુંજરાનીક કહે છે અને તેના અધિપતિને કુંજરાનીકાધિપતિ કુંજર રૂપ (હાથી રૂપ) જ હોય છે. મહીષ એટલે પાડો. એવી પાડાઓની સેનાને મહીષાનીક કહે છે. તેનો અધિપતિ પણ મહીષ રૂપ જ હોય છે. વૃષભ એટલે બળદ. વૃષભોની સેનાને વૃષભાનિક કહે છે અને તેનો અધિપતિ પણ વૃષભ જ હોય છે. રથાનીકનો અધિપતિ પણ રથ જ હોય છે.

ભવનપતિ નિકાયમાં ઉત્તરનિકાયના દસ ઇન્દ્રો હોય છે. દક્ષિણનિકાયના ઇન્દ્રોનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે—(૧) અમરેન્દ્ર, (૨) ધરણ્ય, (૩) વેણુદેવ, (૪) હરિકાન્ત, (૫) અગ્નિશિખ, (૬) પૂર્ણ, (૭) જલકાન્ત, (૮) અમિતગતિ (૯) વેલગ્ન અને (૧૦) ઘોષ.

ઉત્તરનિકાયના ઇન્દ્રોનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે—(૧) બલિ, (૨) ભૂતાનન્દ (૩) વેણુદાલિ, (૪) હરિસહ, (૫) અગ્નિમાણ્ય, (૬) વસિષ્ઠ, (૭) જલપ્રભ, (૮) અમિતવાહન, (૯) પ્રભંજન અને (૧૦) મહાઘોષ.

સૌધર્માદિ કલ્પોના ૧૦ ઇન્દ્ર હોય છે. તેમાંથી સૌધર્મ, સનત્કુમાર, બ્રહ્મલોક, શુક, આનત અને પ્રાણત, આ છ દાક્ષિણાત્ય કલ્પો છે. તે છ કલ્પોના ૪ ઇન્દ્રો હોય છે, અને ઇશાન, માહેન્દ્ર, લાન્તક, સહસાર, પ્રાણત અને અન્યુત, આ છ ઉત્તર દિશાના કલ્પો છે. તે છ કલ્પોના છ ઇન્દ્રો હોય છે. જે કે આનત અને આરણુ આ બે કલ્પો ઇન્દ્ર દ્વારા અનધિષ્ઠિત છે, છતાં પણ પ્રાણતેન્દ્ર અને અન્યુતેન્દ્ર તેમને અધીન હોવાથી, એ બન્ને કલ્પોને ઇન્દ્ર સહિતના કહેવામાં આવ્યાં છે. આ રીતે આ કથનમાં કોઈ દોષ નથી. ॥ સૂ. ૧૭ ॥

હવે સૂત્રકાર શકની આભ્યન્તર પરિષદના દેવોની તથા ઇશાનની આભ્યન્તર પરિષદના દેવોની સ્થિતિ કેટલી છે તે પ્રકટ કરે છે.

પ્રતિધાતકા નિરૂપણ

“ સક્લસ ગં દેવિંદ્રસ દેવરણ્ણો ” ઇત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ—દેવેન્દ્ર દેવરાય શકની આભ્યન્તર પરિષદના દેવોની સ્થિતિ પાંચ પદ્યો. પમ પ્રમાણુ કહી છે. એ જ પ્રમાણુ દેવેન્દ્ર દેવરાય ઇશાનની આભ્યન્તર પરિષદની દેવીઓની સ્થિતિ પણ પાંચ પદ્યોપમ પ્રમાણુ કહી છે. ॥ સૂ. ૧૮ ॥

આ પ્રકારે દેવવક્ત્રવ્યતાનું કથન કરીને હવે સૂત્રકાર દુષ્ટ અધ્યવસાય-વાળા જીવોની દેવગતિનો તથા તેમની સ્થિતિ આદિનો જે પ્રતિધાત થાય છે, તેનું નિરૂપણ કરે છે. “ પંચવિહા પાઙ્ગા પળ્ણત્તા ” ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ—પ્રતિધાત (વિનાશ) પાંચ પ્રકારના કહ્યા છે—(૧) ગતિ પ્રતિધાતક, (૨) સ્થિતિ પ્રતિધાત, (૩) બન્ધન પ્રતિધાત, (૪) ભોગ પ્રતિધાત અને (૫) બલવીર્ય પુરુષકાર પરાક્રમ પ્રતિધાત.

પ્રતિહનનનું નામ પ્રતિધ છે. તેનો અર્થ પ્રતિધાત થાય છે. તેના પાંચ પ્રકાર કહ્યા છે. ગતિની અપેક્ષાએ જે વિચાર કરવામાં આવે, તો દેવાદિગતિ રૂપ શુભ ગતિનો જે પ્રતિધાત (વિનાશ) છે, તેને ગતિપ્રતિધ કહે છે. શુભ દેવાદિ ગતિની પ્રાપ્તિ થવાની યોગ્યતા હોવા છતાં પણ વિપરીત કર્મ કરવાને કારણે તેની પ્રાપ્તિ ન થાય, તો તે પ્રતિધાતને ગતિ પ્રતિધાત કહે છે. જેમકે કંડરીકને આ પ્રકારનો ગતિ પ્રતિધાત થયો હતો. શુભ દેવગતિને યોગ્ય કર્મબન્ધન રૂપ સ્થિતિનો જે પ્રતિધાત છે, તેને સ્થિતિ પ્રતિધાત કહે છે, કારણ કે બદ્ધ દેવગતિને એવાં કર્મોના અધ્યવસાય વિશેષ દ્વારા પ્રતિધાત થાય છે. કહ્યું પણ છે કે—“ દીઢકાલઠિર્દયાજો ” ઇત્યાદિ.

દ્વિર્ઘ્નકાળની સ્થિતિવાળી કર્મપ્રકૃતિઓને જે અલ્પકાળની સ્થિતિવાળી બનાવવામાં આવે છે, તેનું નામ જ સ્થિતિ પ્રતિઘાત છે. બન્ધન પ્રતિઘાત— નામકર્મની ઉત્તર પ્રકૃતિરૂપ તે બન્ધન હોય છે. (ઔદારિક બન્ધન આદિના ભેદથી તે બન્ધન કર્મ પાંચ પ્રકારનું હોય છે) પ્રશસ્તના પ્રક્રમની અપેક્ષાએ અહીં પ્રશસ્ત બન્ધન જ ગૃહીત થયું છે. તે પ્રશસ્ત બન્ધનનો જે પ્રતિઘાત છે, તેને બન્ધન પ્રતિઘ (બન્ધન પ્રતિઘાત) કહે છે. અહીં બન્ધન ગ્રહણ ઉપલક્ષણ છે. તેથી અહીં પ્રશસ્ત શરીર, પ્રશસ્ત અંગોપાંગ, પ્રશસ્ત સંહનન, અને પ્રશસ્ત સંસ્થાન રૂપ તેનાં જે ચરિત છે, તેમનો પ્રતિઘાત પણ ગ્રહણ થવો જોઈએ. પ્રશસ્ત ગતિ આદિ જેમના કારણો છે, એવા ભોગોનો જે પ્રતિઘાત છે, તેનું નામ ભોગપ્રતિઘ છે. પ્રશસ્ત ગતિ આદિ રૂપ હેતુ (કારણ) ના અભાવમાં તેના કાર્યભૂત ભોગોનો પણ અભાવ થઈ જાય છે, કારણ કે કારણનો અભાવ હોય તો કાર્યનો પણ અભાવ જ રહે છે. તથા ઉત્થાનનો, ક્રમનો, બલવીર્યનો અને પુરુષકાર પરાક્રમનો જે પ્રતિઘાત છે, તેને ઉત્થાન-ક્રમ બલવીર્ય પુરુષ પરાક્રમ પ્રતિઘ કહે છે. ભિલા થવું તેનું નામ ઉત્થાન છે, પરિભ્રમણ આદિ ક્રિયાનું નામ ક્રમ છે, શારીરિક શક્તિનું નામ બળ છે, આત્મિક શક્તિનું નામ વીર્ય છે, પુરુષાર્થ (પૌરુષ) નું નામ પુરુષકાર છે, તથા બલ અને વીર્યને કોઈ કામમાં લગાડવું તેનું નામ પરાક્રમ છે. આ બધાનો પણ શુભ દેવગતિ આદિના અભાવમાં અભાવ જ રહે છે. ॥ સૂ. ૧૯ ॥

ઉત્તરગુણોકે ભેદોંકા નિરૂપણ

જે જીવોના ચારિત્રમાં અતિચાર લાગી જાય છે એવા ચારિત્રાતિચાર-વાળા જીવોની દેવગતિ આદિનો પ્રતિઘાત થાય છે. આ વાતને ચિત્તમાં

ધારણ કરીને હવે સૂત્રકાર ઉત્તરશુણીની અપેક્ષાએ એવા ચારિત્રાતિચારવાળા જીવોના લેદોતું નિરૂપણ કરે છે—“ પંચવિદે આજીવે પળ્લન્તે ” ઇત્યાદિ—

જેઓ લબ્ધિ, પૂજ્યતા, ખ્યાતિ આદિની પ્રાપ્તિ નિમિત્તે તપસ્યા આદિ કરે છે તેમને ‘ આજીવ ’ કહે છે. તે આજીવ પાખંડિ વિશેષરૂપ હોય છે. તેમના પાંચ પ્રકાર નીચે પ્રમાણે છે—(૧) જાત્યાજીવ, (૨) કુલાજીવ, (૩) કર્માજીવ, (૪) શિલ્પાજીવ અને (૫) લિંગાજીવ.

જે આજીવ પોતાની જાતિનો નિર્દેશ કરીને એટલે કે “ હુ ક્ષત્રિય જાતિનો છું ” એવું પ્રકટ કરીને ક્ષત્રિયાદિકોના ઘરોમાંથી લોજનાદિની પ્રાપ્તિ કરે છે, તેને જાત્યાજીવ કહે છે. તે પોતાની ક્ષત્રિય આદિ જાતિ પ્રકટ કરીને આજીવિકાનું ઉપાર્જન કરતો હોય છે. એ જ પ્રમાણે કુલાજીવ આદિ વિષે પણ સમજવું. અહીં કુલ પદ દ્વારા ઉદાહરણ કુલ અથવા ગુરુ સંબંધી કુલ ગ્રહણ કરવું જોઈએ. કર્મ પદ વડે ખેતી આદિ ધંધાઓને, શિલ્પ પદ વડે ચિત્ર આદિ કલાઓને અથવા સાર્વકાલિક કર્મને અને લિંગ પદ વડે જ્ઞાનાદિથી રહિત મુખવસ્ત્રિકા, રત્નોદરણુ આદિ રૂપ સાધુના લિંગને (ચિહ્નને) ગ્રહણ કરવું જોઈએ. ॥ સૂ. ૨૦ ॥

પરીપલ્લ સહનેકા નિરૂપણ

લિંગના સંબંધને અનુલક્ષીને હવે સૂત્રકાર રાજના પાંચ લિંગો (ચિહ્નો) નું કથન કરે છે—“ પંચ રાયકુકુદા પળ્લન્તે ” ઇત્યાદિ.

રાજના નીચે પ્રમાણે પાંચ ચિહ્ન કહ્યાં છે—(૧) ખડ્ગ (તલવાર) (૨) છત્ર, (૩) મુકુટ, (૪) ઉપાનહ (પગરખાં-મોજડીઓ) અને (૫) ખાલવ્યજન (ચામર). ॥ સૂ. ૨૧ ॥

ઉપર્યુક્ત ચિહ્નોવાળા રાજાઓ હોય છે. તેઓ ઇક્ષ્વાકુ આદિ કુળોમાં ઉત્પન્ન થયેલા હોય છે. તેમનામાંથી જે કેાઇએ દીક્ષા ગ્રહણ કરી હોય છે તે સરાગ હોવા છતાં પણ સત્ત્વ શક્તિની અધિકતાને લીધે જે વસ્તુઓનું

અવલંબન કરીને પરીષદ આદિને સહન કરે છે, તે વસ્તુઓનું (તે અવલંબનના કારણેનું) હવે સૂત્રકાર કથન કરે છે—

“ પંચ હિં ઠાણેહિં છઝમત્યે ણં ઉદિણે ” ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ—આત્માના જ્ઞાનાદિક ગુણોનું જે છાદન (આવરણ) કરે તેનું નામ છદ્ધ છે. જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, મોહનીય અને અન્તરાય, આ ચાર ધાતિયા કર્મરૂપ જ તે છદ્ધ હોય છે. આ છદ્ધમાં જે રહે છે—એટલે કે જે જીવો આ છદ્ધ (આવરણ) વાળા હોય છે, તેમને છદ્ધસ્થ કહે છે. કષાયયુક્ત જીવોને છદ્ધસ્થ કહેવાય છે. જે પરીષદો અને ઉપસર્ગો આવી પડે છે તેમને છદ્ધસ્થ જીવ સારી રીતે સહન કરે છે, સમતાભાવપૂર્વક તેમને સહન કરે છે, દીન-લાવનો ત્યાગ કરીને તેમને સહન કરે છે, અને જે જે પરીષદો અને ઉપસર્ગો આવી પડે તેનો અવિચલભાવે (દૃઢતાપૂર્વક) સામનો કરે છે, એવું નીચેના પાંચ કારણોને લીધે બને છે. તેમાં પહેલું કારણ આ પ્રમાણે છે—

“ ઉદિણકમ્મે સ્વલુ અયં પુરિસે અમ્મત્તગમૂણ ” ઇત્યાદિ—

અહીં ‘ ઉદીણું ’ પદ દ્વારા ઉદયાવલિકામાં પ્રવિષ્ટ થઇ ગયેલા કર્મને ગ્રહણ કરવામાં આવ્યું છે. “ જેનું મિથ્યાત્વ મોહનીય આદિ કર્મ ઉદયાવસ્થામાં પ્રવિષ્ટ થઈ ચુક્યું છે, અને તે કારણે મદિરાનું સેવન કરનાર વ્યક્તિના જેવું જેનું ચિત્ત વિક્ષિપ્ત થઈ ચુક્યું છે, એવો પુરુષ જો મને ગાળો દે, મારી મજાક ઉડાવે, મારી પાસેથી વસ્ત્ર, પાત્ર આદિ વસ્તુને પરાણે પડાવી લે, અથવા મારી સાથે દુર્વચનોનો પ્રયોગ કરે, મને દોરડા આદિ વડે બાંધે, મને કારાગાર આદિમાં પૂરી દે, અથવા હાથ આદિ શરીરના અવયવને છેદી નાખે, અથવા મને મૂર્ચ્છિત કરી નાખે, અથવા મને મરણને શરણ પહોંચાડી દે, અથવા ન કરવા યોગ્ય ઉપદ્રવો કરીને મને હેરાન કરવાનો પ્રયત્ન કરે,

ચોલ પદ્મક આદિને, પાત્રોને, પાદપ્રોછન (પગ લૂછવા માટેના સાધુના ઉપ-
કરણ રૂપ વસ્ત્રખંડ) આદિને બળજબરીથી પકાવી લે છે, તેને ફાડી નાખે
છે, નષ્ટ-બ્રષ્ટ કરી નાખે છે અથવા પાત્રોને ફેાડી નાખે છે, મારા ઉપકરણોને
ચોરી બય, તો મારે એવાં ઉપસર્ગો અને પરીષ્કોને સમભાવપૂર્વક સહન
કરવા ભેધએ. તેને કારણે મારે મારા કર્તવ્ય માર્ગમાંથી વિચલિત થવું
ભેધએ નહીં, ” આ પ્રકારના દંઢ મનોબળપૂર્વક જે સાધુ ઉપસર્ગ અને
પરીષ્કોને સહન કરે છે, તે સાધુ ગૃહીત મોક્ષમાર્ગથી વિચલિત થતો નથી.
તે તો પોતે અંગીકાર કરેલા ધર્મમાર્ગમાં સ્થિર રહે છે.

કર્મબંધનોના વિનાશને માટે જે સ્થિતિ સમભાવપૂર્વક સહન કરવા
ચોગ્ય છે, તેને પરીષ્ક કહે છે અને દેવાદિકૃત ઉપદ્રવોને ઉપસર્ગ કહે છે.
આ કથનનો ભાવાર્થ એ છે કે-છન્નસ્થ મુનિ ઉપસર્ગો અને પરીષ્કોને સમ-
ભાવપૂર્વક એ કારણે સહન કરે છે કે તે એવું સમજે કે આ ઉપસર્ગો અને
પરીષ્કો સમજદાર જીવો દ્વારા ઉત્પન્ન કરાતાં નથી, પણ અજ્ઞાની જીવો
દ્વારા જ ઉત્પન્ન થાય છે. અજ્ઞાની જીવો મિથ્યાત્વ, મોહનીય આદિ કર્મોના
ઉદયના કારણે આ ઉપસર્ગો અને પરીષ્કો ઉત્પન્ન કરતા હોય છે. તેથી તેઓ
રોષ કરવાને પાત્ર નથી પણ દયા ખાવાને પાત્ર છે.

બીજું કારણ આ પ્રમાણે છે—“ યક્ષાવિષ્ઠઃ સ્વહ અયં પુરુષઃ તેન મે
ષ્ઠ પુરુષ આક્ષોશતિ ” ઇત્યાદિ—તે સાધુના મનમાં એવી વિચારધારા ચાલે
છે કે આ પુરુષ યક્ષ વડે અધિષ્ઠિત થઈ રહ્યો છે, એટલે કે કોઈ યક્ષ તેના
શરીરમાં પ્રવેશ કરીને તેના દ્વારા ઉપસર્ગો કરાવી રહ્યા છે. તે કારણે જ તે
મારા પ્રત્યે ક્રોધ કરી રહ્યો છે, મને ગાળો દઈ રહ્યો છે, મારી મળક કરી
રહ્યો છે, વગેરે કથન અહીં પણ આગળ મુજબ જ સમજવું. તેથી આ
પ્રકારના પરીષ્કો અને ઉપસર્ગો મારે શાન્તિપૂર્વક સહન કરવા ભેધએ. આ
પ્રકારની વિચારધારાથી પ્રેરાઈને તે તેમને સમભાવપૂર્વક સહન કરે છે અને
ઉપસર્ગ કરનાર પ્રત્યે તે ક્રોધ કરતો નથી, દૈન્યભાવ પ્રકટ કરતો નથી; પરન્તુ
ક્ષમાભાવપૂર્વક એક વીરની જેમ તે પરીષ્કો અને ઉપસર્ગોનો અડગતાપૂર્વક
સામનો કરે છે. આ બીજા કારણમાં એ પ્રકટ કરવામાં આવ્યું છે કે પરીષ્ક
આદિ ઉત્પન્ન કરનાર વ્યક્તિના શરીરમાં યક્ષનો પ્રવેશ થવાને કારણે તે
પોતાના મૂળ સ્વભાવને ગુમાવી બેઠી હોય છે.

ત્રીજૂં કારણુ—“મમ ચ સ્વલ્પ તદ્ભવવેદનીયં કર્મ લ્પદીર્ઘં ભવતિ તેન મે”
 ઇત્યાદિ—ઉપસર્ગ આદિ સહન કરનાર તે સાધક એવો વિચાર કરે છે કે
 “મે” પૂર્વભવમાં એવાં કર્મો કર્યાં છે કે જેમનું વેદન મારે આ પ્રાપ્ત મનુષ્ય
 ભવમાં કરવા યોગ્ય છે. મારા તે કર્મો આ ભવમાં આ સમયે ઉદયમાં આવી
 રહ્યાં છે. તેથી જ આ પુરુષ મને ગાળો આદિ દર્દી રહ્યો છે અને મારી મજાક
 ઉઠાવી રહ્યો છે.” આ પ્રમાણે વિચાર કરીને તે પરીષદો અને ઉપસર્ગોને
 સહન કરી લે છે.

ચોથું કારણુ—“મમ ચ સ્વલ્પ સમ્યક્ અસહમાનસ્ય અક્ષમમાણસ્ય અતિ-
 તિક્ષમાણસ્ય અનધ્યાસીનસ્ય” ઇત્યાદિ—ઉપસર્ગ આદિ સહન કરવાનો પ્રસંગ
 આવે ત્યારે તે સાધક સાધુ એવો વિચાર કરે છે કે “જો હું આ વ્યક્તિ
 દ્વારા પ્રકટ કરાતો ક્રોધ આદિ સમતાપૂર્વક સહન નહીં કરું, ક્ષમા ધારણુ
 નહીં કરું, દીનતા પ્રકટ કરીશ અને મારા કર્તવ્યમાર્ગેથી ચલાયમાન થઈશ,
 તો મારે એકાન્તતઃ પાપનું ઉપાર્જન કરવું પડશે.” અહીં “મન્યે” આ
 પદ આ પ્રકારનો વિતર્ક પ્રકટ કરે છે. આ પ્રકારના તેના વિતર્કને લીધે પણ
 તે પરીષદો અને ઉપસર્ગોને અડગતાથી સહન કરે છે.

પાંચમું કારણુ—“મમ ચ સ્વલ્પ સમ્યક્ સહમાનસ્ય યાવત્ અધ્યાસીનસ્ય”
 ઇત્યાદિ—તે સાધક સાધુ એવો વિચાર કરે છે કે—“જો આ પુરુષો આદિ
 દ્વારા ઉત્પન્ન કરાયેલા ઉપસર્ગ આદિને હું સમભાવપૂર્વક સહન કરીશ, મારાં
 કર્તવ્ય માર્ગમાં (સંયમ માર્ગમાં) દૃઢતાપૂર્વક આગળ વધીશ, તો એ વાત
 તો નિશ્ચિત જ છે કે મારાં કર્મોની એકાન્તતઃ નિર્જરા થશે.” આ પ્રકારના
 વિચારથી પ્રેરિત થઈને પણ તે પરીષદો તથા ઉપસર્ગોને સહન કરે છે, દીન-
 ભાવનો ત્યાગ કરીને સમભાવપૂર્વક તેમને સહન કરે છે અને સંયમ પંથે
 દૃઢતાપૂર્વક આગળ વધે છે.

જે સ્થાનો (કારણો) ને લીધે તીર્થંકરો અને ગણધરો ઉદ્દીર્ણ પરી-
 ષદો તથા ઉપસર્ગોને સારી રીતે સહન કરે છે, તે સ્થાનોનું હવે સૂત્રકાર

કથન કરે છે. તે સ્થાનો પણ પાંચ છે. પહેલું કારણ નીચે પ્રમાણે છે—
 “ક્ષિત્તિ: સ્વલુ અયં પુરુષ: તેન મે ષ્વ પુરુષ: આક્રોશતિ તથૈવ
 અપહરતિ વા ” ઉપસર્ગ આદિ કરવામાં આવે ત્યારે તેઓ એવો
 વિચાર કરે છે કે “પુત્ર, પત્ની આદિના શોકને કારણે આ માણસની બુદ્ધિ
 ભમી ગઈ છે—તે મગજ પરનો કાબૂ ગુમાવી બેઠો છે. તેથી તે પુરુષ ઉન્મ-
 ત્ત જ છે. તે કારણે તે મારી સાથે આ પ્રકારનો—આક્રોશ કરવા રૂપ, ગાળો
 દેવા રૂપ વગેરે વ્યવહાર કરી રહ્યો છે. ”

બીજું કારણ—“દ્રમ્પત્તિ: ” ઇત્યાદિ. તેઓ વિચાર કરે છે કે “આ
 ઉપસર્ગ આદિ કરનાર મનુષ્ય અહંકારયુક્ત ચિત્તવાળો છે. અથવા પુત્ર
 જન્મ્યાદિને કારણે ઉદ્વૃત્ત ચિત્તવાળો બની ગયો છે, તેથી તે ઉન્મત્ત જ છે.
 તે કારણે જ તે મને ઉપસર્ગાદિ દ્વારા હેરાન કરી રહ્યો છે. ”

ત્રીજું કારણ—પરીષદાદિ સહન કરનાર તીર્થંકર અથવા ગણધર એવો
 વિચાર કરે છે કે પૂર્વજન્મમાં મેં જે કર્મો કર્યાં છે, તે આ ભવમાં અત્યારે
 ઉદયમાં આવી રહ્યાં છે. તેથી જ આ પુરુષ મને ગાળો દઈ રહ્યો છે, મારી
 હાંસી ઉડાડી રહ્યો છે. ” તેથી તે ઉપસર્ગાદિકોને તે સહન કરે છે.

ચોથું કારણ આ પ્રમાણે છે—તે ઉપસર્ગાદિ સહન કરનાર સાધુ પોતાના
 મનમાં એવો વિચાર કરે છે કે “જો હું આ પુરુષકૃત આક્રોશ આદિને
 સારી રીતે સહન નહીં કરું, ક્ષમા ધારણ નહીં કરું. દીનતા પ્રકટ કરીશ,
 અને મારા કર્તવ્ય માર્ગમાંથી વિચલિત થઈશ, તો મારે એકાન્તતઃ
 પાપનું ઉપાર્જન થશે. ”

પાંચમું કારણ આ પ્રમાણે છે—તે એવો વિચાર કરે છે કે “આ
 પુરુષ મને જે પરીષદો અને ઉપસર્ગો પહોંચાડી રહ્યો છે તે ઉપસર્ગો અને
 પરીષદોને સમભાવપૂર્વક સહન કરવાથી, ક્ષમાભાવપૂર્વક સહન કરવાથી,
 દૈન્યભાવના ત્યાગપૂર્વક સહન કરવાથી અને સંયમના માર્ગથી ચલાયમાન
 થયા વિના સહન કરવાથી, અન્ય સાધુઓપર પણ સારો દાખલો બેસશે.
 અન્ય અનેક છદ્મસ્થ સાધુઓ પણ મારૂં અનુકરણ કરીને વારંવાર ઉદયાવસ્થામાં
 આવતા પરીષદો અને ઉપસર્ગોને મારી જેમ જ સહન કરશે, ઇત્યાદિ સમસ્ત
 પૂર્વોક્ત કથન અહીં ગ્રહણ થવું જોઈએ. “તેઓ પોતાના સંયમ માર્ગથી

ચલાયમાન નહીં થાય ” આ કથન પર્યન્તનું સમસ્ત કથન અહીં ગ્રહણ કરવું જોઈએ. આ કથનનો ભાવાર્થ એવો છે કે સામાન્ય મનુષ્યો સામાન્ય રીતે ઉત્તમજનોનું અનુકરણ કરનારા હોય છે. ઉત્તમ પુરુષો જો કે પ્રતિકાર કરવાને સમર્થ હોય છે, છતાં પણ તેઓ નીચે પુરુષો દ્વારા કરાતા પરીષદો અને ઉપસર્ગોના પ્રતિકાર કરવાનો પ્રયત્ન કરતા નથી. જો તેઓ તેમનો પ્રતિકાર કરવા માંડે, તો તેમના અનુયાયીઓ પણ એ જ પ્રમાણે કરવા લાગી જાય. જો તેઓ એ પ્રમાણે વર્તતા થઈ જાય, તો તેમનો સંસાર પણ કેવી રીતે સાન્ત (અન્તયુક્ત) બની શકે ! એવું કરનારને તો અનંતકાળ પર્યન્ત સંસાર રૂપી વમળમાં ફૂંચીઓ આધા જ કરવી પડે. તેથી તેમનો ઉદ્ધાર કરવામાં આવતા અપકારોને સહન કર્યા કરે છે, અને તેમને તે સહન કરતા જોઈને છદ્મસ્થજનો પણ તેમને સહન કરે છે. કહ્યું પણ છે કે—

“ જો ઉત્તમેહિં મગ્ગો પહ્લો ” ઇત્યાદિ—આ ગાથાનો ભાવ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે જ છે. આ પ્રકારના વિચારથી પ્રેરિત થઈને કેવલી ભગવાન ઉદીત પરીષદો અને ઉપસર્ગોને સારી રીતે સહન કરે છે, (યાવત્) તેઓ પરીષદો આની પડે ત્યારે પોતાના માર્ગેથી વિચલિત થતા નથી, પરન્તુ પરીષદો તથા ઉપસર્ગોના દઢતાપૂર્વક સામનો કરીને પોતે ગ્રહણ કરેલા જ માર્ગે અડગતા પૂર્વક આગળ વધે છે. ॥ સૂ. ૨૨ ॥

હેતુ ઔર અહેતુકે સ્વરૂપકા નિરૂપણ

હવે સૂત્રકાર મિથ્યાદષ્ટિ અને સમ્યગ્દષ્ટિ, એ પ્રત્યેકના હેતુમાં પાંચ-વિધતાનું અને છદ્મસ્થ અને કેવલીના અહેતુમાં પણ પાંચવિધતાનું કથન કરે છે. “ પંચ હેઠુ પળ્લત્તા ” ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ—હેતુ પાંચ કહ્યા છે. પ્રમેય રૂપ અર્થને જે કહે છે તે હેતુ છે. અથવા પ્રમેય રૂપ અર્થ જેના દ્વારા જાણી શકાય છે, તે હેતુ છે. એવો હેતુ પોતાના સાધ્યની સાથે અવિનાશાવ સંબંધવાળો હોય છે. જેમકે ધૂમરૂપ હેતુ પોતાના

સાધ્ય અગ્નિની સાથે અવિનાશાવ સંબંધવાળો હોય છે. આ લિંગમાં વર્તમાન જે પુરુષો છે તેઓ પણ હેતુના ઉપયોગથી અભિન્ન હોવાને કારણે હેતુરૂપ હોય છે. તે પાંચ પ્રકારના હોય છે—(૧) જે હેતુને જાણતો નથી એટલે કે ધૂમાદિ રૂપ હેતુને જે અસમ્યક્ રૂપે જાણે છે—હેતુને સમ્યક્ રૂપે જાણતો નથી. (૨) જે હેતુને ધૂમાદિ રૂપ લિંગને અસમ્યક્ રૂપે દેખે છે, એ જ પ્રમાણે આગળ પણ સમજવું જોઈએ (૩) હેતું ન બુદ્ધ્યતે અહીં ‘બુધ્’ ધાતુ શ્રદ્ધા-ર્થક છે તેથી અહીં આ પ્રમાણે અર્થ થાય છે—“ જે હેતુપર સમ્યક્ શ્રદ્ધા રાખતો નથી, (૪) હેતું નાભિગચ્છંતિ અને જે હેતુને ભરથી પાર કરાવનાર રૂપે ગણતો નથી. આ પ્રમાણે મિથ્યાદષ્ટિની અપેક્ષાએ ચાર પ્રકારના હેતુઓનું કથન કરીને હવે તેની જ અપેક્ષાએ પાંચમો હેતુ પ્રકટ કરવામાં આવે છે— “ હેતુમજ્ઞાનમરણં મ્રિયતે ” અધ્યવસાન આદિ હેતુથી યુક્ત હોવાને કારણે એટલે કે સમ્યગ્દષ્ટિથી રહિત હોવાને કારણે જે અજ્ઞાનાવસ્થામાં જ મૃત્યુ પામે છે, આ પાંચમો હેતુ છે. હવે સૂત્રકાર મિથ્યાદષ્ટિની અપેક્ષાએ પાંચ હેતુઓનું અન્ય પ્રકારે કથન કરે છે—(૧) જે ધૂમાદિ રૂપ હેતુ દ્વારા અનુમેય રૂપ (અનુમાન કરવા રૂપ) અર્થને સારી રીતે જાણતો નથી. એ જ પ્રમાણે અન્ય ચાર હેતુઓ પણ સમજવા જોઈએ તથા જે હેતુ દ્વારા અસમ્યક્ જ્ઞાનાદિવાળો હોય છે તે પણ હેતુ જ છે, એવો પાંચમો હેતુ છે.

સમ્યગ્દષ્ટિની અપેક્ષાએ હેતુના પાંચ પ્રકાર નીચે પ્રમાણે છે—(૧) જે સમ્યગ્દષ્ટિ હોવાથી ધૂમાદિ રૂપ હેતુને વિશેષ રૂપે—સારી રીતે જાણે છે. (૨) સામાન્ય રૂપે જે હેતુને સારી રીતે દેખે છે. (૩) જે હેતુની સમ્યક્ રૂપે શ્રદ્ધા કરે છે, (૪) સાધ્ય સિદ્ધિમાં જે હેતુને સારી રીતે પ્રયુક્ત કરે છે. (૫) અધ્યવસાન આદિથી યુક્ત છદ્મસ્થમરણ જે પ્રાપ્ત કરે છે, કારણ કે છદ્મસ્થ સમ્યગ્દષ્ટિ હોવાથી અજ્ઞાનમરણ પ્રાપ્ત કરતો નથી તથા અનુમાતા (અનુમાન કરનારો) હોવાથી કેવલિમરણ પણ પ્રાપ્ત કરતો નથી. સમ્યગ્દષ્ટિની અપેક્ષાએ સૂત્રકાર ફરી અન્ય પ્રકારે પાંચ પ્રકારના હેતુનું કથન કરે છે—(૧) જે અનુમાનના જનક ધૂમાદિ લિંગ દ્વારા અગ્નિ આદિ રૂપ અનુમેય અર્થને વિશેષરૂપે જાણે છે. (૨) એ જ પ્રમાણે સામાન્ય રૂપે જાણે છે. (૩) સારી રીતે તેના પ્રત્યે શ્રદ્ધા રાખે છે, (૪) સાધ્યસિદ્ધિમાં તેના સારી રીતે ઉપયોગ કરે છે, તથા (૫) તે અકેવલી હોવાથી અધ્યવસાય આદિ કારણે છદ્મસ્થ મરણ પ્રાપ્ત કરે છે. આ રીતે અસમ્યક્ દષ્ટિ અને સમ્યક્ દષ્ટિને અનુલક્ષીને હેતુના પાંચ સ્થાનોનું કથન અહીં પૂર થાય છે. હવે સમ્યગ્દષ્ટિને આશ્રિત કરીને પાંચ અહેતુઓનું સૂત્રકાર કથન કરે છે—

અનુમાનોત્પાદક ધૂમાદિ હેતુઓનો જ્યાં સદ્ભાવ હોતો નથી, એવા પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનને અહીં ‘અહેતુ’ પદ દ્વારા ગ્રહણ કરવામાં આવેલ છે. આ

અહિંસામાં જેઓ ઉપયુક્ત છે, તેમને અહીં અહિંસા રૂપ કહ્યાં છે.

પહેલું સ્થાન નીચે પ્રમાણે છે—(૧) જે ધૂમાદિ રૂપ હેતુને પ્રત્યક્ષ રૂપે જાણતો નથી એટલે કે જે ધૂમાદિ રૂપ હેતુને સર્વથા પ્રત્યક્ષ રૂપે જાણતો નથી, પણ અમુક અંશે જ તેને પ્રત્યક્ષ રૂપે જાણે છે, કારણ કે અહીં અવધિજ્ઞાન આદિવાળો અથવા કેવલી હોવાથી જ્ઞાતા અનુમાનથી વ્યવહાર કરતો નથી. અહીં અહિંસામાં જે નકાર વાચક ‘અ’ છે, તે દેશનિષેધાર્થક છે એમ સમજવું. એ જ પ્રમાણે આ ત્રણ સ્થાન પણ સમજી લેવા જોઈએ. “અહેતુ ન પશ્યતિ, ન બુદ્ધ્યતે, નામિગચ્છતિ” પાંચમું સ્થાન નીચે પ્રમાણે છે—“જાવ અહેતુ છત્તમત્થમરણં મરેદ્” આયુને નિરુપકમ થવાથી જે અધ્યવસાન આદિ હેતુની અપેક્ષા વિનાના છદ્મસ્થ મરણથી મરે છે, તે અહિંસામાં પાંચમું સ્થાન છે. તે અનુમાન વડે અવ્યવહાર હોવા છતાં પણ અકેવલી હોવાથી છદ્મસ્થ મરણથી મરે છે.

સમ્યગ્દષ્ટિઓની અપેક્ષાએ અહિંસાના પાંચ પ્રકારો આ પ્રમાણે પણ બતાવ્યા છે—“અહેતુના ન જાણઈ જાવ અહેતુના છત્તમત્થમરણં મરેદ્” જે હેતુના અભાવમાં અહિંસા વડે થોડું થોડું જાણે છે, તે પણ અહિંસા જ છે. એ જ પ્રમાણે “ન પશ્યતિ, ન બુદ્ધ્યતે, નામિગચ્છતિ” આ ત્રણ સ્થાનોને પણ સમજી લેવા, તથા ઉપક્રમને અભાવે જે છદ્મસ્થ મરણથી મરે છે તે પાંચમું સ્થાન છે. હવે કેવલીની અપેક્ષાએ પાંચ અહિંસા પ્રકાર કરવામાં આવે છે—“અહેતુ જાતામિ” જેઓ કેવલી હોવાથી અનુમાનથી વ્યવહાર કરતા નથી. તેઓ ધૂમાદિકને અહિંસા ભાવે પ્રત્યક્ષ રૂપે જાણે છે, તે પણ અહિંસા જ છે. એ જ પ્રમાણે “અહેતુ પશ્યતિ, અહેતુ બુદ્ધ્યતે, અહેતુ અમિગચ્છતિ” આ ત્રણ સ્થાન પણ સમજી લેવાં જોઈએ. તથા “અહેતુના છત્તમત્થમરણં મરેદ્” જે ઉપક્રમના અભાવે હેતુરહિત થઈને કેવલિમરણથી મરે છે, એટલે કે અનુમાન વડે અવ્યવહાર કરતા હોવાથી કેવલીનું જે મરણ છે, તે મરણથી જ મરે છે, તે અહિંસાના પાંચમું સ્થાન સમજવું.

હવે સૂત્રકાર કેવલીની અપેક્ષાએ પાંચ અહેતુનું અન્ય પ્રકારે કથન કરે છે—જે અહેતુ વડે હેતુના અભાવ રૂપે ધૂમાદિને પ્રત્યક્ષ રૂપે સર્વથા જાણે છે, તે પ્રથમ સ્થાન છે. એ જ પ્રમાણે “અહેતુના પડ્યતિ” આદિ ચાર સ્થાન પણ સમજી લેવાં.

હવે સૂત્રકાર કેવલીના પાંચ અનુત્તરોને પ્રકટ કરે છે. જેના કરતાં કોઈ પ્રધાન હોય નહીં એટલે કે જે સર્વોત્કૃષ્ટ હોય છે તેને અનુત્તર કહે છે. તે અનુત્તરોમાં સર્વોત્કૃષ્ટતા એ કારણે કહેવામાં આવી છે કે તેઓ પોતાના પ્રતિપક્ષી કર્મોના સર્વથા ક્ષયથી ઉત્પન્ન થાય છે. તે પાંચ અનુત્તર નીચે પ્રમાણે છે—(૧) અનુત્તર જ્ઞાન (કેવળજ્ઞાન) તે જ્ઞાનાવરણીય કર્મના સર્વથા ક્ષયથી ઉત્પન્ન થાય છે. (૨) અનુત્તર દર્શન—તે દર્શનાવરણીય કર્મના સર્વથા ક્ષયથી ઉત્પન્ન થાય છે. (૩) અનુત્તર ચારિત્ર અને (૪) અનુત્તર તપ—તે બંને મોહનીય કર્મના ક્ષયથી ઉત્પન્ન થાય છે. તપ ચારિત્રરૂપ હોય છે અને તે શૈલેશી અવસ્થામાં શુક્લધ્યાનના એક લેહ રૂપ કહ્યું છે. ધ્યાન પણ તપનો જ એક પ્રકાર છે, કારણ કે તે આલ્યન્તર તપનો લેહ છે. (૫) અનુત્તર વીર્ય—તે વીર્યાન્તરાય કર્મના ક્ષયથી ઉત્પન્ન થાય છે. આ રીતે કેવલીઓનાં પાંચ અનુત્તર આ પ્રમાણે છે. (૧) અનુત્તર જ્ઞાન, (૨) અનુત્તર દર્શન, (૩) અનુત્તર ચારિત્ર, (૪) અનુત્તર તપ અને (૫) અનુત્તર વીર્ય. ॥ સૂ. ૨૩ ॥

તીર્થકરેકે ચવનાદિકા નિરૂપણ

કેવલીઓનો અધિકાર ચાલતો હોવાથી હવે સૂત્રકાર તીર્થકરો સંબંધી ૧૪ સૂત્રોનું કથન કરે છે—“ પડમપ્પહેણં અરહા પંચચિત્તે હોત્થા ” ઇત્યાદિ—

છકા તીર્થ'કર પદ્મપ્રભ જિનેન્દ્ર થઈ ગયા. તેઓ અવનાદિ દિનોમાં પાંચ ચિત્રા નક્ષત્રવાળા થયા છે. આ વાતનું સ્પષ્ટીકરણ નીચે પ્રમાણે સમજવું. (૧) ચિત્રા નક્ષત્રમાં મહા વદી છકુંની તિથિએ તેઓ ૩૧ સાગરાપમની સ્થિતિવાળા નવમાં ઐવયકમાંથી એટલે કે ઉપરિમોપરિમ ઐવયકમાંથી અવનીને કૌશામ્બી નગરીમાં રાજા ધરની ધર્મપત્ની સુષમાદેવીની કુક્ષિમાં ગર્ભ રૂપે ઉત્પન્ન થયા હતા. (૨) ચિત્રા નક્ષત્રમાં જ કાર્તિક શુદ્ધ ૧૩ ને દિવસે તેમનો જન્મ થયો હતો. (૩) ચિત્રા નક્ષત્રમાં જ કાર્તિક શુદ્ધ ૧૩ ને દિવસે તેમણે મુંડિત થઈને અગારાવસ્થાના પરિત્યાગપૂર્વક અણુગારાવસ્થા ધારણ કરી હતી. કેશોના લૂંચનને દ્રવ્યની અપેક્ષાએ મુંડન કહેવાય છે અને કષાયોથી રહિત થવું તેનું નામ લાવની અપેક્ષાએ મુંડન છે. પ્રાસાદ આદિ રૂપ દ્રવ્યધરનો ત્યાગ કરવો તેનું નામ દ્રવ્યગૃહમાંથી નિષ્ક્રમણ છે અને મૂર્છાદિ રૂપ લાવ-ગૃહમાંથી છૂટવું તેનું નામ લાવગૃહમાંથી નિષ્ક્રમણ છે.

(૪) ચિત્રા નક્ષત્રમાં જ ચૈત્રી પૂનમને દિવસે જ તેમણે કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શનની પ્રાપ્તિ કરી હતી. તે કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શન અનન્ત પર્યાયને વિષય કરનારૂં-તેમનું પ્રતિપાદન કરનારૂં હોવાથી અનન્ત હોય છે તે સકળ જ્ઞાનોમાં શ્રેષ્ઠ હોવાથી અનુત્તર હોય છે. તે અપ્રતિધાતી હોવાથી નિર્વ્યાધાત હોય છે. પોતાના પ્રતિપક્ષી કર્મનો સર્વથા વિનાશ થઈ જવાથી તે નિરાવરણ હોય છે. એડલે કે ચટ્ટાઈ, દીવાલ આદિ આવરણથી તેનો પ્રતિધાત થતો નથી. રૂપી અરૂપી સમસ્ત પદાર્થોને અને તેમની સમસ્ત પર્યાયોને તે વિષય કરનારૂં હોય છે, તેથી તે કૃત્સ્ન હોય છે. પૂનમનો ચન્દ્ર જેમ સોળે કલા-ઓથી પરિપૂર્ણ હોય છે-સમસ્ત અવયવોથી પરિપૂર્ણ હોય છે, તેમ આ જ્ઞાન પણ પોતાના સમસ્ત અવયવોથી પરિપૂર્ણ હોય છે. તેને કેવળ વિશેષણ લગાડવાનું કારણ એ છે કે તે પોતાના વિષયને જાણવા માટે અન્ય જ્ઞાનોની સહાયતાની અપેક્ષા રાખતું નથી. અથવા અત્યંત શુદ્ધ હોવાને કારણે તેને

અન્ય જ્ઞાનો કરતાં શ્રેષ્ઠ કહ્યું છે, અને વિશેષનું તે પ્રતિપાદન કરે છે, તેથી તેને જ્ઞાનરૂ કહ્યું છે. એ જ પ્રકારનું કેવલદર્શન પણ હોય છે. કેવલદર્શન પદાર્થનું સામાન્ય રૂપે પ્રતિપ્રાદન કરે છે. જ્ઞાનદર્શનમાં દ્વન્દ્વ સમાસ કરીને કેવલ વર શબ્દની સાથે તેમનો કમધારય સમાસ કરવો જોઈએ.

(૫) ચિત્રા નક્ષત્રમાં જ માગશર વદી ૧૧ ને દિને તેમણે મુક્તિ પ્રાપ્ત કરી હતી.

હવે સૂત્રકાર એ પ્રકટ કરે છે કે પુષ્પદન્ત જિનેશ્વરના જીવનવા પાંચ મુખ્ય પ્રસંગો મૂલ નક્ષત્રમાં જ બન્યા હતા.

(૧) તેઓ મૂલ નક્ષત્રમાં કાગણ વદી ૬ ને દિને ૧૬ સાગરોપમની સ્થિતિવાળા આણ્વત કલ્પમાંથી ચ્યવીને, કાકન્દી નગરીના રાજા સુગ્રીવની રામાદેવી નામની રાણીના ગર્ભમાં ગર્ભરૂપે ઉત્પન્ન થયા હતા. (૨) મૂલ નક્ષત્રમાં જ માગશર વદી પાંચમે તેમનો જન્મ થયો હતો. (૩) મૂલ નક્ષત્રમાં જ માગશર વદી ૬ ને દિને અગારાવસ્થાનો પરિત્યાગ કરીને તેમણે મુંડિત થઇને અણુગારાવસ્થા ધારણ કરી હતી. (૪) મૂલ નક્ષત્રમાં જ કાર્તિક શુદ્ધ ત્રીજને દિને તેમણે અનંત આદિ વિશેષણોવાળાં કેવળવરજ્ઞાન અને કેવળવરદર્શન પ્રાપ્ત કર્યાં હતાં. (૫) મૂલ નક્ષત્રમાં જ ભાદરવા શુદ્ધ ૬ ને દિને તેમણે નિર્વાણ પ્રાપ્ત કર્યું હતું. આ પ્રકારના ભાવાર્થવાળી ત્રણ ગાથાઓ કહેવામાં આવી છે. તે ગાથાઓનો ભાવાર્થ એવો છે કે પદ્મપ્રભ સ્વામીના ગર્ભાવતરણ, જન્મ, પ્રવ્રજ્યા, કેવળજ્ઞાન અને નિર્વાણ આ પાંચે કલ્યાણકો મૂલ નક્ષત્રમાં જ થયા હતાં. પુષ્પદન્ત જિનેશ્વરના એ પાંચે કલ્યાણકો મૂલ નક્ષત્રમાં જ થયાં હતાં.

દશમાં શીતલનાથ જિનેશ્વરના ગર્ભાવતરણ, જન્મ આદિ પાંચે કલ્યાણકો પૂર્વાષાઠા નક્ષત્રમાં થયાં હતાં. તેઓ ૨૦ સાગરોપમની સ્થિતિવાળા આણ્વત કલ્પમાંથી ચ્યવીને ભદ્રિલપુરના રાજા દદરથની રાણી નન્દાદેવીના

ગર્ભમાં પૂર્વાષાઢા નક્ષત્રમાં જ ઉત્પન્ન થયા હતા. એ જ નક્ષત્રમાં મહા વદી ખારશે તેમને જન્મ થયો હતો. એ જ નક્ષત્રમાં મહા વદી ખારશે તેમણે પ્રવ્રજ્યા અંગીકાર કરી હતી. એ જ નક્ષત્રમાં પોષ વદી ચૌદશે તેમણે કેવલ-વર જ્ઞાનદર્શન પ્રાપ્ત કર્યા હતાં. અને એ જ નક્ષત્રમાં વૈશાખ વદ જીજે તેઓ નિર્વાણ પામ્યાં હતાં.

૧૩ માં તીર્થંકર વિમલનાથ ભગવાનના પાંચે કલ્યાણકો ઉત્તરાભાદ્ર પદાનક્ષત્રમાં જ થયાં હતાં. ૧૪ માં તીર્થંકર અનંત જિનેશ્વરના પાંચ કલ્યાણકો રેવતી નક્ષત્રમાં થયાં હતાં. ધર્મનાથ જિનેશ્વરના પાંચે કલ્યાણકો પુબ્ય નક્ષત્રમાં થયાં હતાં. શાન્તિનાથ ભગવાનના પાંચે કલ્યાણકો ભરણી નક્ષત્રમાં થયા હતાં. અરનાથ ભગવાનના પાંચે કલ્યાણકો રેવતી નક્ષત્રમાં થયા હતાં. સુવ્રતનાથ ભગવાનના પાંચે કલ્યાણકો શ્રવણ નક્ષત્રમાં થયા હતાં. હતાં. નમિનાથ ભગવાનના પાંચે કલ્યાણકો અશ્વિની નક્ષત્રમાં થયા હતાં. નેમિનાથના પાંચે કલ્યાણકો ચિત્રા નક્ષત્રમાં થયા હતાં.

પાર્શ્વનાથ ભગવાનના પાંચે કલ્યાણકો વિશાખા નક્ષત્રમાં થયા હતાં તથા અન્તિમ તીર્થંકર મહાવીર પ્રભુના પાંચે કલ્યાણકો ઉત્તરા ફાલ્ગુની નક્ષત્રમાં થયા હતાં. એ જ વાત નીચેની ગાથાઓ દ્વારા સ્પષ્ટ કરવામાં આવી છે—“ સમણે મગવં મહાવીરે ” ઇત્યાદિ. આ ગાથાઓનો અર્થ સુગમ છે.

“ પડમવ્વહસ્સ વિત્તા ” ઇત્યાદિ—

વીરનાથ ભગવાન હસ્તોત્તરા નક્ષત્રમાં જ—ઉત્તરા ફાલ્ગુની નક્ષત્રમાં જ વ્યવીને માતાના ગર્ભમાં આવ્યા હતા. એ જ નક્ષત્રમાં તેમને પ્રાહ્માણીના ગર્ભમાંથી ત્રિશલા ક્ષત્રિયાણીના ગર્ભમાં મૂકવામાં આવ્યા હતા. તે કાર્ય ઇન્દ્રની આજ્ઞાથી હરિભૈરવેષી દેવે કર્યું હતું. ભગવાનના જન્મ સમયે, ભગવાનની પ્રવ્રજ્યા સમયે અને ભગવાનને જ્યારે કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું ત્યારે પણ હસ્તોત્તરા નક્ષત્ર જ ચાલતું હતું. પણ તેમના નિર્વાણકાળે સ્વાતિ નક્ષત્ર ચાલતું હતું કાર્તિક વદી અમાવાસ્યાને દિવસે તેમણે નિર્વાણ પ્રાપ્ત કર્યું હતું. ॥ સૂ. ૨૪ ॥

શ્રી જૈનાચાર્ય શ્રી ઘાસીલાલજી મહારાજ રચિત “ સ્થાનાગસૂત્ર ” ની સુધા નામની વ્યાખ્યાના પાંચમા સ્થાનનો પ્રથમ ઉદ્દેશક સમાપ્ત ॥ ૫-૧